

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

**NAMANGAN MUHANDISLIK QURILISH
INSTITUTI**

“IJTIMOIY FANLAR” KAFEDRASI

KASBIY PSIXOLOGIYA

fanidan

**O'QUV – USLUBIY
MAJMUA**

Namangan – 2022

Muallif

Falsafa fanlari doktori
professor M.Ismoilov

MUNDARIJA

So‘z boshi.....	6
I. Ma’ruza materiallari.....	7
II. Mustaqil ta’lim mavzulari.....	191
III. Glossariy	196
IV. Ilovalar.....	219

- fan dasturi

- fanning ishchi dasturi

-tarqatma materiallar

- testlar

- baholash mezoni

ANNOTATSIYA

Kasbi psixologiyasi shaxsda kasbga doir bilim, ko'nikma, malakalarni shuningdek, ulardagi mavjud tushuncha, tasavvurlarini boyitishga xizmat qiladi. Ushbu majmuada kasbiy psixologiya fanining o'rganuvchi asosiy muammosi, predmeti, maqsadi, vazifalari va tadqiqot metodlari, kasb psixologiyasining shakllanish tarixi, SHarq allomalari asarlarida kasb-hunar va kasb tanlash masalasi, o'zbek psixologlari tadqiqotlarida kasb tanlash va kasbga yo'naltirish muammolari, kasb ta'limi faoliyati va unga qo'yiladigan zamonaviy talabalar, kasb tushunchasi va kasblarni psixologik tasniflash, kasbiy professiogramma va uning psixologik mazmuni, kasb psixologiyasida kasbiy motiv va motivatsiya, kasbiy shakllanish jarayonida shaxs taraqqiyoti va shaxsning kasbiy kamoloti, mehnat jarayonida sub'yektning kasbiy shakllanishi va kasbiy yetuklik muammosi, kasbiy sifatlar va kasbiy identifikatsiya, shaxsda kasbiy anglashning va shaxs shakllanishining turli bosqichlarida kasbiy o'zlikni anglash, shaxsiy fazilatlarining kasb tanlashdagi roli, kasb tanlashga yo'llashning umumiy masalalari va uning psixologik mohiyati, kasbiy faoliyat psixodiagnostikasi, kasbiy faoliyat darajalari va ko'rsatkichlarini tekshirish yo'llari, kasbiy layoqat tashxisi, reorientatsiya psixologik muammo sifatida, kasb tanlashga ta'sir etuvchi asosiy omillar, mutaxassis attestatsiyasining psixologik jihatlari va shunga doir ilmiy nazariy ma'lumotlar keltirilgan.

АННОТАЦИЯ

Профессиональная психология служить для развития у личности профессиональных знаний, навыков и квалификации, а также для обогащения имеющихся понятий и представлений. В этом пособии рассматриваются основные проблемы, предмет, цели, задачи и методы исследования профессиональной психологии, история формирования профессиональной психологии, проблемы выбора профессии в трудах восточных ученых, проблемы выбора профессии и направления на профессию в исследованиях узбекских психологов, деятельность профессиональной подготовки и современные требования к нему, понятия профессии и его психологическое классификация, профессиограмма и его значения в психологии, профессиональный мотив и мотивация в профессиональной психологии, развитие личности и профессионального совершенства в процессе профессионального формирования, проблема профессионального формирования и профессиональной зрелости субъекта, профессиональные качества и профессиональной идентификации, профессиональной сознательности у личности и в различных стадиях профессионального познание себя, роль личностных качеств в выборе

профессии, основные вопросы в направлении к выбору профессии и его психологический смысл, психодиагностика профессиональной деятельности, методы исследований стадий и показателей профессиональной деятельности, анализ профессиональной пригодности, о реориентации как психологической проблеме, основные факторы влияющие на выбор профессии, психологические вопросы аттестации специалистов и другие научно-теоритические сведение.

ANNOTATION

Psychology plays role on the professional knowledge and skills, as well as their expectations for the current understanding of enrichment. Professional training manual, the subject of the problem based on the study of the science of psychology, goals, objectives and methods of research, the history of professional psychology, the works of the East and the issue of choice of profession, the Uzbek psychological studies the problems of professional and vocational choice, students in vocational training activities and the contemporary, professional and psychological classification of professional concept and its psychological content, psychology of the person in the process of formation of professional motivation and the motivation of professional development and professional development of the person, professional and professional maturity of the formation of a problem during labor, professional qualities and professional identity, professional understanding and professional self-consciousness at different stages of the formation of the person, personal qualities, such as the role of the professional choice, the choice of general issues and send its psychological aspect, not to mention the professional activity psychodiagnosis professional ways to check the levels and activity indicators, capacity diagnosis, reorientation psychological problems as the main factors that affect the choice of profession, an expert on the psychological aspects and certification of scientific and theoretical information.

SO‘Z BOSHI

Oliy ta'lim muassasalarida yuqori malakali kadrlarni tayyorlash jarayonida kasbiy psixologiya fanining roli va o'рни beqiyosdir. «Kasbiy psixologiya» psixologiya fanining muhim sohalaridan biri bo'lib, uning yordamida inson

psixikasining o'ziga xos xususiyatlari, kasb bilan bog'liq bo'lgan jihatlari haqidagi to'liq ma'lumotlar to'plash imkoniga ega bo'linadi. Sababi kasbiy psixologiya zamonga xos tarzda yangi bilimlar bilan jadal rivojlanib borayotgan, jamiyat uchun kerak bo'lgan ilmiy fanning amaliy sohasidir. Ta'lim yo'nalishlari bo'yicha bakalavrlarning o'z faoliyatlarida psixologik diagnostikaning metodlaridan samarali foydalanishlari lozimligi bugungi kunning dolzarb muammolaridan biridir. Chunki kasbiy-psixologik diagnostika yordamida shaxsning aqliy imkoniyatlari, shaxsiy xususiyatlari, undagi ijtimoiy-psixologik ta'sir omillarini, kasbga nisbatan qobiliyatini o'rganish orqali, har qanday faoliyat jarayonini to'g'ri rejalashtirish, uchraydigan kamchiliklarni tuzatish, psixologik-pedagogik profilaktika hamda korreksion ishlarni tashkil etish imkoniyatiga ega bo'lish mumkin.

Mazkur o'quv uslubiy majmua "Kasbiy psixologiyasi" fanidan _____ - "Energetika" (issiqlik energetikasi) _____ – "Elektr energetikasi" (energiyani ish/ch, uzatish va taqsimlash) _____ – "Materialshunoslik va yangi materiallar texnologiyasi" (tarmoqlar bo'yicha) ta'lim yo'nalishlari uchun mo'ljallangan bo'lib, Yengil sanoat texnologiyasi fakultetining "Ijtimoiy fanlar" kafedراسi professor-o'qituvchilari tomonidan ishlab chiqilgan. "Kasbiy psixologiyasi" fani o'quv uslubiy majmuasini yaratishda yetakchi xorijiy OTMLari o'quv dasturlariga asosiy adabiyotlar ro'yxatiga kiritilgan.

Kasbiy psixologiya haqida umumiy tushunchalar, fanning rivojlanish tarixi, kasbiy psixologiyaning ilmiy tadqiqot metodlari, shaxs uning rivojlanishi, psixik jarayonlar (diqqat, sezgi, idrok, xotira, xayol, tafakkur) shakllanishi, shaxsning individual psixologik xususiyatlari, kishi xayot tarzining yosh davrlari-o'smirlik, o'spirinlik davrlari, professiografiya va professiogramma, o'rta maxsus ta'limi o'quvchilari o'quv faoliyatining psixologik xususiyatlari, pedagog shaxsining psixologik xususiyatlari, haqida ma'lumotlar berilgan.

"Kasbiy psixologiya" fanini o'zlashtirish natijasida, barkamol avlodni aqlan va jismonan rivojlanishi muammolari yuzasidan chiqarilgan qonun-qoidalariga amal qilish va sog'lom, har tomonlama yetuk avlod yaratishga intilish, mohir pedagog ko'nikmalariga ega bo'ladi.

Ushbu o'quv – uslubiy majmua ma'ruza materiallari, namunaviy va ishchi o'quv dasturi, modulni o'qitishda foydalaniladigan interfaol ta'lim metodlari, (adabiyotlar ro'yxati, mustaqil ta'lim mavzulari, glossariy, keyslar banki, nazorat savollari va test savollari) va amaliy mashg'ulotlar materiallaridan tashkil topgan.

MA'RUZA MATERIALLARI

I – modul. Kasbiy psixologiya fanining predmeti, vazifasi, metodologik asoslari.

1 – mavzu: Kasb-hunar egallashning ijtimoiy va tarixiy muammolari.

Reja:

1. Kasb psixologiya fanining shakllanish tarixi, predmeti, maqsadi va vazifalari.
2. Kasb psixologiyasining boshqa fanlar bilan aloqasi.
3. Kasb psixologiyasining ijtimoiy hayotda tutgan o'rnini

Maruza mashg'ulotning maqsad va vazifalari: talabalarda kasbiy psixologiya fanining predmeti, maqsad va vazifalari, kasbiy psixologiya prinsiplari, kasblar va ularning klassifikatsiyasi haqida tushuncha hosil qilish, ularni rivojlantirish, mustaqil fikrlash malakasini shakllantirish.

Maruza mashg'ulotning rejasi va uning qisqacha mazmuni:

Kasbiy psixologiyaning predmeti, maqsadi, vazifalari va metodlari. Kasbiy psixologiya fanining dolzarbligi, fanning hozirgi kundagi ahamiyati va o'rnini. Kasbiy psixologiya fanining oldida turgan vazifalari va maqsadi. Bo'lajak mutaxassislarni kasbiy psixologiyaga oid bilimlar bilan qurollantirish masalalari. Fanning tadqiqot metodlari.

Kasbiy psixologiya fanining rivojlanish tarixi. Kasbiy psixologiyaning fan sifatida rivojlanish bosqichlari. Sharq allomalari asarlarida kasb-hunar va kasb tanlash masalalarining yoritilganligi va ahamiyati. O'zbek psixologlari tadqiqotlarida kasb tanlash va kasbga yo'naltirish masalalari yuzasidan amalga oshirilgan ishlar.

1.1 Kasbiy psixologiyaning maqsad va vazifalari.

Inson bolasi voyaga yetgach o'z qiziqish va qobiliyatlariga ko'ra biror kasb yoki hunarni tanlaydi. Har bir inson hayotida kasbiy faoliyat muhim ahamiyatga ega. Chunki, kasbiy faoliyat uzoq vaqt davomida inson hayotining ajralmas qismiga aylanib qoladi. Psixologik tadqiqotlarning natijasiga ko'ra ham odamlarning salomatligi hamda o'zini baxtli his etish darajasi uning tanlagan kasbi bilan uzviy bog'liq ekan. O'z kasbin ota – onalarning majburlashi orqali tanlagan insonlarda esa sog'liqning yomonligi, ruhiy tushkinlik, o'zini baxtsiz his etish, kasbiy faoliyatida hech qanday o'sish kuzatilmagan. Ota-onalar farzandlarining ilk qadamlaridanoq uning kelajagi to'g'risida o'ylab qolishadi. Farzandlarining qiziqish va qobiliyatlarini kuzatish orqali ularning kasbiy kelajagini aniqlashga harakat qiladilar. Ayniqsa, maktabda beriladigan ta'lim-tarbiya o'quvchining turli fanlarga bo'lgan tanlovli munosabatini keltirib chiqaradi, ayrim bolalarda esa qaysidir fanlarga bo'lgan qiziqishi tez seziladi, ya'ni tasviriy, musiqaviy va hokazolar. O'smirlik davriga kelib, muammo yanada kuchayadi. Ko'pgina o'quvchilar va ota-onalarga qanday kasbni tanlashlari oldindan ma'lum bo'ladi: ular "Men shifokor bo'laman", "Bizning o'g'limiz, qizimiz, tibbiyot institutiga hujjat topshiradi. Shunday bo'lsada, kasbiy maqsadlarning aniqligi va ularni ruyobga chiqishi bo'yicha xavotirlanish holatlari sezilib turadi. Omadsizlikka uchrasa-chi? Ayrim o'quvchilar uchun to'qqizinchi sinfni bitirgach, kasbiy yo'nalishlarini tanlash – eng dolzarb masala bo'lib qoladi.

Ko'pgina maktab bitiruvchilari kelajakda kim bo'lsam ekan yoki qaysi sohani mutaxassisi bo'lsam ekan? – degan savolni o'z oldilariga qo'yib, kasb tanlash muammosiga duch kelishadi.

Natijada o'quvchilar tomonidan mutaxassisliklar tasodifan tanlanadi. Hech qanday maxsus tayyorgarlikka ega bo'lmasdan yoki kasbiy kelajagini tushunib yetmasdan maktab bitiruvchilarining bir qismi darhol ishga joylashadi. Bunda kasb dunyosida o'z o'rnini qidirish o'zgacha ma'noga ega bo'ladi.

Kasb - hunar kollejiga kirgan yoshlar uchun kasb tanlash muammosi to'liq yechilmagan bo'ladi. Ularning bir qismi tanlovning to'g'riligiga o'qishning birinchi yilidayoq ikkilanib qolishadi, boshqalari – mustaqil kasbiy faoliyatning boshida, ayrimlari kasb bo'yicha 3-4 yil ishlagandan keyin, yoshlarning ayrimlari kasb maktabini bitirib, egallagan kasbi bo'yicha ish topa olmaydilar va ishsizlar qatoriga qo'shib qoladi. Demak, ular uchun kasb tanlash muammosi yana dolzarb bo'lib qolaveradi. Psixologik toliqish, xavotirlanish, kelajakka nisbatan ishonchsizlik bilan qarash mehnat olamida o'zini topishida ma'lum qiyinchiliklarni yuzaga keltiradi.

Kasbiy tayyorgarlikka ega bo'lgan o'quvchilar oldida ishga joylashish muammosi paydo bo'ladi. Kishilarning individual-psixologik xususiyatlarini kasb talablari bo'yicha kasbiy tayyorgarligiga mosligini aniqlash uchun qator mutaxassisliklar bo'yicha kasbiy tanlov o'tkaziladi. Uning bajarilishi bir qancha muammolarni keltirib chiqaradi ya'ni unga ko'ra kasbning normativ tavsiflarini belgilab olish psixologik xususiyat va sifatlarini aniqlash lozim.

Bo'lajak mutaxassis shaxsida yangi a'zolari orasida, turli yoshdagi kishilar bo'lgan jamoaga kirish, kasbiy faoliyatga ko'nikish, yangi ijtimoiy rolni tushunib olish yana muammolarni keltirib chiqaradi. Moslashuv bosqichiga kasbiy ijtimoiy yetuklik va ijtimoiylashuv shakli kiritiladi. O'zgargan kasbiy vaziyat yangi psixologik xususiyatlar va sifatning shakllanishiga olib keladi. Shaxs psixologik tuzilishidagi keskin o'zgarishlar kishining hayotini ham o'zgartiradi. Oldingi – “maktab – oila – jamiyat” tizimi o'rnida yangi ya'ni “kasb-oila ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar” vaziyati kelib chiqadi. Endi shaxs rivojlanishida kasb-muhit omili muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

Har bir kishining hayotida kasbiy rivojlanish bo'yicha o'zgartiruvchi normativ vaqtlar mavjud bo'ladi. Masalan: kasb-hunar kollejiga kirish, uni tugatish, ishga kirish, mehnatga bo'lgan layoqatini yo'qotish, majburiy ishdan bo'shash va boshqalar. Bunday voqealarining paydo bo'lishi bexosdan yoki qandaydir sharoitlar tufayli, gohida esa mutaxassislik sababi natijasida bo'ladi. Ko'p hollarda normativ bo'lmagan voqealar kasbiy istalmagan noxush voqealar hisoblanadi.

O'z kasbini ustasi bo'lishga erishish variantlari ko'p bo'lib, bu borada talaygina muammolar paydo bo'ladi. Shaxsning kasbiy rivojlanishi turli xilda namoyon bo'lishini qanday tushuntirib bersa bo'ladi? Nega bir kishi hayoti davomida ma'lum bir kasbga sodiq qoladi, boshqasi esa yillar davomida mehnat turlarini o'zgartirib turadi? Kasbni o'zgartirish sabablari (qanday) nimada? Kasbdan qoniqish, mutaxassislarning kasbiy rivojlanishi, lavozimlardan ko'tarilishi qanday omillarga bog'liq? Qanday qilib kasb ustasi bo'lish mumkin? Insonning kasbiy hayotini o'zgarishida shu savollarga javob berish kerak bo'ladi.

Shu bois talaygina muammolar ishsizlikni keltirib chiqaradi. Bu esa ertangi kunga bo'lgan ishonchsizlik psixologik zo'riqishni kuchaytiradi. Bunda ko'pgina ishsizlar uchun kasbini o'zgartirish muammosi kelib chiqadi. Yangi kasbni shakllanishi jarayonida kasbiy qarashlar shaxs xususiyatlarining o'zgarishini talab etadi.

Har bir kishining kasbiy hayotida kasbiy rivojlanish inqirozlari uchrab turadi. Bir necha yil davomida ma'lum bir sohada faoliyat ko'rsatish mutaxassisning kasbidan zerikish holatlarini keltirib chiqaradi. Kasbiy tiklanish shaxs faolligini susaytiradi, hordiq chiqarish imkoniyatlarini qidirishga olib keladi.

Hozirgi kunda sun'iy intellektli texnologiyani hamma joyda uchratish mumkin. U quyidagi maqsadlarda ishlatiladi: logistikani rejalashtirishda, moliyalashtirishda, ma'lumotlarni taxlil qilishda, ishlab chiqarishda, internetdagi izlash tizimida, avtomobillarda, mobil telefonlarda va hokazolarda (Kurzweil, 2005; Russell & Norvig, 2003).

Sun'iy intellektning psixik sog'likni saqlashda ishlatilishi, shubhasiz, psixologik amaliyot va izlanishlar olib borilishiga katta ta'sir ko'rsatdi. Tarixdan ma'lumki, psixologiya sun'iy intellekt sohasiga katta hissa ko'shgan. Masalan, Frank Rozenblatt psixolog bo'lgan va neyron turi konsepsiyasi asosida ishlaydigan, o'zidan o'zi bilim o'rgana oladigan Mark 1 Perceptron mashinasini yaratgan. Devida Rumelxarta va uning xamkasblari (Rumelhart, McClelland & PDP Research Group, 1986) neyron turi xotira modelini o'rganib, mashina singari bilim olishni rivojlanishiga ta'sir ko'rsatishdi. Bundan tashkari, 1960- yilda psixologiyada butun kognitiv revolyutsiya, ya'ni kompyuter modelining odamga xos anglash xususiyati qiziqishni uyg'otdi.

Sun'iy intellekt texnologiyasini malakali qo'llanmalari mavjud va ular bemorlarga, tibbiy xizmat ko'rsatuvchilarga, avtomobil yullarida xizmat ko'rsatishni yaxshilashda, samaradorlikni oshirishlarida foyda keltirishi mumkin. Ammo, bu texnologiyani qo'llashda salbiy oqibatlar olib kelishi xavfi bor. Bir xil kasbiy faoliyati jarayonida mutaxassisda muhim kasbiy fazilatlar rivojlana boshlaydi. Shaxsning o'z kasbiy ustasi bo'lishi faoliyat mahsuldorligiga ta'sir etadi. Qanday qilib mutaxassisning ishga bo'lgan layoqatini saqlab qolish, gohida esa tiklash mumkin. Ma'lumki, mutaxassis muntazam ravishda kasbiy psixologik tomonidan yordamga muhtoj bo'ladi.

Jamiyatimiz uchun dolzarb psixologik muammolardan biri-bu ishchining nafaqaga chiqishi hisoblanadi. Ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlarning o'zgarishi yangi ijtimoiy vazifa – nafaqaxo'rlar uchun psixologik qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Shuningdek, ular psixologik ko'mak va qo'llab-quvvatlashga muhtoj bo'ladilar.

Shaxs va kasblarga moslashuvning ko'p jihatli psixologik fundamentlari an'anaviy tarzda mehnat psixologiyasi tomonidan tadqiq etilgan. Ammo shaxsning to'liq kasbiy shakllanish jarayoni aniqlanmagan. XX asr bo'sag'asida paydo bo'lgan mehnat psixologiyasi kasbiy faoliyat turlarini, faoliyatning insonga, uning psixofiziologik imkoniyatlariga bo'lgan talablarini, kasbiy qobiliyat, ko'nikmalarini o'rganadi.

Mehnat psixologiyasining muhim vazifalaridan biri, mehnat sharoitlari, vositalari va mazmunini tahlil qilishdan iborat. Ishlab chiqarishdagi turli nuqsonlarni, layoqat va charchoqni diagnostika qilish orqali optimal ish tajribasini aniqlashga katta e'tibor beriladi. Ammo tadqiqotchilar diqqat markazida asosan mehnatning ijrochilik operatsion jihatlarini, uning psixofiziologik tavsiflari turadi. Mehnat psixologiyasining asosiy muammosi bu insonning mehnat qurollariga, vositalariga, jarayon va sharoitlarga ko'nikishidir. Bunda kishining mehnat faoliyatiga moslashuvi psixologik va fiziologik usullar asosida o'rganilgan. Mehnat psixologiyasi - inson psixik faoliyatining takomillashishi va qonuniyatlarini o'rganuvchi psixologiya sohasi bo'lib, u mehnat jarayonida shaxsdagi jarayon, holatlar va xususiyatlarni o'rganadi. Mehnat psixologiyasi vazifalariga psixologiyaning mehnat faoliyatini psixologik muammolarini, mehnat unumdorligini orttirishning psixologik shart-sharoitlari, mehnat va dam olish rejimi, mehnat turlarini psixologik tahlil qilish, kadrlarni ularning individual psixologik xususiyatlariga qarab tanlash hamda joy-joyiga qo'yish, ishlab chiqarish avariya va travmasining psixologik sabablari kabi masalalar kiradi.

Mehnat psixologiyasi va kasbiy psixologiya predmetlarini farqini alohida ta'kidlash lozim. Ye.A.Klimov, mehnat psixologiyasiga quyidagicha tavsif beradi: **mehnat psixologiyasi fan sifatida bu insonning sub'yekt sifatida faoliyat ko'rsatishi va shakllanishi sohasidagi vazifalarni yechish usullari, yo'llari va sharoitlarini o'rganuvchi psixologiya yo'nalishidir.**

Yuqoridagi fikrlardan ko'rinadiki, mehnat faoliyati borasidagi psixologik tadqiqotlar insonlarda kasbiy maqsad, kasbiy o'zlikni anglash, kasbiy shakllanish, kasb tanlash va uni o'zgartirish sabablari haqida, kasbiy rivojlanish bosqichlari haqida to'liq tasavvurni bermaydi. Ular esa o'z navbatida kasbiy psixologiyaning predmetini tashkil qiladi. Aynan kasb tanlash borasidagi ishlarni to'g'ri yo'lga qo'yish, ongli kasb tanlash, kasbiy inqiroz va qiyinchiliklarni yengib o'tishda mazkur fanga doir bilimlarni bilish talab qilinadi. Shu bois, hozirgi kunda kasbiy psixologiyaga doir bilimlarga zarurat

sezilmoqda.

Keng tarqalgan ta'riflarga ko'ra psixologiya – psixik faktlar, ularning qonuniyatlari va mexanizmlarini o'rganadi. Shuningdek, psixologiya inson faoliyati va xulq-atvorida ob'ektiv reallikning aks etishi qonuniyatlari haqidagi fan. Psixologiya sohasida amalga oshirilgan ilmiy tadqiqotlar va o'rganilgan nazariy manbalar, shuningdek fanlararo o'zaro integratsiya jarayonlari psixologiya tarmog'ida ko'pgina o'z predmetiga ega bo'lgan sohalarni ajralib chiqishiga turtki bo'ldi. Ular jumlasiga kasbiy psixologiyani kiritishimiz mumkin.

Kasbiy psixologiyaning predmeti – shaxsning kasbiy shakllanish mexanizmi, qonuniyatlari hamda psixologik xususiyatlarini o'rganishdir.

Bundan kelib chiqqan holda kasbiy psixologiya – bu shaxsda kasbiy maqsadlarni tanlash, kasb egallash, mutaxassisning kasbiy rivojlanishiga doir qonuniyatlarni, shuningdek, shaxsning mehnatga layoqatlilik darajalarini o'rganuvchi psixologiya fanining sohasidan biridir, – deb aytish mumkin.

Kasbiy psixologiyaning ob'yekti – shaxsning kasb bilan hamkorligi yoki o'zaro bog'liqligidan iborat. Kasbiy psixologiya psixologiya fanining mustaqil sohasi bo'lib, u o'zining tadqiqot predmeti va ob'ektiga ega. Shu jihatdan aynan u mehnat psixologiyasi, muhandislik psixologiyasi, yosh davrlari psixologiyasi va pedagogik psixologiya fanlarining ob'yekti va predmetidan farqlanadi.

Mazkur farqlar jadvalda qo'yidagicha ifodalaniladi:

Psixologiya fanlarining tarmoqlari	Tadqiqot predmeti	Tadqiqot ob'yekti
Mehnat psixologiyasi	Mehnat faoliyatining psixologik qonuniyatlari va xususiyatlari	Mehnat faoliyatining yangi va uning psixologik, bajaruvchilik tavsiflari
Muhandislik psixologiyasi	Inson va texnikaviy tizimlar o'rtasidagi o'zaro aloqalarning psixologik qonuniyatlari	Inson-mashina tizimi
Pedagogik psixologiya	Ta'lim va tarbiyaning psixologik qonuniyatlari	Ta'lim oluvchi va tarbiyalanuvchi shaxsi
Yosh davrlari psixologiyasi	Shaxsning ontogenezda rivojlanishining psixologik qonuniyatlari	Shaxsning ontogenezda psixik rivojlanishi
Kasbiy psixologiya	Shaxsni kasbiy shakllanishining psixologik qonuniyatlari	Shaxsning "inson-kasb" tizimida kasbiy rivojlanishi

Muhandislik psixologiyasi – inson va texnik tuzilmalar o'rtasidagi informatsion aloqa vositalari va jarayonlarini o'rganuvchi psixologiya tarmog'idir. Muhandislik psixologiyasi psixologiyaning texnik moslamalar bilan uni boshqaruvchi kishilar o'rtasidagi o'zaro bog'lanish

hamda o‘zaro ta‘sirini tekshirish bilan shug‘ullanuvchi maxsus sohasi. Muhandislik psixologiyasining ilmiy vazifasi optimal konstruksiyalarni psixofiziologik jihatdan asoslash va mexnat unumdorligini orttiruvchi psixikani loyihalashda mutaxassis injenerlarga bevosita yordam berishdan iboratdir.

Yosh davrlar psixologiyasi – ontogenezda shaxs tug‘ilganligidan to umrining oxirigacha shaxsda kechadigan psixik rivojlanish va shakllanish bosqichlarini o‘rganuvchi psixologiya tarmog‘i. Yosh psixologiyasi psixologiyaning turli yosh bolalik, o‘smirlik, o‘spirinlik va boshqa bosqichlaridagi psixik rivojlanish qonuniyatlarini o‘rganuvchi maxsus sohasi.

Pedagogik psixologiya – shaxsga ta‘lim-tarbiya berishning qonuniyatlari va muammolarini o‘rganuvchi psixologiya sohasi. Pedagogik psixologiya psixologiyaning yosh avlodga ta‘lim va tarbiya berishning psixologik muammolarini o‘rganuvchi maxsus sohasi. Pedagogik psixologiya pedagogikaning ilmiy asoslaridan biri bo‘lib, pedagogika nazariyasi va amaliyotini tashkil qilish uchun zarur bo‘lgan psixologiyaga oid fakt hamda qonuniyatlarni aniqlaydi.

Kasbiy psixologiya shaxsning kasbiy jihatdan shakllanishini o‘rganadi. Bunda shaxs rivojlanishi kasbiy shakllanishi sifatida ko‘rib chiqiladi. Kasbiy psixologiya-mehnat psixologiyasining kasblarni psixologik komponentlarini yoki muayyan kasbda ishlovchilarga nisbatan qo‘yiladigan psixologik talablarni o‘rganish hamda ilmiy tahlil qilish bilan shug‘ullanuvchi bo‘limidan iborat.

Mutaxassislikning turli ijtimoiy – madaniy va ijtimoiy-iqtisodiy qarashlarida kasbiy hulq muhim ahamiyatga ega. Shaxsning psixomotor motivatsion va kognitiv sifatlariga e‘tibor berilgan holda kasbiy yutuqlarga asosiy e‘tibor qaratiladi. Inson va uning kasbi o‘rtasidagi, shuningdek, kasbiy vazifasi va kasblar olami tuzilmasi o‘rtasidagi munosabatlar tahlil qilinadi.

Kasbiy psixologiya inson uchun kasbiy faoliyatning ahamiyatini o‘rganib, shaxsning kasbiy shakllanishini tadqiq etadi, shuningdek, yoshlikda kasbiy tasavvurlarni rivojlanishini, kasbiy yetuklik determinantlarini ayniqsa, kasbga kirishish va uning hayotga bo‘lgan ta‘sirini o‘rganadi.

Kasbiy psixologiyaning muhim jihatlari – bu kasbiy faoliyatning tahlili, kasbiy maqsadlar, vaziyatlar, qiyinchiliklarini o‘rganishi, kasbiy talablarni aniqlashdan iborat.

Kasbiy psixologiyasining predmetining ta‘rifiga asoslanib, uning quyidagi vazifalarini ajratib ko‘rsatish maqsadga muvofiq:

1. Shaxsning kasbiy shakllanishi asosiy tushunchalari va tadqiqot tamoyillarini, o‘zining faoliyatiga tegishli uslublarini asoslash;
2. Kasbiy psixologiya predmetiga mos bo‘lgan tadqiqot usullarini ishlab chiqish va o‘ziga xos uslublarini tuzish;
3. Kasblarning tavsifiy tuzilmasini psixologik tahlil qilish, kasblarni proyektlash uslublari va tamoyillarini ishlab chiqish;
4. Shaxsning kasbiy shakllanishi qonuniyatlari va psixologik mexanizmlarini tadqiq etish. Bu jarayon dinamikasini determinantlovchi omillarni aniqlash, kasbiy shakllanishdagi inqirozlarni tahlil etish;
5. Mutaxassislikning kasbiy destruksiyalarini, ya‘ni shaxsning deformatsiyasi, kasbiy faoliyatga bo‘lgan layoqatini pasayishi va boshqalar;
6. Shaxsning kasbiy rivojlanish monitoringni yuritish, bu borada psixodiagnostik vositalarni ishlab chiqish hamda mutaxassislarni attestatsiyadan o‘tkazish;
7. Shaxsning kasbiy shakllanishiga psixologik yordam hamda insonning kasbiy hayoti davomida yordam berish, qo‘llab-quvvatlash;
8. Kasbiy maslahat, kasbiy ma‘lumotning shaxsiy rivojlantiruvchi psixologik jihatlari, attestatsiyadan o‘tkazish, kasbiy rivojlanish psixotexnikasi, kasbiy korreksiya va rehabilitatsiya, kasbdan ketishga psixologik tayyorgarlik borasidagi bilimlar bilan qurollantirishdan iborat.

Kasbiy psixologiyaning metodologik asosi – bu shaxsning kasbiy shakllanish konsepsiyasidir. Mazkur konsepsiyaning asosiy mohiyati shundaki, kasb tanlash jarayonida shaxs miqdor va sifat

jihtidan rivojlanib boradi ya'ni ular o'z yo'nalishini boyitib boradi, shu orqali tajriba va salohiyat shakllanadi. Kasbiy shakllanish jarayonida inqirozlar, to'qnashuvlar, destruktiv o'zgarishlar bo'lib o'tishi mumkin. Bu jarayonning tezligi biologik va ijtimoiy omillarga, shuningdek tasodifiy holatlarga, hayotiy muhim kasbiy voqealarga bog'liq bo'ladi.

Kasbiy shakllanish – bu shaxs rivojlanishining katta bir qismini o'z ichiga olib, u kasbiy maqsadlarning tarkib topishidan boshlab, kasbiy hayotning tugallangungacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Bu geteroxron jarayondan optatsiya, ya'ni kasbiy ta'lim va tayyorgarlik, profadaptatsiya, professionalizm hamda mahorat bosqichlarini ajratish mumkin.

Kasbiy psixologiyaning asosiy konseptual qoidalari quyidagi jadvalda aks ettirilgan.

Asosiy tushunchalar	Konseptual qoidalar
Kasbiy shakllanish	Kasbiy shakllanish – bu shaxsning kasb tanlash jarayonidagi kasbiy ta'limga tayyorlanish, shuningdek kasbiy faoliyat jarayonidagi rivojlanish hisoblanadi.
Kasbiy shakllanish bosqichlari	Kasbiy shakllanish-getroxron jarayon bo'lib, ayrim paytlarda pasayish va sakrash xususiyatiga ega. Individning shaxsiy va kasbiy rivojlanish omillarining o'zaro aloqalariga ko'ra kelishmovchilik va inqirozlar kiritiladi. Bu individual to'laqonli jarayonini ijtimoiy vaziyat va asosiy faoliyat bilan bog'liq bosqichlarga ajratish mumkin. Ular sirasiga kasbiy tayyorgarlik, kasbiy adaptatsiya, birlamchi va ikkilamchi professionalizatsiya va kasbiy mahoratlar kiradi.
Kasbiy shakllanish turlari	Kasbiy shakllanish yo'li va tezligi bir guruh omillar bilan belgilanadi. Ularga yosh, individual-psixologik, kasbiy texnologik va ijtimoiy-iqtisodiy omillarni kiritish mumkin.
Kasbiy rivojlanish	Kasbiy rivojlanish – bu yo'nalish salohiyat va muhim kasbiy sifatlarning boyib borishi, mehnat faoliyati samaradorligini oshirib borish bilan belgilanadi.
Kasbiy shakllanishining psixologik jihati .	Shaxsning kasbiy rivojlanish va kasbiy jihatidan o'zini topa olish uchun o'z ustida ishlashi va turli masalalarni hal qilish uchun bor kuchini sarflash, shart-sharoitlar hamda imkoniyatlar yaratish, kasbiy va shaxsiy rivojlanishdagi destruktiv an'analarni o'zlashtirishda kishilarga psixologik madad va yordam ko'rsatish.
Kasbiy jihatdan o'zini	Insonning kasbni psixologik imkoniyatlarini kasbiy faoliyat mazmuni va talablari bilan bo'lgan jihatlarini mustaqil anglab

anglash	olishi, shuningdek ma'lum ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatda bajariladigan ishidan ma'no topishi.
Kasbiy jihatdan o'zini asray olish.	Inson shaxsiga yo'naltirilgan mahsuldor kasbiy faoliyatda doimiy o'zini-o'zi o'zgartirib turishi, tayyorgarligi va kasbiy imkoniyatini o'zini ruyobga chiqarishi, kasbiy hayotini boshqara olishi, kasbiy rivojlanish va lavozimda ko'tarilishdagi destruktiv vaziyatlarni yengib o'tish bilan bog'liqdir .
Professionalizatsiyalashuv destruksiyalari	Professionalizatsiya jarayonidagi miqdor va sifat o'zgarishlar, shaxsning rivojlanishi va deformatsiyasi bilan kuzatiladi.
Kasbiy o'zini-o'zi faollashtirish	Shaxsning kuchini faollashtirish yo'li bilan kasbiy rivojlanishni tezlashtirish, normadan ortiq kasbiy faoliyatni namoyon etish, shuningdek turli xil psixotexnologiyalarda qatnashish va boshqalar.
Kasbiy ijtimoiylashuv	Kasbga kirib borish va uni egallashda kasbning ijtimoiylashuvi kuzatiladi; ya'ni, kasbiy ta'rifkatsiyada o'z o'rnini topish, kasbiy imkoniyatini ishlab chiqish, kasbiy identifikatsiyani shakllantirish .

Ijtimoiy taraqqiyotni ro'yobga chiqarish uchun mamlakatda yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlash va ularni jahon standartlari darajasiga ko'tarmoq lozim, fan va texnikaning bugungi kun taraqqiyotiga javob berish uchun keng saviyali, bilimdon, o'z kasbining fidoiy kishisini kamol toptirish orqali davlatimizda bozor iqtisodiyotiga bardosh beradigan raqobatbardosh mahsulotlar yaratuvchi kasb egalarini shakllantirish joiz. Toki ular davr talablariga og'ishmay javob beradigan, qiziqishi keng, malakasi mustahkam, xotirasi barqaror, fikr yuritishi puxta, izlanuvchan, mehnatsevar, vatanparvar, iymon-e'tiqodli insonlar bo'lib voyaga yetishsin.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, o'rta ta'lim oluvchilarning hammasi kasb tanlashga kelganda oqilona va to'g'ri yo'l tutadi, deb bo'lmaydi, albatta. Ulardan ba'zilari tavakkalligiga ish tutsalar, ayrimlari ota ona kasbini tanlaydilar yoki ko'zga tashlanib turgan yaqqol namunalarga taqlid qiladilar, goho sevimli kishilari izidan borishni mo'ljallaydilar. Ko'pchilik o'quvchilar ta'lim jarayonida fan asoslarini egallab, muayyan tasavvur hosil qiladilar, o'zlarini yoqtirgan kasb-hunarlar haqida o'ylaydilar.

Maktab o'quvchilarining mayllari, havaslari, intilishlari, xohishlari, motivlari, ezgu-niyatlari xususan kasbkorga bo'lgan qiziqishlari, motivlari, ehtiyojlari tug'ilishi psixologiya fanining shaxs muammosi bilan uzviy bog'liqdir. Shaxs psixologiyasini o'rganish o'quvchilarni kasb tanlashga yo'llash demakdir. O'quvchilarning individual tipologik xususiyatlari, yoshi va jinsini hisobga olgan holda ularning har birini oqilona kasbga yo'llash shaxs psixologiyasining muhim vazifalaridan biridir. Bozor iqtisodiyotiga asoslangan jamiyat qurish to'g'risidagi hujjatlarda o'quvchilarni mustaqil kasb tanlashga (o'z imkoniyatlarini o'zi baholash orqali) o'rgatish juda muhim va zarur vazifa ekanligi ta'kidlanadi. Shunga ko'ra psixolog olimlar, metodistlar, tashxis Markazi xodimlari keng jamoatchilik bilan birgalikda kasbga doir bilimlarni keng tashviqot qilishlari, kasb-kor tanlashga oid yo'l-yo'riqlari va metodlar ishlab chiqishlari, kasb tanlash maslahatlari rasmiy shaxobchalari kengaytirilishi, professiogramma, professiografiya, psixogrammalar ko'lami orttirilishi lozim.

Kasb tanlash faoliyatini oqilona tashkil etish uchun mamlakatimiz qaysi soha mutaxassislariga muhtojligini nazarda tutish va shunga yarasha ta'lim oluvchilarni ularning mayli, intilishi, qiziqishi,

imkoniyati, aqliy va jismoniy qobiliyatlariga qarab, hamda u yoki bu kasbga yaroqliligini aniqlab, so'ng kasbga yo'llash kerak.

Hozirgi davrda xalq ta'limi bo'limlarida, ishlab chiqarishda, aholini ish bilan ta'minlash muassasalarida, kollejlar va Oliy ta'lim muassasalarida yoshlarga kasb tanlash yo'lini ko'rsatadigan maxsus kasb-hunar xonalari tashkil etilgan. Bu borada Respublika tashxis markazining, hamda joylardagi uning bo'limlarining faoliyati ibratlidir. Bundan tashqari malakali psixologlar va pedagoglar (shu jumladan mahalla tarbiyachisi), murabbiylar, muxandislar va texniklar har bir kasb-hunarning o'ziga xos tomonlari haqida malakaviy maslahatlar tashkil qilishadi. Lekin yoshlarning kasb-hunar tanlashi asosan o'rta maktabdan boshlanadi, shunga ko'ra o'quvchilar kichik jamoasi bilan psixologlar oldida turli yoshdagi jinsdagi ta'lim oluvchilarni kasbga qiziqtirish, mehnat qobiliyatlarini rivojlantirish, ichki imkoniyatlarini ishga solish (o'zini-o'zi namoyon etish) kabi muhim vazifa turibdi. Psixologlar bundan tashqari, o'quvchilarning aql idroki, qobiliyatlarini hamda muayyan kasbga yaroqlilik darajasini aniqlash metodlari, usullari, texnologiyasi, akllari mezonlari va tarkibiy qismlarini ishlab chiqishlari shuningdek, bu sohada ilmiy- tadqiqot ishlari olib borishlari zarur.

Shuni alohida ta'kidlab o'tish joizki psixologiya fani o'quvchilarning kasb-hunar tanlashiga yordam beradigan, yo'l-yo'riqlar va tavsiyalar, mukammal qo'llanmalar, aksariyat kasb-hunarning professiogrammasini hali to'liq ishlab chiqqan emas. Lekin shaxs psixologiyasiga oid amaliy va nazariy materiallar yetarli miqdorda yaratilgan. Shaxs psixologiyasi masalalarini yoritish, ya'ni shaxsning bilish qobiliyatlari, aql-idroki, aql-zakovati, individual tipologik xususiyatlari, ruhiy holatlarini aniqlash yo'li bilan uning nimalarga qodir, qanday kasb-hunarga yaroqligi to'g'risida aniq fikr bildirish muayyan tavsiyalar berish mumkin.

Ilk o'spirinlar va katta o'smirlarning kasb tanlashi katta hayotiy ahamiyatga ega bo'lgan ham shaxsiy, ham ijtimoiy muammo bo'lganligidan bu jarayonda ota-onalar, jamoatchilik va turli kasb ustalari ham faol qatnashishlari kerak, chunki yoshlar ko'p hollarda kattalarning maslahatlari va tavsiyalarini hisobga olgan holda qat'iy bir fikrga, qarorga kelishlari mumkin. Shuni ham aytib o'tish o'rinliki, ta'lim oluvchilar kasb tanlash borasidagi o'z qarorlarini, ko'pincha, har tomonlama dalillab bera olmaydilar, biroq ularning ko'pchiligi bu masalaga ongli ravishda yondashishga intiladilar.

Maktabdagi kasb-hunarga yo'naltirish ishlarining samarali bo'lishini maktabning kasb-hunarga yo'naltirish xonasisiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Maktabning kasb-hunarga yo'naltirish xonasi "O'quvchilarni kasb-hunarga yo'naltirish xonasi to'g'risidagi Nizom" asosida tashkil etiladi va jihozlanadi. Mazkur nizomda maktab kasb-hunarga yo'naltirish xonasining vazifalari, unda o'tkaziladigan tadbirlar, stend va ma'lumotlar bo'lishligi haqida aytib o'tilgan. Maktab kasb-hunarga yo'naltiruvchi mutaxassisining asosiy vazifasi o'quvchilarni kasb-hunarga yo'naltirishni ta'minlovchi barcha ma'lumotlar bankini yaratishdan iborat. Bu maqsadda kasb-hunarga yo'naltiruvchi mutaxassis tuman (shahar) tashxis Markazidan olgan kasbiy axborotlar, kasblar ro'yxati, tasnifi, hududiy kasblar ro'yxati, kasblarga bo'lgan ehtiyoj va boshqa kasbiy tashxis metodikalari, tavsiya yo'riqnomalardan foydalaniladi. Maktab kasb-hunarga yo'naltiruvchi mutaxassisi tomonidan o'quvchilarni kasbiy qiziqishlarini rivojlantirish, kasblar haqidagi ma'lumotlarni to'liqroq anglab yetishi shuningdek, ularning kasb tanlashdagi reallikni vujudga keltirish maqsadida maktabda ilg'or kasb egalari, kasb faxriylari, kasb sulolalari bilan uchrashuvlar, davra suhbatlari, kechalar va ma'ruzalar tashkil etilsa maqsadga muvofiq bo'ladi. Ushbu tadbirlar o'quvchining shu kasbga bo'lgan qiziqishini yanada qat'iyilashishini vujudga keltiradi.

Kasbiy psixologiyasi fanining rivojlanish tarixi

Ko'p qirrali psixologik fenomen bo'lgan shaxs va kasb o'rtasidagi masala mehnat psixologiyasida o'rganiladi. Lekin shaxsni kasbiy layoqati masalasi bunda ochib berilmadi. Mehnat psixologiyasi XX asr boshlarida paydo bo'lib har xil kasbiy masalalar bilan shug'ullanadi.

Mehnat psixologiyasi har xil kasblarni faoliyatini, faoliyatning insonga bo'lgan talabini, insonni

psixofiziologik imkoniyatlarini, ahloqiy-irodaviy sifatlarini, kasbga kerak bo'lgan qobiliyat va malakalarni o'rganar edi. Lekin mehnat psixologiyasining eng asosiy vazifasi bu mehnat sharoiti, mohiyati, uskinalarini taxlil qilish edi.

Unda katta e'tibor trovmatizmni profelaktika qilish, ish qobiliyatini va charchashni diognostika qilish, mehnat rejimini optimal yo'lini tanish va shu kabilar edi. Mehnat psixologiyasining asosiy masalasi bu insonni mehnat qurollariga va mehnat sharoitlariga moslashishi edi.

Insonlarni mehnat qilishlari uchun shu kasbga xos bo'lgan layoqatlarini, tanlagan kasblariga xos bo'lgan fiziologik, psixologik moslik darajalarini o'rganishga talablar oshib bordi. Bundan tashqari sanoatni tez o'sib borishi, qishloq yerlaridan insonlarni sanoat joylariga ko'chib kelishi – migratsiyasi kuchaydi. Bular esa ularni o'rganish masalalarini muhim masalalardan biri qilib qo'ydi. SHunday talablar asosida kasbga yo'nalishni o'rganuvchi birinchi laboratoriyalar paydo bo'ldi. Bu laboratoriyalar 1903 yilda Strasburgda (Frantsiya) va 1908 yilda AQSHning Boston shahrida paydo bo'ldi. Bu laboratoriyalar aynan sanoatni tez o'sib borishi bilan bog'liq holda shakllandi. Demak ko'rinib turibdiki quyidagi jarayonlar kasb psixologiyasini paydo bo'lishiga sabab bo'lgan: 1) Jamiyatda sanoatni tez o'sib borishi; 2) Sanoatni o'sib borishi bilan texnikani, mashinasozlikni rivojlanishi; 3) Migratsiyani o'sib borishi va odamlarni o'rganish zaruriyati paydo bo'ldi; 4) Inson va uni o'zi ishlayotgan kasbga moslik darajasini o'rganish zaruriyatini paydo qildi. Bular esa insonni fiziologik va psixologik jihatdan kasbga mosligini o'rganish masalasini qo'ydi. Bular esa ishlab chiqarishni kuchaytirishga va unga mos bo'lgan kasblarga insonlarni tayyorlash zaruriyatini vujudga keltirdi.

SHunday qilib mehnat faoliyatini psixologik o'rganish kasbiy shakllanishni o'rganishni natijalarini bera olmadi. Bu esa mehnat psixologiyasida alohida bo'lgan va kasbga xos tomonlarini o'rganuvchi alohida fanni vujudga kelishiga sharoit yaratdi. SHuni aytish kerakki hozirgi psixologik fanlar ichida bunday fan deyarli yo'q. Lekin jamiyat yoshlarni kasbga yo'naltiruvchi va ularni mehnatini psixologik tamondan o'rganuvchi fanga zaruriyat sezib bordi. Insonlarni mehnatga bo'lgan intilishi ularni qiziqishi, iroda kuchi, kasbni mohirona egallashi, o'zidagi psixologik jihatlarni rivojlantirib yaxshi kasb egasi bo'lib borishi, aqliy jihatdan xar xilligi va ularni o'z o'rniga qo'yish kabi ko'plab masalalar turibdiki bular kasb psixologiyasi kasbini fan sifatida jamiyat uchun zarur qilib qo'ymoqda. Bu aytilgan fikrlardan shunday o'ziga xos tamonlar ko'zga tashlanadi.

- 1) Jamiyatda o'sib kelayotgan yoshlarni o'zlari qiziqqan kasblarini egallashlari uchun yo'nalish bershleri zarurligidan;
- 2) Jamiyatni ham ishlab chiqarishda kerakli bo'lgan kadrlarni tayyorlashi zarurligidan;
- 3) Jamiyatni taraqqiyoti, fan va texnikani o'sib borishi bilan bog'liq holda yangi kasblar paydo bo'lganligi sababli yoshlarni bu yangi kasblar bilan tanishtirish zarurligidan;
- 4) Jamiyatda olib borilayotgan islohatlarni natijasi sifatida jahondagi tayyorlanayotgan kadrlarga raqobatbardosh bo'lgan sifatli mutahassislarni tayyorlash zaruriyati;
- 5) Jamiyatimizni taraqqiyotini taminlashga xizmat qiladigan fan sifatida zaruriyat tug'ilganligi sababli

Kasb psixologiyasini taraqqiyot tarixi.

Kasb psixologiyasi psixologik fanlar ichidagi eng yosh va tarixi qadim zamonlarga borib taqaladigan fanlar qatoriga kiradi. Haqiqatan ham kasb psixologiyasi yaqin vaqtlarda ko'zga ko'rinib borgan bo'lsa ham uning ahamiyati haqidagi fikrlar qadimlarga borib taqaladi. Dunyo madaniyatini beshigi bo'lgan eng qadimiy ta'limotlardan biri bo'lgan muqaddas "Avestoda" ham kasb va uning ahamiyati haqida fikrlar mavjuddir. Antik davr filosoflari ham kasbhaqida o'z fikrlarini aytib

o'tganlar. Masalan Platon o'z asarlarida odamlar kasb jihatidan taqsimlanishi kerakligi, bu esa ularga qo'yiladigan talablardan kelib chiqishini aytib o'tgan edi. "...Odamlar o'zaro tengdirlar, lekin ular majburiyatlariga munosabatlarida bir xil emasdirlar, ular qobiliyatlari jihatidan har xildirlar – bir xillari boshqarish uchun tug'ilganlar, boshqalari yordamlashishga, yana bir boshqalari – dehqonchilik, xunarmandchilik uchun yaratilgandirlar. Ularni xammasini... tilla, ko'mish, mis, va temir kabi farqlash mumkin"¹. (tarj. avtor.)

Kasb psixologiyasi mehnat psixologiyasi tarkibida shakllanib keldi. Mehnat psixologiyasi kasb psixologiyasiga tegishli bo'lgan masalalarini o'z predmetini hal etish davomida o'rganib bordi. Lekin kasb psixologiyasi qo'ygan masalalarga yondoshish davr talabi bilan zaruriy ravishda uni mustaqil fan sifatida ajralib chiqishiga sabab bo'ldi.

Kasb psixologiyasini mustaqil fan sifatida shakllanishini uchta etapga ajratish mumkin:

- 1) XIX asr oxirlarida psixotexnikani psixologiyani yo'nalishi sifatida paydo bo'lishi va mehnatni ilmiy tashkil qilishning psixologik muammolarni yechilishi (W. Stern, F. Taylor, N. Munsterberg va boshqalar.) Psixotexnikani asosiy vazifalari bu mehnat usullari va sharoitlarini ratsionalizatsiya qilish, travmatizm va avariya xolatlarini kamaytirish, ishlab chiqarishga o'rgatishni takomillashtirish edi.
- 2) XX asr boshlarida mustaqil fan sifatida paydo bo'lgan mehnat psixologiyasi rivojlanishi (F. Parson, M. Weber, S.G. Gallershteyn, A.K. Gastev va boshqalar). Uning asosiy izlanish vazifalari – insonni mehnat jarayonida shakllanishi va psixikasini ko'rinishini, shuningdek kasbiy tanlov, kasbiy maslahat va mehnat ekspertizasini o'rganish edi.
- 3) O'tgan asrning 70 – yillarida mehnat psixologiyasining inson va kasb o'rtasidagi munosabatlarini o'rganish vazisi, yangi kasb psixologiyasini aloxida fan sifatida shakllanishiga olib keldi. Mehnat psixologiyasining bu aloxida yo'nalishi kasb psixologiyasi deb nomlanadi. Bu A. Huth. E. Bornemann, K. Seifert, E. Vlich ishlarida ko'rindi. Kasb psixologiyasi kasbiy maslahat, kasb tanlash va professiografiya masalalari bilan shug'ullandi.

Mustaqil fan sifatida kasb psixologiyasi AQSHda shakllandi. Kasb psixologiyasining ajralib chiqishi hozirda insonni kasbiy mehnatga muvofiqlashishi, ayrim kasblar bilan o'zaro munosabati, shuningdek kasblar dunyosiga bo'lgan munosabatidan kelib chiqadi. Kasb psixologiyasining asosiy vazifasi bu inson va kasb o'rtasidagi munosabatlarni o'rganish va uni nafaqaga tayyorlash hisoblanadi.

Kasb psixologiyasining rivojiga Rossiyalik quyidagi olimlar o'z xissasini qo'shganlar: Ye.M.Borisova, K.M.Gurevich, Yu. M.Zabrodin, Ye. A. Klimov, Yu.V. Kotelova, T.V.Kudryavtsev, N.V.Kuzmina, N.D.Livitov, B.F.Lomov, A K. Markova, K.K. Platonov va boshqalar.

XIX asrning XXasrning boshlarida F.Teylarning mehnatni tashkil qilish va korxonani boshqarishga bag'ishlangan ishlari paydo bo'ladi. Bu ishlarda fiziologik va psixologik masalalar – kasb tanlash, mehnat me'yori, haq to'lash tizimi, rag'batlantirish va jazolash, ish qurollarini ishchiga moslash kabi dolzarb tamonlar o'rganiladi. Teylarning ishlar to'laligicha ishbilarmonlar manfaatiga qaratilgan bo'lib, ko'proq foyda olishni maqsad qilib qo'ygan edi.

Mehnat psixologiyasini vujudga kelishiga G.Ford tomonidan konveyr tizimini ishlab chiqarishga tadbiiq qilinishida ko'rish mumkin. G. Ford o'zini g'oyasini o'rta xol ishchiga qaratgan va ular ish qidirish davomida jismonan va ruxan zo'riqmaydigan ishni qidiradilar deb ko'rsatadi. Ishlab chiqarishga texnikani kiritilishi esa ularni qoniqtiradi demoqchi bo'ladi. Bu ularni kasblarni bilishini shart emas qilib qo'yadi va ular ma'lum bir mexanik ishlarni bajaradilar demoqchi bo'ladi. Bu orqali

¹ Гуревич К.М. Дифференциальная психология и психодиагностика. М.,2008 г. 28 с.

inson faktori inkor etiladi. Bu insonni ishlab chiqarishni bir vintigi qilib qo'yadi.

F. Teylorning boshqarish tizimi quyidagilarga asoslangan edi;

- 1) Boshqarish va tashkil etish bilan bog'liq bo'lgan aqliy mehnatdan ajratish.
- 2) Ishchilarni barcha boshqa ishlardan, ya'ni boshqarish va tashkil etish bilan bog'liq bo'lgan aqliy ishlardan ozod qilish.
- 3) Ishchilarni normalarini bajarish yoki ortig'i bilan bajarishini diferentsial xolda rag'batlantirish.

Bu davrda mehnatni ilmiy boshqarishga bo'lgan intilishlar vujudga kela boshladi. Teylor tamonidan tavsiya etilgan ilmiy boshqarishning mohiyati nimadan iborat edi. Teylor mavjud bo'lgan korxonani boshqarishni "tashabbuslar va rag'batlantirish" usulidagi boshqarish deb baholadi. Teylor ishlab chiqarishni pastligini ko'rsatuvchi uchta asosiy sababni ko'rsatdi. **Birinchi** sabab – bu ishchilar agar ish suratini oshirib ishlasak boshqa ishchilarni ishsiz qolishiga sababchi bo'lamiz deb o'ylashlari. **Ikkinchi** sabab ... odamlarni tabiiy instinktlari va odatlari bo'lgan bayramlar ... bosiqlik, o'rta hol darajasida sekin ishlashlari ham sabab bo'lgan. **Uchinchi** sabab korxonada ishlashni ratsional ko'rinishini ko'rsatib beradigan yo'riqnomani yo'qligi. Teylor shu sabablar tufayli ishlab chiqarish past deb baholaydi. Teylor ishchilarni o'rganish uchun ular bilan birga ishlashga va ularni sharoitini o'rganishga harakat qiladi. Mehnatni ilmiy boshqarish uchun Teylor eksperimentlar o'tkazadi.

Teylor ishlab chiqarishda yuqori yutuqlarga ega bo'lish uchun "ilmiy boshqarishning" 4 ta tomonini ko'rsatdi. Bular quyidagilar:

- 1) Ishchilarni qobiliyati va malakasini umumlashtirish, klassifikatsiya qilish orqali. Har bir mehnat turini ilmiy asosli o'rganish. Har bir insonni xarakterini takomillashtirish va mehnat qurollarini standartlashtirishga qaratilgan eksperimentlar o'tkazish.
- 2) "ilmiy asoslangan talablarga" muvofiq ishchilarni tanlab olish. Ularni "yuqori sifatli ishchi" sifatida o'qitish, ishga tayyorlash. Bu talablardan bosh tortganlarni bo'shatib yuborish.
- 3) Administratsiya ishchilar bilan yaxshi xamkorlikni amalga oshirishi. Teylor aytganidek ishchi va fan o'rtasida yaqinlikni yuzaga keltirish. Ishchilarni ish bajarishlarini tezlashtiradi va ularni aniq bajarishini taminlaydi.
- 4) Mehnat taqsimoti deyarli teng bo'lib, ishchi va boshqaruvchilarni javobgarligi bir xilda bo'lishi kerak qilib qo'yiladi.

Teylorning bu kabi ilmiy eksperimentlari asosan tadbirkorlarning ish unumini va biznesini ko'payishiga qaratilgan bo'lsa ham ishchilarni malakasini oshirish, ularni yaxshi kasb egasi bo'lishga va psixologiyasida o'zgarishlar yasashi kerakligini ko'rsatadi. Teylor o'zining bu tamoyillari bilan ishchini "tashabbusi va rag'batlantirishni" ilmiy boshqarish asosda olib borish kerakligini, buning uchun esa sabr toqat, chidam va bosiqlik zarurligini ko'rsatadi. U o'zini bu tizimini tezda tadbiiq qilib bo'lmasligini va kerakli natijani olish uchun bir necha yillar kerak bo'lishini aytib o'tadi. Ishchini o'rganish uchun uzoqdan emas, balki yaqindan turib, uni uy fikrlarini, mulohazalarini bilish zarurdir deb ko'rsatadi. SHuning uchun ishchi bilan yonma yon bo'lishni tavsiya etadi. Uni o'zini ketidan olib borish bilan yangiliklarga va yutuqlarga ega qilish mumkin deydi. Albatta bu sekin astalik bilan bo'lishini tushuntiradi. Eng oddiy tarzidagi mehnatni tashkil qilishda ham Teylorning fikricha ilmiylik yotadi.

Teylorning ikkinchi tezisi ham birinchiga bog'liq bo'ladi. Bu "Dars" yoki "Vazifa" g'oyasidir. "Dars" Teylorning fikricha butun ilgairgi mehnatga beriladigan haqni almashtirishi zarur. Dars bu ish normasini bajarish hisoblanadi. Lekin Teylor bunga o'zgacha ma'no beradi. Dars bu xar kungi vazifa bo'lib, uni bajarish fat'iy belgilangandir. Teylor buni maktabdagi beriladigan vazifaga tenglashtiradi. Dars bu yaxshi ishchining bir kunlik ish normasini bajarishi sifatida qaraladi. Bu esa ishchini bir kunlik ish normasini bajarishi hisoblanadi. Yaxshi ishlamagan yoki darslarni bajarmagan ishchilarni boshqasi bilan almashtirish va ish unumdorligini oshirish Teylorning asosiy maqsadi bo'ladi. Teylor

ishni tashkil etishda ishchilarni charchab qolishini hisobga olgan holda ularni dam olishlarini ham ilmiy boshqarishga kiritadi.

Teylorning ikkinchi tamoyiliga asosan ishchilarni tanlov asosida ishga olishni ko'rsatadi. Uchinchi tamoyilga asosan administratsiya va ishchi o'rtasida o'zaro yaxshi munosabatlarni vujudga keltirish yotadi. Ishchilarni tanlashda Teylor bo'yicha "odamlarni ommaviy rivojlantirish emas", balki "har bir alohida individumni" rivojlantirish kerakligi ko'rsatiladi. Teylor olib borgan eksperimentlar asosida ishchini tanlab olish masalasi yotadi. Bunga misol qilib uni SHmid deb nomlangan ishchi bilan suhbatini ko'rsatish mumkin bo'ladi. Albatta Teylorning o'tkazgan eksperimentlari o'z davri uchun ma'lum bir yutuq va kamchiliklarga ega. Lekin mehnatni ilmiy boshqarish orqali ish unumdorligini oshirish, ishchilarga mehnat qilish uchun sharoitlar yaratib berish, mehnati uchun rag'batlantirish va kamchiliklari uchun jazolash, ishchini fiziologik imkoniyatlarini bilish kabi masalalarni hal qilish davomida kasbga xos bo'lgan masalalar ham yuzaga chiqadi. Bu olib borilgan tajribalardan kasb va kasbga tanlash, kasbga layoqatlilik, insonni fiziologik imkoniyatlari, insondagi psixologik xususiyatlar va jarayonlarni bilish, kasbini ustasi bo'lish uchun nimalar qilish kerakligi va shu kabi ko'plab masalar ko'zga tashlanadi.

Teylorning mehnatni ilmiy tashkil qilishi bilan bog'liq jarayonlarda kasbga va kasb psixologiyasiga tegishli ko'plab masalalar yuzaga chiqishi orqali bu fanni rivojlanishi uchun imkoniyatlar paydo bo'ladi. Abatta mehnatni ilmiy tashkil etishning asosiy shartlaridan biri bu o'z kasbini yaxshi biluvchi va unga qiziquvchi kadrlarni tayyorlash hisoblanadi. SHuning uchun ham hozirda rivojlanayotgan davlatlarda jamiyat uchun kerak bo'lgan yangi va yangi kasblarga tayyorlash va ulardan o'z kasbini yaxshi bilishlarini talab qilinmoqda. Bu yo'lda O'zbekistonda ham ko'plab amaliy ishlar olib borilib raqabotbardosh kadrlar tayyorlashga diqqatni qaratilmoqda.

XIX asr oxiri XX asr boshlarida amaliy psixologiyaning bir yo'nalishi sifatida industrial psixologiyani shakllanishi va rivojlanishi psixotexnikani paydo bo'lishiga olib keldi. Psixotexnika Amerikada teylorizm bilan paralell tarzda shakllandi. Teylorizm texnika va insonning jismoniy chidamligini o'rgangan bo'lsa, psixotexnika psixologiya tarkibidan o'sib chiqdi. Psixotexnika Teylorning ishlaridan alohida holda shakllanib chiqdi. Psixotexnikani shakllanishiga Frayburg universiteti dotsenti Gugo Myunsterberg o'zining "Psixologiya va iqtisodiy hayot" (1912 y) kitobida fikrlarini bildiradi. U keyinchalik Amerikaning Garvard universiteti professori bo'lib ishlaydi. Psixotexnika keyinchalik mehnat psixologiyasi bo'lib shakllandi.

Myunsterberg G. o'zining "Psixotexnika asoslari" deb nomlanuvchi asarida kasb psixologiyasini shakllanishiga ta'sir etuvchi fikrlar bildiradi. Myunsterberg o'zining bu asarida psixotexnikaning uchta asosiy masalalarini ko'rsatadi.

1. Ishlab chiqarishga "to'g'ri keluvchi odamlarni" tanlab olish (Bu yerda iqtisodiy to'g'ri keladigan va joyiga mos keladigan shaxslarni tanlab olish haqida gapirilmoqda).
2. Ishlab chiqarishda mehnat unumdorligining iloji boricha yuqori darajasiga erishish. (bu yerda psixologik ta'sir asosida maxsulotni sifatini, sonini ko'tarish yoki uni shu natijalarini pasayib ketmasligiga xarakat qilish nazarda tutilmoqda).
3. Yuqori psixologik effektga erishish (shaxsga ta'sir etuvchi ma'lum psixologik jarayonlar asosida iqtisodiy jarayonni ko'tarish).

Birinchi masala bu kasbiy layoqatlik hisoblanib unda: kasbiy tanlov, kasbiy maslahat (profkonsultatsiya) va xatto kasblar bilan yoshlarni tanishtirish (proforiyentatsiya) yotadi. Bu masalalarni hal qilish differentsiyal psixologiya bilan bog'liq bo'lib, bu haqida Myunsterberg to'g'ri fikr bildiradi. Myunsterberg shunday deydi: "Industrial psixologiya uchun individual psixologik farqlar asosiy hal qiluvchi ahamiyatga ega".

Myunsterbergga kasbiy layoqatlikni ajratib olish uchun V.Shternning va boshqa differentsial psixologlarning qarashlari muhim ahamiyat kasb etadi. Insondagi ma'lum bir psixologik jihatlar

ma'lum kasb uchun muhim ekanligi buni esa differentsial psixologlar tamonidan ko'rsatilishini Myunsterberg aytib o'tadi. "Eksprimental va hattoki differentsial psixologiyani metodlari kasbiy talablarga mos tushmaydi. SHuning uchun maxsus ekspriment tizimini (testlarni) yaratish zarurdir. Bu testlar kasbga xos psixologik xususiyatlarni ko'rsatishi va kasbiy faoliyatni faollashtirishi zarur"dir deb ko'rsatadi Myunsterberg. Buning uchun aniq mehnat faoliyati ko'rinishlarini kasbiylik nuqtai nazaridan sub'ektiv faktorlar asosida o'rganish zarurdir. "Biz har xil kasblarni sinchiklab o'rganishimiz va ularga mos tushuvchi psixologik faoliyatlarni tahlil qilishimiz kerak bo'ladi" – deb yozadi Myunsterberg.

Myunsterberg kasbni psixologik taxlil qilish uchun birinchi bo'lib korxonalarining egalari bilan suhbatlar olib boradi. Korxonalarining egalari ishni tashkil qilish uchun ishchilarni o'z ishiga intilib ishlashlarini, halol bo'lishlarini, ishlarni bajara olishlarini, o'z kasbini ustasi bo'lish kabi tamonlarni ko'rsatadilar. Lekin ular ishchilarga tegishli bo'lgan psixologik tamonlarga etibor bermaydilar. Ishchilarning diqqati va uning o'ziga xos tamonlari, xotirasi va uning kuchi, irodasi, tafakkuri va boshqa psixologik xususiyatlarini e'tiborga olmaydilar. Myunsterberg xar bir mehnat faoliyatiga esa o'ziga xos psixologik tamonlar borligini va ular kasbga qarab farqlanishini ko'rsatib beradi. Har bir faoliyat maxsus kasbga xos bo'lgan psixologik taxlilni, psixologik qonunlarga asosan talab qiladi. SHuning uchun bu yerga mutaxassis psixologlarni jalb qilish zarur bo'ladi. Kelajakda, deydi Myunsterberg, korxonalarining egalari o'zlari psixolog mutaxassisligiga muhtoj bo'ladilar va ularni ishga chaqiradilar. Psixolog mutaxassislar ishni sifatini va unumdorlikni ko'tarish uchun ishchilarni faoliyatini o'rganadilar va o'ziga xos tavsiyalar bilan bu maqsadlarni amalga oshirib boradilar. Myunsterberg sanoat psixotexnikasini "Mehnatni ishlab chiqishdagi yuksak yutug'i" deb ta'riflaydi. Myunsterberg ishchilarni "mashq qilish va o'rgatish"ga e'tibor qaratadi Uning olib borgan eksprimentlarida kasbga o'rgatish va bu o'rgatishlar davomida ishchilarni toliqib qolishi masalasini ko'zga tashlanganligini ko'rsatib beradi. Myunsterberg telegrafistlar va mashinistkalar bilan ishlar olib boradi va e'tiborni ularni mehnat qilishlari davomida yuzaga kelgan ko'plab masalalarni o'rganishga o'z diqqatini qaratadi. Myunsterberg o'z eksprimentlarida ishchilarni toliqib qolishi va ularga beriladigan imkoniyatlarni ham o'rganadi. CHarchash faoliyatni susayishiga olib kelishini, u bilan bog'liq holda ko'plab psixologik muammolar vujudga kelishini ko'rsatadi. Myunsterberg o'z faoliyati davomida kasb psixologiyasini rivojlanishi uchun, mehnatni ilmiy boshqarish va kasblarga xos bo'lgan psixologiyani o'rganish uchun ko'plab eksprimentlar, testlar, mashq qilish bilan bog'liq maketlarni tayyorlab berdi. Keyinchalik fanni rivojlanib borishi kasblarni mashq qilib o'rgatadigan, treninglar o'tkazadigan o'quv markazlari paydo bo'ldi. Kasb psixologiyasi rivoj topib bordi.

K. Torndayk, Dj. Fanogenlar tomonidan Amerika aviatsiyasi uchun pilot va ekipaj a'zolarini tanlashda ularni shu ish faoliyatiga layoqatini tahlil qilishdagi o'tkazgan testlari muvaffaqiyatli chiqdi. Ikkinchi jaxon urushida AQSH kuchlariga jalb qilinganlardan 20 millioni testlardan o'tkazilib juda katta auditoriyani qamrab oldi. 1943 yil test sinovlaridan o'tgan 10 000 uchuvchilar 1950 yilgacha kuzatuvchi bo'ldilar. Bu va boshqa o'tkazilgan tajribalar shuni ko'rsatdiki, "yuqori darajadagi intellektual qobiliyatlar" juda xilma – xil o'lchamga, bir xil bo'lmagan tabiatga va mazmunga ega ekanlar. Kasb psixologiyasi masalalari Rossiyada ham o'rganildi. Bu sohani o'ziga yarasha o'rgangan psixologlar paydo bo'ldi. Ishlab chiqarishga va undagi jarayonlarni ilmiy boshqarishga asoslangan mehnatni ilmiy tashkil etish markazlari korxonalar qoshida tashkil topdi.

Harbiy holatdagi sharoit sanoatda test o'tkazishga bo'lgan qiziqishni xam faollashtirdi, shu jumladan korxonalaridagi ishchi kuchini tartibga solishga e'tiborni ham tortdi.

O'tgan asrning 40 – yillarida test o'tkazish bo'yicha ortirilgan malakalar asosida AQSHda qobiliyatlarni o'rganuvchi testlarni kompleks batareyalari shakllantira boshlandi. Bunda batareya so'zi quyidagilarni anglatadi, ya'ni uning elementi sifatida quyidagilar kiradi:

-tekshirilayotganlar uchun instruksiya;

- test mazmuni;
- olingan natijalarni ochib beruvchi kalit;
- testolog uchun instruksiya- bunda olingan natijalarni tahlil qilish nazarda tutiladi;
- testologni o'rgatish metodikasi;
- qayta test o'tkazish uchun instruksiya.

Ko'zga tashlangan batareyalar sifatida o'sha vaqtdagi AQSHda tarqalgan testlar SAT - bunda o'qishga, kasb o'rganishga bo'lgan qobiliyati bo'lganlarni tanlab olish, yana TALENT- katta maktab yoshidagilar uchun testlar, shuningdek DATB – bu bo'yicha dunyoni 50dan ortiq mamlakatlarida sanoat uchun kasbiy tanlov va armiyaga tanlab olindi. 1948 yilda AQSH da “situatsion testlar” ishlatila boshlandi. Bu tktlarda odamlarni yolg'on gapirishlari, o'g'rilikka bo'lgan maillari va hulqidagi ayrim tamonlar o'rganildi. SHu davrning o'zida shaxsni kasb tanlashgan qiziqishini o'rganuvchi Rorshaxning testlari ham keng yoyildi.

Kasb psixologiyasini fan sifatida rivojlanishi Rossiyada E.F.Zeer, Ye.A.Klimov, A.K. Markova kabi psixologlar nomi bilan bog'liq. Ular kasbiy psixologiyaga tegishli ko'plab amaliy ishlarni hayotga tadbiiq qilib kelmoqdalar. Yoshlarni kasbga yo'naltirish, kasbiy maslahatlar, ishchilarni o'z kasbilarini egalashlari va bu sohani ustasi bo'lishlari nafaqaga tayyorgarlik ko'rish bilan bog'liq ko'plab psixologik masalalar ular tamonidan o'rganilib, tadqiqot ishlari olib borilgan. Umuman esa kasb bilan bog'liq ishlar rus psixolog olimlari tamonidan o'tgan asrning boshlaridayoq qiziqish ob'ekti bo'lgan.

Biroq keyinchalik rus psixologi Ye.A. Klimov o'z tadqiqot ishlarida aynan shu masalaga, ya'ni “kasb tanlash”, “kasbga yo'naltirish” kabi masalalarga e'tiborini qaratib, bu borada tadqiqot ishini olib borgan. Xususan, misol sifatida Differensial diagnostik so'rovnomma (DDS) metodikasini ishlab chiqqan. Ye.A.Klimovdan tashqari ham ko'p chet el olimlari bu masala bo'yicha ish olib borganlar. Asta-sekin jamiyatda kasb tanlashga nisbatan ongli yondoshishlar kuzatila boshlandi. Ya'ni ularning barchasi kasbiy psixologiyaning shakllanishiga olib keladi.

Kasbiy psixologiyaning ajralib chiqishi hozirgi kunda shaxsning kasbiy mehnatga o'rganib ketishi emas, balki alohida kasbiy bilim, ko'nikma va malaka hamda umuman kasblar olamiga kirib borishiga asoslanadi. Tadqiqot muammosining asoslari shaxsning kasbiy xulq-atvorini, shuningdek, kasbiy tayyorgarlikni boshlang'ich rivojlanishidan toki kasbiy hayotni tark etgunga qadar bo'lgan jarayonlarni ochib bergan. Kasbiy psixologiya masalalarini o'rganishga G.V.Kudryavsev, Ye.A.Klimov, B.F.Lomov, K.K.Platonov, K.M.Gurevich, Ye.F.Zeyer, A.K.Markova, L.M.Mitina, V.A.Bodrov, V.B.Klagin, S.P.Beznosov va boshqalar o'z hissalarini qo'shib kelmoqdalar. Kasbiy shakllanish muammosi XX-asr boshlarida dolzarb masalalardan hisoblanib, lekin bu vaqtgacha kasbning erkin tanlovi bo'lmagan.

Insonlarning kasbiy hayotidagi o'zgarishlar shuningdek, **jamiyatning patriarxal tuzumi**, chegaralangan sanoat inqilobi va mehnat bozori, yangi kasblarning paydo bo'lishiga olib keladi. Ko'pchilik odamlarni topish va ishga kasbiy tayyorlash muammosiga duch kelishdi. O'zgargan tarixiy vaziyat kasblar dunyosini keskin o'zgarishiga olib keldi. Yangi ish qurollari va vositalarini yaratish, ko'p yillar davomida mehnat vazifalarini sifatli va mahsuldor bajara oladigan yuqori malakali ishchilarga nisbatan ehtiyojni kuchaytiradi. Mehnatni tashkillashtirishda F.Teylor tomonidan ishlab chiqilgan tizimi keng tarqaldi. Mehnat jarayonidan tashqari bu tizimda ishchining kasbiy layoqatiga katta e'tibor berilgan

Kasbiy o'zlikni anglash va kasbiy layoqat masalalarini yechimini topilishi-psixologiyaning yangi sohasi psixotexnikaning rivojlanishiga olib keldi. 1920-yillarda esa mehnat jarayoni, inson va texnikaning rivojlanishiga turtki bo'ldi. Bu jarayonda insonning psixika va ishlab chiqarish texnologiyasiga moslashuvi jarayoniga katta e'tibor berilgan.

Ishlab chiqarishni tashkil qilishda demokratik tamoyillarning o'rnatilishi shaxsning faoliyatida

mehnatning ahamiyati to'g'risidagi insonparvarlik nazariyalar rivojlangan mamlakatlarda XX-asrning 70-yillarida paydo bo'ldi va shaxsning kasbiy jihatlari to'g'risidagi konsepsiyani boshqacha anglashlariga olib keldi. Shaxs va kasb hamkorligi kasbiy shakllanishning o'zagi deb hisoblana boshlandi. Kasb egallash va ayniqsa kasbiy faoliyatni bajarish jarayonida ishchi shaxsida va faoliyat tuzilmasida o'zgarishlar bo'lib o'tadi, ya'ni shaxs o'z kasbni ustasi bo'lib kasbning mazmuni va xususiyatini o'zgartiradi.

Kasb psixologiyasini hozirda O'zbekistondagi rivoji.

Kasb psixologiyasi fan sifatida O'zbekistonda mustaqillikni qo'lga olgandan so'ng taraqqiy etib bordi. Albatta bu fan endigina rivoj topib bormoqda. Kasb psixologiyasini fan sifatida rivojlanishi ko'pgina masalalar bilan bog'liqdir. Xozirda kasb psixologiyasi fan sifatida oliygozlarga o'qitish uchun kiritilgan. Bu sohada yetarli darsliklar va o'quv qo'llanmalar ham yo'q. Lekin shunga qaramay O'zbekistonlik psixologlar kasb psixologiyasi fanini rivojlantirish uchun intilmoqdalar. Kasb psixologiyasi fanini o'qitish uchun kitoblar yaratib kelmoqdalar. Bu psixologlar E.G'.G'oziyev va K.Q. Mamedovlar tomonidan yozilgan "Kasb psixologiyasi", Karimova V.M. tomonidan yozilgan "Kasb psixologiyasi" va psixolog olim Anvar Jalolov tomonidan yozilgan "Kasb qanday tanlanadi" kabi kitoblardir. Bular albatta institutlar mashtabida yozilgan. Lekin kasb psixologiyasi bo'yicha mutaxassislar hali yetarli emas. O'zbekistonda bu sohalarni mutahassislarini tayyorlash uchun sharoitlar mavjud. Albatta kasb psixologini bo'lishi ishlab chiqarishga va kasb tanlashga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Kasb psixologi tomonidan olib boriladigan ilmiy izlanish ishlari hozirgi vaqtda tadbirkorlikni, kasb tanlashni va yoshlarni o'z kasblarini to'g'ri aniqlab olishlari uchun qulayliklar yaratadi.

Kasb psixologiyasini taraqqiyoti uchun barcha sharoitlar mavjud. Bu ta'lim tizimini isloh qilish bilan bog'liq masalalarda, "Ta'lim to'g'risi"dagi va "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi"da o'z aksini topgandir. Hozirda bizga yaxshi kasbni egallagan kadrlar juda kerakdir. Bu yo'lda ko'plab amaliy ishlar hayotga tadbiriq etib borilmoqda. Bu ishlarni tashkil etishning o'ziga xos tamonlari borki bular haqida yuqorida gapirib o'tdik.

To'qimachilik va yengil sanoat uchun tayyorlanayotgan kadrlarni sifatini ko'tarish va yaxshi mutaxassis bo'lishlari uchun kasbiy tanlovlardan o'tishlari va o'zlarida bunga layoqat borliklarini sinab ko'rishlari zarur bo'ladi. Ma'lumki layoqati bor bo'lgan kasb egasidan jamiyat va o'zi uchun foydali amallar bajariladi. Insonning ma'lum bir kasblar uchun kerak bo'lgan layoqati uni o'z o'rnini topishga imkoniyatlar ham yaratadi. SHuning uchun ham yurtboshimiz ta'lim tizimini isloh qilish orqali yangi bir o'zanga ko'tarilishni, jamiyatimizda taraqqiyotni vujudga keltirishda yoshlarning o'zni boshqacha ekanligiga o'z diqqatlarini qaratgan edilar. Kasb psixologiyasi o'zi sevgan va undan o'z hayotini qura oladigan mutaxassislarni tarbiyalab boradi. Uni rivojlantirish va yoshlarga kasb tanlashlarida yordam berish hozirdagi muhim vazifalardan biri hisoblanadi.

O'zbekistonda kasb psixologiyasini rivojlantirish bu yoshlarni o'z kasblarini to'g'ri tanlashlarini yengillashtirish demakdir. Xar bir sohani o'rganuvchi va shu sohaga

kerakli bo'lgan ixtidorli kasb egalarini tanlab olish va shu yo'lda amaliy ishlarni hayotga tadbiq qilib borish hozirda juda zarur bo'lgan sohadir. Bu yo'lda O'zbekiston uchun kasb sohasiga ixtisoslashtirilgan psixologlar zarur bo'ladi.

O'zbek psixologlari tadqiqotlarida kasb tanlash va kasbga yo'naltirish muammolari.

Kasbiy konsultatsiyalar shaxs xossalari, xususiyatlari, sifatleri tashxis metodlarini ishlab chiqish psixologiya fanining markaziy vazifalaridan biridir. Respublikamizda tashxisning bunday metodikalarini yaratishda ma'lum tajriba to'plangan. Masalan, o'quvchilarni psixologik o'rganish metodikasi (V.A.Tokareva S.Sh.Aytmetova) shaxsni o'rganish metodlari (M.G.Davletshin tahriri ostida B.R.Qodirov va K.B.Qodirovlar ishlab chiqqan) o'quvchilarni kasb tanlash vazifalarini hal etish uchun tashxislash metodlari, R.Z.Gaynutdinov rahbarligida yaratilgan turli kasblar uchun asosli professiogrammalardir.

“Inson-kasb-ishlab chiqarish muhiti” tizimi o'z-o'zicha ko'p bosqichli, ko'p qirrali, juda murakkab bo'lib, respublikamizda ushbu tizimda davlat miqyosida inson omiliga g'amxo'rlik qilinadi. Kadrlar tayyorlash sohasida davlat siyosati har tomonlama rivojlangan shaxs fuqaroni uzluksiz ta'lim tizimi orqali tarbiyalashni ko'zda tutadi. Shunday qilib, insonning kasbiy shakllanish muammolarini o'rganish ham fundamental, ham amaliy tadqiqotlarning dolzarb vazifalaridan sanaladi. R.Z.Gaynutdinov rahbarligida kasbiy tiklanishning turli muammolariga bag'ishlangan qator tadqiqotlar amalga oshirilgan.

D.N.Arziqulovning dissertatsion tadqiqotida Agrar universitet talabalarining kasbiy shakllanish bosqichlari psixologik xususiyatlarini o'rganishga asosiy e'tibor qaratildi.

Sh.G'.Saparovning o'qituvchilarining shaxsiy-kasbiy xususiyatlarini o'rganishga bag'ishlangan tadqiqotida ta'kidlanadiki ularning shakllanishi va rivojlanishi ularning kasbiy faoliyatida amalga oshadi ya'ni namoyon bo'lish darajasi va sifati o'qituvchilarning yoshi va ish stajiga uzviy bog'liqdir.

Yu.M.Asadovning dissertatsiyasida umumta'lim maktabi o'qituvchisining malaka oshirish tizimidan kasbiy-shaxsiy o'sish yo'nalishini belgilovchi psixologik xususiyatlari o'rganiladi. Bu bosqichda mahoratni mustahkamlash, kasbiy tiklanish samaradorligi ko'p jihatdan psixologik xususiyatlarga bog'liq.

Yu.M.Asadov tomonidan olib borilgan tadqiqot ishida maktab ta'limini rivojlantirish davlat umummilliy Dasturi talablaridan kelib chiqqan holda kasb mahorati rivojlanishi omillari sifatida o'qituvchining individual-psixologik xususiyatlarini o'rganishning dolzarbligi ilgari surilgan. Unda o'qituvchi kasb mahoratining yaxlit komponentlarini tasniflovchi “o'qituvchining kasb mahorati”, “o'qituvchining individual-psixologik xususiyatlari”, “o'qituvchining psixologik tipi” kabi tushunchalarni belgilovchi o'qituvchining individual-psixologik xususiyatlarni psixologik tiplarda integrallashuvi va ularning malaka oshirish tashkiliy shakllarini

tanlash motivatsiyasiga ta'sirini izohlovchi individual-psixologik xususiyatlarning o'qituvchi kasb mahoratini rivojlantirish omillari sifatida ahamiyatini ochib beruvchi ilmiy asoslangan ma'lumotlar keltirilgan.

Dissertant B.N.Sirliyev "O'rta maxsus kasb-hunar o'quv yurtlari ustalari kasbiy kamolotining psixologik jihatlari" mavzusidagi tadqiqot ishi kasb-hunar o'quv yurtlarining ustalari misolida kasbiy kamoloti va kasbiy o'zini-o'zi belgilanishning dolzarb muammolarini tadqiq qilishga bag'ishlangan. Tadqiqot ishida ishlab chiqarish ustalarini kasbiy moslashish, adaptatsiya va kasbiy mahorat bosqichlarida tayyorlashni va ularning shaxsiy-kasbiy o'sishlarini takomillashtirish muammosining psixologik jihatlari ochib beriladi.

R.Z.Gaynutdinovning doktorlik dissertatsiyasida o'qituvchi pedagogik faoliyati komponentlari realizatsiyasi darajasi, shaxsiy xossalari, omillari tahlili asosida kasbiy faoliyatning samaradorligini belgilovchi quyidagi mezonlarini ajratish mumkin. Ular:

- shaxsiy-professional komponentlikning o'z-o'ziga nisbati;
- o'zini o'zi dolzarblashga intilish;
- emotsional barqarorlik va kasbiy identifikatsiya;
- o'z-o'ziga hurmat va "Men"ning ichki muvofiqligi;
- dinamizm, yutuqlarga erishish ehtiyoji, ektovertlik, atrofdagilarning o'ziga nisbatan pozitiv munosabatini kutish;
- internallik (ichki nazorat darajasi).

Kasb tanlashga tayyorlikning psixologik jihatlari va kasbiy diagnostika muammolariga doir tadqiqot ishi K.B.Qodirov tomonidan olib borilgan. Bunda asosiy qoida kasbiy yo'nalganlik umuman moyilliklarda, qiziqish va qadriyatlarda ifodalanib, kasbiy rivojlanishning mazmuniy tomoni sanaladi. Kasb tanlash chog'ida psixologik tayyorgarlik yoki yetuklik kasbiy o'zini o'zi anglashning muhim omili bo'lib, kasbni to'g'ri tanlashga yordamlashadi va kuch, barqarorlik, keskinlikda namoyon bo'ladi, bu onglilik, mustaqillik bilan ta'minlanadi va kasbiy tanlovning formal-dinamik jihatiga kiradi.

R.Z.Asomova "Kasb tanlash motivatsiyasi va uning dinamikasi" nomli ilmiy izlanishida kasb tanlash motivlari mexanizmlari, ularning birlamchi manbalari, harakatlantiruvchi kuchlari, dinamikasi va shaxsning individualligi masalalari atroflicha ochib berilgan. Shuningdek, kasbiy motivlarning mutaxassisni kasbiy tayyorgarligi o'rtasidagi bog'liqlik, hamda kasbiy va o'quv motivlari o'rtasidagi o'zaro aloqadorlik masalalari ham keng doirada tadqiq qilingan.

U.S.Jumayev tomonidan "O'smirlarda kasb tanlashga munosabat tizimi shakllanishining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari" mavzusidagi nomzodlik ishida kichik, real guruh a'zolari o'smirlarda kasb tanlashga munosabat va uning umumta'lim ta'lim oluvchilarda shakllanishi, namoyon bo'lishi va dinamikasi ilk bor tadqiq qilindi. Shuningdek, faoliyatlari jarayonida kasb tanlashga munosabat tizimi ko'rsatkichlari (o'rtacha umumiy va qiyosiy-tipik) tahlil etildi va tegishli amaliy tavsiyalar ishlab

chiqildi, kasb tanlashga munosabat tizimining yosh xususiyatlari tavsiflab berildi.

R.B.Abduraxmonovning “Pedagog va psixologlarda kasbiy yo‘nalganlikning kamol topishi” mavzusidagi dissertatsion ishida kasbiy pedagogik va psixologik yo‘nalganlik komponentlari aniqlangan va oliy o‘quv yurtida tayyorgarlik davrida uning shakllanish dinamikasi o‘rganilgan. Tadqiqot natijalari oliy o‘quv yurtida olingan bilimning talablari, shaxslilik motivlari, ustanovkalari va qadriyatlar tizimiga kirib borishidan yaqqol dalolat beradi.

Shunday qilib, yurtimiz psixologlarining kasbiy tiklanishining turli bosqichlarini o‘rganishga bag‘ishlangan tadqiqotlari tahlilida rivojlanishning shaxsiy omillari, shaxsning kasbiy faoliyati doirasida tiklanishining hal qiluvchi roliga asosiy e‘tibor qaratiladi. Yuqoridagi fikrlardan ko‘rinadiki, respublikamiz psixologlari tomonidan kasbga yo‘naltirish, kasb tanlash masalalariga doir bir qator ilmiy izlanishlar olib borilgan.

1.2 Kasb psixologiyasining boshqa fanlar bilan aloqasi.

Kasbiy psixologiya yaxlit va mustaqil fan sifatida odamlarda gumanistik mentalitetning shakllanishiga xizmat qilib, inson omiliga aloqadorligi, uning shu yo‘nalishdagi muammolarni ma‘lum ma‘noda o‘rganadigan barcha fanlar bilan bevosita aloqasini taqozo etadi. Bular birinchi novbatda ijtimoiy-gumanitar fan sohalari bo‘lib, psixologiyaning ular orasidagi mavqei o‘ziga xos va yetakchidir.

1. Falsafa va uning oxirgi paytlarda shakllanib, rivojlanib borayotgan ijtimoiy falsafa qismi bilan bo‘lgan aloqa bu ikkala fanning inson va uning hayoti mohiyatini to‘la anglash va uning rivojlanish tendensiyalarini belgilashdagi o‘rni va ahamiyatidan kelib chiqadi. Tabiat, jamiyat va inson tafakkurining rivojlanishiga oid bo‘lgan umumiy qonuniyatlar va prinsiplarni kasbiy psixologiya falsafaning bazasidan oladi va shu bilan birga o‘zi ham inson ongi va tafakkuri qonuniyatlari sohasidagi yutuqlari bilan falsafani boy ma‘lumotlarga ega bo‘lishiga yordam beradi. Shuni alohida ta‘kidlash joizki, mustaqillik mafkurasi va milliy ongning shakllanishiga taalluqli umumiy ilmiy qonuniyatlarni izlashda ham yurtimiz sharoitida bu ikkala fan-falsafa va kasbiy psixologiyaning hamkorligi bevosita sezilmoqda. Bu bog‘liqlik, avvalo, yangicha tafakkur va dunyoqarashni shakllantirish muammosi ko‘ndalang turgan tarixiy davrda milliy mafkura va milliy g‘oyani shakllantirish kabi dolzarb vazifani bajarishga xizmat qilmoqda.

2. Sotsiologiya fani ham yangicha ijtimoiy munosabatlar sharoitida o‘z taraqqiyotining muhim bosqichiga o‘tgan ekan, kasbiy psixologiya ushbu fan erishgan yutuqlardan ham foydalanadi, ham ularning ko‘lami kengayishiga baholi qudrat xizmat qiladi. Ayniqsa, psixologiyadan mustaqil ravishda ajralib chiqqan, bugungi taraqqiyot davrimizda alohida ahamiyat kasb etgan kasbiy psixologiyaning sotsiologiya bilan aloqasi uzviy bo‘lib, ular jamiyatda ijtimoiy taraqqiyot va progressni ta‘minlash ishiga xizmat qiladi. Qolaversa, xuquqiy, demokratik davlat qurish ishini sobitqadamlik bilan amalga oshirayotgan O‘zbekiston aholisining huquqiy madaniyatini va demokratik

o'zgarishlarga psixologik jihatdan tayyorligini amalda ta'minlash, bu sohada muntazam tarzda ijtimoiy fikr va insonlar dunyoqarashlaridagi o'zgarishlarni o'z vaqtida o'rganish, bashorat qilish va taraqqiyot mezonlarini ishlab chiqishda ikkala fanlar metodologiyasi va metodlarini birlashtirish tabiiy ahamiyat kasb etadi.

3. Pedagogika bilan kasbiy psixologiyaning o'zaro hamkorligi va aloqasi an'anaviy va azaliy bo'lib, ularning yosh avlod tarbiyasini zamon talablari ruhida amalga oshirishdagi roli va nufuzi o'ziga xosdir. Respublikamizda amalga oshirilayotgan yangi «Ta'lim to'g'risidagi Qonun» hamda «Kadrlar tayyorlashning milliy Dasturi»ni amalga oshirish ham ikki fan hamkorligi va o'zaro aloqasini har qachongidan ham dolzarb qilib qo'ydi. Milliy dasturda e'tirof etilgan yangicha modeldagi shaxsni kamol toptirish, uning chuqur bilimlar sohibi bo'lib yetishishi, barkamolligini kafolatlovchi shart-sharoitlar orasida yangi pedagogik texnologiyalarini ta'lim va tarbiya jarayonlariga tatbiq etishda pedagogikaning o'z uslub va qoidalari yetarli bo'lmaydi. Shuning uchun ham kasbiy psixologiya u bilan hamkorlikda yosh avlod ongining ta'lim olish davrlaridagi rivojlanish tendensiyalaridan tortib, toki yangicha o'qitish texnologiyalarini bola tomonidan o'zlashtirilishi va undagi aqliy hamda intellektual qobiliyatlarga nechog'lik ta'sir ko'rsatayotganligini o'rganish asosida ta'lim-tarbiya ishini tashkil etish kasbiy psixologiyadagi metodlarni didaktik metodlar bilan uyg'unlashtirishni taqozo etadi. Ayniqsa, ma'naviy barkamollik tamoyillarini o'quv yurtida va yangi tipdagi ta'lim muassasalarida joriy etish ham shaxs psixologiyasini teran bilgan holda o'qitishning eng ilg'or va zamonaviy shakllarini amaliyotga tatbiq etishni nazarda tutadi.

4. Tabiiy fanlar: biologiya, fiziologiya, ximiya, fizika va b.q. psixik xodisalar va jarayonlarning tabiiy fiziologik mexanizmlarini tushunish va shu orqali ularning kechishi qonuniyatlarini ob'ektiv o'rganish uchun material beradi. Ayniqsa, bosh miyaning hamda markaziy asab tizimining psixik faoliyatlarini boshqarishda va ularni muvofiqlashtirishdagi rolini e'tirof etgan holda kasbiy psixologiya fani tabiiy fanlar erishgan yutuqlar va ulardagi tadqiqot uslublaridan omilkorona foydalanadi. Masalan, shaxs qobiliyatlarini diagnostika qilish uning tug'ma layoqatlari hamda orttirilgan sifatlarini bir vaqtda bilishni taqozo etgani sababli, o'sha tabiiy layoqatning xususiyatlarini aniqlashda psixofiziologiyaning qator usullaridan (miya assimetriyasi qonunlari, miya bioritmlarini yozib olish, neyrodinamik xodisalarni aniqlash, qon aylanish va tana haroratini o'lchash metodlari) o'z o'rnida foydalanadi va biologiya, anatomiya, fiziologiya, neyrofiziologiya kabi fanlarning shu kungacha erishgan yutuqlaridan foydalanadi. Shuning uchun tabiiy fanlar sohasida erishilgan barcha yutuqlar psixologiyaning predmetini mukammalroq yoritishga o'z hissasini qo'shgan.

5. Kibernetika fani sohasidagi yorishilgan yutuqlar psixologiya uchun ham ahamiyatli va zarur bo'lib, u inson shaxsining o'z-o'zini boshqarish va psixik jarayonlarni takomillashtirish borasida axborotlar texnologiyasi va kibernetika tomonidan qo'lga kiritilgan yutuqlar va tadqiqot metodlari, maxsus dasturdan o'z

o'rnida foydalanadi. Ayniqsa, ma'lumotlar asri bo'lgan XX va har bir alohida ma'lumotning qadr-qimmati oshishi kutilayotgan XXI asrda informatsion texnologiyalar va modellashtirish borasida kasbiy psixologiya hamda kibernetika hamkorligining salohiyati yanada ortadi. Masalan, oddiy muloqot jarayonini yanada takomillashtirish, har bir so'zning shaxslararo munosabatlardagi ta'sirchanligini oshirish maqsadida hamda ana shunday ijtimoiy faoliyat jarayonida shaxs tizimini takomillashtirishda turli kibernetik modellaridan o'rinli foydalanish zamonaviy kasbiy psixologiyasining jamiyatdagi o'rni va rolini oshiradi, maxsus kompyuter dasturlarining keng qo'llanilishi inson miyasi va ruhiy olami sirlarini tez va aniq o'rganishni kafolatlaydi.

6. Texnika fanlari bilan kasbiy psixologiyaning o'zaro aloqasi va hamkorligi ayniqsa, asr oxiriga kelib yaqqol sezilmoqda. Bir tomondan murakkab texnikani boshqaruvchi inson ongi muammosini yechishda, ikkinchi tomondan, psixik hayotning murakkab qirralarini ochishda maxsus texnik vositalardan foydalanish zarurati bu ikki yo'nalishning erishgan yutuqlarini birlashtirishni nazarda tutadi. Masalaning yana bir alohida tomoni ham borki, u ham bo'lsa, texnika progressiga intilayotgan bir vaqtda murakkab texnika va mashinalar bilan «muloqot» qilayotgan shaxs faoliyatini yanada mukammallashtirish va uning imkoniyatlariga moslash masalasi ham ana shu hamkorlikda hal qilinishi lozim bo'lgan masaladir. Ayniqsa, mustaqil O'zbekiston uchun murakkab zamonaviy texnika sir-asrorlarini biladigan, uning jamiyat va fan ravnaqiga xizmatini ta'minlash qanchalik dolzarb bo'lsa, ana shu texnikaga har bir oddiy fuqaro ongi, tafakkuri va qobiliyatlarini moslashtirish va «odam-mashina» dialogining eng samarali yo'llarini izlab topishi juda muhim. Texnika bilan bemalol «tillashadigan» malakali mutaxassislar tayyorlash borasida ham texnika fanlari pedagogika va psixologiya fanlari metodlaridan foydalana olsagina, muvaffaqiyatga erishadi.

7. Iqtisodiyot bilan kasbiy psixologiyaning o'zaro aloqasi va hamkorligi ham yangilik bo'lib, ayniqsa, bozor munosabatlariga bosqichma-bosqich o'tish sharoitida iqtisodiy ong hamda iqtisodiy xulqning o'ziga xos namoyon bo'lish qonuniyatlarini o'rganishda ikkala fan teng xizmat qiladi. O'zbekiston Prezidenti SH.M. Mirziyoyev fuqarolarda, birinchi noavbatda, yoshlarda yangicha iqtisodiy tafakkur shakllanishining jamiyat iqtisodiy taraqqiyotidagi ahamiyatiga e'tiborni qaratmoqda. Demak, yangi davr shaxsini tarbiyalash va uning jamiyatga moslashuvi masalasida kasbiy psixologiya iqtisodiyot fanida qo'lga kiritgan yutuqlar, yangiliklar va iqtisodiy samaraga erishish omillarini hisobga olsa, iqtisodiyot o'z novbatida iqtisodiy islohotlarning ob'yekti hamda sub'yekti bo'lmish inson omilidagi barcha psixologik o'zgarishlarni aniqlash, taxlil qilish va shu asnoda bashorat qilish vazifasini yechishi kerak. Yuqorida ta'kidlangan fan tarmoqlari kasbiy psixologiya bilan bevosita uzviy aloqada rivojlanadigan fanlarning asosiy qismi xolos. Bugungi kunda har bir fan rivoji uchun inson omilini hisobga olish zarur ekan, kasb psixologiyasi o'sha barcha fanlar bilan

aloqada va hamkorlikda rivojlanadi. Bu tibbiyot, qishloq ho'jaligi, kimyo va oziq-ovqat ishlab chiqarish sanoati, xuquq va madaniyatshunoslik kabi o'nlab fan sohalari. Yuqoridagi fikrlar va kasbiy psixologiya bilan bevosita aloqador bo'lgan fanlarning xarakteriga bog'liq tarzda bugungi kunda psixologiyadan nisbatan aloxida bo'lib ajralib chiqqan tarmoqlar to'g'risida ham fikr yuritish mumkin.

1.3 Kasb psixologiyasining ijtimoiy hayotda tutgan o'rni

Ijtimoiy taraqqiyotni ro'yobga chiqarish uchun mamlakatda yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlash va ularni jaxon standartlari darajasiga ko'tarmoq lozim, fan va texnikaning bugungi kundagi taraqqiyotiga javob berish uchun keng saviyali, bilimdon, o'z kasbining fidoiy kishisini kamol toptirish orqali davlatimizga bozor iqtisodiyotiga bardosh beradigan, raqobatbardosh mahsulotlar yartuvchi kasb egalarini shakllantirish joiz. Toki ular davr talablariga og'ishmay javob beradigan, qiziqishi keng, malakasi mustahkam, xotirasi barqaror, fikr yuritishi puxta, izlanuvchan, mehnatsevar, vatanparvar, iymon – e'tiqodli insonlar bo'lib voyaga etishsin.

Kasb tanlash faoliyatini oqilona tashkil etish uchun mamlakatimiz qaysi soha mutaxassislari muxtojligini nazarda tutish va shunga yarasha maktab o'quvchilarini ularning mayli, intilishi, qiziqishi, imkoniyati, aqliy va jismoniy qobiliyatiga qarab hamda u yoki bu kasbga yaroqliligini aniqlab, so'ngra kasbga yo'llash kerak.

O'quvchilarni mustaqil mehnat faoliyatiga puxta tayyorlash va ularning kasb – hunarini o'z qobiliyatlariga yarasha to'ri tanlashlariga erishish uchun maktab o'qituvchilarining pedagogik mahorati, bilim saviyasi, didaktik (shuningdek, akademik, tashkilotchilik, perseptik va h.k.) qobiliyatlari yuksak bo'lishi, fan asoslarini turmush bilan bog'lab o'rganilishi, to'garak va qo'shimcha yordamchi kurslar oqilona uyushtirilishi, maktablarda kasb – hunar to'g'risida ma'ruzalar o'qilishi, suhbatlar, munozaralar o'tkazilishi, sayoxatlar, uchrashuvlar, kasb – hunar fotoko'rgazmalarini tashkil qilishlari zarur.

Nazorat savollari:

1. Kasblar psixologiyasining mustaqil fan sifatida shakllanishi bosqichlarini tushuntiring.
2. Kasblar psixologiyasi qachon mustaqil fan sifatida shakllandi?
3. XII- XVI asrlarda yashab ijod etgin mutafakkir allomalarning falsafiy-psixologik mulohazalarini izohlang.
4. O'zbek psixologlari tomonidan kasb psixologiyasi borasida qanday tadqiqotlar olib borilgan?
5. Qaysi olim kasb-hunar to'g'risida ilk fikrlarini bildirgan ?
6. Kasbiy psixologiya fanining paydo bo'lish sabablari va asoslari.
7. Kasb psixologiyasini taraqqiyot tarixi. Teylorning ishlab chiqarishda ilmiy boshqaruv kontseptsiyasi va bu kontseptsiyaning kasb psixologiyasidagi o'rni.

8. Kasbiy psixologiyada psixotexnikani asoschisi bo'lgan nemis psixologi G.Myunsterberg dasturi.
9. Rus psixologlari tomonidan kasb psixologiyasiga tegishli ilmiy – tadqiqot ishlari.
10. SHarq mutafakkirlari asarlarida kasb va kasbga yo'naltirish masalalari. Buyuk ajdodlarimiz kasb – xunar ortirish va uning foydalari to'g'risida.
11. Muqaddas “Avesto”, Ibn Sino, Farobiy, Beruniy asarlarida kasb va uni egallash to'g'risidagi fikrlar.
12. Kasb psixologiyasini hozirda O'zbekistondagi rivoji. Kasb psixologiyasini M.G.Davletshin, E.G' G'oziyev, A. Jalolov va boshqa psixologlar tomonidan rivojlantirilishi.

Mustaqil ish uchun mavzular:

1. E.A.Klimov tadqiqotlarida “kasb tanlash”, “kasbga yo'naltirish” muammolarining ilmiy tadqiq etilishi.
2. Kasbiy psixologiya fanining tarixi.
3. Psixik hodisalar.
4. Fanlar tizimida psixologiyaning o'rni.

Mavzu yuzasidan test savollari:

Bir javobli testlar

1. Kasb psixologiyasining metodologik asosi bu?

- a) shaxsning kasbiy shakllanish konsepsiyasi b) kasbiy maslahat, kasbiy ma'lumot
 v) kasbiy faoliyatning tahlili, kasbiy maqsadlar, vaziyatlar, qiyinchiliklarini o'rganish
 g) shaxsning individual xususiyatlari

2. Kasbiy shakllanish nima?

- a) shaxsning kasb tanlash jarayonida kasbiy ta'limga tayyorlanishi b) salohiyat va muhim kasbiy sifatning boyib borishi v) kasbiy jihatdan o'zini topa olish uchun o'z ustida ishlashi g) psixika va ongni faoliyatda rivojlanishi

3. Kasb psixologiyasi metodlari asosan nechta metodologik tamoyillarga asoslanadi?

- a) 2, b) 4, v) 3, g) 5

4. Kasb psixologiyasining predmeti?

- a) shaxsning kasbiy shakllanish mexanizmi, qonuniyatlari hamda psixologik xususiyatlarini o'rganish b) psixologiya sohasida amalga oshirilgan ilmiy tadqiqotlar va nazariy manbalarni o'rganish v) psixik faktlar, ularning qonuniyatlari va mexanizmlarini o'rganish
 g) fanlararo o'zaro integratsiya jarayonlarini psixologiya tarmoqlariga ta'sirini o'rganish

5. Kasb psixologiyasining ob'yekti?

- a) shaxsning kasb bilan hamkorligi yoki o'zaro bog'liqligi b) odamning psixik rivojlanishining umumiy qonuniyatlari v) shaxsning psixologik xususiyatlari
g) inson faoliyati va xulq-atvorida ob'yektiv reallikning aks etishi qonuniyatlaridan iborat

6. Ontogenezda shaxs tug'ilganligidan to umrining oxirigacha shaxsda kechadigan psixik rivojlanish va shakllanish bosqichlarini o'rganuvchi psixologiya tarmog'i qaysi?

- a) yosh davrlar psixologiyasi b) muhandislik psixologiyasi
v) pedagogik psixologiya g) mehnat psixologiyasi

7. Shaxsni kasbiy shakllanishining psixologik qonuniyatlarini o'rganuvchi tarmoq?

- a) kasb psixologiyasi b) yosh davrlar psixologiyasi
v) pedagogik psixologiya g) mehnat psixologiyasi

8. Tadqiqiy metodlar deganda nima tushuniladi?

- a) psixikaning xususiyatlari, qonuniyatlari va mexanizmlari haqidagi yangi ob'ektiv bilimlar olishga yo'naltirilgan usullari b) yangi bilimlarga qaratilgan uslublar
v) ma'lumotlarni tadqiqotda qatnashuvchilarning turli guruhlariga nisbatan taqqoslash
g) kasbiy shakllanishda individual yo'lni o'rganishga yordam beradi

9. Longityud metodiga xos javobni belgilang.

- a) kasbiy shakllanishda individual yo'lni o'rganishga yordam beradi
b) yangi bilimlarga qaratilgan uslub v) savol-javob usullari, testlar tajribalar keng qo'llaniladi. g) metod orqali sinovdan o'tayotgalarining ko'p miqdorini qisqa vaqt ichida qamrab olish mumkin

10. Genetik usullarning tadqiqot metodlarini ko'rsating.

- a) longityud metod, biografik metod b) hujjatlarni o'rganish, mehnat metodlari
v) maxsus qobiliyatlar testi, muvaffaqiyatlarni o'rganish testi g) tabiiy, laboratoriya, shakllantiruvchi usullar

11. Praksimmetirik usullarning tadqiqot metodlarini ko'rsating.

- a) longityud metod, biografik metod b) hujjatlarni o'rganish, mehnat metodlari
v) maxsus qobiliyatlar testi, muvaffaqiyatlarni o'rganish testi g) tabiiy, laboratoriya, shakllantiruvchi usullar

12. Praksimmetirik usullarning tadqiqot metodlarini ko'rsating.

- a) topshiriqlarni tahlil qilish, hujjatlarni o'rganish b) longityud metod, biografik metod v) kavzometriya, psixobiografiya g) despersion, korrelyasion, faktorli (omilli) tahlil

13. Kasbiy psixologiyaning mustaqil fan sifatida shakllanishi necha bosqichda kechdi?

- a) 3 b) 4 v) 2 g) 5

Ko'p javobli testlar

16. Kasb psixologiyasi metodlari asosan qaysi metodologik tamoyillarga asoslanadi? (2ta to'g'ri javobni belgilang)

a) sub'yektiv tamoyil b) ob'yektiv tamoyil v) metodologik tamoyil g) psixologik tamoyil

17. Psixobiografiya metodi bu- (3ta to'g'ri javobni belgilang)

a) shaxslarning hayot yo'lini psixologik o'rganish metodi hisoblanadi
b) kishilarning individual kasbiy biografiyalarini o'rganish maqsadida qo'llanilgan
v) kasbiy shakllanishdagi inqirozlar haqida qimmatli ma'lumotlarni olish imkonini beradi g) shaxsiy-oilaviy muammo va inqirozlarni echish uchun qo'llaniladi

18. Psixometrik usulga xos bo'lmagan javoblarni belgilang (3-ta to'g'ri javobni belgilang)

a) inson xotirasi, tafakkuri, qobiliyati va xayolining xususiyatlarini aniqlash maqsadida keng qo'llaniladi b) unda odamlarning psixologik xususiyatlari narsa va hodisalarga nisbatan munosabatlari o'rganiladi v) AQSHlik Djon Moreno asos slogan
g) psixometrik usullar tarkibiga psixologik test ham kiradi

19. Kuzatishning predmeti (3-ta to'g'ri javobni belgilang)

a) insonning xilma-xil holati b) ongliklik, ongsizlik v) faoliyat va muomala
g) psixologik testlar

20. Faoliyat natijalarini tahlil qilish metodi turlari (2-ta to'g'ri javobni belgilang)

a) kattalar faoliyatini tahlil qilish b) bolalar faoliyatini tahlil qilish v) suhbat
g) kuzatuv

21. O'quvchilarni psixologik o'rganish metodikasini kimlar ishlab chiqqan? (2-ta to'g'ri javobni belgilang)

a) V.A.Tokareva b) S.Sh.Aytmetova v) Abdulla Avloniy g) B.R.Qodirov

22. Sotsiometriya metodiga xos javobni belgilang (2-ta to'g'ri javobni belgilang)

a) AQSHlik Djon Moreno asos slogan b) kichik (birlamchi) guruh a'zolari o'rtasida emotsional, hissiy munosabatlarni bevosita o'rganish va darajasini o'lchashda qo'llaniladi v) shaxslarning hayot yo'lini psixologik o'rganish metodi hisoblanadi
g) inson xotirasi, tafakkuri, qobiliyati va xayolining xususiyatlarini aniqlash maqsadida keng qo'llaniladi

23. Matematik ishlov berish usullarini belgilang. (2-ta to'g'ri javobni belgilang)

a) korrelyasion tahlil b) dispersion tahlil v) shakllantiruvchi eksperiment
g) modellashtiruvchi eksperiment

24. Kuzatishning bosqichma – bosqichlilik, tadrijiyligi (ierarxiyasi) tarkiblarini belgilang (3-ta to'g'ri javobni belgilang)

a) kuzatishning maqsadi, b) kuzatishning vazifalari v) kuzatishning dasturi
g) kuzatishning validligi

Ketma-ketlik testlar

25. Kasbiy psixologiyaning mustaqil fan sifatida shakllanish bosqichlarini ketma-

ket ko'rsating:

1. XX-asrning 70-yillari 2. XX-asr 3. XVII-asr 4. XIX asr

a) 4,2,1 b) 1,2,4,3 v) 3,4,2,1 g) 1,2,4

26. Test o'tkazish bosqichini ketma-ket ko'rsating:

1. olingan ma'lumotlarni qayta ishlash va natijalarni o'rganish

2. test o'tkazishda etika normalariga rioya qilgan holda ko'rsatmaga muvofiq tashkil etish 3. test, savolnomasini tanlash (tadqiqot masalasi bilan belgilanadi)

a) 3,2,1 b) 1,2,3 v) 3,1,2 g) 2,3,1

27. Kasblar psixologiyasining shakllanish bosqichlarini bosqichini ketma-ket ko'rsating:

1. psixotexnika yo'nalishini paydo bo'lishi

2. mehnat psixologiyasining rivojlanishi

3. mustaqil fan sifatida kasb psixologiyasi yuzaga keldi.

a) 1,2,3 b) 3,1,2 v) 2,3,1 g) 3,2,1

GLOSSARIY:

Amaliy faoliyat – insoniyatning ijtimoiy ishlab chiqarish jarayonida tabiatni va ijtimoiymunosabatlarni o'zgartirishga qaratilgan maqsadga muvofiq faoliyati.

Industrial psixologiyasi – mehnat psixologiyasining psixologik omillarining sanoatdagi rolini o'rganuvchi, psixologiyaning qonuniyatlariga asoslanib, mehnat unumdorligini oshirish masalalari bilan shug'ullanuvchi maxsus sohasi.

Kasb – shaxsning jamiyat a'zosi sifatida yashash manbai bo'lib xizmat qiladigan doimiy mashg'ulot yoki faoliyat turi.

Kasb tanlashga yo'llash – pedagoglar, psixologlar, vrachlar va boshqa mutaxassislarning yoshlarni ongli ravishda kasb tanlashga tayyorlashdagi maslahati, tushuntirishlari kabi tadbirlar tizimi.

Kasbga tayyorgarlik – muayyan kasb bo'yicha muvaffaqiyatli ishlash imkoniyatini ta'minlovchi maxsus bilim, ko'nikma, malaka, odat, sifat, xususiyatlar, mehnat tajribasi va xulq normalariga ega bo'lishlik.

Kasbiy psixologiya – mehnat psixologiyasining kasblarning psixologik komponentlarini yoki muayyan kasbda ishlovchilarga nisbatan qo'yiladigan psixologik talablarni o'rganish hamda ilmiy tahlil qilish bilan shug'ullanuvchi bilim sohasi.

Mehnat psixologiyasi – psixologiyaning mehnat faoliyatini psixologik muammolarini o'rganuvchi sohasi.

Muhandislik psixologiyasi – psixologiyaning texnika moslamalari bilan uni boshqaruvchi kishilar o'rtasidagi o'zaro bog'lanish hamda o'zaro ta'sirini tekshirish bilan shug'ullanuvchi maxsus sohasi.

Keyslar banki

Keys. Matematika o'qituvchisi mavzuni tushuntirmoqda. Komil ta'sirchan bola. Bundan oldingi eng yoqtirgan tarix darsida «uch» baho olgan edi. U o'zining omadsizligidan siqilib, qog'oz buklab o'tirgan edi.

O‘qituvchi: Komil nima qilayapsan? Nimaga darsni eshitmayapsan? Sen o‘zingni yomon tutayapsan.

Komil: Nima qilibdi? To‘ng‘illadi Komil.

O‘qituvchi: Sen o‘qituvchi bilan qanday gaplashyapsan? O‘rningdan tur!

Komil: Nega men o‘rnimdan turar ekanman? Men xech narsa qilganim yo‘q.

O‘qituvchi: Xali shunaqami? Sinfдан chiqib ket!

Komil: CHiqmayman!

O‘qituvchi: Yo‘q, chiqasan, o‘qituvchi bolani qo‘lidan ushlab hamma bolalar oldida sinfdan chiqarib yubordi.

Keysni bajarish bosqchilari va topshiriqlar:

1. Bolani xulqida nimaga o‘zgarish ro‘y berdi?
2. O‘qituvchining Komilga nisbatan pedagogik xarakterlarini izohlang.
3. O‘qituvchining pedagogik xatosi nimada edi?

2-Mavzu. Sharq mutafakkirlarining kasbiy ta‘lim va tarbiyaga oid falsafiy psixologik qarashlari

Reja:

1. Ajdodldrimizning yosh avlod ta‘lim tarbiyasiga oid qarashlai va ugitlari haqidagi “Avesto” asarining ahamiyati.
2. Buyuk qomusiy olimlar AbuNasr Forobiy va Abu Rayhon Beruniy kasb-xunar to‘g‘risida.
3. Ibn Sinova Yusuf Xos Hojibning mehnatsevarlik tarbiyasi borasidagi fikrlari
4. Kaykovusning “Qobusnoma” asarida kasb-hunar egallash haqidagi bilimlarining yoritilishi.
5. Amir Temur, Alisher Navoiy asarlarida kasb –hunarning inson hayotidagi o‘rni.

SHarq mutafakkirlarining kasbiy talim va tarbiyaga oid falsafiy psixologik arashlari Buyuk ajdodlarimiz kasb – hunar to‘g‘risida. Kasb-hunar egalari qadimdan e‘zozlanib kelingan. Bizning davlatimizda ularga nisbatan hurmat-ehtirom o‘zligimizni anglash tufayli yanada jamiyatimizda bilimdon, mustaqil fikrlovchi, yuqori malakali, ma‘naviyatli, mohir kasb egalari tobora ko‘proq talab qilinmoqda. O‘zbekiston Respublikasi hukumatining qaror va Nizomlarida mutaxassis kadrlar tayyorlash masalasiga katta ahamiyat berilmoqda va ular haqida alohida g‘amho‘rlik qilinmoqda. SHu bilan birga, tor sohadagi kasbdan asta-sekin keng qamrovli universal kasbga o‘tish muammosi, g‘oyasi ilgari surilmoqda. «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»da ko‘rsatib o‘tilganidek, mehnat va kasbiy tayyorgarlik sifatini yanada yaxshilash, uzluksiz ta‘limning faol metodlarini qo‘llash, yangi pedagogik texnologiyani amaliyotga tadbiiq etish, ta‘lim va tarbiya birligi tamoyilini sobitqadamlik bilan amalga oshirish lozim. Sharq mutafakkirlaridan qolgan qimmatli ma‘naviy

boylikning har bir satrini ochib tahlil qilganimizda ularning inson kamolati, ma'naviyati va mehnatsevarlik xislatlariga, bolalar va yoshlarni barkamol insonlar qilib shakllantirish va kasb – hunarga o'rgatishga taalluqli ibratli, qimmatli mulohazalar olsa bo'ladi. To hozirgacha saqlanib kelayotgan qator me'moriy inshootlar, buyuk tarixiy obidalar, xalq amaliy sa'nati asarlari (naqqoshlik, ganchkorlik, me'morchilik) arxeologik izlanishlar tufayli topilgan hunarmandchilik buyumlari, bularning barchasi buyuk ajdodlarimizning kasb – hunar o'rganishga, yuksak iste'dod va qobiliyat sohibi bo'lishiga oid bebaho materiallar qoldirganliklarini mujassamlashtiradi. Tariximizga nazar soladigan bo'lsak, hozirgi o'zbek xalqining ajdodlari bundan bir necha ming yillar avval o'ziga xos madaniyatni vujudga keltirishda juda katta va mashaqqatli yo'lni bosib o'tishganiga guvoh bo'lamiz. Masalan, ajdodlarimizning yosh avlod ta'lim-tarbiyasiga oid qarashlari, o'gitlari haqidagi qimmatli ma'lumotlariga ega bo'lishimizda eng qadimgi yozma yodgorligimiz —Avesto ning o'rnini beqiyosdir. Eng umumiy ravishda —Avestolda inson mehnati bilan barcha yovuzliklardan qutulishi mumkin, degan ulug' g'oya ilgari suriladi. —Avestolda yoshlarni kasb-hunarga o'rgatishga, halol mehnat qilib to'q farovon hayot kechirishga da'vat etiladi. Bundan ko'rinadiki, eng qadimgi davrlardanoq xalqimiz farzand tarbiyasiga, uni kasb-hunarli bo'lib farovon turmush kechirishini ta'minlashga katta e'tibor bilan qaragan. Mamlakatimizda etishib chiqqan buyuk mutafakkirlarimiz, qomusiy olimlarimiz yoshlarga ta'lim-tarbiya berish va ularni kasb-hunarga o'rgatish masalalari bo'yicha o'zlarining buyuk asarlarida qimmatli fikr mulohazalarni bildirib, bu borada nimalarga e'tibor berish kerakligi haqida yo'l-yo'riqlar ko'rsatganlar. Buyuk qomusiy olim Abu Nasr Forobiy kasb-hunar to'g'risida ilk fikrlarini bildirib, qimmatli maslahatlar bergan, chunonchi, ta'lim so'z va ko'nikmalar majmui, tarbiya esa amaliy malakalardan iborat ish-harakat ekanligini, muayyan kasb-hunarni o'rganishga berilgan, u bilan qiziqqan kishilar shu kasb-hunarning chinakam shaydosi bo'lishini aytgan. Bu mulohazalardan anglanib turibdiki, alloma kasb-hunar insoniyat uchun azaldan juda zarur hayotiy vosita bo'lib kelganini tan olgan. Forobiy ta'lim-tarbiya ta'limotining asosi komil insonni shakllantirish, bunda yoshlarga o'z vaqtida o'rinli ta'lim va tarbiya berish, ularni kasb-hunarga yo'llash orqali baxt-saodatga erishtirish, jamiyatda o'z o'rnini topishiga yordam berish g'oyasidan iborat. SHarqda birinchi bo'lib Er va Osmon globusini yasagan Abu Rayxon Beruniy ilm fan taraqqiyotiga ulkan hissa qo'shish bilan bir qatorda, ta'limtarbiyani amalga oshirish usullari, metodlarini ham ko'rsatib o'tgan. Eng muhimi mutafakkir inson kamolotida, mehnat va mehnat tarbiyasi haqida muhim fikrlarni bayon etadi. U har bir hunar egasining mehnatiga qarab turlarga bo'ladi. Og'ir mehnat sifatida binokor, ko'mir qazuvchi, hunarmand va fan sohiblari mehnatini keltiradi. Ayniqsa, ilm ahli olimlar mehnatiga alohida e'tibor berish, hayrixoh bo'lishga chaqiradi, ularni ma'rifat tarqatuvchilar, jamiyat ravnaqiga hissa qo'shuvchilar deb biladi. Olim bolalarni mehnatga o'rgatish metodlari, yo'llari haqida ham fikr yuritadi. Masalan, bolalarni eng kichik yoshdan mehnatga o'rgatish kerak, deydi. Mehnat tarbiyasida o'sha davr an'anasiga ko'ra vorislikka katta ahamiyat beradi. Beruniyning —Mineralogiya — asarida hunarmandchilikka oid, shogird tayyorlash jarayoni, ustalarning hunar o'rgatish metodlari haqida ham qimmatli fikrlar bayon etilgan. Bunda shaxsiy namuna metodidan foydalanilgan. Ish jarayoni bevosita ham

nazariy, ham amaliy jihatdan ustaxonaning o'zida bajarilganligi shogirdlarning malakali usta bo'lib etishishida katta ahamiyatga ega bo'lgan. Beruniy inson har tomonlama kamolga etishishi uchun u ilmi bo'lishi bilan birga mehnatsevar va hunar egasi bo'lishi ham kerak deydi. Beruniyning pedagogik ijodida inson va uning baxti-saodati, ta'limtarbiyasi, kasb hunar egallashi va kamolati bosh masala bo'lgan. Beruniy insonni tabiatning bir qismi deb biladi. Tabiatni va jamiyat ilmini o'rganishda —o'zim tekshirib ko'rmaguncha ishonmayman degan shiorga butun umr amal qiladi. Umuman olganda Abu Rayhon Beruniyning pedagogik – psixologik qarashlari asosan, oilada bola tarbiyasi, aqliy ta'lim, ahloqiy va jismoniy ta'lim, mehnat va insonparvarlik tarbiyalaridan iborat bo'lgan. SHarqning ulug' allomalaridan biri —SHayx-ar- Rais nomi bilan mashhur bo'lgan Abu Ali Ibn Sinodir. Mutafakkirning pedagogik-psixologik qarashlari ilmiy asosda qurilgan bo'lib, u bolaning fe'l-atvori va tasavvurlarini shakllantirishda umuminsoniy g'oyalar qo'llanishini ta'kidlagan hamda murabbiy, ota-onalarga bolani qattiq tan jazosidan ko'ra, shaxsiy ibrat orqali voyaga etkazish ma'qulligini ko'rsatadi. Mutafakkirning —Donishnomal, —Risolai ishqil, ||Uy xo'jaligil, —Tib qonunlaril asarlari xalqimiz odob axloq psixologiyasi va tabobat olamida alohida o'rin tutadi. Ibn Sinoning mehnatsevarlik tarbiyasi borasidagi fikrlari ham diqqatga sazovordir. Jumladan, u har bir bolani biror hunarga o'rgatmoq shart, deydi. YOsh yigit biror hunarni o'rgansa, uni hayotga tatbiq eta olsa va mustaqil hunar orqali oilani ta'minlaydigan bo'lsagina, otasi uni uylantirib qo'ymog'i lozim, deb hisoblaydi. O'spirin hunar egallashi bilan unda nafaqat axloqiy hislar, balki xarakterning irodaviy xislatlari ham tarkib topa boshlaydi. Hunar egallash orqali o'spirinlarda sabr-bardoshlik, chidamlilik, mehnatsevarlik, ishbilarmonlik, tadbirkorlik, zukkolik kabi insoniy sifatlar shakllanadi. Ibn Sino har bir insonning mijozidan kelib chiqqan holda kasb tanlashga alohida e'tibor berish kerakligini ta'kidlashi uning yoshlarni kasb-hunarga yo'llash masalalariga alohida e'tibor bilan yondashganini ko'rsatadi. Uning fikricha, har bir inson faqat unga tegishli bo'lgan xususiyatlargagina egadir, unga o'xshagan insonlar kamdan-kam bo'ladi. Hozirgi davrda ham allomaning falsafiy-psixologik qarashlari, ijtimoiy hayotimizda o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q. Uning tarbiya va mijoz xususidagi fikrlari alohida ahamiyatga ega bo'lib, shaxslararo munosabatlar etikasiga munosib hissa bo'lib qo'shiladi. Olimning falsafa, mantiq, psixologiya, siyosiy - ijtimoiy fanlar bo'yicha bizga meros bo'lib qoldirgan asarlari bashariyat uchun dasturilamal sifatida xizmat qiladi. XI asrning buyuk mutafakkiri Yusuf Xos Hojib o'zining —Qutadg'u biligil asarida (1069 y) inson va uning hayotiga oid qarashlarini bayon etgan. Asar turkiy halqlarning qadimgi tahlim va tarbiya usullarihaqidagi ilk ma'lumotlarni saqlagani bilan juda ahamiyatlidir. U odamning Olloh tomonidan yaratilganligini hamda odamning dunyoga kelishi va uning kelajakda qanday odam bo'lib voyaga etishi ajdodi va kelib chiqishiga nisbatan munosabatlariga bog'liqligini aytib: —Kimning nasli otadan boshlab toza bo'lsa, undan elga yaxshilik, ko'p manfaatlar keladil, deb hisoblaydi.

Yusuf Xos Hojib insonga bilim nechog'lik zarur bo'lsa, kasb-hunar egallash ham shunchalik muhimligini asarida alohida ta'kidlaydi. Alloma jamiyat taraqqiyoti va xalq farovonligida muhim o'ringa ega bo'lgan dehqonlar, chorvadorlar, savdogarlar, tabiblar

haqida ham muhim fikrlarni bayon etadi. Zero, u kasb- hunar jamiyatning ijtimoiy-siyosiy, moddiy va madaniy taraqqiyotining o'lchov birligi sanalishini etarlicha anglagan. Yana allomaning fikricha, insonning ulug'ligi aql-idroki, so'zlash qobiliyati, bilimi, uquvi, kasb-hunarga egaligidadir-deyiladi.

Mutafakkir ilm-fan, aql-zakovatga ega bo'lishga inson ma'naviy kamolotining eng muhim va birinchi mezon sifatida qaraganki, uning bu fikrlari hozirgi davrda ham o'z ahamiyatini yo'qotgan emas.

Kaykovusning "Qobusnoma" asarida kasb-hunar haqida bir qator fikr mulohazalar keltiriladi: —Ey farzand ogoh bo'lki, hunarsiz kishi hamisha foydasiz bo'lur va hech kishiga naf etkurmas. Bilursanki, tikanli butaning tani bordur, ammo soyasi yo'qdir. Hunarsiz kishi ham tikanli buta yanglig' na o'ziga na o'zgaga foyda berur. Mutafakkirning farzandlar kasb-hunar egallamasa, hayotda o'z o'rnini topa olmasligi haqidagi fikri ayniqsa e'tiborga loyiq. Bu holatning izohini quyidagi fikr mulohazalardan yana bir bor ko'rish mumkin. —Agar kishi har qancha oliy nasab va asl bo'lsa-yu, ammo hunar bo'lmasa, u xaloyiqning izzat va hurmatidin noumid bo'lur. Agar kishida ham nasab gavhari va ham hunar ziynati bo'lmasa, undan battarroqdur. Jahd qilg'il agar gavharning har nechakim asl bo'lsa, unga g'arra bo'lmag'il, nedinkim tan gavhari hunur zevari bila ziynatlangan bo'lmasa, u hech narsaga arzimagusidir. Andog'kim debdurlar: —Ulug'lik aql va bilim biladur, gavhar va nasab bila bo'lmas. Halqning oz hunarini ko'p ko'rgil, haqqin yaxshi bilg'al. Behunarmandlikdan, bexiradlikdan yaxshi ot va yaxshi taom qo'lg'a keltura olsang, behunar, bexirad bo'lg'il, yo'q ersa hunar o'rgang'il. O'rganmak, eshitmakdin nomus qilmag'il, to xijolat va pushaymonlig'din qutulg'aysan. Xaloyiqning aybi va hunariga boqqil, ularning naf va zarari na chog'liqdur. Buning foyda va ziyonlari qaysi erga qadar borur, undan so'ng o'z manfaatingni talab qil. Ko'rg'il, qaysi narsa xalqni manfaatg'a yaqin qilur. O'zing ana shundog' aql va hunarni o'rganmoq bila ko'tarilursan. Bu ish senga ikki narsa bila hosil bo'lur: yo bilg'on hunarga yarasha ish qilmoq bila yo bilmag'on hunarni o'rganmoq bila-deyiladi.

Amir Temur —Temur tuzuklaril asarida —Saltanat ishlarini murosa-yu madora, muruvvat va va sabr-toqat bilan yurgizdiml... —Tajribamdan ko'rilgankim, ishbilarmon odam, mard va shijoat sohibi, azmi (qatiy) tadbirkor va sergak bir kishi, ming-minglab tadbirsiz, sog'lom kishilardan yaxshidir- deyiladi. A.Navoiy o'zining —Xamsal, —Mahbubul-qulubl kabi yirik ta'limiyahloqiy asarlarida, shuningdek —Munojotl, —Vaqfiyal, —Majolisunnafoisl, —Muhokamat ul-lug'ataynl asarlarida ta'lim-tarbiya va bolani kamolga etkazishda kasb-hunar o'rgatishning ahamiyati haqida namunalar bilan izohlaydi. Sa'diy bilim olish bilan birga hunarning ham inson uchun qay darajada afzalligini uqtiradi. Chunki —Hunar qaynar buloq, tunganmas davlat, - deydi u, agar hunarmand molidan mahrum bo'lsa qayg'usi yo'qdir. Hunarmand qaerga borsa, qadrlanadi va uyning to'ridan joy oladi. Hunarsiz odam esa, hamisha mashaqqat chekadi, tilanchilik qiladil. SHarq mutafakkirlaridan qolgan qimmatli ma'naviy boylikning har bir satrini ochib tahlil qilganimizda ularning inson kamoloti, ma'naviyati va mehnatsevarlik xislatlariga, bolalar va yoshlarni barkamol insonlar qilib shakllantirish va kasb – hunarga o'rgatishga taalluqli ibratli, qimmatli mushohadalar olsa bo'ladi. To hozirgacha, saqlanib kelayotgan qator

meʼmoriy inshootlar, buyuk tarixiy obidalar, xalq amaliy sanʼati asarlari (naqqoshlik, ganchkorlik, meʼmorchilik) arxeologik qazilma va izlanishlar tufayli topilgan hunarmandchilik buyumlarining barchasi buyuk ajdodlarimizning kasb-hunar oʻrgatishga, yuksak isteʼdod va qobiliyat sohibi boʻlishiga oid bebaho materiallar qoldirganliklarini mujassamlashtiradi.

Xulosa oʻrnida shuni taʼkidlash lozimki, sharq allomalari asarlaridagi kasb tanlash, kasbga yoʻnaltirish borasidagi fikrlarni oʻrganish, ularni amaliy hayotga tadbqiq etish, oʻsib kelayotgan yosh avlodni ongli kasb tanlashga yordam beradi. Bu esa bolalarni yoshligidanoq kasb-hunarga oʻrgatish jamiyatning asosiy vazifalardan biri hisoblanadi. Shuningdek, ularda kasbga xos tushuncha, tasavvur va bilimlarini boyishiga xizmat qiladi

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

Karimov I.A. Barkamol avlod orzusi. - T.: Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi. 2000. - 245 b. 2. Asomova R.Z. Kasb tanlash motivasiyasi va uning dinamikasi. Psix.f.n.....dis.-T., 2002. -137 b. 3. Davletshina M.G., G.B.Shoumarov "Psixologi - pedagogicheskie aspekti proferentasi i 4. Ismogilova F.S. Professionalniy opit specialistov i upravlenie im v usloviyax formirovaniya rinochnoy ekonomiki. Avtoref. dis. ...doktor. psixol. nauk. - Moskva, 2000.-41 s. 5. Qadirov B.R.Sposobnosti i sklonnosti: psixofiziologicheskoe issledovanie. Tashkent: 6. Klimov Ye.A. "Kak vibrat professiyu" Moskva, 1990. 7. Klimov Ye.A. Psixologo-pedagogicheskie problemi professionalnoy konsultasii. M.: Znanie, 1983-96s. 8. Kondakov I.M. "Individualno - psixologicheskie osobennosti podrostkov v vibore professii" Moskva, 1989.

Интернет тармоғи бўйича веб-сайтлар рўйхати

1. www. tdpu. uz 2. www. Ziyonet. uz 3. www. expert.psychology.ru

3-mavzu: Kasbiy psixologiyaning ilmiy tadqiqot metodlari.

Reja:

- 1.Kasbiy psixologiyaning tadqiqot metodlari klassifikatsiyasi, metodlarni qoʻllash sohasi.
2. Kasbiy psixologiyaning tadqiqot metodlaridan foydalanishni shakllantirish.
3. Genetik metodlar, praksimetrik metodlar, psixosomatik metodlar, eksperimental metodlar haqida tushuncha.

Kasbiy psixologiya fanida quyidagi tadqiqot metodlarining tasnifidan foydalaniladi.

Psixologiya fanida tadqiqot metodlari amal qilinadigan asosiy nazariy prinsiplarga va psixologiya hal qiladigan konkret vazifalarga bogʻliqdir.

Oʻrganilayotgan predmet va hodisalar oʻzaro aloqador, bir-birini taqozo etadi, doimo oʻzgarishda, rivojlanishda, qarama-qarshi ziddiyatli jarayonlar mavjud deb qarashni tushunish zarurligidan kelib chiqadi.

Hozirgi zamon psixologiyasida fanning qanchalik qadimiyligiga qaramay qator hal qilinishi zarur muammolar, turli oqimlar va olimlar tomonidan ilgari surilayotgan

taxmin va farazlar-gipotezalar mavjuddir. Baʼzan bir-birini toʻldiradigan, yoki birini ikkinchisi inkor etadigan konsepsiyalar va nazariyalar ham bor. Bu singari turli muammo va qarashlarni toʻgʻri anglab etish hozirgi zamon psixologiyasining asosiy prinsiplarini- determinizm, ong va faoliyat birligi, psixika va ongning faoliyatda rivojlanishi prinsiplariga suyangan holda ilmiy tadqiqotlar olib borilishiga bogʻliq hal qilinadi.

Psixologiyada inson psixikasini tadqiq qilish metodlarining turli tasnifi mavjud. Harqanday psixologik tadqiqot oʻz-oʻzini tekshirish, boshqalardagi oʻzgarish va rivojlanishni tekshirishdan iborat boʻladi, shuning uchun ham ularni subʼektiv va obʼektiv tadqiqot metodlari deb aytish mumkin. Ammo, aylanib kelib, hammasi ham psixik jarayon, uning paydo boʻlishi va rivojlanishini tadqiq qilishga xizmat qiladi, buni genetik metod desak boʻladi.

Haqiqiy ilmiy psixologiya psixikani oʻrganishning obʼektiv metodlaridan foydalanish asosiga qurilishi kerak. Hozirgi zamon psixologiyasining ilmiy tadqiqotga nisbatan muhim talabi psixik faktlarini genetik (tarixiy) jihatdan oʻrganish prinsipiga amal qilishni taqozo etadi. Genetik prinsipning mohiyati shundan iboratki, oʻrganilayotgan psixik hodisaga jarayon deb qaraladi va tadqiqotchi uning dialektik rivojlanishining barcha holatlarini tiklashga, ular bir-birlarini qay yoʻsinda olmoshtira olishlarini koʻrish va tushunib etishga harakat qiladi, oʻrganilayotgan psixik faktning uning konkret tarixi jihatidan tasavvur etishga urinadi.

Psixologiyada genetik prinsipdan foydalanish zarurligini P. P. Blonskiy (1884-1941), L. S. Vigotskiy (1896-1934), S.L.Rubinshteyn (1889-1960), A.N. Leontev (1903-1979) lar oʻz asarlarida taʼkidlaganlar.

Tadqiqotlarni amalga oshirishning genetik prinsipi keyingi yillarda, ayniqsa bolalar psixologiyasida bola shaxsini boʻylama kesimi (prodolnoʻy razrez) boʻyicha oʻrganish metodi deb atalgan usuli keng qoʻllanilmoqda. Bu longityud metodi deb ham aytiladi. Longityud (inglizcha Longitude-dolgota) bir holatni uzoq vaqt va muntazam oʻrganish metodidir.

Psixologiyaning asosiy metodlari. B. G. Ananov psixikani oʻrganish metodlarini toʻrt guruhga ajratib, ularni tashkiliy, empirik (amaliy), natijalarni qayta ishlash yoki statistik, natijalarni sharxlash yoki interpretatsiya metodlari guruhlariga ajratadi.

- Birinchi. Tashkiliy guruh oʻz ichiga qiyoslash, longityud (uzluksiz), kompleks (koʻp qirrali) deb atalgan turlarini oladi. Qiyoslash turi umumiy psixologiyada, sotsial psixologiyada, meditsina, sport, yuridik psixologiyada keng koʻllaniladi. Longityud metodi bilan bir holatni uzoq vaqt kuzatish, birdaniga bir necha sinaluvchini tekshirish, qiyoslash maqsadida qoʻllaniladi. Nemis olimi V. SHtern, fransuz olimi R. Zazzo, rus olimlari N. A. Menchinskaya, A. N. Gvozdev, N. S. Leytis, V. S. Muxina va boshqalar bu usuldan keng foydalandilar. Bu usulda kuzatish "Ona kundaligi" singari nomda ham atalishi mumkin.

- Psixologik tadqiqotlar ilmiyligini oshirishda bir necha fanlar hamkorligiga suyanib kompleks metod qo'llaniladi. (Psixologiya, fiziologiya, genetika, falsafa, sotsiologiya, kibernetika, logika va boshqa fanlar hamkorligi). Hozir muxandislik psixologiyasi, psixo-fiziologiya, kosmik psixologiya, tibbiyot psixologiyasidagi ko'pgina kashfiyotlar shu usul bilan ochilmokda.

- Ikkinchi guruh - empirik metodlarga kuzatish (o'z-o'zini kuzatish), eksperiment (tabiiy va laboratoriya eksperimenti), test, anketa, so'rovlar, sotsiometriya, suhbat, intervyu, faoliyat jarayoni va uning mahsulini tadqiq qilish, tarjimai hol (shaxsiy guvohnomalarni, qujjat, turmush faoliyati voqealarini taqlil qilish) kabilar kiradi va ular sinash, tekshirish, diagnostika va prognozlash vazifalarini bajaradi.

- Uchinchi guruh metodlar - natijalarni qayta ishlashga mo'ljallangan bo'lib, ular statistik (miqdoriy) va psixologik (sifat) tahlili turlariga bo'linadi. To'plangan ma'lumotlarni qayta ishlab chiqishda quyidagi formulalardan foydalanish mumkin:

o'rtacha arifmetik qiymatni topish uchun qo'llaniladi;

M - yig'indi, V-variatsion miqdor, h- sinaluvchilar soni.

2) $O^1 q \sqrt{\frac{C}{h}}$ -son qatoridagi o'rta kvadrat og'ishini hisoblashda yoki standart og'ishni hisoblashda ishlatiladi. O^1 - kvadratlik og'ish, S - dispersiya, h - miqdor.

3) $S q \sum (V-M)^2$ -sonlar qatoridagi miqdorlar tarqoqligini aniqlash formulasi. V ba'zan «S» dispersiya» deb ham ataladi.

Tadqiqot metodlarining to'rtinchi guruhi - genetik va donalash metodlaridan iboratdir.

Genetik metodga asoslanib psixik o'zgarishlar bilan rivojlanish bosqichlarining bevosita bog'liqligining ildizini aniqlanadi. Uzilishlarga yo'l qo'ymaslik uchun yig'ilgan materiallar maxsus bosqichlarga ajratib sharxlanadi.

Tadqiqotning birinchi tayyorlov bosqichida kashf qilinadigan psixologik qonun to'g'risidagi taxmin va farazlar tahlil qilinadi.

Tadqiqotning ikkinchi bosqichida tajriba o'tkazish prinsipi, sharoiti, ob'yektiv va sub'yektiv omillar bo'yicha mulohaza yuritiladi.

Tadqiqotning uchinchi bosqichida esa olingan natijalarni qayta ishlanadi va bu ham o'z navbatida to'rt bosqichga bo'linadi:

- a) materialni birlamchi tahlil qilish (sharxlash);
- b) tahlil qilingan material bilan tadqiqot gipotezasi alohida sharxlanadi;
- v) ikkilamchi tahlil (barqaror, ustuvor dalillar ajratiladi);

g) ikkilamchi sintez - (psixik qonuniyat, topilgan dalil, omil va tadqiqot gipotezasini birlashtirib maxsus xulosalar chiqarish).

Tadqiqot natijalarini sharxlashning to'rtinchi bosqichi - sharxlashda har bir fakt, alomat, ko'rsatkich, xossa psixik jihatdan so'z-mantiq orqali tahlil qilinadi. Ana shu bosqichda tadqiqot yakunlanadi, zarur xulosalar chiqariladi, amaliy tavsiyalar beriladi.

Psixologiyada eng ko'p qo'llaniladigan tadqiqot metodlari empirik metodlar guruhidir. Empirik (amaliy) metodlar guruhiga kuzatish, suhbat, test, eksperiment (tajriba), biografiya, sotsiometriya usullari kiradi.

Tadqiqiy metodlar (usullar) – bu psixikaning xususiyatlari, qonuniyatlari va mexanizmlari haqidagi yangi ob'yektiv bilimlar olishga yo'naltirilgan maxsus tarzda tashkil topgan faoliyat usullaridir.

Sub'yektiv yangi bilimlar (dalillar, baholar, ko'rsatkichlar, belgilar, psixologik yordam, maslahat, korreksiya uchun muhim) omillarga qaratilgan psixologiya usullarini umumiy, pragmatik usulublar deb ataladi.

Kasbiy psixologiya metodlari asosan ikkita metodologik tamoyillarga asoslanadi:

Sub'yektiv tamoyil – o'zini o'zgartirishga qaratilgan kasbiy shakllanishga erishishni ta'minlovchi tamoyil.

Ob'yektiv tamoyil – psixik hodisalarni tashqi tomonlama anglashning turli tadqiqiy vositalari orqali kasbiy shakllanish belgilarini o'rganishni nazarda tutuvchi tamoyil.

Tadqiqiy metodlarning 2 ta turi mavjud;

1. Longityud

2. Kesimli

Longityud metodi – ma'lum kishilar guruhi yoki aniq kishilarning bir xil belgilariga ko'ra psixik xususiyatlarini davomli va muntazam o'rganishni nazarda tutadi.

Kesimli metod – ma'lumotlarni tadqiqotda qatnashuvchilarning turli guruhlariga nisbatan taqqoslash xosdir. Bu metod orqali sinovdan o'tayotgalarning ko'p miqdorini qisqa vaqt ichida qamrab olishi mumkin. Kesimli tadqiqotlarni o'tkazishda savol-javob usullari, testlar tajribalar keng qo'llaniladi.

Longityud metodi – kasbiy shakllanishda individual yo'lni o'rganishga yordam beradi. Mazkur metod yordamida shaxsning obro' orttirishi uning faoliyatidagi turli xildagi tanqidiy holatlarini aniqlaydi.

Psixologiyada qo'llaniladigan tadqiqot usullari kelib chiqishiga ko'ra umumpsixologik ko'rinishga ega, lekin spetsifik xususiyatiga ega emas. Kasbiy psixologiya yosh psixologiyasiga yondosh ekanligini hisobga olsak, bu o'z navbatida shakllanib bo'lgan metodlarni o'zlashtirishga olib keladi. Barcha tadqiqotlarda keng doirada metodlarni qo'llash o'ziga xos tadqiqiy metodlarni yaratilishiga olib keladi. Kasbiy psixologiya tadqiqot metodlarining tizimlanishi, ularning qo'llanishi sohasini aniqlash shuningdek, sifat, xususiyatini ko'rib chiqish zaruriyatini keltirib chiqaradi.

Psixologiya fanida yagona umuman olganda, tadqiqotlar metodlarining to'liq tasnifi mavjud emas. Ko'pincha, alohida metodlar yoki psixologiyada ma'lum

muammoni hal etishga tavsiya etiladigan metodlar ro'yxati beriladi.

Psixologiyaning metodlar tizimini tahlil etgan olimlar quyidagi metodlar guruhini taklif etadi.

1. Tadqiqotni tashkillashtirish va rejalashtirish metodlari, ya'ni tashkiliy metodlar.
2. Dalillar to'plash, ilmiy ma'lumotlar olishga qaratilgan empirik metodlar(usullar).
3. Ma'lumotlarni qayta ishlash usullari
4. Interpretatsion metodlar(usullar).

Boshqa bir qator psixolog-olimlar psixologiyasining quyidagi usullarini ajratishadi:

1. Sub'yektiv metodlar (o'zini o'zi kuzatish);
2. Ob'yektiv metodlar (kuzatishning xar xil turlari; eksperimental, testlar, savol-javob, so'rovnomalar).

Afsuski, bu metodlar muallifi psixologiya metodlarining tasniflanishini (klassifikatsiya) taqdim etmay, faqatgina psixologiya fanidagi mavjud metodlarini sanab o'tish bilan chegaralanadilar. Bu esa o'z navbatida aniq ilmiy tasniflanishning mavjud emasligi, psixologiyada metodlarning ko'pligi hamda bir tizimga solinmaganligi bilan izohlanadi.

Yosh va pedagogik psixologiyaning metodlarini tahlil etib, tadqiqiy metodlarni tasniflashning asosi sifatida muhim jihatlarni ajratib olish kerak. Bu masalalar 4 xil shaklga ega: tasvirlash, o'lchash, tushuntirish va psixik hodisani shakllantirishdan iborat. Shunga muvofiq metodlarning 4 ta guruhi taklif etiladi: noeksperimental (klinik), diagnostik, eksperimental va shakllantiruvchi.

Shunday qilib kasbiy psixologiya oldida quyidagi tadqiqiy masalalar turibdi:

1-guruhi – shaxsning kasbiy shakllanishi bu murakkab, ba'zida esa dramatik jarayonning psixologik xususiyatlarini tasvirlashdan iborat. Bu jarayonni tadqiq etish uchun longityud, savol-javob, psixobiografiya, tanqidiy voqealar metodlarini qo'llash to'g'ri bo'ladi. Bu metodlar guruhini genetik metodlarga kiritishi mumkin.

2-guruhi – kasblarning psixologik tavsifi, kasbning psixologik mazmunini tadqiq etish, faoliyat mahsuldorligini o'rganish, mehnat metodi, hujjatlarni o'rganish, kuzatilayotganlarni savol-javob orqali o'rganish metodi, shuningdek, professiografiya yo'li bilan amalga oshirilishi mumkin. Bu uslublar guruhi praksimmetrik uslublarga tegishlidir.

3-guruhi – muhim kasbiy ko'rsatkich faoliyat va shaxs belgilarini o'lchash. Bu tadqiqiy masalani hal qilish uchun maxsus qobiliyat testlari, muvaffaqiyat va ta'lim testlari qo'llaniladi. Bu psixometrik usullar guruhidir.

4-guruhi – kasbiy shakllanishning xususiyatlarini, qonuniyat va mexanizmlarini tushuntirishdan iborat. Bu vazifani bajarish usullari eksperimental usullardir: ya'ni laboratoriya, modellashtiruvchi va tabiiy eksperimentlardir.

5-guruh – usullari tadqiqiy ma'lumotlarga miqdoriy ishlov berishga yo'naltirilgan. Ularga matematik ishlov berish usullari kiradi: ya'ni korrelyatsion, omilli tahlil va boshqalar.

Kasbiy psixologiyaning tadqiqot metodlari umumiy tarzda quyidagi jadvalda aks ettirilgan

Tadqiqot vazifasi	Tadqiqot metodlari guruhi	Aniq tadqiqot metodlari
Shaxs kasbiy shakllanishining tasviri	Genetik metodlar	Longityud metod, biografik metod, kauzometriya, psixobiografiya, tahlil qilish metodi
Kasblar tavsifi	Praksimmetirik metodlar	Topshiriqlarni tahlil qilish, hujjatlarni o'rganish, mehnat metodlari, kuzatuv so'rovi metodi
Muhim kasbiy belgilarni o'lchash	Psixometrik metodlar	Maxsus qobiliyatlar testi, muvaffaqiyatlarni o'rganish testi, qiziqishlar bo'yicha savol-javoblar, ta'lim diagnostikasi
Shaxsning kasbiy shakllanishini tushuntirish	Ekspirimental metodlar	Tabiiy, laboratoriya, shakllantiruvchi metodlar
Tadqiqot usullariga ishlov berish	Matematik ishlov berish metodlari	Dispersion, korrelyatsion, omilli (omilli) tahlil

Rossiyalik psixolog E. F. Zeer kasbiy psixologiyaning izlanish metodlari sifatida beshta guruh usullarini ko'rsatadi. Birinchi – shaxsni kasbni egallash bilan bog'liq psixologik xususiyatlarni ta'riflab berish. Buning uchun longityut, so'rov usullari (anketa, intervyu) , psixobiografiya ma'qul deb hisoblanadi. Zeer E. F. bularni **genetik** usulga tegishli deb belgilaydi.

Ikkinchi – kasbni psixologik xarakteristikasi. Kasbni psixologik mazmunini o'rganish, faoliyat mahsulotlarini o'rganish, mehnat usullarini o'rganish, xujjatlarni taxlil qilish so'rovli kuzatish, professografiya kabilar orqali bilish mumkin. Bu guruh usullari **proksemitrik** usullar deyiladi.

Kasb psixologiyasining o'rganish usullari

Izlanishning vazifasi	Izlanishga xos usullar guruhi	Izlanishning aniq usullari
SHaxsni kasbni egallashini ko'rsatish	Genetik usullar	Longityud usullar, biografik usul, kauzometriya, psixobiografiya,

		anamenez usul.
Kasbni xarakteristikasi	Praksimetrik usullar	Vazifalarni taxlil qilish, xujjatlarni o'rganish, mehnat usullari, kuzatuv so'rov.
Kasbiy ahamiyatga ega bo'lgan belgilarni o'lchash	Psixometrik usullar	Maxsus qobiliyatlar testi, yutuqlar testi, qiziqishlarni o'rganish so'rovnomasi, ta'lim diagnostikasi
SHaxsni kasbni egallashini tushuntirib berish	Eksprimental' usullar	Tabiiy, laboratoriya, modellashtiruvchi, shakllantirish eksprimenti
Izlanish usullarini ishlab chiqish	Matematik ishlab chiqarish usullari	Dipressiv, korrektsion, omilli taxlil

Uchinchi – kasbiy ahamiyatga ega bo'lgan ko'rsatkichlarni, shaxsning va faoliyatning belgilarini o'lchash. Bu izlanish vazifalarini yechishda maxsus qobiliyatlar testi, ta'lim, o'rgatish va yutuqlarga asoslangan testlaridan foydalaniladi. Bundan tashqari kasbiy qiziqishga, qadriyatlarga asoslash va kasbiy ustanovkalarga tegishli so'rovnomalardan foydalaniladi. Bu uslubni **psixometrik** deb ataladi.

To'rtinchi- bu kasbni egallashdagi mexanizmlar, qonuniyatlar va xususiyatlarni tushuntirib beradi. Bu vazifalarni eksprimentlar asosida yechiladi, ya'ni laboratoriya, modellashtirish va tabiiy eksprimentlar asosida.

Beshinchi – bu usul izlanishni sonlarda o'tkazilishiga asoslanadi. Ularga matematik ishlovlar tegishli bo'lib, ular dispersion, korrelyatsion, omilliy taxlil va boshqalar hisoblanadi.

Genetik metodlar guruhi. Genetik metodlar uzoq vaqt davomida shaxs kasbiy rivojlanishining o'zgarishlarini tadqiq etish uchun mo'ljallangan. Kasb psixologiyada longityud metod, psixobiografiya, individning kasbiy shaklanishini monografik tasvirlash usullaridan keng foydalaniladi.

Longityud metod – bir xil yoshdagi sinaluvchilarning ularni rivojlanishi jarayonini ko'p marotabali tizimli ravishda o'rganishdan iborat. Longityud metodi insonlardagi turli xususiyat va sifatlarni o'rganish maqsadida yillar davomida o'tkaziladi. Longityud metodi psixologiyada XX asrning 20-yillarida shakllana boshladi va asosan psixik genezisi va bolalar, yoshlar psixik bashoratini ilmiy jihatdan asoslab berish uchun qo'llanilgan. Keyingi yillarda (20-30 yil davomida o'tkazilgan) davomli longityud tadqiqotlari jarayonida deyarli qo'llanilmagan.

Longityud metod bir vaqtning o'zida boshqa metodlarni qo'llanilishini ham nazarda tutadi. Jumladan, kuzatish, savol-javoblar, test, psixografiya, praksimetriya va hokazo. Longityud metodi yordamida olingan natijalar shaxsning yoshiga, ish stajiga, tadqiqot o'tkazilgandagi ijtimoiy iqtisodiy sharoitlariga hamda kasbiy faoliyat turiga bog'liq bo'ladi. Longityud metodini kasbiy psixologiyada qo'llash orqali shaxs kasbiy

shakllanishining individual o'zgarishlarini o'rganish imkonini beradi shuningdek, kasbiy faoliyatda rivojlanish, obro'-e'tibor qozonishning yo'l-yo'riq va vositalarini aniqlash imkonini beradi.

Longityudni qo'llashdagi qiyinchiliklardan biri sinovda ishtirok etayotganlarni tanlash hamda ularning sonining ko'pligi va kamligida bilinadi. Keyingi muammo o'lchovlar o'rtasidagi oraliq masofalar hisoblanadi. Bu metod orqali insonlarda tadqiqotlar gohida bir yil ayrim vaqtlarda esa undan ham uzoq vaqtlar oralig'ida o'tkazilgan. Shaxsning kasbiy shakllanishini o'rganishda tadqiqot intervali sifatida kasbiy rivojlanish fazalari va bosqichlarini ajratib olish mumkin. Longityud metodidagi muammolardan biri uning davriyligini belgilash bo'lib, bunda u 5 yildan 50 yilgacha davom etishi mumkin. Klassik longityud sifatida 1928 yildan bugungi kungacha davom etib kelayotgan Kaliforniya longityudini misol sifatida keltirish mumkin.

Longityud metodning kamchiligi uning davriyligidadir. Shaxsiy va kasbiy o'zgarishlar tasodifiy yoki drammatik voqealarga bog'liq bo'lishi mumkin. Yillar davomida tekshiriluvchilar sonining qisqarishi, o'rganilayotgan jarayonlarning mazmun mohiyati kengayib boradi. Longityud metodining qo'llanilishini chegaralovchi omillardan biri shaxsni o'rganish uchun ko'p vaqtni ketishidir. Longityud metodining kamchiliklarini boshqa psixobiografik usullarni qo'llash yordamida bartaraf etish mumkin.

Biografik usul – shaxs hayot yo'lini o'rganish va loyihalashtirish usullari, hayotiy dasturlar, kasbiy rejalar, kasbiy shaxsiy shakllanishining senariylarini ishlab chiqishga yo'naltirilgan. Biografik usullarga tarjimai hol, ma'lumotlarni o'rganish, kasbiy mehnatdan qoniqish va boshqalarni kiritish mumkin.

Kauzometriya – Ye.I.Golovaxa va A.A.Kromiklar tomonidan taklif etilgan usul bo'lib, u shaxsning psixologik vaqti va hayotiy sub'yektiv holatlarini tahlilini tadqiq etish metodi hisoblanadi. Bu intervyu quyidagi jihatlarni o'z ichiga oladi: biografik savol-javob, muhim voqealar ro'yxatini tuzish, voqealarni keltirib chiqargan sabablarini aniqlash va boshqalardir. Intervyu natijalari kavzometriya shaklida tasvirlanadi. Kauzometriya kasbiy muammo va inqirozlarni yechish uchun qo'llaniladi.

Psixobiografiya –shaxslarning hayot yo'lini psixologik o'rganish metodi hisoblanadi. Avval psixobiografiya siyosatchilarining obro'-e'tiborini, kishilarning individual kasbiy biografiyalarini o'rganish maqsadida qo'llanilgan. Kasb psixologiyada psixobiografiyani qo'llash orqali shaxsning kasbiy maqsadlarining paydo bo'lishi, kasbiy shakllanishdagi inqirozlar haqida qimmatli ma'lumotlarni olish imkonini beradi.

Anamnez metod – bu insoning mehnat sub'ekti sifatida rivojlanish tarixi xaqidagi ma'lumotlarni yig'adi. Bu usul Ye.A.Klimov tomonidan batafsil ko'rib chiqilgan. Kasbiy anamnez mehnat motivlarini o'rganish, tanqidiy voqealarni aniqlash, kasbiy faoliyatda obro'-e'tibor qozonishni oldindan tashxis qilishda qo'llaniladi. Anamneztik tadqiqot o'z ichiga suhbat tizimini olgani uchun, suhbat metodiga qo'yiladigan talablar

bu usulga ham tadbiriq etiladi.

Praksimmetrik metodlar guruhi. Faoliyat mahsulotlari va jarayonlarini tahlil etish yo‘llari bo‘lib, unga B.G.Ananev xronometriya, profesiografiya, bajarilgan ishlar va buyumlar bahosini izohlashlarni kiritadi. Kasbiy psixologiyaning bu guruhidan quyidagi metodlar muhim ahamiyatga ega.

Topshiriqlar tahlili – bu kuzatilayotgan inson va uning yashirin kasbiy xulqining yo‘nalganligini psixologik jihatlarini tadqiq qilish metodidir. Topshiriqlarni tahlil etish metod F.Teylor tomonidan ishlab chiqilgan bo‘lib, tasvirlash va tahlil etish maqsadida qo‘llanilgan. Topshiriqlarni tahlil etish hamda bajarilgan ishlarni tahlil etish metodi ham muhandislik psixologiyasida keng qo‘llaniladi.

Ye.Mak-Kormik va uning kasbdoshlari metallurgiya sanoatiga xos bo‘lgan 250 ta kasb turlarini tahlil etish uchun faoliyatlar ro‘yxatini ishlab chiqishdi. Olingan ma‘lumotlarni omilli tahlil qilish yo‘li bilan qayta ishlash orqali 14 ta omil ajratildi va bu omillar “pozitsion tahlil so‘rovnomasi”ni loyihalashtirishga asos bo‘ldi (RAQ).

RAQ 187 elementdan iborat bo‘lib, ular mehnat xulqining asosiy shakllari hamda turli jihatlarini o‘z ichiga oladi. Ayrim jihatlariga tegishli misollarni keltiramiz: yozma topshiriqni ko‘rsatmasiga asoslangan holda bajarish, klaviaturadan foydalanish, konsultatsiyalarda qo‘l ostidagi ishchilar miqdori va boshqalar.

RAQ metodi asosida to‘plangan ma‘lumotlarni tahlil etishda tadqiqotchi har bir bo‘limlar bo‘yicha javoblarni oladi. Ta‘kidlash kerakki, RAQ – topshiriqlar emas, balki bajarilgan ishlar tahlili metodi bo‘lib, ishchilarni tanlash muammosini hal etishda qo‘llaniladi. RAQ ishchilarni o‘qitish, malaka oshirish va ma‘muriy jihatdan o‘zgarishlarida qo‘llaniladi.

Kasbiy tahlilning yana bir muammosi kritik voqealar metodidir. Uning mohiyati shunda-ki, tadqiqotchi ishchining qoniqarsiz xulqini tasvirlaydi.

Hujjatlarni o‘rganish – mehnat jarayoni ishchilar tarkibi, ularning kasbiy tayyorgarligi va malakasi to‘g‘risidagi ob‘yektiv ma‘lumotlarni yig‘ish metodi hisoblanadi. Bu ma‘lumotlar quyidagi hujjatlardan olinadi:

- Ishchilar harakatlarini tasvirlovchi texnologik kartalar, ishning bajarilish usullarini sifatiga quyiladigan talablar;
- Insonga psixofiziologik va psixologik ta‘sir ko‘rsatadigan asbob-uskunalarning texnik tavsifnomasi;
- Yoshi, staji, ma‘lumoti, kasbiy tayyorgarligi, kadrlar qo‘nimsizligi uning sabablari va hokazolar xaqidagi ma‘lumotlar;
- Ishlab chiqarishdagi avariyaalar va travmalar shuningdek, ishchilar sog‘ligining holati to‘g‘risidagi ma‘lumot.

Mehnat metodi – bu kasbiy faoliyatni to‘g‘ridan-to‘g‘ri ish joyida o‘rganishga qaratilgan tadqiqot metodidir. Kasbiy faoliyatni egallagan va bajaruvchisi sifatida psixolog ham tadqiqotchi ham ishchi sifatida faoliyat olib boradi. Har bir ish kunidan keyin standartlashgan sxema bo‘yicha bayonnoma to‘ldiriladi. Ish joyida tadqiqot olib

borish usullari samaraliroq hisoblanadi. Tadqiqotchi standart kuzatish chizmasi asosida ishchining faoliyatini o'rganadi. Bu usullarning afzalligi kasbiy realikka maksimal darajada yaqin bo'lishidadir.

Kuzatish metodi tabiiy metodlar jumlasiga kirib, bunda tashqi kuzatuv mohiyatan kuzatiluvchi xulq-atvorini bevosita tashqaridan turib kuzatish orqali ma'lumotlar to'plash usuli bo'lsa, o'z-o'zini kuzatish esa odam o'zida kechayotgan biror o'zgarish yoki hodisani o'zi o'rganish maqsadida ma'lumotlar to'plashdir. Kuzatish metodi tashqi ob'yektiv va sub'yektiv (o'z-o'zini) o'rganishga imkon beradi. Inson psixikasidagi o'zgarishlarni kuzatish uchun quyidagilar amalga oshirilishi kerak: 1) Kuzatish maqsadi, vazifasi belgilanadi; 2) Kuzatish ob'ekti tanlanadi; 3) Sinaluvchining yoshi, jinsi aniqlanadi; 4) Tadqiqot vaqti rejalashtiriladi; 5) Kuzatish qancha davom etishi qat'iylashtiriladi; 6) Qaysi faoliyat kuzatilishi belgilab olinadi; 7) Kuzatish shakli (yakka, guruh, jamoaviy) belgilanadi; 8) Kuzatishni qayd etib borish vositalari (kundalik, kino-video, foto, magnit yozuvi va boshqalar).

Kuzatish orqali turli yoshdagi odamlarning diqqati, his-tuyg'ulari, nerv tizimidagi tashqi ifodasi, temperament xususiyatlari, imo-ishoralari, sezgirligi, xulq-atvori, nutk faoliyati va boshqalar ham o'rganiladi.

*Erkin kuzatuv*da ko'pincha biror ijtimoiy hodisa yoki jarayonni o'rganish maqsad qilib qo'yiladi. Masalan, dars jarayonida ta'lim oluvchilarning u yoki bu mavzu yuzasidan umumiy munosabatlarini bilish uchun ham ba'zan erkin kuzatish tashkil etilishi mumkin. *Standartlashtirilgan kuzatuv* esa, buning aksi bo'lib, nimani, qachon, kim va kimni kuzatish qat'iy belgilab olinadi va maxsus dastur asosida kuzatuv olib boriladi.

Psixologiyada guruh, jarayonlarning shaxs xulq-atvoriga ta'sirini o'rganish maqsadida bevosita *ichkaridan kuzatuv* tashkil qilinadi, bunda kuzatuvchi shaxs o'sha guruh hayotiga tabiiy ravishda qo'shiladi va zimdan kuzatish ishlarini olib boradi. Shu yo'l bilan olingan ma'lumotlar bir tomondan tabiiyligi va mufassalligi bilan qimmatli bo'lsa, ikkinchi tomondan, agar kuzatuvchida konformizm xislati kuchli bo'lsa, o'zi ham guruh hayotiga juda kirishib ketib, undagi ayrim hodisalarni sub'yektiv ravishda takrorlaydigan bo'lib qolishi ham mumkin. Guruh fenomenlarni *tashqaridan kuzatish* buning aksi – ya'ni kuzatuvchi guruhga yoki kuzatilayotgan jarayonga nisbatan chetda bo'ladi va faqat bevosita ko'zi bilan ko'rgan va eshitganlari asosida fikr-mulohaza yuritadi.

Kuzatish metodining ijtimoiy hayot, professional ko'rsatkichlarni qayd qilishda so'zsiz afzalliklari bor, lekin shu bilan birga kuzatuvchining professional mahorati, kuzatuvchanligi, sabr-qanoatiga bog'liq bo'lgan jihatlar, yana to'plangan ma'lumotlarni sub'yektiv ravishda tahlil qilish xavfi bo'lgani uchun ham biroz noqulayliklari yuzaga kelishi mumkin. Shuningdek, tadqiqot jarayonida ba'zida turli hodisalar ko'p uchraydi va kuzatilayotgan voqealarga aralashib ketadi. Ayrim vaziyatlarda esa sinovchilarga tadqiqot vazifalari haqida ma'lumot berishga to'g'ri keladi, bu esa ularning kasbiy xulqi

va faoliyatini suniy ravishda o'zgartirishiga olib keladi.

Kuzatuv metodi kamchiliklarini tartibga solish maqsadida 1973 yilda AQShda kuzatuv so'rovi² ishlab chiqiladi. Mazkur kuzatuv so'rovining amerika va nemes standart variantlari kasbiy talablar, kvalifikatsiya, kasbiy qiziqish, mehnatdan qoniqish, ish joyi va tashkilotni tahlil qilish uchun ishlab chiqilib, u 194 savollardan iborat.

Kuzatuv so'rovining tadqiqot ob'yektlari 4 blokga bo'lingan:

- 1) axborot to'plash va qayta ishlash;
- 2) mehnatga oid harakatlarni bajarish;
- 3) shaxslararo va professional munosabatlar;
- 4) murakkab va maxsus mehnat sharoitlari.

Kuzatuv so'rovi o'rtacha 1yildan 4 yilgacha bo'lgan muddatda olib boriladi. Uning davomiyligi tadqiqotchilarning ishlab chiqarish faoliyati to'g'risidagi bilimlari va sinaluvchi (ishchi) bilan o'rnatilgan ishonch darajasiga bog'liq.

Psixometrik metodlar guruhi. *Psixometriya*-psixik voqea va hodisalarning miqdoriy tomonining nisbati va tavsiflarini o'rganadi. Psixometriyaning muhim belgisi psixik jarayonlarning individual farqlar, empirik dalillar dinamikasini, parametrlarini o'lchash texnologiyasining standartlashganligidir. Psixometriya ishonchliligi bilan ajralib turuvchi psixodiagnostik metodikalarini yaratishga yo'naltirilgan. Psixometrik usullar tarkibiga psixologik test ham kiradi.

Test – psixologik diagnostika metod bo'lib, u ma'lum ma'noga ega bo'lgan standart savol va masalalardan iborat. Test intellektual va maxsus qobiliyatlarini, shaxsning psixofiziologik xususiyatlari va sifatlarining rivojlanishini, kasbiy layoqatni aniqlash, kasbiy ekspertiza va reabilitatsiya shuningdek, kasbiy maslahatlar jarayonida qo'llaniladi.

Test o'tkazish 3 bosqichga ajratiladi:

- test, savolnomasini tanlash (tadqiqot masalasi bilan belgilanadi);
- test o'tkazishda etika normalariga rioya qilgan holda ko'rsatmaga muvofiq tashkil etish;
- olingan ma'lumotlarni qayta ishlash va natijalarni o'rganish.

Kasbiy psixologiyada *maxsus qobiliyatlarning diagnostikasi* va kasbiy yutuqlar muhim ahamiyat kasb etadi. An'anaviy intellektual testlar akademik qobiliyatlarni o'rganishga qaratilgan. Vakant (bo'sh) o'rinlarga nomzodlarni kasbiy tanlovi uchun ishonchli usullarga bo'lgan ehtiyoj psixologlarni maxsus qobiliyatlarni diagnostika qilish uchun test ishlab chiqildi. Ishlab chiqarishning turli sohalari ishchilarning oldiga o'ziga xos talablarni qo'yadi. Kasbiy tanlov, kasbiy maslahat, kadrlarni joylashuvi, vakant ishchi o'rinlarini to'ldirish maqsadida muhim kasbiy psixofiziologik xususiyatlar, psixologik sifatlar, kasbiy malakalarni aniqlash imkonini beruvchi testlar bo'lishi lozim.

Maxsus qobiliyatlar testi asosan kasbiy tanlov uchun qo'llaniladi. Ayniqsa, sensor qobiliyatlar diagnostikasi xususiyatlarini ko'rib chiqamiz. Ko'pgina, kasblar

sensor sohaning xususan ko'rish va eshitishning yuqori darajada rivojlanishini talab qiladi. Vizual qobiliyatlar testi muhim kasbiy belgilarga bog'liq holda ko'rish o'tkirligini, ranglarni farqlay olish va ularning ichki xususiyatlari o'rtasidagi bog'liqliklar darajasini aniqlaydi. Eng keng tarqalgan ko'z o'tkirligini aniqlab beruvchi test - sinovda ishtirok etayotgan sinaluvchilarga bosma harflar tasvirlangan jadval ko'rsatiladi va tadqiqotchi tomonidan ko'rsatilayotgan harflarni aniqlash kerak bo'ladi. Eshitish qobiliyatlarini aniqlashda ovoz, signal ko'p hollarda odam ovozi eshittiriladi. Chuqurroq o'rganilishi maqsadida masalan, musiqiy eshitish qobiliyatini aniqlash testlari qo'llaniladi.

Harakat qobiliyatlarini diagnostika qilish-harakat reaksiyalarini tasvirlash va koordinata tezligini aniqlash maqsadida qo'llaniladi. Bunday hollarda biz sensomotor diagnostikasini nazarda tutishimiz kerak, chunki aksariyat hollarda bu ko'rish orqali bajariladi. Chet elda barmoqlar mahoratini, buyumlarni o'ynata olish tezligi, qo'l mustahkamligi, reaksiya vaqti, qo'l harakatining tezligini tahlil etuvchi testlar keng tarqalgan.

Motor testiga misol keltiramiz. Bunda tadqiqotda ishtirok etayotganlarning oldiga ikki seriyadan iborat bo'lgan to'g'ri burchakli taxta qo'yiladi. Har qaysi seriyasida 48 tadan teshik bo'lib, seriyalardan biridagi teshiklar silindrli sterjenlar bilan to'ldirilgan. Sinaluvchilarga imkon qadar sterjinnlarni boshqa seriyalardagi teshiklarga olib o'tish taklif qilinadi. Bunday tadqiqotda ishtirok etayotgan kishi ma'lum vaqt davomida ishning qancha qismini bajara olgani hisobga olinadi.

Shuningdek, ishchilar kasbiy tanlovida texnik qobiliyatlar testi muhim o'rin egallaydi. Texnik qobiliyatlar deganda – murakkab intellektual qobiliyatlar tushuniladi. Bu qobiliyatlar o'z ichiga keng tasavvurlar, texnik salohiyat va sensomotor malakalarini qamrab oladi. Texnik qobiliyatlar testi – injenerlar, mexaniklarni kasbiy tanlovida keng doirada qo'llaniladi. Bu borada A.A.Beknet va Minnesotski testlari keng tarqalgan.

Maxsus qobiliyatlarning so'nggi guruhiga A.Anastazi kasbiylashgan qobiliyatlarni kiritadi. Ularni o'lchash uchun tuzilgan testlar faoliyatning ma'lum kasb sohasida shakllantiriladi. AQShda Minnisota shtatida konselariya testi keng ommalashgan bo'lib, tartibni qabul qilish tezligi, ishbilarmonlik atamalar ro'yxatini bilishi, eshitishi, xabardorlik, savodxonlik chiroyli nutqqa egalik kabi qobiliyatlarni aniqlab beradi.

Kasbiylashgan qobiliyatlarga shuningdek, badiiy, musiqaviy, tadqiqiy konstruktorlik, ishbilarmonlik, ijtimoiy va ijrochilik qobiliyatlari kiradi. **Kasbiy yutuqlar testi** faoliyatning ma'lum bir turini egallash darajasini o'lchash yoki kasbiy tayyorgarlik natijalarini tashxis qilish maqsadida qo'llaniladi.

Yutuqlar testi sinovdagilarning ma'lum bilim, ko'nikma va malakalarini egallanganlik darajasini aniqlab beradi. Iqtidor testlaridan farqli ravishda ular maxsus ta'lim dasturlarining kasbiy tayyorgarlikning ma'lum samaradorligiga, kasb egallashga bo'lgan ta'sirini o'lchaydi. Boshqacha qilib aytganda, yutuqlar testi asosan individning

ta'lim yakunidagi so'nggi muvaffaqiyatlarini baholashga yo'naltirilgan.

Insonlarda yutuqlar testining 3 ta shaklini qo'llashadi: harakat testlari, yozma va og'zaki testlar. Bu testlarda aniq kasbiy faoliyatda eng muhim bo'lgan bir qator topshiriqlarni bajarish talab etiladi. Harakat testlari idoraviy kasblarda (texnik kotiba, mashinistka, stenografist va hokazolarda) keng qo'llaniladi.

Yutuqlarning yozma testlari maxsus bilimlar ya'ni, savodxonlik uchun muhim bo'lgan kasblarda ishlatiladi. Mazkur testlar asosiy tushunchalar, mavzulardagi sinfiy belgilar, texnik tavsiflar, formulalarni o'rganilganligini o'lchashga yo'naltirgan. Standartlashgan baholash shakli ob'ektiv harakatga ega bo'lib, guruhiy ishlashga imkon beradi va ko'p vaqtni talab etmaydi.

Kasbiy yutuqlarning og'zaki testlari – maxsus kasbiy bilimlarga tegishli bo'lgan standartlashgan savollar seriyasidan iborat. Savollar kasbiy faoliyatni tahlil etish, malakali ishchilarni kuzatish va har qaysi savolning muhimligi asosida tanlanadi. Yutuqlar testlarini kasbiy salohiyatni baholash maqsadida qo'llanishi AQShda psixologlar attestatsiyasi tajribasidan ko'rish mumkin. Yutuqlar testining keng tarqalishi ular mutaxassislarga, ishchi kasbiy tayyorgarlik darajasini aniqlash hamda shaxsda kasbiy tanlashni kuzatish va kasbiy yutuqlarni bashorat qilish imkonini beradi.

So'rov metodi ham psixologiyaning barcha tarmoqlarida birlamchi ma'lumotlar to'plashning an'anaviy usullaridan biri bo'lib, unda tekshiriluvchi tekshiruvchi tomonidan qo'yilgan qator savollarga muxtasar javob qaytarishi kerak bo'ladi. *Og'zaki so'rov* oddiygina qilib, suhbat metodi deb ham ataladi. Suhbat o'tkazadigan shaxs unga ma'lum darajada tayyorgarlik ko'rgach so'roq o'tkazadi. Agar so'rovchining professional mahorati yoki tajribasi bunga yetarli bo'lmasa, so'rov o'z natijalarini bermasligi, aksincha bo'lsa esa ushbu metod yordamida inson ruhiy kechinmalariga aloqador bo'lgan noyob ma'lumotlarni to'plash imkoniga ega bo'ladi. *Yozma so'rov* yoki anketaning afzalligi shundaki, uning yordamida bir vaqtning o'zida ko'pgina odamlar fikrini o'rganish mumkin bo'ladi. Unga kiritilgan savollar, ulardan kutiladigan javoblar (yopiq anketa), yoki erkin o'z fikrini bayon etish imkoniyatini beruvchi (ochiq anketa) so'rovnomalar aniq va ravon tilda, javob beruvchilar tushunish darajasiga monand tuzilgan bo'lsa, qimmatli birlamchi materiallar to'planadi.

So'rovning ham *erkin va standartlashtirilgan* shakllari mavjud bo'lib, birinchisida oldindan nimalar so'ralishi qat'iy belgilab olinmaydi, ikkinchi shaklida esa, hattoki, dastur ishlab chiqilib, minglab odamlarda bir xil talablar doirasida so'roq o'tkazilishi nazarda tutiladi.

Psixometrik usullar guruhiga barcha standartlashgan so'rovlar kiradi. Kasbiy psixologiyada anketa-so'rovnomalari keng ko'lamda qo'llanilib, ular orasida biografik anketalar, qiziqish savolnomalari ham mavjud. Biografik anketalar kasbiy faoliyat turlari, ish va ish joyining o'zgarishi, ta'lim xarakteri darajalarini aniqlaydi.

Qiziqishlar so'rovnomalari ta'limiy va kasbiy manfaatlarni o'lchash uchun mo'ljallangan. Ular professional tanlash masalalarini hal qilish uchun foydalaniladi.

Birinchi bunday so'rovnomalardan biri 1920 yilda E.Strong tomonidan yaratilgan "Kasblar qiziqish bloki" bo'lib, u to'rtta qiziqish ko'rsatkichini aniqlaydi:

- 1) muayyan kasbda muvaffaqiyat qozongan shaxslarning manfaatlari bilan sub'ektning manfaatlariga o'xshashligi;
- 2) erkaklar va ayollar qiziqishlari tuzilmasi;
- 3) qiziqishlar yetuklik darajasi;
- 4) kasbiy tayyorgarlik darajasi.

Kasbiy ta'lim diagnostikasi. Ta'lim tizimi orqali o'quv-kasbiy faoliyat samaradorligi, shaxs qobiliyatlari (dastlabki bilim, qobiliyat, ijobiy motivatsiya, ma'lum darajada jismoniy rivojlanish, salomatlik va b.) aniqlanadi. O'quvchanlik qanchalik yuqori bo'lsa, ta'lim oluvchi yangi bilimlarni tez o'zlashtiradi, professional ko'nikmalarni oson egallaydi. O'quv – kasbiy vaziyatlar qanchalik erkin bo'lsa, talabaning kasbiy rivojlanishini yuqori darajaga oshiradi. Kasbiy ta'limning asoslari sensomotor qobiliyatlarni, psixik jarayonlarni, shuningdek, shaxsning hissiy, motivatsion-irodaviy fazilatlarini rivojlantirishdan iborat. Rivojlanish darajasi va ushbu xususiyatlarning kombinatsiyasi o'zlashtirish qobiliyatidagi individual farqlarni aniqlab, uning sifat ko'rsatkichlari hisoblanadi.

O'rganish mezonlariga quyidagilar kiradi:

- mantiqiy fikrlash usullarini shakllantirish;
- tafakkurning mustaqilligi;
- tafakkurning xilma-xilligi.

Tafakkurning bu sifat xususiyatlarini diagnostika qilish psixologiyada keng qo'llaniladigan usullar yordamida amalga oshiriladi.

Kasblar psixologiyasida "Kasb-hunar o'rganish" tushunchasini ishlatish va kasb mazmuniga qarab, diagnostika metodikasini ishlab chiqiladi.

Asosiy diagnostik ko'rsatkichlar quyidagilar:

- kasb tanlash motivi va maqsadli qadriyatlar;
- o'quv- kasbiy qobiliyatlarini rivojlantirish darajasi;
- mustaqillik va refleksiya.

O'quv-kasbiy ta'limning diagnostikasi mutaxassislarni kasbiy tayyorgarligini farqlashga, professional faoliyatning yutuqlarini taxmin qilishga imkon beradi.

Eksperimental metodlar guruhi. *Eksperiment metod* – psixologik reallik mexanizmi va qonuniyatlarini o'rganish bo'yicha asosiy metod hisoblanadi. Uning asosiy mohiyati nazorat qilinadigan va boshqariladigan sharoitlarda yangi ilmiy bilimlarni olishga qaratilgan. Eksperimentning asosiy nomutaxassislik vazifasi – sabab-natija aloqalarini o'rganish va psixologik jaryonlar va hodisalarni tushuntirishdan iborat. Eksperiment o'tkazishda farq va rozilik qoidasini qo'llaydilar (J.S.Mill) A, B guruh voqealar guruhi ketidan D voqeasi kelsa ammo B, V ketidan A kelmasa, unda A, a, ning sababidir. Ikkala voqealar guruhidan birinchisi eksperimental sifatida ko'rib chiqiladi, ikkinchisi – nazorat guruhi deb ko'riladi. Ularni yagona farqlovchi voqea

mustaqil o'zgaruvchi deyiladi va u jarayonning davomida turli o'zgarishlarga duch kelish mumkin.

Keng tarqalgan eksperiment modeli quyidagi jadvalda ko'rsatilgan bo'lib, unda tadqiqotchi tahlil natijalarida sub'ektiv baholardan foydalangan holda, ya'ni x_2 x_1 dan katta, u_2 esa u_1 katta degan xulosani ta'kidlab qolmasdan balki, hech bo'lmaganda umumiy hollarda qay darajada kattaligini aniqlashi kerak bo'ladi. Aks holda, eksperiment va nazorat guruhlaridagi o'zgarishlarni tasdiqlashning o'zi bo'lmaydi.

Eksperiment modeli

Guruh	Guruhning eksperimentgacha holati	Guruhning eksperimentdan so'nggi holati	Bo'lib o'tgan o'zgarishlar
-------	-----------------------------------	---	----------------------------

Eksperimental nazorati	X_1 U_1	X_2 U_2	$X_1 - X_2$ $U_1 - U_2$
------------------------	----------------	----------------	----------------------------

Eksperimental tadqiqotni kasbiy tanlov misolida ko'rib chiqamiz. Korxonada mutaxassislar murakkab mexanik agregatlarni qabul qilishda ishlab turgan muhandislar ko'p deffektlarni o'tkazib yuborganliklari sabab, ishchilar orasidan nazoratchilarni tanlash zaruriyati kelib chiqadi.

Eksperimentning mazmuni shundan iborat-ki nazoratchi uchun muhim bo'lgan qobiliyatlarni tashxis qilib beruvchi (diqqatni jamlay olish, mustaqillik, sensor farqlash darajasi, keng fikrlash) test loyihalashtiriladi. Test tanlovchilar orqali nazoratchilarning eksperimental guruhi tuzildi. Eksperimental va nazorat guruhi ishlarini korreksion tahlil qilish asosida tasdiqlash, testning samaraliligini va nazoratchilarni tanlash va tayyorlash metodikasini aniqlash imkonini beradi.

Psixologik tadqiqotlarda eksperiment natijalarini miqdoriy ifoda qilish masalasi eng qiyin masala hisoblanadi. Shuning uchun miqdoriy ma'lumotlar, odatda, absolyut emas, balki nisbiy ahamiyatga ega. Ular ikki guruh darajasini tasdiqlash imkonini beradi, ammo har qaysining absolyut tavsifini aniqlay olmaydi. Shunday bo'lsa-da, psixologiya fani real o'quv-kasbiy faoliyatida o'zgarishlarni kutmaydigan, imkoniyatlar beruvchi vaziyatlar yaratish orqali shaxsdagi o'zgarishlarni o'lchash uchun turli xil shakllarni yaratadi.

Eksperimentni o'tkazishda o'rganilayotgan jarayon o'tadigan sharoitlarni keng miqiyosda o'zgartiriladi, o'zgaruvchan omillar ta'sirini ajratish, ularning o'zaro aloqasini aniqlash va shu tariqa psixik hodisalarning qonuniyatlari va mexanizmlarni o'rgatish mumkin.

Eksperiment metodining muhim sifati shundaki o'rganilayotgan jarayoniga to'g'ri baho berish, ma'lumotlarning miqdoriy hisobini olish imkonini beradi, bu esa tadqiqot natijalariga ishlov berish muhim statistik xulosa chiqarishga imkon beradi.

Eksperimental usulning 3 turi mavjud: tabiiy, modellashtiruvchi va laboratoriya eksperimentlaridir.

Tabiiy eksperiment psixik hodisalarni odatiy tabiiy sharoitlarda o'rganishni nazarda tutadi (darsda, mehnat topshirig'ini bajarish jarayonida va hokazo). Tabiiy eksperimentning afzalligi – tadqiqot maqsadlarining nisbatan yashirinligi, jarayonning norasmiy muhitda o'tishi va sinovdagilarning hayoti va faoliyatiga bevosita kirib borishi bilan belgilanadi.

Modellashtiruvchi eksperiment ayrim mehnat jarayonlarining nazariy dinamikasi va murakkabligi tufayli real texnik moslamalarni odatiy ish tartibidagi usullarni o'rganib bo'lmaganligi tufayli qo'llaniladi. Bu jarayonlar anglanilgan holda o'rganilayotgan mehnat jarayonida ishning muvaffaqiyatini belgilab beruvchi uning tarkibiy qismlariga ajratiladi, bu faoliyatni amalga oshirish uchun sun'iy sharoitlar yaratiladi va shu tariqa modellashtirilgan sharoitlarda murakkab mehnat jarayoni o'rganiladi. Modellashtiruvchi eksperiment shaxsning kasbiy shakllanish jarayonidagi muhim kasbiy sifatlarni

o'rganishda qo'llaniladi. Laboratoriya eksperiment tadqiqotlarni maxsus asbob-uskunalar bilan jihozlangan psixologik laboratoriyada o'tkazishni nazarda tutadi. Eksperimentning bu turi odatda elementar psixik funksiyalarni o'rganish maqsadida qo'llaniladi ya'ni, sensor va motor reaksiyalari tanlov reaksiyalari va boshqalarni kiritish mumkin. Insonning ish-harakatlarini o'rganish borasida oxirgi 20 yil mobaynida videotexnika va turli antik mexanik moslamalar rivojlanishining yuqori darajasiga ko'tarilgan. Bu bir tomondan videoga tushirish, stereoskopik tushirish kabi usullarni keng qo'llashga olib kelgan bo'lsa, boshqa tomondan tayyorlov ishlari ya'ni, eksperimentni o'tkazish va materiallarni tahlil etish kabi ishlarni yengillashtirishga xizmat qiladi.

Videofotoregistratsiya metodining universalligiga qaramay tadqiqotlarda EHM va boshqa maxsus texnikaning qo'llanilishi bugungi kunda murakkab muammo bo'lib kelmoqda.

Shakllantiruvchi eksperiment – bu usulning asosiy belgisi V.V.Davidovning “psixikaning u yoki bu empirik shakllarining xususiyatlarini oddiygina ta'kidlab emas, balki ularni faol modellashtirib maxsus sharoitlarda namoyon etib, ular mohiyatini ochib berishi” kerak degan fikri bilan belgilanadi.

Shakllantiruvchi eksperiment usullarini qo'llash o'quv-kasbiy jarayonlarning ma'lum tavsiflarini o'zgartirish va shu o'zgarishning ta'lim oluvchilarning yosh, intellektual xususiyatlariga bo'lgan ta'siri bilan bog'liq. Mohiyatiga ko'ra, bu usul keng tadqiqot o'tkazish vositasi sifatida boshqa usullarni qo'llash orqali o'tkaziladi.

Shakllantiruvchi eksperiment V.V.Davidov bergan tavsifiga ko'ra – birinchidan, ko'p sonli ya'ni, statistik muhim; ikkinchidan, u yoki bu konsepsiyani yuritish uchun amalga oshiriladigan; uchinchidan uzoq davomli va nihoyat pedagogik-nazariyotchi diagnostik metodistlarni o'zaro hamjihatlilikini ta'minlab beruvchi eksperimentdir. Shakllantiruvchi eksperiment kasbiy ta'limning optimal texnologiyalarida, korxonada kasbiy tayyorgarlikning samarali metodikasida, malaka oshirish tizimiga innovatsion usullarni qo'llash jarayonida foydalaniladi.

Matematik ishlov berish metodlari guruhi. Miqdoriy ma'lumotlarga ishlov berish usullariga tadqiqot xulosalarini chiqarishning statistik usullari hamda ular o'rtasidagi ma'lum aloqalarini aniqlash, ilgari suralgan gipotezaning haqqoniyligini tekshirish kabilar hisoblanadi. Natijalarga matematik ishlov berish, tadqiqotlarning isbotlanganligini (reprezantlilikini) tanlab beradi.

Sifat ko'rsatkichlarining miqdoriy ishlov berilganlik bilan bir qatorda psixologik tadqiqotning ob'yektligi sezilarli darajada oshiriladi. Tadqiqot usullarining to'g'riligi nafaqat qo'llanilgan matematik apparatning takomillashganligiga balki, o'rganayotgan hodisa va ob'yektlarni real miqdoriy tavsiflarini qay darajada aks etishiga bog'liq. Bu talablarga rioya etmaslik, matematik o'lchovni oddiy formulalar o'yiniga aylantiradi.

Ta'lim yoki tarbiyaning u yoki bu amallarini yoki tomonlarini baholash uchun miqdoriy belgilarni topish – matematik muammo hisoblanmaydi. Bu vazifani tadqiqotchi

psixologlar hal etishi kerak. Ammo bu masalani hal etish uchun o'lchov usullarining qo'llash chegaralari va sharoitlarini hisobga olib, psixologik hodisalarni to'g'ri o'lchash kerak bo'ladi

O'lchov – ma'lum qoidalarga muvofiq voqealar va ob'ektlarga raqamlarni qo'yib, yozish raqamli tavsiflarni, narsa – buyum va hodisalarga qo'shib yozilishining eng oddiy metod – ularni qayd etishdir. Qayd etishning mohiyati shundaki – qandaydir belgini ajratib kuzatish va eksperimentda shu belgisi bo'lgan predmet yoki hodisa paydo bo'lsa shu holat muntazam qayd etib boriladi. Masalan, o'qish sabablarini o'rganishda so'rovnomada asosida javobning u yoki bu variantini tanlangan talabalar sonini aniqlashda qayd etish natijalariga statistik ishlov berish o'rganilayotgan hodisalarga nisbatan ayrim muhim umumlashgan va xulosalarni qilish imkonini beradi. Qayd etishning muhim xususiyati shundaki, u psixologik – pedagogik tadqiqotlarda ko'p uchraydigan hol bo'lib, ya'ni o'rganilayotgan hodisalarning belgilarini aniqlash, imkoni bo'lmagan hollarda ham miqdoriy jihatlarini tahlil qiladi.

Masalan talabalarning bilim va malakalari darajasini, u yoki bu ma'naviy sifatlarining rivojlanishi bu ta'lim metodining samarali darajasini to'g'ri o'lchash qiyin. Ammo shunga tegishli voqealarni – xatolar, o'zini tutishi va hokazolarni qayd etib, bu sifatning ma'lum miqdoriy tavsifini olish mumkin. Demak, ular paydo bo'lishining qonuniyatlarini o'rganish mumkin.

Ma'lumotlarga miqdoriy tavsif berishning keyingi metodi – tartibga solish operatsiyasidir. Uning mohiyati shundaki, o'rganilayotgan hodisalar ma'lum belgi hajmining o'sish yoki pasayish tartibida joylashadi. Keyin ob'ektlarning har qaysi guruhiga o'sish yoki pasayish qatoridagi bir guruh o'rniga tegishli bo'lgan son bo'ladi. Bu ob'ektlarda o'rganilayotgan sifatning tartibini ko'rsatib beruvchi sondir.

Ma'lumotlarni tartibga solgandan keyin ularni guruhlashadi. Buning uchun o'rganilayotgan sifat ma'nosini ma'lum intervali o'lchov belgisi deb qabul qilinadi. O'rganilayotgan hodisalarda belgi ma'nosi necha marta shu o'lchov birligi kuzatilayotgan ob'ektda namoyon etilishi son bilan belgilanadi. Ma'lum sabablarga ko'ra, matematik apparatni qo'llashda va o'lchovda qiyinchiliklar kelib chiqadi.

O'lchov natijasida olingan miqdoriy sifatlar matematik statistika usullari yordamida ishlab chiqiladi va bu empirik natijalarni umumlashtirishga "Tasodifiy" natijalar sababini tushuntirishga unga ma'lum ishonarli izoh berishga imkon beradi. Amaliy psixologiyada miqdoriy ma'lumotlarga ishlov berishning eng keng tarqalgan usullari – dispersion, korrelyatsion va omilli tahlil usullaridir

Dispersion tahlil – o'rganilayotgan o'zgaruvchiga turli omillarning ta'sirini tahlil etish imkonini beruvchi statistik usuldir. Dispersion tahlilning mohiyati shundaki o'rganilayotgan sifat mustaqil tarkibiy qismlarga bo'linib ketadi, bu qismlarning har biri u yoki bu omilning yoki o'zaro aloqaning ta'sirini tavsiflab beradi.

Korrelyatsion tahlil – o'rganilayotgan sifatlar yoki omillar aloqasining shakli, belgisi yoki zichligini baholash statistik metodidir.

Omili tahlil – ko‘p o‘lchovli matematik statistika metod bo‘lib, bu usul statistik jixatdan bog‘liq sifatlarni o‘rganishda qo‘llaniladi. Bu usul ilmiy tadqiqotlarning boshlang‘ich bosqichlarida sarmahsul hisoblanadi, chunki bu paytda o‘rganilayotgan sohadagi qonuniyatlarni ajratish kerak bo‘ladi. Tadqiqotlarga matematik ishlov berishning boshqa metod ham mavjud. Biz eng ko‘p tarqalgan usullarini ko‘rib chiqdik. Tadqiqot tajribasi shuni ko‘rsatadiki, matematik ishlov berish ko‘pgina muhim psixologik tavsiflarni, ularning aloqalari, munosabatlari, qonuniyatlarini o‘rnatish va tasvirlashning samarali vositasi hisoblanadi.

Tadqiqot usullarini tavsiflash xulosalarida shuni ta’kidlash kerakki, ayrim usullarni boshqalariga qarama-qarshi qo‘yish yoki qaysilarinidir imkoniyatlarini absolyutlashtirib bo‘lmaydi. U yoki bu usulni tanlash tadqiqot predmeti va vazifalari bilan belgilanadi. Har qaysi psixologik tadqiqotlarda o‘zaro bir-birini to‘ldiruvchi va haqqoniy xulosalar chiqarish imkonini beruvchi usullar kompleksi qo‘llaniladi.

Nazorat savollari:

Kasbiy psixologiya fanining predmeti, ob’yekti, maqsad va vazifalarini tushuntiring.

Kasbiy psixologiya fanini o‘rganishning ahamiyatini tushuntiring.

Kasbiy psixologiya fanining qanday tadqiqot metodlarini bilasiz?

Mehnat psixologiyasi va kasb psixologiyasi predmetlarini farqini tushuntiring.

Kasb psixologiyasining metodologik asosi nima?

Kasb psixologiyasi metodlari qanday metodologik tamoyillarga asoslanadi?

Ilmiy-tadqiqot metodlari va uning ahamiyati nimada?.

Tadqiqot bosqichlari nimalardan iborat?

O‘z guruhingizda test, anketa va sotsiometrik usulda tadqiqot o‘tkazib, natijasini yozib chiqing.

Kuzatish metodi qanday tashkil qilinadi?

Test metodining nechta turlari mavjud?

Mustaqil ish uchun mavzular:

Mustaqillik yillarida milliy kadrlarni tayyorlash sifatiga bo‘lgan zamon talablari.

Kasbiy psixologiyaning ilmiy tadqiqot metodlari ilmiy-amaliy masalalari.

Glossariy

<i>Questionnaire</i>	<i>Anketa</i>	<i>Anketa</i>	<i>metodlardan biri bo‘lib, respondent to‘g‘risida aniq ko‘zlangan ma‘lumotlarni yig‘ish maqsadida qo‘llaniladi</i>
<i>Method of bio-</i>	<i>Metod</i>	<i>Biografik</i>	<i>odamni uning tarjimai holi bilan</i>

<i>graphics</i>	<i>biografi</i>	<i>metod</i>	<i>bog'liq bo'lgan xujjatlar orqali o'rganish usuli.</i>
<i>Observing</i>	<i>Nablyudeniya</i>	<i>Kuzatish</i>	<i>sinaluvchini aniq maqsad, faoliyat, vaqt, guruh bilan bog'liq ravishda tekshirish, o'rganish, ma'lumotlar to'plash metodi</i>
<i>Method</i>	<i>Metod</i>	<i>Metod</i>	<i>bilishning nazariy va amaliy o'zlashtirish usullari yig'indisi.</i>
<i>Methodology</i>	<i>Metodologiya</i>	<i>Metodologiya</i>	<i>tadqiqot, tekshirish usuli bo'lib, bilishning nazariy va amaliy o'zlashtirish usullari yig'indisidir</i>

Keyslar banki

1-Keys. O'qituvchi darsga kirish vaqtida xonada bolalar to'paloni ustidan chiqdi. O'qituvchi urushayotgan bolalarni koridorga olib chiqib, nima sababdan urushayotganlarini so'radi. Bolalar bir-birlariga qarab sababini aytmadilar.

«Bu sirmi?» - deb so'radi o'qituvchi. Bolalar boshlarini qimirlatdilar. SHunda o'qituvchi bolalarga «sizlar 5 daqiqa vaqt ichida erkakchasiga gaplashib olinglar, faqat bir-biringlarni urmasdan, xaqorat qilmasdan kelishinglar. Sinfga siz oldingidan ham inoqroq do'st bo'lib kiring, shunday xayotiy muammolarni ham tinch-totuv echib kirganingizni boshqalar ko'rsin.»

Keysni bajarish bosqchilari va topshiriqlar:

Keysdagi muammoni keltirib chiqargan asosiy sabablarni belgilang (individual va kichik guruhda).

1. O'qituvchi xaqmi? U vaziyatni qanday boshqardi?
2. Siz bolalarda ta'lim – tarbiya ishlarini olib borishda, «erkakcha», «qizlarga hos» degan fikrlarni ishlatilishiga qanday qaraysiz?
3. Siz bu vaziyatda qanday yo'l tutar edingiz?

2-Keys. Bir kuni siz do'stlaringiz bilan kursdosh o'rtog'ingiznikiga mehmonga bordingiz. O'rtog'ingizni uyida ota – onasi yo'q ekan. O'rtog'ingiz bundan foydalanib spirtli ichimlikni qo'lma-qo'l qilib ichishyapti. Siz ichishni xoxlamayapsiz. Sizga boshqalarni xatti – xarakatidan noqulay bo'lyapti. Siz do'stingizga pichirlab ichishni xoxlamayapganingizni aytgan edingiz, u kulib: «Sen bir ta'tib ko'rgin, xar doim ham yosh bola bo'lib qolmaymizku!»- deb aytdi. Siz nima qilaysiz?

Keysni bajarish bosqchilari va topshiriqlar:

Keysdagi muammoni keltirib chiqargan asosiy sabablarni belgilang (individual va kichik guruhda).

1. Ichasiz, chunki boshqalar hammasi ichmoqda, ichmasangiz sizni ustingizdan kulishadi.
2. «Men dori ichyapman, spirtli ichimlik bilan aralashtirib bo'lmaydi» deb bahona qilaysiz.

3. Oddiygina «yo‘q, rahmat» yoki «men xohlamayman» deb qo‘ya qolasiz.

Test savollari

1. Psixologiyada qaysi tadqiqot metodlaridan foydalaniladi

A). Ob'yektiv va sub'yektiv kuzatish metodidan V). Kuzatish va eksperiment metodidan S). Laboratoriya metodidan D). Kuzatish, eksperiment, suxbat, anketa, sotsiometriya va test metodlaridan

2. Ko‘rsatilgan usullardan qaysi biri laboratoriya eksprementi metodiga ta’luqli

A). Tadqiqot, maxsus jixozlangan xonada o‘tkaziladi V). Tadqiqot odatdagi sharoitlarda o‘tkaziladi S). Psixik o‘zgarishlar sodir bo‘lishi kutib turiladi D). Maxsus sharoit yaratilib kuzatiladi

Pxixologiyaning tadqiqot metodlarini ko‘rsating?

A). Kuzatish metodi, tabiiy eksprement, laborotoriya, eksperimenti V). Ob'yektiv kuzatish, sub'yektiv kuzatish metodi S). Kuzatish, eksprement, test, suxbat, biografiya, anketa faoliyat tafsilotlarini tekshirish D). Laboratoriya, ma’ruza, suhbat metodi

Sotsiometrik metodini kim ishlab chiqqan?

A). D. Moreno V). Vundt S). J. Piaje D). Meys

Tabiiy eksprement metodi kim tomonidan fanga kiritilgan?

A). A.N. Leontev V). Vigotskiy L.S. S). A.F. Lazurskiy D). S.L. Rubinshteyn

4-MAVZU: Professiografiya (professiogramma) to‘g‘risida umumiy tushuncha

reja:

Professiogramma xaqida umumiy tushuncha.

Professiografiyaning mohiyati, uning yuzaga kelish tarixi.

Kasbiy faoliyatni muvaffaqiyatli egallash uchun zarur bilimlar va ko‘nikmalar ko‘lamining pedagogik tavsifi

Professiografiya - deganda kasblar va ularning bir - biridan farqlanuvchi ixtisoslar tomonidan inson oldiga qo‘yiladigan talablarni bayon qilish majmuasi tushuniladi.

Professiografiya – bu biror bir soha egasining Shaxsiy hislatlariga psixologik qobiliyatlariga, psixologik va fiziologik imkoniyatlariga qo‘yilgan talablarni o‘rganish usullari.

Professiografiya natijalari Professiogrammada aks etadi, u mehnat sharoitlari tasviri, ishchi xuquq va majburiyatlari, muhim kasbiy sifatleri shuningdek, sog‘ligiga qarshi ko‘rsatmalarni o‘z ichiga oladi. Professiogrammaning muhim tarkibiy qismi –

psixogramma bo‘lib, u mutaxassisning motivatsion, iroda va emosional sohasining tavsifi hisoblanadi. Psixogramma – kasbning psixologik portreti bo‘lib, u aniq kasbda dolzarb bo‘lgan psixologik funksiya guruxi bilan namoyon bo‘ladi. Professiografik tadqiqot metodlari. Kasbning ilmiy ta’siri, mehnatning (mehnat xulqi) tashqi ya’ni psixik jarayonlar qurishini ya’ni, mehnat sub’yektining ichki vositalariga bo‘lgan integral psixologik tuzilmalarini nazarda tutadi.

Professiografiyada ko‘pgina usullar qo‘llaniladi:

Ijtimoiy (so'rovnomalar, savollar kiritilgan kuzatuv);

Psixologik (suhbat kuzatuv tajriba va ulardan kelib chiquvchi intervyu, Shaxsiy so'rovnomalar testlar, tajribalar, psixobiografiyalar, faoliyat mahsulini o'rganish metodi);
Fiziologik (EKG. KER qonda arterial bosimni ulchash antropometrik va texnik ma'lumotlar);

Texnologik jarayonlar ta'siri va boshqa usullar xilma - xilligidan vaqt, kuch va vaziyatlarni minimalligi bilan profesiogramma tadqiqotdagi savollarga javob beruvchi usullarni tanlash lozim. Usullar kompleksini ishlab chiqishda tizimni tashkil etuvchi omil tadqiqot maqsadi muhim rol o'ynaydi.

Psixografiyalarni kasbga yo'naltirish uchun ishlab chiqayotganda kasbning umumiy Professiografik va ijtimoiy-psixologik ta'siriga katta e'tibor beriladi. Mehnat sharoitlaridan texnik, texnologik va ijtimoiy psixologik sharoitlari ancha chuqurroq o'rganiladi.

Tadqiqotlarning muhim yo'nalishi bu shaxsning qobiliyatlari, psixofiziologik xususiyatlarini baholashdir. Professiogrammalarning kasbga yo'naltirish va kasbiy tanlov maqsadida ishlab chiqishda psixodiagnostik tadqiqotlar juda muhim hisoblanadi. Qolgan tadqiqotlar o'quv – kasb muassasalarida talabalar, o'quvchilarni o'qishga qabul qilinadigan shaxslar ishlashi lozim bo'lgan sharoitlarni aniqlash uchun ahamiyatga ega. Ammo ular xam muhim hisoblanadi, Chunki aniq majburiyatlarni va mehnat sharoitlarini bilmasdan, kasbga yo'naltirish, kasbiy yo'nalganligini tashkillashtirish va kasbga nisbatan layokatini aniqlab bo'lmaydi.

Professiografik tadqiqotlarning keyingi yo'nalishi – toliqish **monotoniya** boshqa yomon holatlarni oldini olish, **travmatizm** bilan ko'zning ko'rish kasalligi va uning pasayishi maqsadida mehnat sharoitlari va tartibini o'rganishdir. Tadqiqotlarning asosiy maqsadi – mehnat sharoitlar va tartibini o'rganishi va shu bilan birga normal va patologik holatlar, shuningdek, shaxsning kasbiy muhim va faoliyatiga bo'lgan reaksiyasi tashhis qiladi. Bu kompleksga professiografik usullardan gigienik, tibbiy, psixologik va fiziologik usullar kiradi. Usullarni tanlashda kasbning to'liq o'rganilishi nazarda tutilishi kerak. Bunda professiografik tadqiqotlar yo'nalishlarida quyidagi **professiografiya chizmasidan** foydalanish tavsiya etiladi:

Ishlab chiqarish jarayoni bilan umumiy tanishuv uning o'rganish va tasviri.

Ish o'rinlarini tasvirlash, ish o'rnidagilarning faoliyatini psixologik qo'llash.

Ish-xarakterlarining psixologik, fiziologik va antropometrik tomoni.

Mehnat jarayonining ishi.

Ish kunining sur'ati xronometraj.

Faoliyatning individualligini o'rganish.

Xatoli xarakterlar tizimi.

Sanitariya-gigienik mehnat sharoitlarini baholash.

Bir smena, hafta, uzoq davr mobaynida ish qobiliyatining dinamikasi.

Professiografiyalar turli mazmuniga ega. Bu ular nima maqsadlarda tuzilganligiga bog'liq. Professiografik adabiyotlarni o'rganib va tizimli tamoyiliga tayangan holda umumlashgan profesiogramma chizmasi ishlab chiqilgan.

1920 yillarning ikkinchi yarmida rus psixotexniklari tez suratlarda kasbiy faoliyatning tamoyil va usullarini ishlab chiqdilar. Shu tadqiqotlarni umumlashtirishi natijasida psixotexnikada maxsus yondoshuv Professiografiyani shakllanishiga olib keldi. Bu yondashuvning mohiyati – “kasblar tasviri” umuman olganda Professiografiyani o’rganish, kasbning psixologik tavsifi va loyihalashtirishini o’z ichiga oladi. Professiografiyada ma’lum mehnat jarayonini tashkil etuvchi ob’yektlar belgilari, mehnat sub’ekti, mehnat predmeti vazifalari, vositalari va sharoitlari o’rganiladi. Professiografiyaning asosiy tamoyillaridan biri kasbiy faoliyatni o’rganishda differensial yondashuv tamoyili hisoblanadi. Bu tamoyilning mohiyati Professiografiyaning aniq amaliy masalalarini yechishga bo’ysunishidir. Masalan, kasbiy konsultatsiya va kasbiy tanlov uchun shunday kasbiy muhim belgilarni ajratish kerakki, ular sinovdagilarning kasbiy layokatiga ko’ra farqlanishi lozim. Malaka darajasini aniqlash uchun mehnat vazifalari, kasbiy bilim, malaka, ko’nikma tavsifi muhim ahamiyatga ega. Kasbiy toliqishni o’rganish uchun shunday belgilardan foydalanildiki, ular yordamida kasbiy toliqishning keltirib chiqaradigan omillarini aniqlaydi. Shunday qilib, professiografiyaning differensial tamoyili kasbning o’rganish usullarini uning tavsif, mazmuni, shuningdek, qo’llanilish sohasi ya’ni professiografiya o’tkazish xususiyatlari uning maqsadlari bilan belgilanadi. Maqsadlari quyidagi faoliyat sohalari bilan bog’langan bo’lishi mumkin:

Ishchilar jamoasi.

Yangi kasblar mutaxassisliklarni loyihalashtirish.

Optantlar profkonsultatsiyasi va mutaxassislar tanlovi.

Kasbiy ta’lim malaka tayyorgarligi va malaka oshirishni takomillashtirish.

Shaxs kasbiy rivojlanishi bo’yicha ilmiy tadqiqotlar.

E.M.Ivanova professiografiyaning 4 ta guruhini taklif etadi:

ma’lumotli, diagnostik, prognostik va metodik. Informatsion (ma’lumotli) Professiografiya oktantlar, ya’ni kasb tanlash zaruriyati oldida turgan Shaxslar bilan kasbiy maslahat ishlari uchun mo’ljallangan. Ular qatoriga O’quvchilar, kasb bilim yurtlari bitiruvchilari, ishsizlar va kasblarni almashtirmoqchi bo’lganlar kirishi mumkin. Informatsion Professiografiya ishlari maxsus kasbiy adabiyotlarni ish xujjatlarni o’rganish orqali amalga oshiriladi. Diagnostik Professiografiyalash mehnat samaradorligining pastligi mahsulot sifatining pastligi, avariya holati, travmatizm, kadrlar qo’nimsizligi sabablarini aniqlash uchun o’tkaziladi.

Diagnostik professiografiyalash quyidagi masalalarni o’z ichiga oladi.

Faoliyat mazmuni:

Mehnat predmeti va masalalari.

Ish natijalari sifatiga qo’yiladigan talablar.

Mehnat qurollari:

Ish turi va tartibi.

Boshqarish organlari.

Ish joyini tashkil etish.

Mehnat sub’ektining faoliyati:

Xarakat turlari va ularning tavsifi.

Ishni rejalashtirish va bajarish xarakteri.

Kasb faoliyatiga halaqit beruvchi omillar.

Mehnat jarayonida uchraydigan xatolar, brak, travmalar turi.

Mehnat sub'ekting faoliyati:

Ishchilarning o'zaro aloqalari to'zilmasi.

Ishni rejalashtirish va nazorat.

Kasbning mehnat sub'ekti shaxsiy psixologik va psixofiziologik sifatlariga qo'yiladigan talablar.

Mehnat sub'ekti faoliyatining past samaradorligi sabablarini tashhisi.

Kasbiy faoliyatni takomillashtirish bo'yicha amaliy - eksperimental tekshiruv.

Diagnostik Professiografiyalash empirik ma'lumotlarni yig'ish usullari orqali amalga oshiriladi. Prognostik Professiografiyalash kasbiy faoliyatni takomillashtirish bo'yicha asoslangan tavsiyalarni berish maqsadida qo'llaniladi.

Kasbning umumiy tavsifi:

Kasb rivojlanishi tarixi va istiqbollari.

Kasbiy faoliyatni bajarilishining ijtimoiy - iqtisodiy sharoitlari.

Kasbiy muhit.

Kasbiy dala va mazmuni va jihati:

Kasbiy dala tavsifi.

Kasbiy bilimni aniqlovchi omillar.

Kasbiy bilimni rivojlanishi prognozi.

Kasbiy ta'lim malaka oshirish:

Kasbiy ta'lim darajasi.

Kasbiy tayyorgarlik.

Malaka oshirish.

Ishchining kasbiy moyilligi:

Mutaxassislik sohasining kengligi.

Asosiy malakalar darajasi.

Mutaxassislik va kasbni o'zgartirish imkoniyati.

Kasb istiqbolini baholash:

Shaxsning kasbiy - psixologik potentsiali.

Ishchining kasbiy faolligi.

Kasbiy o'zini o'zi takomillashtirish karera.

Pragnostik Professiografiyalash genetik usullarni, shuningdek modellashtiruvchi eksperimentlarni qo'llaydi. Metodik Professiografiyalash psixologga mehnat sub'ekting holati va muhim kasbiy sifatlarini o'rganish usullarini ishlab chiqish imkonini beradi.

Tadqiqot maqsadi va vazifalariga ko'ra metodik Professiografiyalash sxemasi xam o'zgaradi. Masalan, kasbiy mehnat va xordiq tartibi, kasbiy toliqish, befarqlik, passivlikka bo'lgan ta'sirini o'rganishda shunday sxema qo'llaniladi.

Mehnat sub'ekti faoliyatining mazmuni:

Xaraktlar turi va ularning tavsifi.

Ishni rejalashtirish va bajarish xarakteri.

Emotsional ko'rinishlar.

Ish joyidagi noqulaylik turlari.

Faoliyat jarayonida paydo bo'ladigan xatolar, brak travma turlari.

Mehnat sharoitlari:

Sanitariya-gigienik muhit (xavo darajasi, chang, namgarlik va boshqa).

Jismoniy muhitning yoritilganligi, shovqin.

Ish tartibi.

Xaq to'lash va rag'bat shakli.

Mutaxassisning kasbiy mahoratini o'rganishda Professiografiyalashning quyidagi sxemasi qo'llaniladi.

Faoliyat mazmuni:

Ishchilar malakasiga qo'yiladigan talablar (kasbiy bilim, ko'nikma va malakalar, shuningdek, sifatlar va qobiliyatlar).

Ishchilarning xuquq va majburiyatlari.

Mehnatni tashkillashtirish:

Malaka oshirish.

Kasbiy psixologik potensial.

Ijodiy qobiliyatlar.

Mehnat sub'ekti faoliyati:

Xarakterlar turi va ularning tavsifi.

Ishni rejalashtirish va uni nazorat qilish.

Faoliyat individualligining xususiyatlari.

Ta'limga yo'naltirilgan professiografiyalash – asosiga kasb sub'ektligi haqidagi g'oya qo'yiladi: kasb egasi, faoliyatning xaqiqiy sub'ekti bo'lib, unga bir qator maxsus belgilar xos. Bu professiografiyalashning mualliflari uning mazmun-mohiyati va loyihalashtirish texnologiyalarini o'rganib chiqishdi. “Kasb pasporti” bloki kasb va mutaxassisliklar nomining modifikasiyasi, kasbiy yo'nalish, kasb maqsadi, ta'lim darajasi haqida qisqa ma'lumotlarni o'z ichiga oladi. “Kasbning asosiy ob'yekti” (sohasi) bloki kasb turi haqida ma'lumotlarni o'z ichiga oladi. “Inson-tabiat”, “inson-inson”, “inson-texnika”, “inson-belgilar tizimi”, “inson badiiy obraz” va boshqalar. Bu blok mazmuni boshqa Professiografiyalash bloklarining asosi hisoblanadi. “Kasbiy predmetli salohiyat” bloki ko'p tizimli ta'lim sifatida kasbiy muhim tavsifini o'z ichiga oladi. Mutaxassis kasbi qaysi sohaga tegishli ekanini, qaysi asosiy ob'ektlarga yo'naltirilgan, bu ob'ektlar qanday ob'ektlar, bu sohada mehnat natijasi yoki mehnat mahsuli qanday ahamiyatga egaligi haqidagi ma'lumotga ega bo'lishi lozim. “Ijtimoiy kasbiy salohiyat” blokida shaxs ob'ektining qo'yidagi yo'nalishlari aks etadi. Fikrlash potensialining rivojlanishi. Shaxsni o'zini nazorat eta olish va rivojlantirish imkoniyatlari. Shaxsning muvaffaqiyat strategiyasiga yo'naltirilganligi. Shaxsning bozor iqtisodiyoti sharoitida bardoshligi. Professiografiyada ekologik, xuquqiy va iqtisodiy madaniyat masalalari xam nazarda tutiladi. Maxsus psixofiziologik talablar bloki – ishchining kasbiy faoliyati jihatdan

psixofiziologik xususiyatlariga qo'yiladigan talablarni aks ettiradi. Bunga tibbiy ko'rsatmalar, jinsiga, yoshga bo'lgan va sanitariya-gigienik talablar kiradi.²

Kasb-kor (hunar) oldiga qo'yiladigan talablarni asoslash va ularni bayon qilish o'ziga xos xususiyatga ega bo'lib, quyidagi umumiy xamda xususiy jabhalarni o'zida aks ettiradi;

Kasb va uni ixtisosliklarining psixologik tavsifi;

Kasb-korning (hunarning) mamlakat iqtisodiyoti uchun ahamiyati;

Kasb va ixtisoslikning ijtimoiy tavsifi;

Kasbning ijtimoiy psixologik ahamiyati va tavsifi; yoshlarda uning ijtimoiy mavkei (nufo'zi), jamoaning o'ziga xos xususiyatlari, vertikal va gorizontal bo'yicha Shaxslararo munosabatlarning xususiyatlari;

Kasbiy faoliyatni muvaffaqiyatli egallash uchun zarur bilimlar va kunikmalar kulamining pedagogik tavsifi (maxsus mezonlar orqali kasbiy mahorat aniqlanadi);

Pedagogik jarayonni takomillashtirish yuzasidan takliflar, tayyorgarlik muddatlari, tadbir – choralarning umumiy tavsifi;

Mehnat sharoitining gigienik tavsifnomasi;

Kasb bo'yicha mehnat qilishga tibbiy jihatdan ta'kiklanuvchi omillar izchilligi;

Kasbga psixologik nomutanosiblik, yoki kasbiy yaroqsizlik;

O'zini o'zi faollashtirish va identifikaqiyalash.

Kasbning inson oldiga qo'yadigan talablari majmuasi psixologik, ijtimoiy, iqtisodiy, texnikaviy va pedagogik jabhalarni qamrab oladi. Kasb va ixtisos asoslarini egallovchi yoshlar shu fanlarning barcha talabalariga moslashishi orqali mutaxassislik layokatini rivojlantira boradi.

Kasb tanlashga yo'naltirish davlatning tadbir – choralari tizimidan iborat bo'lib, inson tomonidan tanlanadi, o'z hayot yo'lining ilmiy asoslanganligini ta'minlashga xizmat qiladi, u turmushda o'z o'rnini aniqlaydi va qo'yidagi shakllarda amalga oshiriladi:

maktabda kasbiy ma'lumotlar berish;

kasb-hunar maorifi bilan shugullanish:

radio, televidenie, kino, matbuotda tashviqot qilish;

kasb yuzasidan maslahatlar;

kasbga saralash (qobiliyatiga binoan);

kasbga moslashish (adaptaqiyalash).

Kasbshunoslikning asosiy konseptual bosh tushunchasi – bu kasb tushunchasidir.

Kasbshunoslik adabiyotida kasb tushunchasining tavsifi juda qo'p. Avvalambor, bu maxsus tayyorgarlikni talab etuvchi, inson doim tajribadan o'tkazuvchi va unga yashash uchun manba bo'lib xizmat qiluvchi mashg'ulotdir. Keyin kasb bir xil faoliyat bilan shugullanuvchi kishilarni birlashtiradi. Bu faoliyat ichida ma'lum aloqalar va axloq normalari o'rnatiladi. Kasb jamiyatning mehnatga layokatli a'zolarini ijtimoiy

1. ² Umarov B.M., Shoyimova Sh.S. Kasbiy psixologiya. Darslik. –«LESSON PRESS» T.: – 2018

tashkillashtirishning alohida shakli bo'lib, bunda a'zolar faoliyatining umumiy turi va kasbiy ongi bilan birlashgan.

B.S.Houning fikri bo'yicha kasb – mutaxassislarning chetdagi odamlarga karshi fitnasidir. E.A.Klimov o'z ishlarida bu borada bir necha ta'riflarni ilgari suradi. Nisbatan batafsil ta'rif qo'yidagicha: **“Kasb – jamiyat uchun zarur va qadriyatli soha bo'lib, bunda insondan jismoniy va ruhiy kuch talab etadi”** bu kuchlar unga sarflangan mehnat o'rniga yashashi va rivojlanishi uchun muhim vositalar omili sifatida namoyon bo'ladi. Bu ta'rifni yanada batafsil yoritib, E.A.Klimov kasbiy faoliyatning sifatli tarixiy rivojlanuvchi tizim va **shaxsning o'zini namoyon etish sohasi deb ta'riflaydi**. Yana bir ta'rifni keltiramiz. “Jamiyat nuqtai nazaricha, kasb bu kasbiy masalalar, kasbiy faoliyat shakllari va turlari, shaxsiy kasbiy xususiyatlari tizimi bo'lib, ular jamiyat ehtiyojlarini qondirish uchun muhim bo'lgan natija mas'uliyatlarni etkazishni ta'minlab berishi kerak bo'ladi”.³

Mavjud ta'riflarni umumlashtirib, qo'yidagilarni xulosa qilish mumkin. Kasb mehnat faoliyatining paydo bo'lgan shakllari bo'lib, ularni bajarish uchun inson albatta ma'lum bilimlar va ko'nikmalarga maxsus qobiliyatlar va rivojlangan muhim kasbiy sifatlarga ega bo'lishlari kerak.

“Kasb” atamasi kasbiy faoliyatning faqatgina yukori statusli turlariga nisbatan ishlatiladi. Boshqa faoliyat turlari mutaxassisliklarga yoki ish, mashg'ulot turlariga tegishli bo'ladi. Milliy kasbshunoslikda “kasb” va “mutaxassislik” tushunchalari farqlanadi. Kasb mutaxassislikka qo'ra kengroq tushuncha, kasbiy salohiyatida tashqari, uning muhim sifatlari – ijtimoiy-kasbiy salohiyat, kasbiy avtonomiya, o'zini nazorat qilish, guruxli mezonlar va qobiliyatlar hisoblanadi. Kasb, odatda yaqin mutaxassisliklar guruxini birlashtiradi. Masalan, kasb shifokor, mutaxassisliklar – terapevt, pediatr, aqo'list, urolog, va xokazo, kasb – muhandis, mutaxassisliklari – konstruktor, texnolog, metallurg va hokazolar. Mutaxassislik – kasbiy ta'lim, tayyorgarlik yuli bilan ish jarayonidagi maxsus bilimlar, ko'nikma va malakalar kompleksi bo'lib, ular u yoki bu kasb doirasida ma'lum faoliyat turini bajarish uchun zaruriy hisoblanadi. Shunday qilib, mutaxassislik – kasb ichdagi kasbiy faoliyat turi bo'lib, u shaxsiy yutuqlarga yoki o'ziga xos vaziyatlar orqali umumiy natijalarga erishishga yo'naltirilgan bo'ladi.

Nashrdan chiqqan ma'lumotnomalar esa korrektirovkaga muxtoj bo'ladi, Chunki kasblar dunyosi doim o'zgarib turadi. Yangi kasblar paydo bo'ladi, kasblarning xarakteri mehnat mazmuni yangilanib turadi, past malakali mehnat kasblari yo'qolib boradi.

Kasb nomi qo'pincha o'tgan yillarda shakllangan mehnat xarakteri sifatida aks etadi. Rasmiy ma'lumot nashrlari esa mehnat resurslarining rivojlanishiga salbiy ta'sir etishi mumkin. Masalan “farrosh” kasbning nomi o'rniga “interyer bo'yicha texnik” nomini

³ G'oziev E.G'. Umumiy psixologiya. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti. – 2010.

kiritish mumkin, shunda kasbning qadri, uning malakaviy darajasi ko'tariladi, asosiysi, ishlab chiqarish rivojlanishi tezlashadi.

Ta'kidlash mumkinki, kasblar va mutaxassisliklar odatda texnologiya va mehnat vositalarining eskirib qolgan holatini aks ettiradi. Boshqa tomondan, rasmiy nomenklaturasiz xam kadrlar siyosatini amalga oshirib bo'lmaydi, bunda qanday yo'l tutish mumkin. Aniqki, qo'p kasblar va mutaxassisliklar nomini o'zgartirmasa xam bo'ladi: shifokor, talaba, muhandis, muharrir, zargar, agronom va xokazo. Ularning mehnat mazmuni o'zgaradi, ammo kasbning nomi uning mohiyatini anglatadi va mehnat mahsuldorligiga salbiy ta'sir ko'rsatmaydi, o'ylaymizki, aynan shu kasblar va mutaxassisliklar ma'lumotlarning rasmiy ro'yxatini tashkil etish lozim.

Ijtimoiy rivojlanish jarayonida yangi kasblar nomini kiritish zaruriyati kelib chiqadi. Yangi kasblar ro'yxati chiqish bilan rasmiy ma'lumotnomalarga kiradi. "Menedjer" kasbi bugungi kunda keng tarqalgan, ammo rasmiy ro'yxatga kiritilmagan. 1979 yildan buyon Yekaterinburg shaxrida kasb bilim yurtlari uchun mutaxassislar tayyorlanadi, ya'ni muhandis - pedagoglar, ammo rasmiy ma'lumotnomalarda bunday kasb yoki mutaxassislik mavjud emas. Bunday misollarni qo'p keltirish mumkin. Kasbiy faoliyatning samaradorligining shartlaridan biri mutaxassisning kasbiy tayyorligi hisoblanadi. Kasbiy tayyorgarlik deganda uning ruhiyati va jismoniy sog'lig'i xamda holati, undagi mavjud sifatlarning bajarayotgan faoliyati talablariga mosligi darajasi tushuniladi.

Mashxur rus psixologi **K.K.Platonov mutaxassisning kasbiy tayyorligi, bu o'zining muayyan kasbiy faoliyatini bajarishga qodir va tayyorgarlik ko'rgan deb hisoblovchi va uni bajarishga intiluvchi shaxsning sub'yektiv holatidir, deb hisoblangan.**

Mutaxassisning kasbiy tayyorligi murakkab qo'p darajali va qo'rinishli tizimli psixik shaklga ega bo'lib, birinchi navbatda, odamning shaxsiy qo'rinishi asosiy o'rin egallaydi. Shu bilan birga, kasbiy tayyorgarlik mutaxassisda kerakli darajada jismoniy sog'likni kasbiy faoliyat uchun zarur bo'lgan jismoniy sifatlarni shakllanganligi va rivojlanganligini talab qiladi. Chunki xar qanday kasbiy faoliyat insonning qandaydir kuch jismoniy energiya sarflashini ko'zda tutadi. Mutaxassisning kasbiy tayyorgarligida ikkita o'zaro bog'lik bo'lgan tomonlarni ko'rsatish maqsadga muvofiq. Bu o'zaro bog'lik tomonlar psixologlar M.I.Dyachenko va A.M.Stolyarenkolar tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib ular qo'yidagilardan iborat:

Shaxsning kasbiy faoliyatga dastlabki salohiyatli tayyorligi. Mutaxassisning bu tayyorligi qo'yidagilardan iborat bo'ladi, ya'ni, statik komponentlar kasbiy faoliyatning psixik asoslari, bilim, ko'nikma, malakalar kasb uchun muhim hisoblangan, shaxsning sifatlari uning munosabati, mazmun va kadriyatlarini, afzalliklari xamda umuman shaxsning zarur bo'lgan kasbiy imkoniyatlari darajasi; Shaxsning kasbiy faoliyatga bevosita ayni vaktidagi tayyorligi. Mutaxassisning kasbiy tayyorligining ushbu tomoni **tezkorligi, o'zgaruvchanligi, xar qanday holat va sharoitda aniq masalalarni echish, mutaxassisning ruhiy va jismoniy holati, jamoadagi ma'naviy psixologik muhitga bog'liqligi bilan ifodalanadi.** Mutaxassisning bevosita psixologik tayyorgarligi dastlabki tayyorgarlikni faollashtirish natijasi sifatida ishtirok

etadi. Mutaxassisning kasbiy faoliyatga dastlabki salohiyatli tayyorligi bevosita ayni vaqtdagi tayyorligining asosi hisoblanadi.

Shuning uchun mutaxassisni oliy o'quv yurtida tayyorlash unda kasbiy faoliyat uchun yetarli bo'lgan sifatlarni shakllantirish lozim. Ba'zi vaqtlarda xatto kasbiy masalalarni hal etishga yaxshi tayyorgarlik ko'rgan mutaxassis xam zarur paytda kerakli faoliyat uchun tayyor bo'lmay qolishi mumkin, ya'ni kasbiy xulqi va faoliyatini ruhiy boshqarish yetarli darajada bo'lmaydi. Bunday holatda faoliyatni muvaffaqiyatli amalga oshirib bo'lmaydi yoki samarasiz bo'ladi. Ko'rinib turibdiki, mutaxassisning kasbiy tayyorligi unda kasbiy bilimdonlikni kerakli darajasini kasbiy mahoratini xamda o'zini boshqarish, **o'zini kerakli faoliyatga yo'naltirishga, o'zining kasbiy (ma'naviy Shaxsiy va jismoniy) imkoniyatlarini hal etishga yo'naltira bilish qobiliyati mavjudligini nazarda tutadi.**⁴

Mutaxassisning kasbiy tayyorligining asosiy va **eng murakkab tomoni (psixologik tomoni) – mutaxassis ruhiyatining kasbiy tayyorgarligi hisoblanadi.** Bu mutaxassis psixikasi ruhiy qo'chlarining kasbiy masalalarni hal etishga o'zining vazifalarini bajarishga tayyorligi va yo'nalganligi darajasidir. **Mutaxassis ruhiyatining kasbiy tayyorligining asosiy tarkibiy qismlari qo'yidagilardan iborat:**

Yo'naltiruvchi intellektual bilish. Bu tarkibiy qismi mutaxassis shaxsining bilish sohasini o'z ichiga oladi: kasbiy idrokini, fikrlashi, tasavvur, xotirasi, dikkatini va ular birgalikda mutaxassis shaxsining kasbga intellektual tayyorligini tashkil etadi.

Motivatsion tayyorligi. Mutaxassisning motivatsion tayyorligining asoslari o'z kasbi mutaxassisligini tushuna olishi o'zida pozitiv munosabatni tarkib toptira olishi, o'zini baholay olishi, bilish faoliyatiga qiziqishlari hisoblanadi. Oliy o'quv yurti sharoitlarida mutaxassisni tayyorlashda kasbiy faoliyatga motivatsion tayyorligi talabalarning kasbiy va shaxsiy rivojlanishiga va ta'lim olish jarayonida o'zini rivojlantirishga mavjud motivatsion doiraning yo'naltirilganligida namoyon bo'ladi.

Ijrochilik. Bu tarkibiy qismi kasbiy mahoratni (bilim, malaka, ko'nikmalar) kasbiy xulq odatlari kabi muhim kasbiy sifatlarning to'plami, kasbiy qobiliyatlarni rivojlanganlik darajasi va mutaxassisning irodaviy tayyorligi uning xulqi va faoliyati davomida o'zini boshqarishga qodirligi, operatsional funksiyali tayyorgarlikni o'z ichiga oladi. Mutaxassisning kasbiy tayyorgarligi darajasini shaxsning kasbiy yo'nalganligi va kasbiy mahorati tashkil etadi. Hozirgi zamon mutaxassisining kasbiy tayyorgarligida uning kommunikativ tayyorligi alohida ahamiyatga ega. Bunday tayyorgarlik mutaxassisda odamlar bilan kasbiy muhit bilan konstruktiv va samarali o'zaro yaqin aloqalar xodimlar va raxbarlar bilan amaliy va shaxsiy o'zaro munosabatlarga tayyorligi va bunday o'zaro munosabatlarni o'rnatishga va rivojlantirishga qodirligini ko'zda tutadi. Shaxsning kommunikativ tayyorligi faqatgina odamning nutqiy madaniyati yetarlicha darajada rivojlanganligida, u so'z va tildan to'g'ri foydalanishni bilganidagina mavjud bo'ladi. Shaxsning nutqiy madaniyati uning fikrlash madaniyati rivojlanganligining qo'rsatkichi hisoblanadi. Shuning uchun mutaxassisning Shaxsiy va kasbiy kamol topishini muhim

⁴ Jalilova S.X, Xaydarov F.I, Halilova N.I. Kasbiy psixologiya (o'quv qo'llanma) – Toshkent 2010

shartlaridan biri – uning kasbiy nutqiy madaniyatini rivojlantirish hisoblanadi. Mutaxassisning kommunikativ tayyorligi unda empativlikni, xushmuomalalikni, do'stonalilikni, o'rtoqlik hissini, jamoatchilikni rivojlantirishni, kasbdoshlari bilan o'zaro aloqalar munosabatlarga tayyorligi va qodirligini, o'zaro munosabatlarda keraksiz keskinliklarni yuzaga keltirmaslikni, yuzaga kelgan qiyinchilikni to'g'ri hal eta bilishni, ishda xodimlar, kasbdoshlari bilan munosabatlarda murosaga kelishni ko'zda tutadi. Mutaxassis faoliyati muvaffaqiyatlilikini yana bir muhim sharti, uning kasbiy va shaxsiy jihatdan tayyorligi va qodirligi hisoblanadi. Bu yo'nalishda uning faolligi darajasi ishtirok etadi. Kasbiy masalalarni hal etishda xam xodimlar kasbdoshlari bilan o'zaro munosabatlarda xam o'zini to'la va xar tomonlama ko'rsatishga intilish iborat bo'ladi.

Mavzu bo'yicha bilimlarni mustaxkamlash uchun savollar

Professiogramma xaqida umumiy tushunchani izohlang?

Psixogrammani izohlang ?

Kasbiy faoliyatni muvaffaqiyatli egallash uchun zarur bilimlar va ko'nikmalar ko'laminig pedagogik tavsifini izohlang ?

5 Mavzu: Kasblar tasnifi

Reja

1. Kasb tushunchasining mohiyati.
2. Kasblarni tizimlashtirish va kasb tipologiyasi.
3. Kasbiy shakllanish jarayonida shaxs taraqqiyoti.
4. Kasb tushunchasining mohiyati

Kasbshunoslik adabiyotida kasb tushunchasining tavsifi xilma-xil talqinda keltiriladi. Jumladan, kasb-maxsus tayyorgarlik va ish tajribasi natijasida ma'lum bir sohada kasbiy faoliyatni amalga oshirish uchun nazariy bilimlar majmuasini, amaliy ko'nikma va malakalarni egallagan, unga jismoniy imkoniyat, aqliy qobiliyat va yuridik huquqlarni ta'minlovchi insoniy mehnat faoliyatining (mashg'ulotining) turidir.

Lug'aviy jihatdan kasb yoki - kasb qilmoq kabi so'z va tushunchalar arab tilidan kirib kelgan bo'lib, (kasaba) fe'lining o'zagi hisoblanadi. Arab tilidagi kasaba so'zi qo'lga kiritmoq, ishlab topmoq, qozonmoq, biror ishni bajarmoq, qandaydir foyda- manfaatga erishmoq, yutuqqa ega bo'lmoq kabi ma'nolarni anglatadi. Kasb bir xil faoliyat bilan shug'ullanuvchi kishilarni birlashtiradi. Bu faoliyat ichida ma'lum aloqalar va axloq normalari o'rnatiladi. E.A.Klimov o'z ishlarida kasb tushunchasiga quyidagicha ta'rif beradi: "Kasb - jamiyat uchun zarur va qadriyatli soha bo'lib bunda insondan jismoniy va ruhiy kuch talab etadi" bu kuchlar unga sarflangan mehnat o'rniga yashashi va rivojlanishi uchun muhim vositalar omili sifatida namoyon bo'ladi. Bu ta'rifni yanada batafsil yoritirib, kasb bu - kasbiy faoliyatning sifatli tarixiy rivojlanuvchi tizim va shaxsning o'zini namoyon etish sohasi deb ta'riflaydi.

V.G.Makushinning fikricha, kasb - bu shunday faoliyatki, uning yordamida shaxs jamiyat hayotida ishtirok etadi va uning yashashi uchun moddiy vositalar asosiy manbasi bo'lib xizmat qiladi. Mavjud ta'riflarni umumlashtirib, kasb tushunchasiga quyidagicha zamonaviy ta'rif beramiz. Kasb mehnat faoliyatining paydo bo'lgan shakli bo'lib, texnika va texnologiyalarning rivojlanishi jarayonida mazmunan va shaklan o'zgarib boradi, ularni bajarish uchun inson albatta ma'lum kasbiy kompetentsiyalarga, maxsus qobiliyatlar va muhim kasbiy sifatlarga ega bo'lishlari kerak.

Kasbshunoslik nazariyasida "kasb" va "mutaxassislik" tushunchalari farqlanadi. Kasb mutaxassislikka ko'ra kengroq tushuncha bo'lib, kasbiy salohiyatida tashqari, uning muhim sifatlari - ijtimoiy - kasbiy salohiyat, kasbiy avtonomiya, o'zini nazorat qilish, guruhli mezonlar va qobiliyatlar hisoblanadi. Kasb odatda yaqin mutaxassisliklar guruhini birlashtiradi. Masalan, kasb shifokor; mutaxassisliklar - terapevt, pediatr akulist, urolog, va hokazo. Kasb - muhandis; mutaxassisliklari - konstruktor, texnolog, metallurg va hokazolar.

Mutaxassislik - kasbiy ta'lim, tayyorgarlik yo'li bilan ish jarayonidagi maxsus bilimlar, ko'nikma va malakalar kompleksi bo'lib, ular u yoki bu kasb doirasida ma'lum faoliyat turini bajarish uchun zaruriy hisoblanadi. Shunday qilib, mutaxassislik - kasb ichdagi kasbiy faoliyat turi bo'lib, u shaxsiy yutuqlarga yoki o'ziga xos vaziyatlar orqali umumiy natijalarga erishishga yo'naltirilgan bo'ladi.

Kasb, mutaxassislik tushunchalari bilan bir qatorda ixtisoslik tushunchasi xam keng qo'llaniladi. Ixtisoslik - birorta kasb doirasida ma'lum bir faoliyat turi uchun maxsus tayyorgarlik va ish tajribalari bilan erishilgan zaruriy bilimlar, ko'nikma va malakalar majmuasi.

Kasbga oid tadqiqotlarni yoritishda "kasbiy shakllanish", "kasbiy tayyorgarlik" kategoriyalarini tadqiq etish maqsadga muvofiq. Dastlab kasbiy shakllanish jarayonining pedagogik jihatlarini shaxs rivojlanish jarayonidan farqlab olishga e'tibor qaratildi.

Birinchi holatda, kasbiy shakllanish shaxs rivojlanish shakllaridan biri, ikkinchidan esa, kasbiy shakllanish shaxsni rivojlantirish (mustaqil ta'lim va o'z- o'zini rivojlantirish jarayonlarida) vositasida sifatida qaraladi. Har ikki jihat o'rtasida «bir butun - qism» ko'rinishdagi tarbiya, ijtimoiylashuv kabilardan iborat. Kasbiy shakllanish uchun nafaqat muayyan kasbga yoki faoliyat sohasiga qiziqish, balki ushbu faoliyat turiga layoqatning mavjud bo'lishi ham talab etiladi.

O'rganilgan barcha metodik xarakterga ega bo'lgan ilmiy izlanishlar va tadqiqotlarda kasbiy shakllanish ongli ravishda kasb tanlashda muhim ahamiyat kasb etishi ta'kidlangan. Ayrim mualliflar, shu jumladan, D.N.Arziqulov o'quvchilarining kasbiy shakllanish jarayonini tabaqalashtirilgan ta'lim tizimining tarkibiy qismi sifatida e'tirof etadi. Ushbu tadqiqotlarda kasbiy yo'naltirilganlikni shakllantirish maqsadida tabaqalashtirilgan ta'limning tuzilmasi va mazmunini tashkillashtirish muammolari, tabaqalashtirilgan ta'limning kasb tanlash motivatsiyasiga ta'siri qarab chiqilgan.

Kasbiy faoliyatning samaradorligini shartlaridan biri mutaxassisning kasbiy tayyorligi hisoblanadi. Kasbiy tayyorgarlik deganda uning ruhiyati va jismoniy sog'lig'i hamda holati, undagi mavjud sifatlarning bajarayotgan faoliyati talablariga mosligi darajasi

tushuniladi. Mashhur rus psixologi K.K.Platonov mutaxassisning kasbiy tayyorligi bu o'zining muayyan kasbiy faoliyatini bajarishga qodir va tayyorgarlik ko'rgan deb hisoblovchi va uni bajarishga intiluvchi shaxsning sub'ektiv holatidir - deb hisoblangan. Mutaxassisning kasbiy tayyorligi murakkab ko'p darajali va ko'rinishli tizimli psixik shaklga ega bo'lib, birinchi navbatda odamning shaxsiy ko'rinishi asosiy o'rin egallaydi. Shu bilan birga, kasbiy tayyorgarlik mutaxassisda kerakli darajada jismoniy sog'liqni kasbiy faoliyat uchun zarur bo'lgan jismoniy sifatlar shakllanganligi va rivojlanganligini talab qiladi. Chunki har qanday kasbiy faoliyat insonning qandaydir kuch jismoniy energiya sarflashini ko'zda tutadi. Mutaxassisning kasbiy tayyorgarligida ikkita o'zaro bog'liq bo'lgan tomonlarni ko'rsatish maqsadga muvofiq. Bu o'zaro bog'liq tomonlar psixologlar M.I.Dyachenko va A.M.Stolyarenkolar tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib ular quyidagilardan iborat:

Shaxsning kasbiy faoliyatga dastlabki salohiyatli tayyorligi mutaxassisning bu tayyorligi quyidagilardan iborat bo'ladi, ya'ni, statik komponentlar kasbiy faoliyatning psixik asoslari, bilim, ko'nikma, malakalar kasb uchun muhim hisoblangan, shaxsning sifatleri uning munosabati, mazmun va qadriyatleri, afzalliklari hamda umuman shaxsning zarur bo'lgan kasbiy imkoniyatlari darajasi;

Shaxsning kasbiy faoliyatga bevosita ayni vaqtdagi tayyorligi. Mutaxassisning kasbiy tayyorligining ushbu tomoni tezkorligi, o'zgaruvchanligi, har qanday holat va sharoitda aniq masalalarni echish, mutaxassisning ruhiy va jismoniy holati, jamoadagi ma'naviy psixologik muhitga bog'liqligi bilan ifodalanadi. Mutaxassisning bevosita psixologik tayyorgarligi dastlabki tayyorgarlikni faollashtirish natijasi sifatida ishtirok etadi. Mutaxassisning kasbiy faoliyatga dastlabki salohiyatli tayyorligi bevosita ayni vaqtdagi tayyorligining asosi hisoblanadi.

Kasblarni tizimlashtirish va kasb tipologiyasi

Kasblarni tizimlashni muhim muammosi - bu kasbni tavsiflovchi ma'lumotlarni to'plash usullaridir. Ularga kuzatish, faoliyatini mustaqil bajarishi (mehnat metod), ishchilar bilan savol-javob, ish-joyidan kuzatuvchi hamda savol-javoblardan iborat. Chet elda qiziqishlar, shaxs qobiliyatleri va temperament xususiyatlerini hisobga olish asosida kasblarni tizimlashi keng tarqalgan. Avvalambor Dj.Xolland tomonidan 1966 yilda ishlab chiqarilgan kasblarni tizimlashishni ajratish mumkin. Uning mohiyati psixolog konseptsiyasiga asoslangan bo'lib, ushbu konseptsiya shaxs nazariyasini kasb tanlash nazariyasi bilan birlashtiradi. Yo'nalishning asosiy komponentlarini o'rganish asosida Dj.Xolland shaxsning kasbga yo'naltirilgan turlarini ajratadi: realistik, intellektual, ijtimoiy, konvetsional ya'ni, umumiy qabul qilish mezonda va an'analarga asoslangan ishbilarmonlik va badiiy qobiliyatlar va boshqalar. Har bir shaxs turi ma'lum kasbiy muhitga yo'naltirilgan idealistik tur - moddiy buyumlar yaratishga texnologik jarayon va texnik qurilmalar, iqtidor - aqliy mehnatga, ijtimoiy - iqtisodiy mehnat bilan o'zaro aloqaga, konvetsional aniq tuzilgan faoliyatga, ishbilarmonlik - odamlarga rahbarlik va badiiy - ijodga. har bir shaxs turi modeli quyidagi sxema bo'yicha tuziladi: maqsadlar, qadriyatlar, qiziqishlar, qobiliyatlar, istalgan kasbiy rollar mumkin bo'lgan yutuqlar, karera va boshqalar.

Pedagogik amaliyotda E.A.Klimov tomonidan ishlab chiqilgan kasblar tuzilmasi keng tarqalgan.

Mehnat ob'ktiga ko'ra 5 ta kasb turlari ajratiladi.

Inson - tabiat. Bu tur namoyondalari o'simlik va hayvonot mikroorganizmlar va ular yashash sharoitlari bilan ishlashadi. Masalan, meva - sabzavot ustasi, agronom, zootexnik, vetenar, mikrobiolog.

Inson - texnika. Ishchilar jonsiz texnik mehnat ob'ektlari bilan ishlashadi. Masalan, texnik, mexanik, muxandis mexanik, muhandis elektrik, texnik texnolog va hokazo.

Inson - inson. Bunda ijtimoiy tizimlar, axloqiy guruhlar, turli yoshdagi insonlar bilan ishlash nazarda tutiladi. Masalan, oziq - ovqat mahsulotlarini sotuvchisi, sartarosh, shifokor, o'qituvchi va boshqalar.

Inson - belgilar tizim. Tabiiy va sun'iy tillar, shartli belgilar, ramzlar, raqamlar, formulalar kasb turi namoyondalarini qiziqtiruvchi predmetlar olami va boshqalar. Masalan, dasturchi, chizmachil - kartagraf, matematik, tilshunos, nashriyot muqarriri.

Inson - badiiy obraz. Hodisalarni badiiy aks etishi dalillari - mana shu narsalar bu kasb turi vakillarini qiziqtiradi. Masalan, rassom deqarator, rassom - restavrator, musiqa asboblarini sozlovchi, balet artisti, kontsert ijrochisi, aktyor va boshqalar. Bu beshta kasb turlari maqsadlar belgisiga ko'ra 3 ta sinfga bo'linadi. 1. Gnostik kasblar (qadimgi yunonchadan "gnosis" bilim);

O'zgartiruvchi kasblar;

Qidiruvli kasblar;

Asosiy ish qurollariga ko'ra har qaysi sinf doirasida 4 ta bilimni ajratish mumkin.

Qo'l mehnati kasblari;

Mashina qo'l mehnati;

Avtomatlashgan va avtomatik tizimlar qo'llanishi bilan bog'liq kasblar;

Funksional ish quroli bilan bog'liq kasblar.

Mehnat sharoitlariga ko'ra, E.A.Klimov kasblarni 4 guruhga bo'ladi. Maishiy mikroiqlimga xonakiga yaqin ish.(B) har xil ob-havo sharoitida ochiq havoda bo'lish bilan bog'liq kasblar agronom, payvandchi, avtonazorat inspektori.

Odatiy bo'lmagan sharoitlarda balandlikda, suv tagida, er tagida baland past darajalarda ishlash: havvos, o't o'chiruvchi va hokazo. Insonlar sog'ligi, hayoti uchun yuqori mas'uliyat sharoitida ishlash: moddiy qadriyatlar, bolalar boqchasi tarbiyachisi, o'qituvchi, tergovchi. Shartli belgilarni qo'llagan holda, kasblar dunyosi "xaritasini" va ma'lum kasbning na'munaviy formulasini tuzish mumkin. Bu formula real kasbga nisbatan ham orzudagi kasbga nisbatan ham, qo'llanishi mumkin.

Mening kasbim

Kasblar guruhlari

Kasblar bo'limlari

Kasblar sinflari

Kasblar turlarini sinflash

Bu kasbga yo'naltirish ishlari uchun mo'ljallangan. Bu tasniflashni o'rganib chiqqan V.E.Govrilov ijobiy tomonlari bilan birga kamchiliklarini ham ko'rsatib berdi. Masalan, bir

guruhdagi kasblar ishchiga qarama - qarshi talablarni oldiga qo'yuvchi komponentlarni o'z ichiga oladi, bu esa kasbga layoqatlilik belgilarini aniqlashni qiyinlashtiradi. Tasniflashning yana bir kamchiligi shundaki, kasblar olami nihoyatda o'zgaruvchan, shunga ko'ra kasblarning mehnat mazmuni ham o'zgaruvchan xususiyatga ega. Bu esa kasblarni tizimlashga nisbatan noaniqlikni keltirib chiqaradi va kasbiy tanlovni kasbiy maslahat jarayoniga kirishni qiyinlashtiradi. Ma'lumki, kasbiy ta'limning barcha kasblar bo'yicha olib borib bo'lmaydi va kasbiy faoliyat turlarining murakkablik darajasi, sharoitlari, vositalari, mazmuni juda farqlanadi. O'quv kasblarning ma'lum belgilari, sifatlarini tasniflash va malaka darajalarini aniqlash bo'yicha ilmiy asoslangan tanlov lozim. O'quv kasblar ro'yxati buning natijasi bo'lishi kerak va shu asosda mutaxassislar tayyorlash shakllari aniqlanadi. Bu korxonalaridagi qisqa muddatli tayyorgarlik, kasb maktablarida yoki oliy o'quv yurtlaridagi o'qish bo'lishi mumkin.

O'quv kasblar ro'yxatiga shuningdek, kasblarning tarqalganligi, og'ir va zararli mehnat sharoitlari bo'lgan ishlarga qarshi ko'rsatmalar, shuningdek yoshdagi cheklashlar ta'sir etadi. Kasbiy ta'lim uchun o'quv kasblar ro'yxatini tanlash doimo dolzarb bo'ladi va albatta bu ro'yxat ilmiy asoslangan guruhlashga ega bo'lishi kerak hamda kam sonli bo'lishi lozim.

Kasbiy shakllanish jarayonida shaxs taraqqiyoti

SHaxsning mutaxassis sifatida shakllanish jarayoni xususida mualliflik qarashlari keltirilgan. Ilgari ishlab chiqilgan shaxsning mutaxassis sifatida shakllanishi yosh xususiyati va ish stajiga bog'liq degan qarashlardan farqli ravishda muallif tomonidan shaxsning kasbiy mahorati bu parametrlarning funksiyasi hisoblanmasligi, aksincha individning kasbiy shakllanishining qaysi bosqichida ekanligiga qarab aniqlanishini ko'rsatib bergan. Kasbiy faoliyatni turli darajada o'zlashtirgan mutaxassislar haqidagi tasavvurlar, qolaversa, kasbiy shakllanish mezonlarining tavsifi keltirib o'tilgan.

Malakali kadrlar tayyorlash tizimini uzluksiz ravishda rivojlantirish ehtiyoji va turli ishlab chiqarish sohalarida ko'p yillik ish staji bilan faoliyat yuritayotgan shaxsning o'z imkoniyatlarini to'liq amalga oshirmasligi shaxsni har tomonlama kasbiy faoliyatda o'zini namoyon qilishi muammosini yuzaga keltirdi. Bu muammolarni hal qilmasdan turib kelgusi kasbiy faoliyatdagi muvaffaqiyatli sifatli ta'limini va rejalashtirishni amalga oshirish mumkin emas.

Bu muammoning amaliy ahamiyati uni turli fan doiralar qatorida psixologiya doirasida ham o'rganishni muhimligini ko'rsatib berdi. Kasbiy shakllanish jarayonini o'rganishdagi qiyinchiliklar qobiliyatlar va kasbiy qobiliyatlarning ishni bajarishning muayyan bir usuliga asoslangan normativ faoliyatga yo'naltirilganligidadir. SHuning uchun ham kasbiy etuklik darajasi ajratib ko'rsatilmaydi, balki faqatgina yosh xususiyati va mutaxassis sifatida yuritilayotgan vaqt inobatga olinadi.

SHaxsning kasbiy shakllanishi masalasi ko'pgina mualliflar tomonidan tadqiqqilingan. Bu inson taraqqiyotida tez-tez uchraydigan jarayondir. Ko'pincha mutaxassis shaxsining to'la tahlil qilish tushib qoladi, shaxsning kasbiy shakllanish bosqichi esa hayot yo'li bosqichi bilan muvofiq tarzda ko'rib chiqiladi. SHuning uchun vaqt doirasida qat'iy chegaralanib qoladi.

Ijtimoiy sohalarda faoliyat yurituvchi shaxsning kasbiy shakllanishini o'rganishda insonning imkoniyatlarini to'liq ochib beruvchi sub'ekt va ijtimoiy muhit orasidagi turli ijtimoiy aloqalar tipiga ahamiyat berish muhimdir.

Har bir ijtimoiy aloqalarning yana odamovilik va muloqotchanlik kabi kichik tiplarga bo'linishi biz uchun muhim ahamiyatga egadir. Birinchi tipda sub'ekt o'zini "topgan", o'zida va faoliyatida o'zini o'zgartirishni hojlamasligi bilan xarakterlanadi. Ikkinchi tip esa sub'ektning o'zini-o'zi "qidirishi" bilan tavsiflanadi. Bu o'tish, oraliq holat hisoblanadi. Individ (yoki jamiyat) bir shaklni tark etib jamiyatning boshqa yuqori darajasiga erishadi. Garmonik aloqalar uchun sub'ekt yaxlit shaxs sifatida namoyon bo'ladi, u sub'ekt-predmet tartibi - rolli niqob sharti bilan belgilanadi. Bu erda inson "taraqqiyotning absolyut harakati holatida" bo'ladi.

Keyinchalik shaxsni kasbiy shakllanishi borasidagi qarashlarga

S.L.Rubinshteyn ishlari asos bo'lib xizmat qildi. S.L.Rubinshteyn insonning hayotga munosabatini ifodalovchi ikki usulni ajratib ko'rsatgan. Birinchi usul - bu insondagi barcha munosabatlar to'liq emas, balki alohida hodisalariga munosabat doirasiga kiruvchi hayotdir. Bunday munosabatda inson hayot sub'ekti hisoblanmaydi, shu bilan birga undan alohida ham bo'lmaydi. Bu erda hayotning o'zi "tabiiy jarayon sifatida" namoyon bo'ladi; inson hayot tarzi bilan uni to'ldiradi. Ijtimoiy hayot insonni o'rniga sub'ekt sifatida namoyon bo'ladi. Bu erda axloq beayblik, yomonlik qilmaslik, tabiiylik, insonning tabiiy holati sifatida namoyon bo'ladi, shu bilan bir qatorda bu erda yaxshilik va yomonlik o'zaro bog'liqdir. Bu usul insonning hayoti o'zidan o'zi kechadigan hayot-avtomat aloqalariga kiruvchi xususiyat sifatida tavsiflanadi.

Ikkinchi usul ichki refleksiyaning namoyon bo'lishi bilan bog'liq bo'lib, u "hayotning bu uzluksiz jarayonini to'xtatib qo'yishi, uzib qo'yishi mumkin va insonning g'oyalar dunyosidan chiqarib yuboradi. Inson g'oyalar dunyosidan tashqaridagi pozitsiyani egallaydi..." Bunday refleksiyaning namoyon bo'lishi hayotiy qadriyatlar tizimini aniqlash bilan bog'liqdir. S.L.Rubinshteyn aynan shu holat bilan voqelikning yangi usuliga o'tish imkoniyatini bog'laydi. Bevosita aloqalarni uzish va ularni yangi negizlar asosida tiklash ikkinchi usulga o'tish bilan yakunlanadi. SHu vaqtdan boshlab "ruhiy bo'shliqqa, negilizmga, axloqiy skeptizmga, axloqiy beqarorlikka yoki boshqa - yangi anglangan sharoitda axloqiy inson hayotini qurishga yo'l ochila boshlaydi"

Sanab o'tilgan fenomenlar yangi usulning mavjudligini xarakterlamaydi, balki shaxs ilgariydek yashash imkoniyati yo'q bo'lgan vaziyatda qolganda o'zining beqaror "Men" tizimini buzilishlardan saqlab qola olmasligini anglatadi. Bu vaziyat ba'zida "o'zini safarbar etish" holati deb nomlanadi. Biroq bu holatni o'zining namoyon bo'lishiga ko'ra o'zini-o'zi safarbar etish deb nomlab bo'lmaydi: tabiatdan, boshqalardan alohida tarzda anglanmagan voqelikni yo'qotish mumkin emas. SHunchaki, birinchi usulda turmush tarzining hayot- avtomatdan ajratilmaganligi hech qachon axloqiy beqarorlikni keltirib chiqarmaydi.

Hayotiy faoliyat modusi - bu insonning tashqi dunyo bilan o'zaro hamkorligini, inson turmush tarzi qanday tuzilganligini aniqlab beruvchi ko'pgina munosabatlarning o'zaro bog'liqligini to'liq xarakteridir. Hayotiy faoliyat modusi faqatgina inson turmush tarzini

turli voqeliklarga munosabatini ifodalab qolmasdan, balki individning turli individual qobiliyatlarini ham faollashtiradi. Uning ta'sir ostida shaxs qadriyatlarini, ehtiyojlari sohasi va boshqalar shakllanib boradi. Turli hayotiy faoliyat moduslaridagi munosabatlar tizimi haqidagi tushunchalarning mazmuni quyidagi jadvalda keltirilgan.

Turli hayotiy faoliyat moduslaridagi shaxs munosabatlar tizimi.

SHaxs munosabatlari	Egalik qilish modusi	Ijtimoiy intilishlar modusi	Xizmat qilish modusi
O'ziga munosabat	Jangari, "changalzor qonunlari" asosida yashovchi. Ishbilarmon: "sen-menga, men-senga" Tartibli.	Muhitga bog'liqlik, "qurbon" tamoyili. Qizg'anchilik, raqobat, antogonizm. "Ko'z bo'yamachilik".	Taqdir va yaratganning irodasi. Muhabbat. Ma'suliyat, ijodkorlik.
Boshqalarga munosabat Ishga munosabat			

Egalik qilish modusida predmet yoki boshqa insonlarga egalik qilish nazarda tutiladi. Bu tip ehtiyojlari muayyan bir davr ehtiyojlari bilan hamohangdir. Ular kamchilik, etishmovchilik sifatida yuzaga keladi. Nimagadir yoki kimgadir egalik qilish ehtiyoji inson ehtiyojlarining begonalashgan shaklidir. Bu modusda individga tegishli bo'lmagan barcha narsalar ular tomonidan vosita darajasigacha ko'tariladi. Kasbiy faoliyat san'at darajasigacha ko'tariladi va shaxsning zaruriy ishtiroki natijasiga ko'ra predmetli yoki to'liq predmetli ko'rinishlarga ajratiladi. SHunga muvofiq tarzda, hech qanday faoliyat motivga ega emas, chunki hech qanday motivning o'zi yo'q, faqatgina muayyan faoliyatga egalik qila olinsa bo'ldi.

Bu bosqichda ham boshqalar singari ikkita chiziqni ajratib ko'rsatish mumkin, ulardan biri kasbni endi o'zlashtirayotgan insonlarga xosdir. Bu shunday holatki, bunda shaxs muayyan bir bosqichni bosib o'tgan, lekin yuqoriroq darajaga erishmagan. Birinchi chiziq o'zining natijasiga ko'ra ikkita imkoniyatga ega. Ulardan biri - bu keyingi bosqichga (ijtimoiy intilishlar modusiga) o'tish. Ikkinchisi - bu bosqichda izlanish va "to'xtab qolish"dan bosh tortishdir.

SHaxsning kasbiy shakllanishini boshqa vektori inson allaqachon o'zini "topganligi", uning o'zini va o'z faoliyatini o'zgartirishni istamasligi bilan

yakunlanadi. SHaxs faoliyatga nisbatan o'z ehtiyojlarini qondiruvchi vosita sifatida qaraydi.

Kasbiy etuklikni mutaxassis shaxsining shakllanishi va mehnat sub'ektining kasbiy shakllanishi jarayoni sifatida ko'rib chiqish maqsadga muvofiqdir. Bu jarayon mehnat faoliyatini boshqarish va amalga oshirish bilan bog'liq, lekin u faqatgina operatsional soha taraqqiyoti, bilim, ko'nikma va malakalarni o'zlashtirish bilan cheklanib qolmaydi, balki S.L.Rubinshteyn, B.G.Ananev, B.F.Lomov, A.N.Leontev va boshqalarning tadqiqotlarini guvohlik berishicha, shaxs ijtimoiy xulq-atvorini psixik boshqarishning funksional tizimini shakllanishi bilan bog'liq. Bu jarayonda shaxsning kasbiy kamolotini asosiy qonuniyatlari haqidagi tasavvurlarning taraqqiyoti va turli omillar ta'sirida uning dinamikasini boshqarish muhim rol o'ynaydi, buning natijasida shaxs o'zini kasbiy faoliyat sub'ekti sifatida anglay boshlaydi va kasbining ijtimoiy ahamiyatlilik darajasini tushunadi.

SHaxsning kasbiy shakllanish jarayonida aniq faoliyatning mohiyatini ochish dinamikasidagi maqsadga yo'nalganlik, uning imkoniyatlarini bosqichma-bosqich kashf qilinishi va uning alohida komponentlari hamda tuzilishining o'zgarishini muhim manbasi bo'lib hisoblanadi. Psixologik tuzilish bilan muvofiq adekvat faollikni talab qiluvchi maqsadlar tizimini aniqlash, tanlash, unga erishish va alohida faoliyat komponentlarining mazmuni hamda ko'zlangan natijaga erishish uchun psixik zo'riqqanlikning muvofiqlik darajasi ham mehnat sub'ekti shaxsining psixik taraqqiyoti manbasi bo'lib hisoblanadi. Taraqqiyotning bu mexanizmi predmetli faoliyat motivlarining shakllanishi va aniqlashtirilishi jarayoni bo'lib, uning mehnat jarayonini har bir bosqichida o'zgarishlarni aniq bir fazasini bosib o'tuvchi, mazmun jihatdan boyib boruvchi va faoliyatning yo'nalganligiga, psixik va kasbiy taraqqiyotni harakatlantiruvchi omillarga aylanadigan motivatsion- ehtiyojlarni boshqarish bilan bevosita bog'liqdir

Mehnat sub'ektining kasbiy shakllanishi, shaxsning mutaxassisga aylanish jarayonida faoliyatning operatsional tomonini egallash qobiliyatini qidirish va yaratish, faoliyatning psixologik tizimi komponentlarini o'zaro aloqasi va mazmunini o'zlashtirishini o'z ichiga oladi.

Bu jarayonni boshqarishning asosiy mexanizmlaridan biri o'zi haqidagi tasavvurlarning ("Men-konsepsiyasi"), "Men-mutaxassis" obrazi va mutaxassis modeli namunasining shakllanishi, qolaversa, bu tasavvurlarning muvofiqligi, ular orasidagi qarama-qarshiliklarni aniqlash va tahlil qilish hisoblanadi.

Ko'rsatib o'tilgan sub'ektiv modellarning roli qator tadqiqotlarda o'z aksini topgan bo'lib, ular: "stereotiplashgan kasbiy namunalar shaxs tajribasining to'liq integratsiyasiga yo'l qo'ymaydi, bu vaziyatda kasbiy shakllanish shaxs taraqqiyoti uchun to'siq bo'lib xizmat qilishi ham mumkin", degan g'oyani tasdiqlaydilar. Faqatgina individuallashtirilgan, qolaversa, shaxsning individual xususiyatlarini inobatga olgan holda yaratilgan kasbiy namunagina shaxs taraqqiyoti uchun xizmat qilishi mumkin, chunki ular muayyan bir shaxsning o'ziga xos xususiyatlari bilan muvofiq bo'ladi.

Sub'ektning psixik sohasini o'rganish natijalariga ko'ra mehnat mutaxassis shaxsi shakllanishining boshqarish jarayoni bilan psixik funksiyalarning rivojlanish holati

o'rtasidagi aloqadorligini tushunishda muhim ahamiyat kasb etib, mehnat faoliyatining shaxsga ta'siri xarakterini aks ettiruvchi mehnat yutuqlari darajasini aniqlab beradi.

Mehnat sub'ektining kasbiy shakllanishi, o'zining hayotiy pozitsiyasiga, maqsadi va harakatlar dasturiga, faoliyat jarayoni va natijalariga nisbatan munosabatga hamda shu kabi qator maxsus xususiyatlarga ega bo'lgan mutaxassis shaxsining shakllanishi, sub'ektning shaxs taraqqiyoti qonuniyatlarini engib o'tishi, faoliyat determinantlari ta'sirida uning hayotga psixologik qarashlarining o'zgarishi natijasi hisoblanadi.

SHaxsning hayotiy va kasbiy shakllanishini dinamik xarakterini, shaxsning o'ziga xos filogenetik va ontogenetik xususiyatlarini, qolaversa, undagi mehnat faoliyatining rolini, sub'ektning kasbiy shakllanishini o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda bu jarayonni "*professiogenez*" atamasi bilan atash mumkin. SHaxs faoliyatini tashkil qilish va tahlil qilishga nisbatan professiogenetik yondashuv shaxs mehnat faoliyatini o'rganuvchi psixologiyaning qator sohalari va boshqa fan sohalari uchun metodologik, nazariy va metodik asos bo'lib xizmat qiladi.

Mutaxassis shaxsining shakllanishini o'ziga xos xususiyatlari mehnat sub'ektining kasbiy shakllanishiga nisbatan professiogenetik yondashuvning asosiy xususiyatlarini aniqlab beradi. Bu yondashuv mehnat sub'ektining kasbiy faoliyati davomida ijtimoiy va psixologik rivojlanish qonuniyatlarini o'rganish asosiga qurilgan. Bunda kasbiy taraqqiyot jarayonini faol boshqarish imkoniyatlari va shaxsning mehnat faoliyatiga yaroqliligi ko'rib chiqiladi. U faqatgina shaxs taraqqiyoti xususiyatlarini va mutaxassis shakllanishini o'rganishga qaratilgan bo'lmay, balki mavjud faoliyat turlarini, faoliyatga moslashish jarayonini psixik boshqarish mexanizmlari va shaxsning mavjud imkoniyatlari hamda kasbiy talablar orasidagi muvofiqlikni psixologik tahlil qiladi, qolaversa, obro'li kasb va faoliyat turlarining psixologik xususiyatlarini taxmin qiladi. Ommaviy va obro'li kasbiy faoliyat turlarini psixologik tahlil qilishning samaradorligi faoliyatni rejalashtirishdagi texnik va texnologik qarorlar va shu bilan bir qatorda, shaxsga nisbatan kasbiy talablar xarakteri hamda faoliyatning psixologik nazariyalarini ahvoli haqidagi ma'lumotlar yordamida aniqlanadi.

Professiogenezning markaziy nuqtasida mehnat sub'ektining kasbiy shakllanishi va uni bir necha aspektlarini keng ko'lamda ko'rib chiqish maqsadga muvofiqdir:

Birinchi, *shaxs taraqqiyoti* sifatida - bu muayyan mehnat sub'ektining faollik darajasiga bog'liq va etakchi faoliyat xarakteriga asoslangan holda aniq bir yosh davrida namoyon bo'ladi. Psixik taraqqiyot eng avvalo, mehnat motivlarining shakllanishi, kasbiy muhim sifatlarning faollashishi va aniq bir faoliyatning talablariga muvofiq ravishda shaxs qobiliyatlarining tarkib topishi bilan yakunlanadi.

Ikkinchi, *sub'ekt ijtimoiylashuvi* sifatida - bu individ tomonidan ijtimoiy normalarning o'zlashtirilishida, ijtimoiy tajribani shaxsiy kasbiy ustanovkalar tizimida qo'llashda, qadriyatlar va faoliyat dasturida, ijtimoiy rollarni qabul qilish va ijtimoiy masalalarda namoyon bo'ladi.

Uchinchi, *sub'ektning kasbiy o'z-o'zini anglashi, o'z-o'zini namoyon qilishi* sifatida - bu hayot faoliyati davomida kasbiy shakllanishiga zamin tayyorlaydigan o'z-o'zini anglash, o'z-o'zini boshqarish, o'z-o'zini nazorat qilish, hayotiy tajriba va hayot tarzi

orqali namoyon bo'ladi. Hayot davomida taraqqiy etish va kasbiy shakllanish yosh davrlarida, shaxs hayot-faoliyati bosqichlarida aks etib, jamiyat talablari va shaxsning o'zini-o'zi namoyon qilishga intilishi orasidagi qarama-qarshiliklarga bog'liq bo'ladi.

To'rtinchidan, kasbiy shakllanish *shaxs faolligi* shaklida namoyon bo'ladi va tavsiflanadi - bunda shaxs shakllanishining dinamik sharoitlari va uni shaxsiy harakatlarining faoliyat bilan muvofiqligi ko'rib chiqiladi.

YUqorida ko'rsatilgan professiogeneznining o'ziga xos xususiyatlari mutaxassis shaxsining uzluksiz ravishda shakllanishi, mehnat sub'ektining kasbiy kamolotga erishishga intilishi, bundan tashqari shaxsning ongli faoliyat sohibi, ijtimoiy qadriyatlar ijodkori, har tomonlama kamol topgan shaxs, oliy toifali mutaxassis sifatida shakllanish jarayonlarida aks etadi.

Kasbiy shakllanish jarayonini professiogenetik yondashuv asosida o'rganish borasida bir qator tadqiqotlar olib borilmoqda va bu muammoning turli jihatlari keng doirada ochib berilmoqda.

Oxirgi 15 yil ichida mamlakatimizdagi ijtimoiy-siyosiy vaziyatlar shaxs xulq-atvori va kasbiy sohasida o'z aksini topib kelmoqda. Etuklik davridagi shaxslarni *kasbiy qaytayo'naltirish* keng tarqalgan voqelikka aylangan. O'zini-o'zi anglash va shaxsning kasbiy shakllanishi muammosi bu jarayonda sub'ektlarning turli kasbiy tajribaga ega ekanliklari, barqaror qadriyatlar tizimi, shakllangan shaxs tuzilishi, hayotiy pozitsiyani amalga oshirishda ijtimoiy, kasbiy va iqtisodiy sharoitlarni aniqlash bilan aloqadorlikda yangi qirralarga ega bo'ldi.

V.A.Bodrov va M.A Ratnikova bilan hamkorlikda kasbiy faoliyatni o'zgartirishning psixologik xususiyatlari va qayta kasbga yo'naltirish vaziyatining xarakteri hamda mehnat sub'ektining individual-psixologik xususiyatlariga bog'liq

holda kasbiy faoliyatga moslashishni o'rganish maqsadida tadqiqot ishi olib borilgan.

Etuklik davrida kasbiy qayta yo'naltirish va uning kasbiy shakllanish jarayoniga ta'siri quyidagi omillar orqali aniqlanadi:

Qayta yo'naltirish vaziyatining ko'rinishiga ko'ra (majburiy yoki ixtiyoriy);

Mintaqaning ijtimoiy-demografik va kasbiy xususiyatlariga ko'ra (turli yosh va ish stajiga ega bo'lgan harbiy xizmatchilar, boshqaruvchi shaxs, muhandis, shifokor, o'qituvchi);

Joriy faoliyatning xarakteriga ko'ra;

Qayta yo'naltirilgan sub'ektlarning individual-psixologik xususiyatlariga ko'ra (introvertlik, ekstrovertlik, xavotirlanish va boshqalar).

Qayta yo'naltirishning muvaffaqiyati yangi faoliyatga kasbiy, ijtimoiy va psixologik moslashganlik darajasi bilan tavsiflangan. Bunda majburiy qayta yo'naltirishni, ya'ni ishdan haydalanish, tashkilotning inqirozga uchrashi vaziyatlarini boshidan o'tkazgan xodim sinov muddati (6 oy) davomida kasbiy faoliyatga moslasha olgan (93%, 68% va 33% vaziyatlarda moslashish turiga muvofiq), 84%, 63% va 58% vaziyatlarda esa ixtiyoriy qayta yo'naltirishni yoki qo'shimcha kasbiy faoliyatga, qolaversa, majburiy qayta yo'naltirishni boshidan kechirayotgan xodimlarning yangi kasbiy faoliyatga psixologik moslashishida ko'pgina qiyinchiliklarga uchragan. Kasbiy faoliyatga moslashish

jarayonining tezligi shaxsning internallik-eksternallik xarakterlariga va shaxsiy xavotirlanish darajasiga bog'liqdir.

SHaxs tuzilishining arxitektonik holati va maxsus qobiliyatlar, shaxs taraqqiyotida faoliyatning roli haqidagi ma'lumotlar, faoliyatning dinamik tuzilishi va mazmuni hamda bu jarayon bilan bog'liq ravishda shaxsga nisbatan qo'yiladigan kasbiy talablar keyinchalik kasbiy shakllanishning va bu tizim asosida mutaxassislarni psixologik saralashning takomillashtirish jarayonining yangi qirralarini o'rganishni belgilab beradi. Bu qarashlar eksperimental asoslangan

bo'lib, uning negizida kasbiy yaroqlilikni baholashga nisbatan strukturaviy- dinamik yondashuv konsepsiyasi yotadi.

To'rt yil davomida 600 dan ortiq uchuvchi-kursantlarda olib borilgan tadqiqotlar orqali uchuvchilik qobiliyatini aniqlashga qaratilgan alohida kasbiy muhim xususiyatlar qator tipik jihatlarga, ya'ni uchuvchilik qobiliyatining tuzilishidagi komponentlarning o'zaro ichki aloqalarini namoyon bo'lish darajasidagi tafovutlar va bu komponentlar orasidagi ierarxik munosabatlar xarakteriga ega ekanligi aniqlandi. Bu ma'lumot kursantlarning haqiqiy mutaxassis bo'lib etishishlarining dastlabki bosqichida ulardagi qobiliyatlarning rivojlanganlik darajasidagi individual farqlarning keng qamrovli ekanidan dalolat beradi. Aytish mumkinki, ularning uchuvchi kasbini tanlashdagi kasbiy yo'nalganligi psixik mavqe jihatidan iqtidorli va uning kasbiy faoliyatga qo'yiladigan talablarga muvofiq tarzda rivojlanganligi bo'lajak mutaxassislarning kontengentini to'liq shaklda aniqlab bera olmaydi.

Ta'limning turli bosqichlarida kasbiy muhim xususiyatlarning miqdoriy, xarakter jihatdan va o'zaro chambarchas bog'liq holda o'zgarishi aniqlangan bo'lib, ular kursantlarga qo'yiladigan talablarning turli mazmunga egaligi bilan bog'liq: o'quv masalalari, qolaversa, bu talablarga nisbatan moslashuvchanlik darajasi va bu masalalarni hal qilish sharti hamda mazmuniga nisbatan adekvatlik darajasi hamda faoliyat tizimiga (V.D.Shardakov bo'yicha) individual funksional moyilligi bilan belgilanadi.

Kursantlarning turli ta'lim bosqichlarda alohida kasbiy muhim xususiyatlarini namoyon bo'lish darajasi ko'rsatkichlarining dinamikasini katta variativligi psixik taraqqiyot fazalarining geteroxronligi va o'zgarishlarning betartibliigi, qolaversa, har bir o'quv faoliyatining kasbiy muhim xususiyatlar holatiga ta'sirida aks etishi joriy qilingan. Ta'lim jarayonida kasbiy muhim xususiyatlarni tizimlashtirishning samaradorligi oshib borayotgani aniqlangan bo'lib, bu bevosita alohida xususiyatlar orasidagi zaif aloqalar sonini kamayishiga, ya'ni xarakterning kasbiy ta'lim bosqichidaga passiv qobiliyatlar tuzilishiga bog'liq ravishda o'zgarishiga (birinchi kursda-barcha kasbiy muhim xususiyatlar orasida teng va ahamiyatsiz aloqalar mavjud bo'lib, to'rtinchi kursga kelganda- etakchi xususiyatlar orasida "kuchli" aloqalar sonini ortganligi kuzatiladi); kasbiy muhim xususiyatlar tuzilishida- kognitiv (axbortni qayta qurish), psixomotor (etakchi faollik), faollashtirilgan (axborotlarni qidirish, diqqatni taqsimlash va nazorat qilish) kabi 3 ta yirik majmualarni ajratilishiga xizmat qilmoqda.

Berilgan korrelyasion tahlillar kasbiy muhim xususiyatlarning kursantlarni past va yuqori o'zlashtirish darajasiga bog'liq holda namoyon bo'lishida miqdor va sifat jihatdan

tafovutlar borligini ko'rsatmoqda, bu esa tayyorgarligi yuqori bo'lgan kursantlarda kasbiy muhim xususiyatlarning funksional majmuini egiluvchan va moslashuvchan tizimga asoslanganidan, tayyorgarligi past darajada bo'lgan kursantlarning esa kasbiy muhim xususiyatlari ularda yangi kasbiy masalalarni o'zlashtirishlari uchun qiyinchiliklar tug'diruvchi konservativ, qattiqqo'llik tizimiga asoslanganligidan dalolat beradi.

SHunday qilib, uchuvchi-kursantlar kasbiy shakllanishining o'ziga xosligida aks etuvchi shaxsning kasbiy taraqqiyoti qonuniyatlarini o'rnatish jarayoni kasbiy muhim psixologik xususiyatlarning maxsus integratsiyasi sifatlari va shaxsning kasbiy tizimda to'liq shakllanishi bilan hamohang tarzda kechishidan dalolat beradi. Aytish mumkinki, shaxsning kasbiy shakllanishidagi individual farqlar mutaxassislarni kasbiy etuklikka erishishlarining turli imkoniyatlarini belgilab beradi.

Mehnat sub'ektining kasbiy shakllanishi taraqqiyot jarayoni sifatida mutaxassisning qator yakuniy natijalarga erishishi, ayniqsa, yuqori darajadagi professionalizm, malakaga, kompetentlikka va etuklikka egaligida mujassamlashadi. Bu tavsiflarning har biri kasbiy shakllanganlikning o'ziga xos xususiyatlarini, shaxs taraqqiyoti darajasi va xususiyatlarini, eng asosiysi, bu jarayonning natijalarini muhokama qilishda muhim ahamiyatga egadir.

“Kasbiy shakllanganlik” tushunchasi mehnat sub'ektining kasbga egalik qilish darajasi va aniq mehnat faoliyatida kasbiy muhim xususiyatlar, bilim, ko'nikma, tajriba va mahoratlarning shakllanishi va namoyon bo'lishi asosida ishlab chiqarish samaradorligiga erishishi sifatida qo'llaniladi. Mehnat sub'ektining aniq bir faoliyat sohasida yuqori darajadagi kasbiy malakalarga egaligi *mahorat* deb yuritiladi. A.K.Markovanning ta'kidlashicha, “kasbiy shakllanganlik” tushunchasi turli ma'nolarda: kasbning shaxsga, uning kasbiy va psixologik sifatlariga bo'lgan me'yoriy talablar sifatida va muayyan bir shaxsda mavjud bo'lgan va uning kasbiy faoliyatdagi muvaffaqiyatini ta'minlaydigan kasbiy yo'naltirilgan xususiyatlar majmuining me'yorlari sifatida qo'llaniladi”. Muallif kasbiy shakllanganlikning quyidagi kategoriyalarini ajratib ko'rsatgan: “shaxsning o'zini mutaxassis sifatida takomillashtirishi; ichki kasbiy lokus nazorati; mutaxassisning anglangan sifatlari, hajmi; shaxsning o'zini mutaxassis sifatidagi to'liq obrazi; kasb yordamida o'zini-o'zi rivojlantirish va etishmaydigan xususiyatlarning o'rnini qoplash qobiliyati va x.k.”

Kasbiy shakllanganlik darajasini aniqlash uchun shaxsning sifat va miqdor jihatidan kasbiy tayyorgarlik darajasini, faoliyat samaradorligini, ish qobiliyatini, kasbiy yaroqliligini, o'z ustida ishlashining muvaffaqiyatlilikini aks ettiruvchi mutaxassisning *“malakasi”* tushunchasi qo'llaniladi. Bu tavsifnomalar aniq kasbiy faoliyatning muayyan bir shaxs xususiyatlariga (kasbiy, psixologik, ijtimoiy va boshqa) qo'yadigan normativ talablari bilan mutanosibdir. YUqori kasbiy malaka mehnat sub'ekti etukligini shakllanishining va namoyon bo'lishining muhim sharti hisoblanadi, vaholanki, ayrim vaziyatlarda kasbiy etuklik etarli darajada bo'lmasa ham shaxs qator mehnat funksiyalarini malakali darajada bajarishi mumkin.

Ko'p qo'llaniluvchi *“kompetentlik”* tushunchasi kasbiy shakllanish va kasbiy etuklikni baholovchi me'yor bo'lib, hali aniq ta'rifga ega emas. U mehnat sub'ektiga nisbatan aniq faoliyat talablari yoki aynan, sub'ektning aniq faoliyatning o'ziga xos jihatlari nisbatan

munosabatini tavsiflovchi xususiyat sifatida qo'llaniladi. Umuman olganda, bu tushuncha shaxsning qandaydir hayotiy vaziyatlarda, ijtimoiy va kasbiy faoliyatda avtoritarligi, shu soha bo'yicha tushuncha hamda bilimlarga egaligi bilan tavsiflanadi. A.K.Markovanning fikricha, muayyan bir shaxsning kompetentligi uning kasbiy shakllanishiga qaraganda ko'proq uchraydigan tavsifnomasidir. Bunga ko'ra, kasbiy kompetentlikning xilma-xil turlarini ajratish mumkin: maxsus (mehnat jarayonini amalga oshirishda), ijtimoiy (hamkorlikdagi faoliyatni amalga oshirishda), shaxsiy (o'zini-o'zi boshqarish va takomillashtirish malakalariga egalik) va boshqalar. Ayrim mualliflar kasbiy muloqotdagi, mutaxassis shaxsining rivojlanishidagi kompetentlikni ham ajratib ko'rsatadilar.

Kompetentlikning yuqorida sanab o'tilgan turlari albatta bir insonni to'liq shaklda tavsiflashi shart emas, chunki, shaxs yaxshi mutaxassis bo'lishi mumkin, lekin o'zini-o'zi boshqarish yoki shaxslararo kasbiy muloqot malakalariga ega bo'lmasligi mumkin, qolaversa, yuqori darajada kasbiy kompetentlikka ega bo'la turib, shaxsiy va ijtimoiy kompetentligi past bo'lishi mumkin.

Aytish mumkinki, o'z navbatida professionalizm darajasi sub'ektning professionalizatsiyani yo'nalganligi, ko'rsatgichi va mazmuni hamda mutaxassisning professionallashtirish darajasiga ta'sir etuvchi ijtimoiy, psixologik, iqtisodiy va boshqa keng doiradagi kompetentlik bilan shartlangandir.

Dj. Raven (2003) tadqiqotlari kompetentlikning tuzilishli-funksional konsepsiyani asoslashga imkon berdi va u quyidagilarda aks etadi:

Eng avvalo, shaxs qadriyatlarini, ijtimoiy-siyosiy ishonchi va fikrini aniqlovchi shaxs motivatsion-qadriyatlar sohasini tizimli ravishda namoyon bo'lishi va shakllanishining ahamiyati;

SHaxsiy qadriyatlarning mehnat jarayonini tashkil qilish va mazmuniga nisbatan bevosita qiziqish, liderlik, tashkilotchilik kabi xususiyatlarda aks etishi;

Kompetentlikning tabiati kognitiv, emotsional va irodaviy jarayonlarning, individning maqsadga erishishini ta'minlovchi masalalarni echishga, hal qilishga tayyorligini baholash mezonini va namoyon bo'lishiga asoslangan bo'ladi;

III Kompetentlik faqatgina o'zining faol komponentlari hisobiga emas, balki yangi hayotiy vaziyatlarda namoyon bo'lishi mumkin bo'lgan passiv komponentlari hisobiga ham shakllanib boradi;

^ Kompetentlik o'zining bir-biridan mutlaqo mustaqil, lekin bir-birini o'rnini ahamiyatli darajada samarali xulq-atvor omili sifatida egallab tura oladigan, ko'p sonli komponentlari yordamida aniqlanadi.

Kompetentlikning komponentlari qatoriga kognitiv, emotsional, irodaviy sifatlardan tashqari o'ziga ishonch (o'zining kasbiy bilimlariga, liderlik qobiliyatiga va b); qaror qabul qilish va uning ijrosini boshqarish malakasiga ega bo'lish; qiziqarli umumiy maqsadlarni qidirish, anglash va qaytarma aloqani qo'llashdagi samarali faoliyat; o'zini-o'zi boshqarish, o'zini-o'zi takomillashtirish qobiliyatlariga ega bo'lish; o'zini-o'zi nazorat qilish, moslashganlik, murakkab muammolarni hal qilishga tayyorlik va tavakkalchilikka moyillik, qat'iyatlilik, kasbiy ma'suliyatlilik va boshqalarni kiritishimiz mumkin.

E.F.Zeerning ta'kidlashicha, kasbiy kompetentlikning funksional taraqqiyotini tadqiq qilish kasbiy kamolotga erishish chog'ida kompetentlikning turli ko'rinishlari integratsiyalashib borishini va ularning kasbiy muhim shaxs sifatlari bilan aloqasi kuchayib borishini ko'rsatdi. Aytish joizki, kompetentlikning asosiy darajalari kasbiy tayyorgarlik va tajriba, o'z-o'zini anglash, o'z kuchiga ishonish, o'zga insonlar tomonidan ko'rsatilgan kamchiliklarni to'g'ri qabul qilish va shu kabi boshqa kasbiy kamolotni belgilab beruvchi shaxs xususiyatlari kiradi.

Taxmin qilish mumkinki, mehnat sub'ektining sanab o'tilgan professionallashuv ko'rsatkichlari, mutaxassis bo'lish (malaka, kompetentlik) va sub'ektning kasbiy etukligi orasida o'zaro aloqa va o'zaro ta'sir mavjud.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

Kasb tanlash va kasbga moslashishni izohlang.

Kasb tanlashda uzviylik.

Kasbiy motiv mazmuni nimadan iborat?

Kasbiy motivatsiya nim

6-mavzu. Chet ellarda kasb-hunarga yo'naltirish ishlari

Reja:

1. O'zbekiston Respublikasi ta'limi tizimi
2. Chet ellarda kasbga yo'naltirish ishlari haqida umumiy ma'lumot.
3. AQSH da kasb-hunarga yo'naltirish bo'yicha amalga oshirilayotgan ishlarhaqida.
4. Germaniyada ta'lim tizimi

Tayanch iboralar: Chet ellarda kasbga yo'naltirish, AQSH da kasb-hunarga yo'naltirish, Germaniyada ta'lim tizimi, Gaydens maktablari, tafakkur ustaxonasi, fransiya ta'limi, Yaponiya ta'limi, bakalavriat, magistratura, doktorontura

1. Chet ellarda kasbga yo'naltirish ishlari haqida umumiy ma'lumot.

O'zbekiston jahon andozalariga mos keladigan ko'p bosqichli ta'lim tizimiga o'tmoqda. Ta'lim texnologiyalari jahon andozalariga mos keladimi, ilg'or tajribalar ta'lim texnologiyalariga kirib bormoqdami? - degan savol hammamiz uchun o'ta muhimdir. Biz foydalanadigan ta'lim texnologiyalari shaxsni rivojlanishiga, mustaqil ishlashga o'rgatishi zarur. Chet el tajribalarini o'rganib, ularni sharoitimizga moslab tatbiq qilish kerak. Bu borada bir qator chet el tajribalari, xususan Isroil davlati tajribalari bilan tanishish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Isroil davlatida ta'lim 5 yoshdan 18 yoshgacha davlat byudjeti hisobiga amalga oshirilib, uch bosqichdan iborat (maktabga 6 yoshdan qabul qilinadi): a) boshlang'ich ta'lim (1-4 sinflar), b) o'rta ta'lim (5-9 sinflar), Bu bosqichlar yakunida butun Isroil bo'yicha bir kunda bitirish imtihonlari bo'lib o'tadi. Natijalari asosida o'quvchilar o'zi tanlagan maktab yoki texnologik maktablarda o'qishni davom ettiradi. v) texnologik ta'lim

(10-12 sinflar). O'quvchilar bu bosqichda kasbiy bilim oladilar va universitetlarga kirish huquqini beruvchi attestat uchun imtihon topshirib borishadi. (Attestatga imtihon topshirish juda murakkab jarayondir.) Har yili 12-sinfni tugatgan o'quvchilarning o'rtacha 20-40 % attestat oladilar. SHundan keyingi barcha toifadagi ta'lim xizmatlari pullik. O'n sakiz yoshga kirgan o'g'il - qizlar majburiy armiya xizmatiga chaqiriladi. Armiya xizmatidan keyin attestati borlarning deyarli hammasi universitetga o'qishga kiradi. Attestat olmaganlar texnologik maktablarda o'qishni davom ettirishi yoki olgan kasbi bo'yicha ishlashi mumkin.

Attestati yo'qlar texnologik maktablarning 13-14 sinflarida o'qiydi, lekin istagan sinfdan so'ng kichik texnik, texnik hujjati bilan o'qishni yakunlashi mumkin. 15-16 sinflarda o'qishni davom ettirganlar kichik injener (15-sinf) va bakalavr (16-sinf) diplomiga ega bo'ladi. Bunday sinflarga ega bo'lgan texnologik maktablar Isroil yoki chet el univesitetlari bilan shartnomaga ega bo'lib, shu universitetlarning diplomlarini berishadi. Isroil davlatida texnologik (kasb-hunar) ta'limga juda katta e'tibor qaratilgan va turli - tuman ko'rinishdagi o'quv muassasalarida amalga oshiriladi. Bular jumlasiga texnologik maktablar, kollejlari, pedagogik markazlar va boshqalar kiradi. Ularning aksariyati ishlab chiqarish yoki firmalar bilan bevosita bog'liq bo'lib, mutaxassislik yo'nalishlariga ega. Masalan: elektronika, kompyuter, ekologiya, qishloq xo'jaligi, kimyo, grajdan dengiz floti va boshqalar. Hozir Isroil davlatida joriy qilinayotgan ta'lim texnologiyasi ko'ra sinflarda o'quvchilarni o'zlashtirish darajasiga qarab tabahalarga ajratib o'qitiladi. Ta'lim barcha fanlar bo'yicha hayot va tabiat bilan bog'lagan holda olib boriladi. Fanlarning uzviy bog'lanishi doimo ko'zga tashlanib turdi. Oliy ta'lim tizimi uch bosqichli:

1. Bakalavriatura - 4 yil,
2. Magistratura - 2 yil,
3. Doktorantura - 3 yil.

Bakalavr va magistr uchun o'qish Isroilda, doktorantura asosan evropa va AQSH da amalga oshiriladi. Isroil davlatida malaka oshirishga asosan ikki guruh omillar ta'sir qiladi:

1. Ijtimoiy-madaniy omillar:

a) jamiyatni ko'p madaniyatligi (turli davlatlardan kelgan repatriantlar o'ziga xos madaniyatga ega); b) turli din vakillarining yirik qatlamlarining borligi (iudeylar, musulmonlar, xristianlar va ularning turli oqimlari); v) turli yillardagi repatriantlarning katta oqimi (50-, 70-, va 90- yillar). 2. Pedagogik omillar: a) texnologik ta'limga o'tish; b) o'quvchilarni shaxs sifatida rivojlanishiga yo'naltirilgan ta'lim (ayniqsa o'rta va texnologik ta'limda); v) o'quv yurtlarini kompyuterlashtirish davlat dasturi va uning juda yuqori suratlarda amalga oshirilishi; g) mutaxassislarni tayyorlashdagi ko'p bosqichlilik. Ushbu faktorlar malaka oshirishning mazmunini tashkil etadi va uning samaradorligini, malaka oshirish kelajagini aniqlashda hisobga olinadi. Bu dastur Vazirlik va munitsipalitetlar

darajasida boshqariladi. Mutaxassis (bakalavr, magistr, doktor) istagan ko‘rinishdagi o‘quv yurtida pedagog sifatida ishlashi uchun albatta bir yil o‘qib pedagogik faoliyat ko‘rsatish huquqini olishi kerak. Bu o‘qish universitetlarning pedagogik fakultetlarida, pedagogik kollej va markazlarda amalga oshiriladi.

2. AQSH da kasb-hunarga yo‘naltirish bo‘yicha amalga oshirilayotgan ishlar haqida. Pedagoglarning malaka oshirishi ikki toifaga bo‘linadi. 1. Pedagogik ish og‘ir hisoblanganligi uchun tayyorlov sinfi pedagoglaridan tortib universitet professorlarigacha olti yil ishlagandan so‘ng dam olish, o‘zining professional va pedagogik malakasini oshirish va birorta xobbi bilan shug‘illanish uchun bir yil to‘liq ish xaqi saqlangan holda ishdan ozod qilinadi, ya‘ni sabatiklga chiqadi (AQSH sistemasi). Bu vaqtda u boshqa joyda ishlashga haqqi yo‘q. Pedagog sabatikl davrida albatta malakasini oshirish uchun kurslar eshitadi, individual va guruhlarda maslahatlar oladi, kutubxanalarda va Internet to‘rida mustaqil ravishda malakasini oshiradi. 2. Universitet professorlaridan tashqari barcha toifadagi o‘quv yurtlarining pedagoglari joriy malaka oshirishlardan o‘tib turishi kerak. Buning uchun hafta metodik kun beriladi. Metodik kunda malaka oshirish uchun 2 soatga ekvivalent qo‘shimcha xaq to‘lanadi. Bu kunda u o‘zining professional va pedagogik malakasini oshirish uchun kurslarga qatnashi kerak. Kurslarga har hafta yoki soatlar (mablag‘) yig‘ilganda birdaniga qatnashi mumkin. Kurslar natijasida pedagog kredit to‘playdi. Minimal kredit yoki kredit birligi 112 soatga teng. Pedagog 112 soatlik kreditlardan ikkitasini yiqqandan so‘ng malaka oshirgan hisoblanib, maoshiga 1,6 % qo‘shiladi. Bu jarayon o‘sovchi koeffitsient bilan uzluksiz davom etadi va maoshni 30 % gacha oshishiga imkon beradi. Malaka oshirish uchun imkoniyatlar juda katta bo‘lib, u malakali mutaxassislar, texnika resurslari va moliyaviy jihatdan ta‘minlangan. Ta‘limga, ajratilgan mablag‘lar juda katta bo‘lib, davlat byudjetining 11 % va munitsipialitetlarning 40% gacha byudjetini tashkil qiladi. Bundan tashqari chet ellardagi homiylar Chet el ta‘lim texnologiyalarini o‘rganish, ularni tanqidiy tahlil qilish va ular bilan o‘z tajribalarimizni boyitish «Ta‘lim to‘g‘risida»gi qonunni va «Kadrlar tayyorlash bo‘yicha milliy dastur»ni amalga oshirishda o‘ta muhimdir. Jahonning etakchi mamlakatlarida o‘quvchilarni kasbga yo‘naltirish doimiy tadbir sifatida e‘tirof etiladi va maxsus fan sifatida o‘quv yurtlarida o‘qitiladi. Lekin kasbiy faoliyatga yo‘llash tizimi hozircha etarli darajada samara berayotgani yo‘q. Buning asosiy sababi tizim tarkibidagi nuqsonlar bo‘lmay, balki o‘quvchilarni kasbga yo‘naltirishning ijtimoiy determinizatsiyasidir. Masalan, **Fransiyada** asli kelib chiqishi ziyoli bo‘lgan shaxslar odatda farzandlarining umumiy ta‘lim litseyida ta‘lim olishini ma‘qul deb bilishadi, ishchi yoki xizmatchilarning farzandlari esa texnologik va kasbiy yo‘nalishdagi litseylarda ta‘lim oladilar.

Dunyodagi mavjud maktablarda kasbiy yoʻnaltirishni tashkil etishda yangi ijtimoiy voqeliklar inobatga olinadi, oʻquvchi shaxsining samarali rivojlanishini taʼminlovchi yoʻllar izlanadi. Kasbga yoʻnaltirish jarayonida nafaqat oʻquvchilar bilimni boyitish, balki eng avvalo mushohada qila olish qobiliyati va tanqidiy qarashlarga ega boʻlgan shaxsni shakllantirishga alohida ahamiyat berilishi lozimligi eʼtirof etilmoqda. Kasbga yoʻnaltirish jarayonida ommaviy axborot vositalari faol ishtirok etmoqdalar. Ular vositasida oʻquvchilarga doimiy ravishda kasblar va ularning oʻziga xos jihatlari toʻgʻrisida materiallar etkazib beriladi. Tadbirkorlar ham oʻquvchilarni kasbga yoʻllashga katta qiziqish bilan qaraydilar va xususiy tadbirkorlar maktab oʻquvchilarini turli xil faoliyatlarga yoʻllash ishida taʼlim muassasalariga oʻzlaricha yordam beradilar. Masalan, AQSHda «Ish yuzasidan hamkorlik», «Maktabni oʻz qaramogʻiga olish» nomli dasturlar gʻoyalariga koʻra, ishbilarmonlar oʻquvchilarga muayyan kasbiy faoliyat yoʻnalishini tanlashda yordam beradilar, bir qator maktablarda faoliyat olib boruvchi kasb faoliyatiga yoʻnaltiruvchi mutaxassislariga mablagʻ ajratadilar, oʻquvchilarning ishlab chiqarish korxonalariga sayohatlarini tashkil etib, ularni maʼlum kasb yoki faoliyat mazmuni bilan tanishtiradilar. **Italiyalik** ishbilarmonlarning vakillari ham bu borada ijobiy ishlarni amalga oshirmoqdalar. Masalan, «Lombardiyaning omonat kassalari» 14-15 yoshli oʻquvchilar uchun iqtisodiy oʻyinlar tashkil etadi. Oʻyinlar ishtirokchilari ishlab chiqarish jarayonini tahlil qilish, byudjetni yaratish, kredit, marketing qilishni oʻrganadilar. Natijada ular ishlab chiqarishning zamonaviy sohalari boʻyicha bilimlarga ega boʻladilar. Oʻyin gʻoliblariga qimmatbaho sovgʻalar topshiriladi. Angliyada maktab va ishlab chiqarish korxonalarini oʻrtasidagi hamkorlikka 1987 yilda «London Kompekt» loyihasi gʻoyasiga koʻra asos solingan. Loyihaning maqsadi oʻquvchilarga ularning imkoniyat va qobiliyatlariga mos mutaxassislik asoslarini oʻzlashtirish hamda ularning ish oʻrinlari bilan taʼminlanishlariga koʻmaklashishdan iboratdir. Ushbu loyiha asosida tashkil etiladigan taʼlim jarayonida 14-16 yoshli oʻquvchilardan oʻquv fanlari va mutaxassislik asoslarini qoniqarli oʻzlashtirish va ikki haftalik amaliyotni oʻtish talab etiladi. Oʻquvchilar maʼlumotlarni yigʻadilar. Masalan, Yaponiya zavodlari qoshida tashkil etilgan sifat toʻgaraklarining faoliyati ushbu fikrni tasdiqlaydi. Toʻgaraklarda oʻrta maktab bitiruvchilari ishlaydilar, ularning kasbga toʻgʻri yoʻnaltirilganligi ishlab chiqarish sifatini yuqori darajaga koʻtarish uchun xizmat qiladi. AQSHda kasbga yoʻnaltirish oʻquvchilarning kasblar boʻyicha axborotlarga ega boʻlishni taʼminlash, kelajakda maqbul kasbni tanlab, ishga kirishlariga yordam berishdan iboratdir. Oʻquvchilar turli mutaxassisliklar mazmuni bilan tanishib, mehnat oʻqituvchilaridan maslahat oladilar. Kasbga yoʻnaltirishda «Gaydens» psixologik – pedagogik xizmatining yoʻlga qoʻyilishi muhim oʻrin tutadi. Xizmat tarkibiga sotsiolog, psixolog, oʻqituvchi, huquqshunos, shifokor va maktabning boshqa xodimlari kiradi. Ushbu xizmat

o'quvchilarning atrofdagi ijtimoiy muhitda o'z o'rnini egallashlariga ko'maklashadi. «Gaydens» xizmati o'quvchilarda qanday sifatlarni rag'batlantirish va rivojlantirish kerak, nimalarni yaxshilash kerakligini aniqlash uchun har bir o'quvchining shaxsi haqida to'liq ma'lumotga ega bo'lishi shart. Bunday ma'lumotlar «Gaydens»ga o'quvchilar uchun maslahatlar berish imkonini beradi.

3. Germaniyada ta'lim tizimi

Germaniya – ta'lim va kasbga yo'naltirish, ilm va ilmiy tadqiqotlar davlati. Ko'plab Nobel mukofoti laureatlari, yuqori darajadagi ilmiy izlanishdagi yutuqlarga ega bo'lgan, ko'p loyihalarga moliyaviy yordam berib kelayotgan, har xil davlatlardan kelgan o'quvchilarni o'qitadigan davlatdir. Germaniya Konstitutsiyasiga muvofiq, maktab ta'limi davlat nazoratida. Mamlakatda o'n oltita federal er mavjud bo'lsa, ularning har biri o'zining ta'lim to'g'risidagi qonuniga ega. Shu sababli federal erlarda maktab ta'limida ayrim farqlar bor. Germaniya va O'zbekiston ta'lim tizimi taqqosi

Germaniya ta'lim tizimi

Germaniyada uzluksiz ta'lim tizimi	O'zbekiston uzluksiz ta'lim tizimi
1. Bolalar bog'chasi	1. Maktabgacha ta'lim
2. Boshlang'ich maktab	2. Umumiy o'rta ta'lim
3. Asosiy maktab	3. O'rta maxsus, kasb-hunar ta'lim
4. Real maktab	4. Oliy ta'lim
5. Gimnaziya	5. Oliy o'quv yurtidan keyingi ta'lim
6. Birlashgan maktab	(Aspirantura PHD, doktorantura D of scines)
7. Oliy ta'lim	6. Kadrlar malakasini oshirish va ularni
8. Malaka oshirish va qayta tayyorlash	qayta tayyorlash
	7. Maktabdan tashqari ta'lim

Germaniyada maktab ta'limi majburiy va bepul. 6 yoshdan 18 yoshgacha fuqarolar majburiy tartibda ta'lim olishi shart. Maktab ta'lim tizimi quyidagi bosqichlarga bo'linadi:

- boshlang'ich (primarstufe),
- o'rta (sekundarstufe I) yuqori (sekundarstufe II)

Germaniyada maktabgacha ta'lim muassasalari davlat tizimiga kirmaydi. Bolalar bog'chasi xayriya jamg'armalari, mahalliy hokimiyat hamda cherkov vasiyligida faoliyat

yuritadi. Shu bilan birga korxonalar va tashkilotlar ham o'z bog'chasiga ega bo'lishi mumkin. Maktabgacha ta'lim tizimi (elementarbereich) 3 yoshdan olti yoshgacha bo'lgan bolalarni qamrab oladi. Hali aqlini tanib ulgurmagan bolalarda o'z fikrini ifodalash, tengdoshlari va kattalar bilan muloqot qilish qobiliyatini shakllantirish, ularni boshlang'ich ta'limga tayyorlashda bog'chalarning o'rniga katta. SHu bois ham olmonlar bog'chalarni "tafakkur ustaxonasi" deb atashadi. Boshlang'ich maktabga bolalar 6 yoshdan qabul qilinadi. O'qish asosan 4 yil, Berlin va Brandenburgda esa 6 yil davom etadi. Dastlabki 2 yil mobaynida o'quvchilar baqolanmaydi. O'qituvchilar baho o'rniga bolaning individual rivojlanish holati xususida hisobot tayyorlaydi va o'zlashtirish tavsifnomasi beriladi. O'quvchilarga 3-sinfdan baho qo'yila boshlaydi. 5-6 sinflar bolalarning rivojlanishida muhim bosqich hisoblanadi. Bu bosqichda bolalar keyingi ta'lim turiga yo'naltirilishi uchun kuzatuvda bo'ladi. Bolaning boshlang'ich sinflardan keyin qaysi maktab turida o'qishni davom ettirishi boshlang'ich maktab tavsiyasi, uning o'zlashtirishi hamda ota-onasining xohishlariga bog'liq. Germaniyada 6 ballik baholash tizimi qabul qilingan. O'quvchilar fanlarni eng kamida «4»ga o'zlashtirishi kerak. Boshlang'ich bosqichda bolalarga matematika, nemis tili, tabiatshunoslik, musiqa, estetika fanlari o'tiladi. Bolalarning deyarli 20 % o'qishni *asosiy maktablarda* (hauptschule) davom ettiradilar. Ushbu maktab asosiy umumiy ta'limni beradi. Asosiy maktabni muvaffaqiyatli tugallash ko'p xollarda dual kasbiy ta'lim tizimiga o'tish uchun asos bo'lib xizmat qiladi va ko'plab xunarlarni o'rganish uchun yo'l ochadi. Bu erda bolalar 9- sinfgacha o'qitiladi. Asosiy maktablarda oliy ta'lim muassasalarida o'qish niyati yo'q bo'lgan, biror bir kasb etagidan tutishni ko'zlagan o'quvchilar ta'lim oladi. Bu turdagi maktablarda bazaviy bilimlar beriladi va asosiy e'tibor amaliy mashg'ulotlarga qaratiladi. Asosiy maktabni tugatgan o'smirlar tugallanmagan o'rta ta'lim haqida shahodatnoma oladi. Ushbu hujjat bilan kasb-hunar maktablari (*berufsschule yoki professionschule*)ga kirish mumkin. Bizdagi KXKlariga o'xshab ketadigan mazkur maktablarda talaba muayyan kasb-hunar bo'yicha bilim va tajriba oshiradi. O'quvchilar o'rta ta'limning eng muhim bo'g'ini bo'lgan *gimnaziyada* (gymnasium) to'qqiz yil 5-13 sinfgacha ta'lim oladi. Real maktabning 10-sinfini tamomlagan yoshlar esa gimnaziyada 3 yil o'qiydi. Mazkur ta'lim dargohida gumanitar, tabiiy fanlar va xorijiy tillar chuqur o'rgatiladi. O'quvchilar 11 sinfdan tanlagan yo'nalishidan kelib chiqib, asosiy vaqtini bir necha fanni chuqur o'rganishga sarflaydi. Gimnaziya - oliy ta'limga tayyorgarlikning hal qiluvchi bosqichi. Negaki, gimnaziya tugatganlik to'g'risidagi etuklik shahodatnomasi (*abitur*) *universitetga imtihonsiz kirish huquqini beradi*. Ammo etuklik shahodatnomasini olish oson emas. O'quvchiga ushbu hujjatni berishda uning o'n uch yil davomidagi natijalari hamda 4 fan bo'yicha yakuniy imtihon baqolari inobatga olinadi. Olmon zaminida oliy o'quv yurtiga kirish uchun o'n uch yil yaxshi natija bilan o'qish kerak. Ana

shundan keyingina universitet yo'llari ochiladi. Ta'lim tizimida umumiy maktablar (gesamtschule) ham mavjud. Unda yuqorida zikr etilgan maktablar dasturi o'n yil davomida uyg'un holda o'qitiladi, ya'ni o'quvchilar ham gumanitar, ham texnik fanlar yo'nalishida bilim oladi. Umumiy maktab bitiruvchilari ham so'nggi 3 yillik majburiy ta'limni gimnaziyada davom ettiradi. Birlashgan maktab boshlang'ich maktabdan keyin o'tiladigan maktab turlaridan yana biridir. Ushbu maktabda asosiy va real maktablarni bitirgandagi guvohnomalar beriladi. Agar unda gimnaziyaning yuqori sinflari mavjud bo'lsa, u holda etuklik shahodatnomasi beriladi. Germaniyada davlatga qarashli maktablar bilan birga xususiy ta'lim maskanlari ham faoliyat yuritadi. Xususiy maktablar o'rta ta'lim maskanlarining 2 foizini tashkil etadi. O'quv dasturlari an'anaviy maktablardan farq qiluvchi xususiy maktablarni Federal ta'lim va madaniyat vazirligi nazorat qiladi. Xususiy maktablar sanoat, til, kosmetika, gimnastika, uy xo'jaligi kabi ixtisoslashgan yo'nalishlarda ta'lim beradi. Nodavlat ta'lim maskanlari bir-birini qo'llab-quvvatlash uchun xususiy maktablar uyushmasi (Bundesverband Deutscher Privatschulen)ga birlashgan. SHuningdek, nogiron va aqliy qobiliyati cheklangan bolalar uchun maxsus maktablar ochilgan. Olmon maktablarida xorijlik fuqarolar ham ta'lim olishi mumkin. Xorijliklar mahalliy shart-sharoitga moslashishi, nemis tilini puxta o'zlashtirishi uchun tayyorlov kurslari tashkil etiladi. Nemis pedagoglari iste'dodsiz o'quvchining o'zi yo'q, deb hisoblashadi.

Germaniyada maktab ta'limi. Germaniyada Evropaning boshqa davlatlariga qaraganda *bepul oliy ta'lim olish imkoniyati ko'proq*. Nodavlat jamg'armalar hamda hukumat grantlari asosida xorijliklar ham nemis universitetlarida tahsil olishi mumkin. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, mahalliy gimnaziyalarni bitirib, etuklik shahodatnomasi olgan yoshlar universitetlarga imtihonsiz kiradi (Lekin ba'zi yo'nalishlar, masalan, tibbiyot bo'yicha kirish imtihonlari o'tkazilishi ham mumkin). Chet elliklar esa o'qishga kirish uchun nemis tili bo'yicha imtihon (*DSH - Pruefung*)dan o'tadi. ***Universitetlarda bakalavr bosqichi to'rt yarim yilgacha, magistratura bir yildan to'rt yilgacha, doktorantura ikki yildan besh yilgacha. Odatda, bakalavriat va magistratura talabalari o'qish yakunida davlat imtihoni (statspruefung) topshiradi va dissertatsiya himoya qiladi. Talaba o'qish uchun qishki yoki yozgi o'quv mavsumini tanlash huquqiga ega. YOzgi mavsum aprel-sentabr, qishkisi esa oktabr-mart oylarini o'z ichiga oladi.*** Germaniya Geydelberg, Kyoln, Freiburg, Tyubingen kabi qadimiy universitetlar vatani hisoblanadi. 1386 yilda asos solingan Geydelberg universiteti ko'hna qit'aning eng nufuzli oliy ta'lim dargohlari ro'yxatiga kiritilgan. O'rta asrlardayoq ushbu universitetga kirish *evropalik aslzodalarning orzusi bo'lgan*. Germaniyaning mo'jajzgina Geydelberg shahrida joylashgan mazkur universitetning nufuzi hozir ham baland. Bu erdan Gegel, Yaspers kabi jahon tanigan olimlar, o'nga yaqin Nobel mukofoti egalari etishib chiqqan. Universitet yurisprudensiya, biologiya, kimyo, tibbiyot yo'nalishlarida kuchli kadrlar tayyorlaydi. Bu erda o'qiydigan 25 ming talabaning 12 foizi xorijliklardir. Myunxendagi *Lyudvig-Maksimillian* universiteti

Evropani tibbiyot bo'yicha etuk mutaxassislar bilan ta'minlaydi. Besh asrlik tarixga ega bo'lgan ta'lim maskanida ayni paytda 44 ming talaba tahsil oladi. Kasbiy oliy maktablar yoki institutlar (fachhochschulen) olmon ta'lim tizimining o'ziga xos bo'g'ini sifatida muhandis, iqtisodchi, dizayner, mashinasozlik, ishlab chiqarish, axborot texnologiyalari va sog'liqni saqlash yo'nalishlarida mutaxassislar etkazib beradi. Axen, Bremen, Bonn, Frankfurt, Gamburg, Kyoln, Marburg kabi universitetlarga ham talabgorlar ko'p. Ma'lumotlarga ko'ra, Germaniyaning 370dan oshiq oliy ta'lim muassasalarida *2 millionga yaqin talaba*, jumladan, 246 ming xorijlik tahsil olmoqda. Olmon yurti chet ellik talabalar soni bo'yicha dunyoda AQSH va Buyuk Britaniyadan keyingi o'rinda turadi. Germaniya maktablarida kompetentlikni shakllantirishda turli xil interaktiv metodlardan, masalan: *fidbek, jamoali o'qish, hamkorlikda o'qitish, guruhli ishlash, intervyu, mustaqil o'qish, men-sen-bu metodi, svetofor* kabi ko'plab metodlardan foydalanishadi. Germaniyada 6 ballik baholash tizimi qabul qilingan.

O'quvchilar fanlarni eng kamida «4»ga o'zlashtirish kerak. **A'lo (sehr gut), 1 yaxshi (gut) 2 qoniqarli (befriendigend) 3 etarli (ausrei chend), 4 etarli emas (mange lhaft) 5 qoniqarsiz (ungengend). 6** Boshlang'ich bosqichda bolalarga matematika, nemis tili, tabiatshunoslik, musiqa, etika fanlari o'tiladi. Germaniyada o'qituvchilar ko'p yo'nalishda malaka oshirish va dars berish imkoniyatiga ega.

Germaniyada ta'lim tizimi markazlashmagan. Umumiy ta'lim standartlari mavjud emas. Germaniyada malaka oshirish va qayta tayyorlash tizimining o'ziga xos xususiyatlari

- Kasbiy ta'lim va qayta tayyorlash instituti maqomiga ega;
- 3 bosqichli: kursning boshlanish davri, oraliq davri, yakunlovchi qismi, lekin muddati 6 oydan 9 oyga o'tkazilgan;
- O'qituvchilar malaka oshirish tizimi 3 turga ega:
 1. *Sirtqi;*
 2. *Masofadan o'qitish;*
 3. *Bevosita o'qitish.*
- Yutuqlari:
- Sirtqi va masofaviy ta'lim haqida ma'lumotlar va ularning qiyosiy tahlili mavjud;
- Tyutor, muallif, maslahatchi rollari va vazifalari haqidagi yangi bilimlarning berilishi;
- Guruhlarda ishlanib, har bir guruh taqdimotining tinglanishi, qo'llab-quvvatlanishi...
- Sifatni mustahkamlashda tashqi evolyusion jarayon;
- Ichki evolyusion jarayon;
- Ta'lim menejmentiga e'tibor berilgan
- O'qituvchi va o'quvchi o'rtasida do'stona munosabat o'rnatilgan;
- Ijodiy muhit yaratilgan;

- Imtihonlarni o‘quvchilar o‘zlari tanlashadi
- Darsdan tashqari ishlar qiziqarli tashkil etilgan;
- Korxonalarda o‘quvchilar uchun shartnoma asosida ishlash imkoniyati yaratilgan;
- Har bir o‘quvchiga tarqatma material kelgusi dars uchun berib yuborilishi;
- Javob bera olmagan o‘quvchilarni ham o‘qituvchi xushmuomalalik bilan to‘g‘ri yo‘naltira olishi;

- Ta‘lim maqsadi individuallashtirilganligi;

Mustaqil ravishda fikr yurita oladigan shaxs sifatida tarbiyalashga e‘tibor qaratilganligi Berlinda har bir maktab mustaqil ravishda o‘z rivojlantiruvchi dasturiga va o‘quv dasturlariga ega bo‘ladi. Bu dasturlarni standartlar asosida maxsus komissiya tomonidan ishlab chiqariladi. Bu komissiyada maktab rahbari, maktabda faoliyat ko‘rsatuvchi 2 ta fan o‘qituvchisi va 2ta ota onadan iborat bo‘ladi. Bu komissiya anketa savollari orqali maktabning kuchli, o‘rta yoki kuchsiz ekanligi aniqlanadi. Asosiy maqsaddan kelib chiqqan holda maktabni rivojlantiruvchi dastur ishlab chiqiladi. Bu dasturning amal qilish muddati 5 yil. Har uch yilda maktab ichki nazorat komissiyasi tomonidan dasturni amaldagi faoliyati tekshirilib boriladi (pedagog va ota-onalar tomonidan) va o‘gartirishlar kiritilishi mumkin. Tashqi nazorat esa har 5 yilda amalga oshiriladi. Maktab dasturining maqsadi: - *o‘qitilayotgan fanlardan tilni rivojlantirish (ingliz, ispan, fransuz)- o‘qituvchi va o‘quvchilar bilim saviyasini rivojlantirish- o‘qitishga o‘qitish tizimi metodlarini ishlab chikish (har bir o‘qituvchi tomonidan o‘quv yili boshlanishida taqdimot qilinadi) - maktab o‘quvchilar hohishidan kelib chiqqan holda fanlar xilma-xilligini ta‘minlash (o‘quv yili boshida amalga oshiriladi) Maktab faoliyatini tekshirish natijasida kamchiliklar aniqlansa 6 oy muhlat beriladi va shu davr ichida bartaraf etiladi.* Informatika fanida asosan dasturlash tillari asosida o‘quv mashg‘ulotlari olib boriladi. Ular Paskal va delfi dasturlash tillari hisoblanadi. Informatika darslari 2 guruhga bo‘linadi. Asosan darslar amaliy kompyuter sinflarida amalga oshiriladi. Dasturga maktab yo‘nalishidan kelib chiqqan holda o‘zgartirishlar kiritish mumkin.

Taqqoslama jadval

Yo‘nalishlar bo‘yicha	O‘zbekiston	Germaniya-Berlin
Informatika fanini o‘qitish holati	5-9 sinflar Kollej, akademik litsey va OTM	5-13 sinflar va OTM

Fanning nomi	5-7 sinflar Informatika (kompyuter savodxonligi) 8-9 sinflar Informatika AL va KHK-informatika, Axborot texnologiyalari	-6 sinflarda – kompyuter savodxonligi 7-13 sinflar – Informatika
Fanning o'qitilish soatlari	5-7 sinflar – 17 soat 8-sinf – 34 soat 9 sinf- 68soat AL va KXK-120 va 40 soat	1-6 sinflar haftasiga 1 soat 7-10 sinflar haftasiga 2 soat 11-13 sinflar 3 soat Keyingi bosqichlar mutaxassis talabiga binoan
Fan dasturlari	Standart talablari asosida ishlab chiqiladi	Maktab talablaridan kelib chiqqan holda ishlab chiqariladi
O'quv darsliklarining mavjudligi	Har bir sinflar bo'yicha darsliklar mavjud	Darslik va o'quv qo'llanmalar internet materiallari asosida
Texnik ta'minoti	Bir yoki ikkita kompyuter kompyuter sinflari mavjud	Har bir maktab bazasidan kelib chiqqan holda 3-6 sinflar mavjud
Didaktik materiallarning tayyorlanishi	Darslik, o'quv qo'llanma, tarqatma materiallar, texnik vositalar, kompyuter taqdimotlari	Internet materiallari va unda foydalaniladigan platformalar
Baholash usullari	Umumta'lim maktablarida chorak va yakuniy AL va KXK da Joriy, oraliq va yakuniy nazorat	Yillik baholash va imtihon olish

1.2. Yaponiyada ta'lim tizimi va xususiyatlari

Yaponiya ta'limining shakllanishi 1867-1868 yillarda boshlangan. Yaponiya o'z oldiga ikki vazifani: 1 - boyish, 2-garb texnologiyalarini Yaponiya ishlab chikaprishiga kiritish masalasini qo'ydi va bu ishni amalga oshirish uchun birinchi galda ta'lim tizimini tubdan o'zgartirish kerakligini angladi.

1872 yili «Taʼlim xaqida» Qonun qabul qilindi. Bunda Yapon taʼlimi gʻarb taʼlimi bilan uygʻunlashtirilgan. 1893 yilda kasb taʼlimi yoʻnalishidagi birinchi kollej paydo boʻlgan. 1908 yilda Yaponiya boshlangʻich taʼlimni majburiy 6-yillik qilib belgiladi.

1946 yili qabul qilingan konstitutsiya fuqorolarning taʼlim sohasidagi xuquq va burchlarini belgilab berdi. Unda barcha bolalar bepul umumiy taʼlim olishi shart ekanligi qayd etilgan. Hozirgi zamon Yapon taʼlim tizimining tarkibi quyidagicha: bogʻchalar, boshlangʻich maktab, kichik oʻrta maktab, yuqori oʻrta maktab, oliy taʼlim tizimlariga kiruvchi oliy oʻquv yurtlari. Bolalar yoshlariga qarab 3,2,1, yillik taʼlim kurslariga jalb qilinadi. Yaponiyada maktabgacha taʼlim muassasalarining 59,9 foizi xususiy, 40,8 foizidavlatnikidir.

Maktabgacha taʼlimga Yaponiyada katta eʼtibor beriladi, chunki psixologlarning taʼkidlashicha 7 yoshgacha inson bilimlarni 70 foizini, qolgan 30 foizini butun umri davomida oʻzlashtirar ekan. Maktabgacha tarbiya odatda oiladan boshlanadi. Yapon ayollari uchun onalik har doimgidek birinchi oʻrinda turadi. Koʻpgina Yaponkalarining aytishlaricha, bola tarbiyasi-ularning xayotlarining maqsadidir.

Yapon tarbiyachilarini bolalarni kichik guruh (xan) larga boʻlib oʻqitishlari maktabgacha tarbiyaning asosiy xususiyatlaridan biri boʻlib hisoblanadi. Bu guruhlar oʻzlarining stollariga, bolalarning oʻzlari tanlagan shaxsiy nomlariga, (bu bolalarda qarorlar qabul qilishda, oʻzgalar fikrini hurmat qilish, guruh aʼzolarini barchasini tashabbuskor boʻlishga) oʻrgatadi. Bunday usul kichik maktablarda ham, oʻrta maktablarda ham davom etadi. Bu guruhlar oʻrtacha har 5 oyda shakllanib turadi. Yapon bolalariga sinfni boshqarish juda yoqadi. Shuning tuchun har kuni bolalarning oʻzlari (toban) boshqaruvchi tanlaydilar. Har bir bola bu vazifani bajaribkuradi.

Boshlangʻich maktabda oʻqituvchilar bolalarni tanqidga, yaʼni oʻz xulqlarini yomon tomonlarini, maktabdagi kamchiliklarni tanqid qilishni oʻrgatadilar. Bundan koʻrinib turibdiki, oʻqituvchi faqat taʼlim berish bilan cheklanib qolmay, bolaning har tamonlama rivojlanishiga taʼsir etadi. Shuning uchun ham Yaponiyada oʻqituvchi kasbiga katta eʼtibor beriladi. Yaponiya-rivojlangan davlatlar ichida oʻqituvchining maoshi davlat rahbarlari maoshidan ham yuqori boʻlgan yagona davlatdir.⁴

Majburiy taʼlim. Taʼlimning bu pogʻonasi 6 yoshdan 15 yoshgacha boʻlgan bolalarni oʻz ichiga oladi. 6 yillik boshlangʻich taʼlim va 3 yillik oʻrta maktab 9 yillik majburiy taʼlimni tashkil etadi va u bepuldir. Muxtoj oilalarning bolalari bepul nonushta, oʻquv qurollari, tibbiy xizmat bilan taʼminlanadi. Zarur boʻlgan xollarda ularning oilalariga moddiy yordam koʻrsatiladi. Shu bilan birga Yaponiyada xususiy maktablar ham mavjud.

Yuqori oʻrta maktab 10,11,12-sinflarni oʻz ichiga oladi, bunday maktablarning kunduzgi, sirtqi, kechki bulimlari mavjud. Oʻquvchilarning 95 foizi kunduzgi maktablarda oʻqiydi.

Yaponiyada oʻquv yili -240, AKSHda - 180 kun. Yozgi kanikul iyun oyining oxirida boshlanib, avgustda tugaydi. Darslar kuniga 7 soatdan oʻtiladi.

Universitetlarga yuqori va oʻrta maktabni yoki 12 yillik oddiy maktabni bitirgan oʻquvchilar qabul qilinadi. U erda 460 ta universitet boʻlib, 95 tasi davlat tasarrufida, 34 tasi munitsipial, 31 tasi xususiydir. 1-toifadagi universitetlarda har bir oʻqituvchiga 3 nafar, 2-toifali universitetlarda esa 20 tadan talaba tugri keladi. Universitetlarga qabul qilish ikki bosqichga bulinadi: 1-bosqichi turar joyda utkaziladi, buning uchun eski Yapon tili, matematika, fizika, kime, jamiyatshunoslik, tarix boʻyicha test sinovlaridanutiladi.

Yaponiyada oliy taʼlim majburiy hisoblanadi va u kasb taʼlimi bilan uzviy bogʻliqdir. Oliy taʼlim tizimi quyidagi turlarni oʻz ichiga oladi.

Toʻliq sikldagi universitetlar (4 yil). Tezlashtirilgan universitetlar sikli (2 yil).Kasb taʼlim kollejlari .

Texnika institutlari.

1.3. Fransiya taʼlim tizimining oʻziga xos xususiyatlari

Fransiya jaxondagi iqtisodiy rivojlangan mamlaktlar ichida etakchi urinni egallaydi. Uning taʼlim tizimlari ham qadimiy va boy tarixga ega. Bu mamlakatda

«Taʼlim xaqidagi» Konun dastlab 1955 yilda qabul qilinib, 1975 yilda unga bir kator oʻzgarishlar kiritilgan. Fransiya davlatining xozirgi davrida amal qilayotgan «Taʼlim xaqidagi» Konuni 1989 yil 10 iyulda qabul qilingan boʻlib, uning oʻzgartirishlariga taʼlim strategiyasida roʻy bergan oʻzgarishlar, mamlakatning ichki , tashki siyosatidagi islohatlar, yuzaga kelgan iqtisodiy sharoitlar, chet el pedagogikasidagi ilgor tajribalarning mamlakat taʼlim tizimiga kirib kelishi, oʻquv fanlarining uygunlashuvi va boshqalar sabab boʻldi.

Fransiya taʼlimning asosiy maqsadi shaxsni har tomonlama kamol topishini taʼminlash, uni mustaxkam faoliyatga tayyorlsh, bozor munosabatlari sharoitida oʻquvchilarni tadbirkorlikka, ishbilarmonlikka, omilkorlikka oʻrgatish, shunga yarasha kasb-korga ega qilishdan iborat. Bu erda: davlat maktablari,xususiy maktablar, oralik maktablar mavjud. Oʻqitiladigan fanlar ichida fransuz tili va adabiyoti, ukish va yozuv aloxida ahamiyatga molik. Ular uchun dars vaktining 30 foizi ajratiladi. Oʻrtacha xaftalik soatlar 26 soatdan iborat, darsning davomiyligi esa 60 dakika. Oʻquv yili 5 chorakka boʻlinadi. Fransiya maktablarida boshlangich sinflarda ukish ertalabki va tushdan keyingi qismlarga

bo‘linadi. Ertalab o‘quvchilar ona tilidan, tushdan keyin esa matematika va boshqa fanlardan saboq oladilar.

Fransiya ta‘limida bolalarning go‘daklik chog‘idanok maktabda o‘qitish uchun tayyor xolda olib kelish g‘oyat muxim masaladir. Bu bosqichda tarbiyalanuvchilar kuyidagicha tabakalashtirilgan:

-kichik guruh 2-4 yosh,

-o‘rta guruh 4-5 yosh,

-katta guruh 5-6 yosh.

5-6 yoshlilar maktabga tayyorlov guruhi bo‘lib, ularga Fransiyada shu yoshdagi bolalarning 100 foizini qamrab olingan . Bolalarni maktabga tayyorlash uchun aloxida dastur va darsliklar mavjud.

Fransiyada boshlangich ta‘lim maktablariga 6 yoshdan 11 yoshgacha bo‘lgan bolalar jalb qilinadi . Boshlangich maktab bepul va majburiy. Uning vazifasi ukish, yozish, hisoblash malakasini berishdir. O‘quv mashgulotlari ertalab soat 9 dan 12 gacha hamda soat 14 dan 16 gacha 5 soat davom etadi. Maktabda ovkatlanish pullik, lekin arzonlashtirilgan narxlarda. Boshlangich sinflarda ukish uch bosqichda amalga oshiriladi: Tayyorlov bosqichi.

Elementar kurs (bu bosqich ikki yil davom etadi).Chuq.urlashtirilgan bosqich.

Dasturlarda o‘quv fanlarining barchasiga uch bosqich bo‘yicha aniq, aloxida – aloxida talablar qo‘yilgan.

1990 yildagi xukumat qaroriga muvofik bolalar bilimi va qobiliyatiga qarab, dars jadvalini tabakalashtirilgan xolda tuzish xuquqi berildi. O‘quvchilar 11 yoshda boshlangich maktabni tugallab, o‘rta maktabga utadi. O‘rta ta‘lim esa kollejlarda va litseylarda amalga oshiriladi. O‘rta ta‘lim ikki bosqichda amalga oshiriladi . O‘rta ta‘lim ikki bosqichda beriladi. Birinchi bosqich (11 yoshdan15 yoshgacha) 4 yil bo‘lib,eng kichik sinf 6-sinf, 5,4-o‘rta sinf hisoblanadi.

Oliy ta‘lim universitetlarda uch davrda amalga oshiriladi. Birinchi davr umumiy bo‘lib, ukish muddati ikki yil. Ikkinchi davrda ukish bir yil davom etadi. Talablar uni magistr darajasi bilan yakunlaydi. Uchinchi davrda ukish bir- ikki yil bo‘lib, bunda:

- biron bir fanni chukurlashtrib urganganligi xaqida diplom (bir yil);
- davlat doktorlik dissertatsiyasi-biron bir sohani mukamal urganib, dissertatsiya yozish kabi xujjatlar olish mumkin.

Fransiyada oliy ma‘lumot va ixtisoslik beruvchi oliy texnologik institutlar mingdan ortik. Uchinchi davrda doktorlik dissertatsiyasi (ikki yil) tayyorlanadi. Ular odatda sanoat, maishiy

xizmat kursatish, informatika mutaxassisliklariga ixtisoslashgan. Ukish muddati ikki yil bo'lib, sakkiz xaftalik ishlab chikarish amaliyotini ham kuzda tutadi.

Sirtqi ta'lim shaxobchalari juda keng bo'lib, u 500 turdagi o'rta, oliy, professional ma'lumot berishni tavsiya etadi. Fransiyada maktab rahbarligi lavozimiga erishmok uchun ta'limga rahbarlik qilishdan sabok beruvchi maxsus markazlarda o'qiydilar. Bunday markazlar ular rahbarlik qilish, maktab iqtisodiyotini boshqarish, ta'limdagi yuridik masalalar, konunchilik, ota onalar bilan ishlash, madaniy-okartuv ishlarini tashkil etish, jamoada yaxshi ruxiy muxitni barpo etish kabi jixatlarni urganadilar. Ukishni yakunlagach suxbatdan, test imtixonlaridan utadilar. Direktor dars bermaydi. Uning ish faoliyati ikki yil davomida dikkat bilan kuzatib boriladi. Shu ikki yil davomida maktab direktori iste'dodli tashkilotchi, etuk rahbar sifatida faoliyat kursata olmasa, u bu lavozimdan olib tashlanadi. Maktab o'qituvchilariga qo'yilgan talab Fransiyada uta yuqori. Ayniksa , boshlangich maktablarda o'qituvchi o'z kasbini ustasi, ajoyib notik, san'atkor, musiqachi, sportchi, tashkilotchi, namunali xulq atfor egasi bulmogi lozim.⁵

O'qituvchilar uz nazariy-uslubiy malakalarini oshirishga katta axmayyat beradilar. Malaka oshirish kurslaridan utish uchun anik muddat belgilab qo'yilmagan. O'qituvchilar uz ixtiyori bilan test markazlarida imtixon topshiradi. Shu imtixonlar davrida o'qituvchi faoliyatida ayrim nuksonlar sezilib, malaka oshirishga extiyoj aniklansa, uz vakti va mablaglari hisobiga malaka oshiradilar.

2000 yilda Fransiya maktablaridagi axvol sinchiklab urganilib, o'quvchilarning kupchligi darslarga kirmay, boshqa ishlar bilan mashgul ekanligi aniklanib, bu kamchlikni tuzatish uchun choralar kurilmokda. Chunki aynan darsga kirmay yurgan bolalar o'rtasida giyoxvandlik va xuquqlarni buzish kabi xolatlar kup uchraydi. Umuman, Fransiyada ta'lim tizimini rivojlantirish uchun katta mablaglar ajratiladi.

NAZORAT SAVOLLARI

1. Respublikamizda ta'lim tizimini xaqida ma'lumot bering.
2. Chet ellarda kasbga yo'naltirish ishlari haqida gapirib bering.
3. Isroil davlatida ta'lim tizimi xaqida ma'lumot bering.
4. AQSH da kasb-hunarga yo'naltirish bo'yicha amalga oshirilayotganishlarning mazmuni.
5. Kredit yig'ish tartibini gapirib bering.
6. Frinsiya ta'lim tizimini izoxlab bering.
7. Germaniyada ta'lim tizimi
8. O'zbekiston ta'lim tizimi va Germaniya ta'lim tizimini taqqoslang.
9. Germaniyada maktab ta'limi xaqida ma'lumot bering.

10. Yaponiyada ta'lim tizimi va uning xususiyatlari haqida gapirib bering.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abdullaeva SH. va boshq. Pedagogika. O'quv qo'llanma. – T.: Fan, 2004.
2. Abdullaeva SH., Xolmamatova L.A. Pedagogika. O'quv qo'llanma. – T.: TAQI, 2005.
3. Xashimov K., Nishanova S. Pedagogika tarixi (darslik).
4. Zunnunov A. Pedagogika tarixi (darslik).
5. Djurinskiy A. Pedagogika: istoriya pedagogicheskix idey: Uchebnoe posobie. – M., 2000. – 352 s.

7-Mavzu: SHAXS PSIXOLOGIYASI VA KASBIY SHAKLLANISH.

R e j a :

1. Shaxsning biogenetik na sotsiogenetik nazariyalari.
2. Shaxsning tuzilishi.
3. Shaxs faolligi va yo'naltirilganligi.
4. Kasbiy shakllanish tarixi.

T a y a n c h s o' z v a i b o r a l a r :

Shaxs, individ, individuallik, faollik, faoliyat, motiv, qiziqishlar, shaxsning shakllanishida ta'sir qiluvchi omillar, shaxs sifatlari.

«Shaxs» tushunchasi keng va ko'p qirralidir. Shaxsni u yoki bu yo'nalishda bir qator fanlar: falsafa, tarix, pedagogika, sotsiologiya, tibbiyot va psixologiya o'rganadi. Psixologiya fani boshqa fanlardan farqli o'laroq, shaxsning ichki dunyosini, boshqacha qilib aytganda, uning ruhiy jarayonlarini, hissiy-irodaviy holatlarini, individual psixologik xususiyatlarini tadqiq qiladi. Psixologiya fanida shaxs muammosini o'rganish bo'yicha turli nazariyalar mavjud bo'lib, ularga biogenetik, sotsiogenetik, psixogenetik, kognitivistik, psixoanalitik, bixevioristik kabi qarashlar, yondashuvlar kiradi.

Biogenetik nazariya negizida insonning biologik rivojlanishi bosh omil sifatida qabul qilingan bo'lib, qolgan jarayonlarning taraqqiyoti ixtiyoriy xususiyat kasb etadi, ular bilan o'zaro aloqalar tan olinadi, xolos. Mazkur nazariyaga binoan, taraqqiyotning bosh maqsadi - biologik determinantlarga (aniqlovchilariga) qaratiladi va ularning mohiyatidan sotsial-psixologik xususiyatlar kelib chiqadi.

Taraqqiyot jarayonining o'zi avval biologik rivojlanishning universal bosqichi sifatida sharhlanadi va talqin qilinadi.

Biogenetik qonuniyat F. Myuller va E. Gekkellar tomonidan kashf qilingan bo'lib, ular ushbu qonuniyat taraqqiyoti nazariyasini tashviqot qilish hamda antidarvinchilarga qarshi kurashda muayyan darajada tarixiy rol o'ynagan. Biroq, inson organizmining individual va tarixiy taraqqiyoti munosabatlarini tushuntirishda qo'pol xatolarga yo'l qo'yilgan. Jumladan, biogenetik qonuniyatga ko'ra, shaxs psixologiyasining individual taraqqiyoti (ontogenez) butun insoniyat tarixiy taraqqiyotining (filogenez) asosiy bosqichlarini qisqacha takrorlaydi, degan g'oya yotadi.

Psixologiya tarixida biologizmning yaqqol ko'rinishi Z. Freydning shaxs talqinida o'z ifodasini topgan. Uning ta'limotiga binoan, shaxsning barcha xatti-harakatlari (xulqi) ongsiz biologik mayllar yoki instinktlar bilan shartlangan, ayniqsa, u jinsiy (seksual) maylga (libidoga) bog'liqdir. Bunga o'xshash biologizatorlik omillari inson xulqini belgilovchi birdan- bir mezon yoki betakror turtki vazifasini bajara olmaydi.

Sotsiogenetik nazariya. Biogenetik nazariyaning qarama-qarshi ko`rinishi sotsiogenetik nazariya hisoblanadi. Sotsiogenetik yondashuvga binoan, shaxsda ro`y beradigan o`zgarishlar jamiyatning tuzilishi, ijtimoiylashish (sotsializatsiya) usullari, uni qurshab turgan odamlar bilan o`zaro munosabati vositalaridan kelib chiqqan holda tushuntiriladi. Ijtimoiylashuv nazariyasiga ko`ra, inson biologik tur sifatida tug`ilib, hayotning ijtimoiy shart- sharoitlarining bevosita ta`siri ostida shaxsga aylanadi.

Kognitivistik yo`nalish. Kognitivistik yo`nalishning asoschilari qatoriga J. Piaje, Dj. Kelli va boshqalarni kiritish mumkin.

J. Piajening intellekt nazariyasi ikkita muhim jihatga ajratilgan bo`lib, u intellekt funksiyalari va intellektning davrlari ta`limotini o`z ichiga qamrab oladi. Intellektning asosiy funksiyalari uyushqoqlik (tartiblilik) va adaptatsiya (moslashish, ko`nikish)dan iborat bo`lib, intellektning funksional invariantligi deb yuritiladi.

Muallif shaxsda intellekt rivojlanishining quyidagi bosqichlarni ajratadi:

sensomotor intellekti (tug`ilishdan to 2 yoshgacha);

operatsiyalardan ilgari tafakkur davri (2 yoshdan to 7 yoshgacha);

muayyan operatsiyalar davri (7-8 yoshdan 11-12 yoshgacha);

formal (rasmii) operatsiyalar davri.

J. Piajening g`oyalarini davom ettirgan psixologlarning bir guruhini kognitiv-genetik nazariyaga birlashtirish mumkin. Bu yo`nalishning namoyandalari qatoriga L. Kolberg, D. Bromley, Dj. Birrer, A. Vallon, G. Grimm va boshqalar kiradi.

Shaxs psixologiyasining rivojlanishi muammosini o`rganishga Rossiyalik atoqli olimlar L. S. Vigotskiy, P.

P. Blonskiy, S. L. Rubinshteyn, A. N. Leontyev, B. G. Ananyev, A. G. Kovalev, L.I.Bojovichlar o`zlarining salmoqli hisslarini qo`shganlar.

Quyida psixologlarning ayrim fikrlariga qisqacha to`xtalib o`tamiz.

A. G. Kovalevning fikricha, shaxs - ijtimoiy munosabatlarning ham obyekt, ham subyekt. A. N. Leontyevning tushuntirishicha, shaxs faoliyat subyektidir. K. K. Platonov jamiyatda o`z vazifasini anglovchi, ishga layoqatli, yaroqli individni shaxs deb ataydi. Bu muammo mohiyatini chuqurroq ochishga harakat qilgan S. L. Rubinshteynning ta`rificha, shaxs tashqi ta`sirlar yo`nalishini o`zgartiruvchi, ichki shart-sharoitlar mahsulidir.

A. V. Petrovskiyning quyidagi ta`rifini shaxsning psixologik ta`rifi sifatida qabul qilish mumkin: «O`z mehnati tufayli hayvonot olamidanda ajralib chiqqan, jamiyatda rivojlanuvchi va odamlar bilan til yordamida munosabatga kirishuvchi odam shaxsga voqelikni beruvchi hamda faol o`zgartiruvchi subyektga aylanadi». Ko`rinib turibdiki, psixolog olimlar shaxsni tushunishga turli tomonlardan yondashib, unga har xil ta`rif berishgan.

Muayyan fikrlarni jamlagan holda shaxsga quyidagicha ta'rif berish mumkin. «Shaxs o „z menligini anglagan, o „zgalar bilan o „zaro munosabatlarga kirisha oladigan tabiat va jamiyatga faol ta" sir o „tkaza oladigan har qanday individ».

Yuqorida bayon qilingan nazariyalar va psixolog olimlarning fikrlaridan kelib chiqib, psixologiyada «shaxs»

masalasini tushunish bo`yicha quyidagi xulosalarga kelish mumkin.

jamiyatning a'zosi hisoblangan va ong egasi bo`lgan har bir individ shaxsdir;

shaxs hamma vaqt muayyan, faqat o`ziga xos bo`lgan murakkab individual sifatlar va xususiyatlar egasidir. Bu sifatlar va xususiyatlar shaxs xulqida, boshqa shaxslar bilan munosabatlarida, irodasi va xulq- avtorida, xislatlarida, qobiliyatlari, mayllari va qiziqishlarida ifodalanadi;

odam shaxs bo`lib tug`ilmaydi, balki u ijtimoiy taraqqiyot jarayonida shaxs sifatida shakllanadi.

shaxs psixologiyasini aniq tarixiy sharoitlardan, u mansub bo`lgan jamiyatdan, jamiyatda egallagan mavqeidan kelib chiqqan holda o`rganish mumkin.

Individ va shaxs. Odam dunyoga odam bulib keladi. Bu ta'kid yuzaki qaragandagina isbot talab qilmaydigan haqiqat bo`lib va takrorlanaverib siyqasi chiqib ketgan **iborat** bulib tuyuladi. Gap shundaki, bu urinda xususan insoniy belgilar va fazilatlarning rivojlanishi uchun tabiiy shart-sharoitlar paydo bulishi genetik jixatdan oldindan belgilab quyilganligi ta'kidlanadi. Dunyoga kelayotgan chaqaloqning gavda tuzilishi unda tik yurish uchun imkoniyatning mavjudligini taqozo etsa, miyasining tuzilishi aqli-xushining rivojlanishi uchun imkoniyat tugdiradi, qullarining shakl-shamoyili mexnat qurollaridan foydalanish istiqbolining mavjudligini kursatadi va xokazo. Bular bilan chaqaloq uz imkoniyatlari yigindisiga binoan odam xar qanday xolatda xam bu xildagi fazilatlar yigindisining soxibiga aylana olmaydigan xayvon bolasidan farq qiladi. Shunday qilib, yuqorida aytilganlar orqali chaqaloqning inson zotiga mansubligi tasdiqlanadi va faqat individ tushunchasida qayd etiladi (bundan farqli ularok, xayvon bolasi dunyoga kelishi bilanok va xayotning oxiiga qadar jonzot deb yuritiladi). "Individ" tushunchasida kishining nasl-nasabi xam mujassamlashgandir. Yangi tugilgan chaqaloqni xam, katta yoshdagi odamni xam, mutafakkirni xam, akli zaifni xam, yovvoyiliq boskichidagi kabilaning vakilini xam, madaniyatli mamlakatda yashayotgan yuksak bilimli kishini xam individ deb xisoblash mumkin

Shunday qilib, konkret individ deb ataganda biz juda kup narsalarni aytgan bulamiz. Aslini olganda, bu bilan uning potensial ravishda inson ekanligi aytilgandir. Uning bundan keyingi va xatto juda xam umumiy tarzdagi ta'rifi fazilatlarini bayon etilishi va izoxlanishini takozo qiladi. Bunday fazilatlarsiz u faqat boshkalarga uxshamaydigan emas, balki ular kabi xarakat qilmaydigan, fiqrlamaydigan, iztirob xam chekmaydigan, jamiyat a'zosi sifatida, tarixiy jarayonning ishtirokchisi sifatida sosial aloqalarga jalb xam etilmagan real kishi emas, balki demografiq ma'lumotnomalardagi jonsiz birlik xolida koladi, xolos. Individ sifatida dunyoga kelgan kishi aloxida sosial fazilat kashf etadi, shaxs bulib yetishadi. Individ xali bolaligidayok tarixan tarkib topgan ijtimoiy munosabatlar

sistemasiga jalb etiladi. U bu sistemani allaqachon tayyor xolda uchratadi. Kishining jamiyatdagi bundan keyingi rivojlanishi munosabatlarning shu qadar chigalligini vujudga keltiradi, bu xol uni shaxs sifatida shakllantiradi.

Psixologiyada individ tomonidan amaliy faoliyat va munosabat jarayonida xosil kilinadigan xamda ijtimoiy munosabatlarning individga ta'sir utkazish darajasi va sifatini belgilaydigan sistemali tarzda sosial fazilat shaxs tushunchasi bilan ifoda etiladi.

Individning aloxida sosial fazilati sifatidagi shaxsning uzini eng avvalo, agar biz shaxs individning fazilati ekanligini tan oladigan bulsak, bu bilan biz individ va shaxsning birligini tasdiqlagan va ayni paytda bu tushunchalarning bir-biriga uxshashligini inkor etgan bulamiz (misol uchun, yorugliqni sezuvchanliq fotoplenkaning xususiyati xisoblanadi, lekin fotoplenka-bu yorugliqni sezuvchanliq, yoki yorugliqni sezuvchanliq-bu fotoplenka degan ma'noni anglatmaydi). "Shaxs va individ" tushunchalarining bir-biriga uxshashligini barcha yetakchi sovet psixologlari - B.G.Ananyev, A.N.Leontyev, B.F.Lomov, S.L.Rubinshteyn va boshkalar inkor etishadi.

Shaxs individlararo munosabatlar sub'yektidir. "Individ" va "shaxs" tushunchalarining bir-biriga mos kelmasligi va aynan uxshash emasligi faktidan shu narsa ayonki, shaxs tushunchasi birgalidagi faoliyatning xar bir ishtirokchisi uchun ushbu faoliyatning mazmuni, kadriyatlar va moxiyati orqali namoyon buladigan shaxslararo barkaror boglanishlar sistemasidagina anglanilishi mumkin. Bunday shaxslararo aloqalar realdir, lekin ular tabiatan "gayrixissiy"dir. Ular jamoaga kiradigan odamlarning konkret individual xususiyatlari va xatti-xarakatlaridan namoyon buladi, lekin ularning sababchisi bula olmaydi. Ular xar bir individlararo aloqalar sistemasida va undan kengrok miqyosda-ijtimoiy munosabatlar sistemasida egallaydigan aloxida mavkeini belgilab beradigan ana shu shaxsiy xislatlarini namoyon qiladigan gurux shaklidagi sha faoliyatning aloxida fazilatini tashkil etadi.

Shaxs va individualliq. Xar bir kishining shaxsi uning individualligi vujudga keltiradigan xislatlar va fazilatlarining faqat unga xos biriquvidan tarkibtopgandir. I

xolos! Individualliq bilan shaxsning tuzilishi urtasidagi uzaro bogliqliq. "Shaxs va individualliq" tushunchalari kanchaliq darajada birlikdan iborat bulganiga qaramay, bir-biriga mos kelmasligining uzi xam shaxsning tuzilishini kishining individual-psixologik xislatlari va fazilatlaridan tarkib topadigan allaqanday shakl sifatida tasavvur kilish imkoniyatini bermaydi. "Shaxs" va "individuallik" tushunchalari (xuddi "individ" va "shaxs" tushunchalari singari) aynan bir-biriga uxshaydi, deb tan olinadigan va shaxsga tabiat ijtimoiy munosabatlar sub'yekti sifatida, individning sitemasi tarzidagi sosial fazilat sifatida qaraladigan Garb psixologiya fanining nomarksistiq yunalishlarida shaxs bilan individualliqning strukturasi (ya'ni tuzilishi, tashkil topishi) bir-biriga tamomila mosligi tan olinadi. Bunday psixologik maktablar va yunalishlarning vakillari individualliqning tuzilishi aniq ta'riflab berilsa bas, bu kishining shaxsini tulaligicha uz ichiga oladi va ta'riflab beradi, degan nukta nazarni ilgari surishadi. Jumladan, psixologlar maxsus shaxsiy suroqnomalarni kullashadi (bular sinaluvchining uziga, uzining individual-shaxsiy fazilatlariga uzi baxo berishini taklif etadigan savollardan tashkil topgan uziga xos anketalardir). Ulardagi javoblar mazmunini taxlil kilgan va suroq natijalarini matematiq amallar vositasida kayta ishlagan xolda tadqiqotchi biron bir xislatning (tipning) ana shu xislatga mos keladigan darajasida namoyon bulishining sonlar bilan ifodalanadigan belgisiga ega buladi. Lekin bunday metodlr yordamida nari borsa kishining individualligi tavsiflanishini tasavvur kilish mumkin. Birok kishi jalb etilgan ijtimoiy munosabatlarning "yaxlit birligida" shaxsni xar tomonlama tavsiflab bo`lmaydi.

Haqiqatda esa, agar shaxs xamisha uzining konkret sosial muxiti bilan "xakiqiy munosabatlari" sub'yekti sifatida namoyon bulishi inobatga olinadigan bulsa, "shaxsning tuzilishiga konkret sosial guruxlar va jamoalar faoliyati va munosabatida tarkib topadigan ana shu "xaqiqiy munosabatlar" va aloqalar muqarrar tarzda kiritilishi shart. Suroqnomalar esa kishining uziga xali shakllanib bulmagan sosial muxit sharoitidagi, "umuman mavxum muxitda" gi xolati buyicha beradigan baxosiga muljallangandir. Shaxsning individlararo real munosabatlaridan iborat jixatini suroqnomalarda aks ettirib

va aniqlab bulmaydi. aytib utilganidek, suroqnomalar shaxsning tuzilishiga umumiy ta'rif berish xukukiga da'vogarlik kilar ekan, aslida individualliqni tavsiflashga, individualliq xislatlarining uning bir asosiy belgilari (omillari) atrofida tashkil bulishi prinsiplarini topishga urinishlar bilan cheklanadi. Majoziy ma'noda aytganda individual-psixologik xislatlarning keng "kolleksiyasi" yorliqlar taqiladigan ("shizotimiya-siqлотimiya" "introversiya-ekstroversiya", "xissiyotlilik-vazminlik" va xokazo) bir kancha "vitriinalarda" joylashtiriladi Jumladan, psixologiyada individualliqning kupgina xislatlari-moslashuvchanliq, tajovuzkorlik, mayillik darajasi, tashvishlanish va shular kabilar aniqlangandir. Bular jumlani individning uziga xosligini kursatadi. Bu psixologik xodisalar uz moxiyatiga kura uzaro munosabatda bulib, oshkor yoki oshkora bulmagan xolda allaqanday muxitning mavjudligini taqozo etadi. Shaxs aynan ana shunday muxitga nisbatan moslashuvchanliq, tajovuzkorliq tashvishlanish va xokazolarni namoyon qiladi. Bordiyu, agar odamlarning individual fazilatlarini bu tadqiqotlarda izchil, uzgaruvchan, rang-barang mazmunli tarzda namoyon bulsa, u xolda sosial muxit uzgarmaydigan, shakllanmagan (amorf), mazmunsiz, "umuman muxit" sifatida tasavvur kilinadi. Sosial muxitning "shaxs- muxit"dan iborat uzaro munosabatiga kiyosan as'ana bulib kolgan mexanistik tarzda talkin kilinishi muxitni yo faol shaxsning uz kuch-gayratlarini ishga soladigan maydon sifatida, yoxud gurux tarzida shaxsga tazyiq kursatuvchi kuch sifatida izoxlaydi. Shaxsning va uni kurshab turgan sosial muxitning uzaro birgalidagi xarakatining faol xususiyati tugrisidagi tasavvur garb fanida na shaxs psixologiyasining nazariy kismlari tukimalariga va na shaxsiy tadqiq etishning psixologik metodlariga kiritilmagandir. Boshka tadqiqotlarda kishi individualligining ekstrapunitivligi (uzining xususiy muvaffakiyatsizliqlari uchun aybni boshka odamlarga agdarish mayli) kabi belgisi yaxshi jamoa a'zosining fe'l-atvoriga xos bulish- bulmasligi, ya'ni bu uning shaxsida muqarrar namoyon blish-bulmasligi aniqlandi. Oldiniga shaxs testi yordamijda ekstrapunitivligi yakkol sezilib turgan sportchilar (sportning uynaladigan turlariga oid komandalarning a'zolari ular juda xam kupchiliq edi) guruxi aniqlanadi. Individualliqning ushbu belgisi ular uchun yetakchi xisoblanmish sport faoliyatida ularning shaxsiga oid

fazilatlarni aniq kursatib beradigandek tuyuladi Haqiqatda esa sportchilarning yaxshi uyushgan guruxlarida (xakiqiy jamoalarda), shaxsiy test ma'lumotlariga binoan ekstrapunitiv shaxslar uz komandasi a'zolariga nisbatan jamoaning aynan bir xil bulib kolishiga qaratilgan munosabatda bula boshlashibdi (11.6.ga qarang), ya'ni shaxsning ekatrapunitiv belgisiga tomomila qarama-karshi fazilatni namoyon kilishibdi Shunday qilib, inson shaxsining tuzilishi individualliqning tuzilishiga qaraganda keng ekanligi shubxasizdir. Shu boisdan bunga, birinchi navbatda, uning individualligini kursatadigan va faqat extirosda, ichki qiyofada, qobiliyatlarda va xokazalarda ancha keng ifodalanadigan fazilatlari va umumiy tuzilishigina emas, balki shaxsning rivojlanish darajasi xai xil bulgan guruxlarda, ana shu gurux uchun yetakchi xisoblangan faoliyat orqali ifodalanadigan individlararo munosabatlarda uzini namoyon etishni xam kushish shart

Shaxsning tuzilishdagi biologik va ijtimoiy omillar. Inson shaxs tuzilishida biologik (tabiiy) va ijtimoiy omillarning uzaro nisbati masalasi xozirgi zamon psixologiyasida eng murakkab va munozarali masalalarda biridir Psixologiyada shaxsda ikkita omil-biologik va ijtimoiy omillar ta'siri ostida shakllangan ikkita asosiy kichik struktura borligini aloxida ta'kidlaydigannazariya sezilarli urin egallaydi. Inson shaxsining uzi "endopsixiq" va "ekzopsixiq" tuzilishga bulinadi, degan fiqr xam ilgari murildi. Shaxs tuzilishining kichik strukturasi sifatidagi "endopsixiqa" bamisoli kishining nerv-psixiq tuzilishiga uxshash bulgan inson shaxsining ichki mexanizmi kabi psixiq kismlar va funksiyalarning uzaro ichki bogliqligini ifoda etadi. "Ekzopsixiqa"ning tashki muxitga munosabati bilan, ya'ni shaxs qanday bulmasin, baribir munosabatga kirishishi mumkin bulgan va shaxsga qarama- qarshi turadigan tuzilishlarning barchasiga nisbatan munosabati bilan belgilanadi Inson shaxsning individualligida uning tabiiy, biologik tuzilishi uzining izini koldiradi, albatta. Gap shaxsning tuzilishida biologik va ijtimoiy omillarni xisobga olish kerakmi, yukligi haqida emas (ularni e'tiborga olish shart, albatta), balki ular urtasidagi uzaro munosabatlarni qanday tushunish kerakligi xaqidadir. Ikkita omil nazariyasi ijtimoiy va biologik omillarni, muxit va biologik tuzilishni,

"ekzopsixika"ni beixtiyor ravishda bir-biriga qarama-qarshi quyadi. Xaqiqatda esa bunday tashki, uzidan-uzi buladigan qarama-qarshi quyish samarasizdir va shaxsning tuzilishini anglab olish uchun xech bir naf keltirmaydi. Lekin shaxsning shakllanishi va tuzilishidagi tabiiylik va ijtimoiylik masalasiga boshqacha yondashish xam mumkin. Buni buyi 80-130 santimetrdan oshmaydigan odamlar shaxsiga xos belgilarning shakllanishini urganishga bagishlangan tadqiqot misolida kurib chiqamiz. Buyining pastligidan boshka biron-bir patologik cheklanishlari bulmagan bu odamlar individualligining tuzilishida anchagina uxshash jixatdan mavjudligi aniqlandi. Ularda uziga xos bachkana yumor, muloxazasiz nekinglik, samimiqlik, anchagina xissiy zuriqishni taqkozo etadigan vaziyatlarga yuksak sabr-bardoshlik, biron-bir darajada iymanib utirmaslik va shu kabilar kuzatildi. Tabiiy, tarkibiy jixatlar va belgilar kishi shaxsning individualligi tuzilishida uning ijtimoiy jixatdan takozo etilgan kislari sifatida mavjud buladi. Tabiiy (anatomik, fiziologik va boshka fazilatlar) va ijtimoiy xislatlar birliqni tashkil toptiradi va shaxsning mustakil kichik tuzilishi sifatida bir-biriga uzidan-uzi qarama-karshi kuyilishi mumkin emas.

Shaxs tuzilishining uch tarkibiy qismi. Shunday qilib, shaxsning tuzilishiga, birinchi navbatda, uning individualligini kishi extirosining, ichki kiyofasining, kobiliyatlarining tuzilishida mujassamlashgan, shaxs psixologiyasini anglab yetish uchun zarur, lekin yetarli bulmagan sistemali tarzda tuzilish kiradi. Shu tariqa shaxs tuzilishining birinchi tarkibiy kismi-uning individ ichkarisidagi (interindivid) kichik sistemasi aloxida namoyon buladi.

Shaxs uzi biriqib ketgan jamiyat bilan, guruxlar bilan xakiqiy munosabatlar sistemasida sub'yekt bulib, individning organik gavdasi ichidagi allaqanday yopiq bushliqdagina joylashgan bulishi mumkin emas, balki u uzini individlararo munosabatlar bushligida namoyon qiladi. Individ uz xolicha emas, balki shaxslararo birgaliqdagi xarakatning xech bulmaganda ikkita individ (amalda birliq, gurux, jamoa) jalb etiladigan jarayonlari ana shu uzaro birgaliqdagi xarakat ishtirokchilaridan xar birining shaxsi namoyon bulishi sifatida talqin qilinishi mumkin. Intraindivid va interindivid kichik sistemalari shaxsning uzini namoyon kilishining barcha jixatlarini aks ettira olmaydi. Shaxsning tuzilishini tarkib toptiradigan uchinchi bir kismni

-metaindivid (individning ustki kurinishi) kichik tuzilishini xam aloxida kursatish imkoniyati mavjuddir. Bunda shaxs individning organiq gavdasidan tashkariga chiqarilib kolmasdan, balki uning boshka individlar bilan "shu yerda va endiliqda" mavjud bulgan aloqalaridan xam tashkarida joylashtiriladi. Bunday xolda sub'yektning uz faoliyati yordamida bilib yo bilmasdan boshka kishilarga utkazadigan "jamgarmalari" psixologning diqqat markazida buladi. Bu bilan individ shaxs sifatida uzi bilan u yoki bu darajada bogliq odamlarning akliy va xissiy-irodaviy jixatlarida faol tarzda xosil kilinadigan tub uzgarishlar sub'yekti bulib xizmat qiladi. Gap sub'yektning boshka individlarga ta'sir utkazishi chogidagina emas, balki bevosita bir laxzali uzaro birgaliqda xarakat qilish chegaralaridan tashqarida xam uzligini boshqalarda uziga xos davom ettirishdek faol jarayon haqida bormoqda. Sub'yektning uzligini boshqa individda davom ettirishdan, boshqa kishilarga utkazilgan "jamg`armalar" xisobiga uzining shaxs sifatida boshqalar "kungildagidek" urnashib qolishni ta'minlashdan iborat bulgan bu jarayon ayersonalizasiya (personajlashtirish)degan nom olgandir

Nazorat uchun savollar:

1. Individ haqida tushuncha.
2. Shaxs va uning tuzilshi.
3. Shaxsning individual tipologik xususiyatlari.
4. Shaxsning tuzilishidagi biologik va ijtimoiy omillar.
5. Shaxs tuzilishining tarkibiy qismi.
6. Shaxs faolliqi va uning hayotiy pozitsiyasi.
7. Z.Freydning shaxs faolliqi haqidagi kontseptsiyasi.
8. Shaxsning e'tiqodi va dunyoqarashi.

8-mavzu. Kasbiy motiv va motivatsiya, mehnat faoliyati motivlari

Reja:

1. Kasbiy motiv va motivasiya muammosi

2. Kasb-hunarga moslashish sharoiti va omillari

3. Motivlarning anglanganliq darajasi: ijtimoiy ustanovka va uni o`zgartirish muammosi

Kasbiy motiv va motivasiya muammosi xorij psixologlari tomonidan keng doirada tadqiq qilingan. Jumladan, kasbiy motivlar borasida YE.A.Klimov, V.A.Kruteskiy, A.N.Vasilkova, E.Disi, V.Vrum, M.V.Dmitriy va boshqalarni kiritishimiz mumkin.

Shaxsning ish faoliyati bilan bog‘liq motivasiyalarni 3guruhga ajratish mumkin; *birinchisi* - mehnat faoliyati motivlari, *iqkinchisi* -kasb tanlash motivlari va *uchinchisi*-ish joyini tanlash motivlari. Aniq faoliyat esa barchasini jamlangan holda izohlanadi, ya‘ni, bunda mehnat faoliyati motivlari, kasb tanlash motivlarining shakllanishi, shuningdek, qolgan ikkita motiv orqali esa ish joyini tanlash motivlari ham yuzaga keladi. Mehnat faoliyati motivlari xilma-xil bo‘lib, ular o‘ziga xos omillar bilan belgilanadi.

Birinchi guruh omillariga jamoaviy xarakterning uyg‘onishi bilan bog‘liqlari kiritilib, bunda jamoaga foyda tegishini anglash, boshqa insonlarga yordam berish istagi, mehnat faoliyatida ijtimoiy ustanovkaning zarurligi va boshqalarga nisbatan tobeliqni hohlamasliq kabi motivlar hisoblanadi. *Iqkinchi guruh* omillari o‘zi va oilasi uchun moddiy mablag‘ning orttirilishi, moddiy va ma‘naviy ehtiyojlarning qondirilishi uchun pul ishlab topish motivlaridir. Uchinchi guruhga o‘zini o‘zi faollashtirish, rivojlantirish, o‘zini namoyon qilish ehtiyojlarining qondirilishi va boshqalar kiradi. Ma‘lumki, insonlar tabiatdan biror-bir faoliyat bilan shug‘ullanmasdan turolmaydilar. Inson nafaqat iste‘molchi balki yaratuvchi

bo‘lib, yaratish jarayonida u ijoddan ilhom oladi. Bu guruhga mansub motiv jamiyat tomonidan ehtiyojlarning qondirilishi va boshqalarning hurmatini qozonish bilan bog‘liq. Maktab o‘quvchilarining mehnat tarbiyasi ham shu motiv bilan bog‘liq ravishda shakllantiriladi. Mehnat faoliyatining umumiy motivlari yuqorida aytib o‘tilganidek, aniq kasblar doirasida amalga oshadi.

Kasb tanlash anchagina qiyin va motivasion jarayondir. Axir shaxsning to‘g‘ri kasb tanlashi ko‘pincha insonning hayotdan qoniqishga ham sabab bo‘ladi. Insonning qaysi faoliyatini tanlashi ko‘proq tashqi omillar haqidagi qarorning qabul qilinishi jarayoni haqida to‘xtalishi muhimdir. Bu asosan tashqi holat baholariga, o‘zining imkoniyat va qobiliyatlariga, kasb tanlashdagi qiziqish va moyilliqlariga bog‘liqdir. Tashqi holatini baholash, ijobiy ta‘sir ko‘rsatadigan omillar, o‘zida ishlab topiladigan pul miqdori, imtiyoz, taklif etilayotgan korxon, muassasaning yashash joyiga yaqin bo‘lishi, transpot aloqalarining qulayligi, ish joyi estetiqaasi va ishlab chiqarishning zararli tomonlari, jamoadagi psixologik iqlim, maqtov va tartibga chaqirish kabilarni qamrab oladi. O‘z imkoniyatlarini baholash sog‘lomligi, ishga yaroqliligi, kasbi bo‘yicha muhim sifatarga egaligi, bilim darajasi, stresslarsiz ishga moyilligi, yuqori hovqinli ishda talab etilgan temp va xotirjam ritm bilan ishlay olish imkoniyati kabilarni o‘z ichiga oladi. Qiziqishlarga mos ravishda tanlangan ish joyini baholash, aynivaqtda ishlayotgan muassasasi, korxonadagi imkoniyat to‘siqlari, ishni boshqarish, kasbiy o‘sish, tashabbusning paydo bo‘lishi muhim ahamiyatga ega. Ba‘zan qiziqish bo‘yicha ish joyini tanlash muhim ahamiyat kasb etadi. Ish joyini va kasbni tanlash motivlari E.S.Chuchunay tomonidan klassifiqasiya qilingan. U kasb motivlarini quyidagilarga ajratadi:

- 1) Dominant (kasbga qiziqishning ustun turishi).
- 2) Vaziyat bilan bog‘liq (har doim insonni qiziqtirib kelgan shart sharoitlarni ro‘yobga chiqarish).
- 3) Komformist.
- 4) Kasbiy motivasiyalar (o‘ziga yaqin ijtimoiy olamning ya‘ni

yaqinlarini, do'st va tanishlarining maslahatlari bilan).

Kasbga yo'naltirishda hal qiluvchi davr o'smirning o'z istagi yoki zaruratiga ko'ra, tanlagan va uning mehnat yo'lini belgilaydigan kasbga kirishish davridir. Bu davr shuning uchun ham hal qiluvchisi, kishining mehnat yo'li bo'lishi, bu yo'lda u qanchaliq uzoq vaqt muvaffaqiyatli bora olishi ishlab chiqarishni xodimlar o'rtasidagi muomalani endi o'quvchi emas, balki boshqa rolni malakali xodim rolini qanchaliq oson yoki qiyin, tez yoki sekin o'zlashtirishiga bog'liq. Kasbiy moslashuv – bu yosh insonning asta-sekin kasbiy mehnat sharoitiga kirish vazifasiga ko'ra emas, balki uning psixik xususiyatiga ko'ra talaba o'quvchilikdan malakali xodimga aylanishidir.

Organizmning ishlab chiqarish muhiti va mehnat rejimiga moslashish tarzida biologik ko'niqish elementlarini ham o'z ichiga olgan holda kasbga ko'niqish bir butunlikda ijtimoiy ko'niqishning asosiy turi hisoblanadi. Kasbiy moslashuv davri odatda uchta o'ziga xos bosqich bo'yicha boradiqi, ularning har biri kasbiy ta'lim pedagoglari uchun juda muhim xususiyatga ega.

1. Kasbiy moslashishning birinchi bosqichi tanishtirish bo'lib, o'zining atrof muhitidagi yangi rolini anglashidan iborat. U tanlangan kasb bo'yicha muayyan malaka olishga qaror qilgandan boshlanadi va ishlab chiqarish ta'limiga dastlabki nazariy tayyorgarlik davrida, o'quv qobiliyatlari kasb-hunar kolleji tayanch korxonasi bilan tanishishdan boshlanadi.

Kasbiy moslashishning bu birinchi bosqichida qabul qilingan qarorning to'g'riligini o'smir o'zi baholaydi. Kasbga, ishlab chiqarish mehnati guruhlariga va o'qituvchilariga, kasb-hunar kelleji va korxonaga munosabati vujudga keladi.

O'smir o'z kelajagiga nazar tashlaydi hamda tanlagan kasbida qanday jozibali va qandaydir kamchilik tomonlarini ko'radi.

Sohalar haqidagi o'y-xayollar barbod bo'ladi. Hamda yangi umid va intilishlar paydo bo'ladi. Ta'sirchan o'smirlar ongida sabablarning qattiq kurashi ketadi. Bu kurash oqibati boshqa bir mashg'ulotga bo'lgan oldingi intilishlar engadimi yoki yangi egallash mavqega muvofiq yangi intilishlar tug'iladimi, bularning hammasi birinchi mashg'ulot: muallim va yaqin kelajakda o'qish va ishga to'g'ri keladigan kasb-hunar kolleji va korxonalarining tuzilishi, ulardagi umumiy sharoitlar uyg'otadigan taassurotga bog'liq bo'ladi.

2. Kasbiy moslashishning ikkinchi tayyorlov bosqichi – ijtimoiy umumiy texnika va maxsus predmetlar hamda o'quv xonalarida ishlab chiqarish ta'limini asosli o'rganishdan iborat bo'lib, bu kasb o'rganishidir. Bu erda ham tanlangan mehnat yo'lini baholash davom etadi. Atrof muhitga, ta'limga va o'zlashtirilayotgan mehnatga munosabat o'zgaradi. Biroq hal qiluvchi narsa taassurot emas, balki o'quv mehnatidagi yutuq va kamchiliklar bo'ladi.

Kasbiy moslashishning ancha uzoq va ma'suliyatli bo'lgan bu bosqichida kasbini o'zlashtirayotgan malakali xodim shaxsining dastlabki shakllanishi yuz beradi.

Bu shakllanishning muvaffaqiyati o'zining o'quv mehnati natijasidan qanoatlanishi va qanoatlanmasligiga bog'liq yutuqlar quvontiradi va ilhom beradi, yanada kattaroq muvaffaqiyatlarga undaydi, tasodifiy muvaffaqiyatsizlik yanada ko'proq kuchni safarbar qilishni talab qiladi. Ammo bunday holat tez-tez bo'lib tursa, doimiy muvaffaqiyatsizlik esa ishdan, o'qishdan va kasbdan ixlosini qaytaradi. O'quv predmeti va ishlab chiqarish mashqlariga bo'lgan qiziqishning paydo bo'lishi, kuchayishi yoxud yo'qolishini hamda

kasbni yoqtirmay qolishi ana shu yutuq va muvaffaqiyatsizliklarga bog`liq bo`ladi. Bularning hammasi avvalo pedagoglarga o`quvchilarning yutug`i va muvaffaqiyatsizligi o`quvchining ruhiy holatiga ko`ra qanchaliq e`tibor berishlariga hamda ularning qanchaliq mohirliq bilan boshqara bilishiga bog`liq.

3. Kasbiy moslashishning uchinchi asosiy bosqichi yosh insonning korxonada xodimlari muhitiga singishidir. Bu bosqich o`quvchi-talaba o`zini o`rab olgan o`sha jamoaning a`zosi sifatida his qiladigan ammo ular darajasida malaka orttirmagan mehnat unumdorligi va mahsuloti sifatini ta`minlay olmaydigan, ba`zan xato va beparvoliklarga yo`l qo`yadigan, ishlab chiqarish amaliyoti davrida boshlanadi. Rasmiy jihatdan o`zining tengligi va atrofdagi kishilar bilan ishlab chiqarish malakasida tez emasligi hamda ularning yosh xodimga

«temir qanot qushcha» deb munosabatda bo`lishini anglash uning bu bosqichdagi kasbiy moslashish jarayonini favqulodda murakkablashtirib qo`yadi. Buni ijobiy hal qilish esa amaliyotda korxonada xodimlari bilan o`zaro munosabati qanday bo`lishi kasb-hunar kollejni tugatgach ular bilan birgalikda qiladigan mehnatga bog`liq bo`ladi.

Har qanday faoliyat asosida mehnat yotadi. Mehnat esa muayyan kasbhunar bilan bog`liq bo`lib, o`ziga xos murakkab jarayon hisoblanadi.

Mehnatning ana shunday xususiyatlaridan biri yoshlarning kasb-hunarga moslashish shartidir. Mazkur pedagogik omil bir nechta bosqichlardan iborat. U o`z imkoniyatlariga mos mehnat jamoasini tanlash, undagi vaziyatni to`g`ri baholay olish, to`plangan amaliy tajriba va bilimlarni ish faoliyatiga joriy etish, mustaqil ko`niqma hosil qilish kabi bir qancha shartlarni o`z ichiga olgan ushbu jarayonni umumiy mezon bilan baholash mumkin. Bunday mezon mehnatning hayotiy qadriyat ekanini tushunib etish, kasb-hunarga nisbatan o`z salohiyatini baholay olish, mehnat faoliyati va jamoadagi sharoitdan qoniqish, kasbga qiziqish, mehnat faoliyatiga oid ko`niqmaning shakllanishi asosida aniqlanadi.

Bu esa kasb-hunarga moslashishga yordam beruvchi yoki to`sqinlik qiluvchi ob`ektiv va sub`ektiv sabablarni tahlil etishda qo`llaniladi.

Endi ana shu omillarga to`xtaladigan bo`lsak, vujudga kelgan ijtimoiy munosabatlar, mehnat sharoiti, rag`batlantirish tizimi, ishxonadagi ma`naviy muhit moslashuv jarayoniga yordam beradi. Sub`ektiv omillar ko`p hollarda yoshlarning shaxsiy xususiyatlari bilan bog`liq holda paydo bo`ladi. Ular yoshlarning moddiy va ma`naviy ehtiyojlarining qanoatlantirilishi, haqiqiy vaziyat va istakning muvozanatini ifodalaydi. Tadqiqotlar natijasi shuni

ko`rsatadi, o`smirlarda kelgusi hayot haqida turli-tuman rejalar mavjud bo`ladi. Lekin ularning aksariyati real voqeliqqa asoslanmagani bois, orzuligicha qolib ketadi. SHu bois, o`smir yoshlarning reja va istaklarini inobatga olgan holda ularning aqliy qobiliyati va muayyan kasb-hunarga qiziqishini o`rganish muhim ahamiyat kasb etadi. Bunda maxsus so`rovnomalar o`tkazish usuli yaxshi samara beradi. Kasb-hunarga qiziqish unga moslashishga ta`sir ko`rsatuvchi asosiy xususiyat hisoblanadi. U shaxsning doimiy xislatini ifoda etadi va o`smir yoshlarning bajaradigan ishiga nisbatan munosabatini belgilaydi.

Lekin u o`z-o`zidan paydo bo`lmaydi, aksincha, o`quv jarayoni va muhit ta`sirida shakllanadi.

Kasb-hunarga moslashish sharoiti bir nechta taʼsir etuvchi omillar natijasida yuzaga keladi. Ularning birinchisi tashqi taʼsir omillari boʻlib, kichik yoshdagi maktab oʻquvchilariga moʻljallangan maʼnaviy-tarbiyaviy ishlar, ijtimoiy-tarbiyaviy mehnat, oilaviy tarbiya, jamoatchilik tarbiyasi kabi tarmoqlardan iborat. Maktabdagi va atrofdagi muhit, ota-onaning kasbi-kori, shaxsning ichki va tashqi tabiati, oilaviy kasb-hunar anʼanalaridan tashkil topgan ijtimoiy pedagogiq omillar ikkinchi guruh hisoblanadi. Uchinchi guruhga kasbhunarni toʻgʻri tanlay olish, unga nisbatan qiziqish, malaka, ish sharoiti, mehnat faoliyatining samaradorligi kabi oʻziga xos omillar kiradi. Ana shu omillarni uygʻunlashtirish kasbga moslashuv jarayoniga ijobiy taʼsir etish barobarida taʼlim – tarbiya tizimiga ilgʻor pedagogiq texnologiyalarni va ish tajribalarini joriy qilishni taqozo etadi. Bunday pedagogiq tadqiqotlar yoshlarning muayyan kasb-hunarni mukammal va tez fursatda egallashiga yordam beradi. Bu hol oʻz navbatida shaxs va jamiyat manfaatlariga xizmat qiladi.

Motivlarning anglanganlik darajasi: ijtimoiy ustanovka va uni oʻzgartirish muammosi

Ameriqaliq olim G. Ollport ijtimoiy ustanovkaning uch komponentli tizimini ishlab chiqqan:

A. Kognitiv komponent - ustanovka obʼektiga aloqador bilimlar, gʻoyalar, tushuncha va tasavvurlar majmui;

B. Affektiv komponent - ustanovka obʼektiga nisbatan subʼekt his qiladigan real hissiyotlar (simpatiya, antipatiya, loqaydlik kabi emotsional munosabatlar);

V. Harakat komponenti - subʼektning obʼektga nisbatan real sharoitlarda amalga oshirishi mumkin boʻlgan harakatlari majmui (xulqda namoyon boʻlish).

Bu uch xil komponentlar oʻzaro bir-birlari bilan bogʻliq boʻlib, vaziyatga qarab u yoki bu komponentning roli ustivorroq boʻlishi mumkin. SHuni aytish lozimki, komponentlararo monandlik boʻlmasligi ham mumkin. Masalan, ayrim talabalar talabaliq burchi va tartib - intizom bilan juda yaxshi tanish boʻlsalar ham, har doim ham unga rioya qilavermaydilar. «Tasodifan dars qoldirish», «jamoatchilik joylarida tartibni buzish» kabi holatlar kognitiv va harakat komponentlarida uygʻunlik yoʻqligini koʻrsatadi. Bu bir qarashda soʻz va ish birligi tamoyilining turli shaxslarda turlicha namoyon boʻlishini eslatadi. Agar odam bir necha marta bila turib, ijtimoiy xulqqa zid harakat qilsa, va bu narsa bir necha marta qaytarilsa, u bu holatga oʻrganib qoladi va ustanovkaga aylanib qolishi mumkin. SHuning uchun ham biz ijtimoiy normalar va sanksiyalar vositasida bunday qarama-qarshilik va tafovut boʻlmasligiga yoshlarni oʻrgatib borishimiz kerak. Bu shaxsning istiqboli va faoliyatining samaradorligiga bevosita taʼsir koʻrsatadi.

2. Motiv tasnifi.

Jahon psixologiya fanning nazariy mushohadalariga va oʻzimizning shaxsiy maʼlumotlarimizga asoslanib, motivlarni quyidagi turkumlarga ajratishni lozim topdiq.

I. SHaxsning ijtimoiy ehtiyojlari bilan uyg'unlashgan, ularning mohiyati mezoni orqali o'lchanuvchi motivlar:

- 1) dunyoqarashga taalluqli, aloqador bo'lgan g'oyaviy motivlar;
- 2) ichki va tashqi siyosatga nisbatan munosabatni aks ettiruvchi, shaxsiy pozitsiyani ifodalovchi siyosiy motivlar;
- 3) jamiyatning axloqiy me'yorlari, prinsiplari, turmush tarzi, etnopsixologik xususiyatlariga asoslanuvchi axloqiy motivlar;
- 4) borliq go'zalligiga nisbatan ehtiyojlarda in'iqos etuvchi nafasot (estetik) motivlari.

II. Vujudga kelishi, shartlanganlik manbai bo'yicha umumiylikka ega bo'lgan, boshqaruv va boshqariluv xususiyatli motivlar:

- 1) keng qamrovli ijtimoiy motivlar (vatanparvarlik, fidoiqlik, altruistik);
- 2) guruh, jamoaviy, hududiy, umumbashariy motivlar;
- 3) faoliyat tuzilishi, mohiyati va tuzimiga yo'naltirilgan protsessual motivlar;
- 4) faoliyat mahsulini baholashga, maqsadga erishuvga mo'ljallangan rag'batlanuv, mukofot motivlari.

III. Faoliyat turlari mohiyatini o'zida aks ettiruvchi motivlar:

- 1) ijtimoiy – siyosiy voqealarni mujassamlashtiruvchi motivlar;
- 2) kasbiy tayyorgarlik va mahoratni o'zida namoyon etuvchi motivlar;
- 3) o'qishga, bilishga (kognitiv), ijodga (kreativ) oid motivlar.

IV. Paydo bo'lish xususiyati, muddati, muhlati, barqarorligi bilan umumiylikka ega bo'lgan motivlar:

- 1) doimiy, uzluksiz, longityud xususiyatli motivlar;
- 2) qisqa muddatli, bir lahzali, bir zumlik va soniyaliq motivlar;
- 3) uzoq muddatli, vaqt taqchilligidan ozod, xotirjam xatti-harakatlarni talab etuvchi motivlar.

V. Vujudga kelishi, kechish sur'ati bioquvvat bilan o'lchanuvchi motivlar:

- 1) kuchli, qudratli, ta'sir doirasidagi shijoatli motivlar;
- 2) paydo bo'lishi, kechishi o'rta sur'atli motivlar;
- 3) yuzaga kelishi, kechishi sust sur'atli motivlar.

VI. Faoliyatda, muomalada va xatti-harakatda vujudga kelish xususiyati, xislati hamda sifatini aks ettiruvchi motivlar:

- 1) aniq, yaqqol, voqe bo'luvchi real motivlar;
- 2) zarurat, yuksak talab va ehtiyojlarda ifodalanuvchi dolzarb motivlar;
- 3) imkoniyat (potensiya), zahira (rezerv), yashirin (latent) xususiyatlarini o'zida mujassamlashtiruvchi motivlar.

VII. Aks ettirish darajasi, sifati nuqtai nazardan ierarxiya vujudga keltiruvchi motivlar:

- 1) biologik motivlar;
- 2) psixologik motivlar;
- 3) yuksak psixologik motivlar.

Motivlar va ularning mutaxassislar tayyorlashga taʼsiri.

Bu oʻrinda ustanovkalar ham alohida ahamiyatga ega. Oʻqish-bilim olish faoliyati shaxs kamolotida katta rol oʻynaydi va chuqur muammo kasb etadi. Bu shunday faolliqki, uning jarayonida bilimlar, malaka va turli koʻniqmalar oʻzlashtiriladi.

Foliyat turlari oʻz-oʻzidan roʻy bermaydi. SHaxsning jamiyatdagi ijtimoiy xulqi va oʻzini qanday tutishi, egallangan mavqei ham sababsiz, oʻz-oʻzidan roʻy bermaydi. ʻaoliyatni amalga oshirish va shaxs xulq-atvorini tushuntirish uchun psixologiyada «Motiv» va «Motivatsiya» tushunchalari ishlatiladi.

«Motivatsiya» tushunchasi «Motiv» tushunchasidan kengroq maʼnoga ega.

Motivatsiya-inson xulq-atvori, uning bogʻlanishi, yoʻnalishi va faolligini tushuntirib beruvchi psixologik sabablar majmuini bildiradi. Bu tushuncha u yoki bu shaxs xulqini, yaʼni «nega?», «nima uchun?», «nima maqsadda?», «qanday manfaat yoʻlida?» degan savollarga javob qidirish – motivatsiyani qidirish demakdir.

Haxsning jamiyatda odamlar orasidagi xulqi va oʻzini tutish sabablarini oʻrganish tarbiyaviy ahamiyatga ega boʻlib, masalani yoritishning iqki jihati farqlanadi.

1. Ichki sabablar, yaʼni xatti – harakat egasining subʼektiv psixologik xususiyatlari nazarda tutiladi (motivlar, ehtiyojlar, maqsadlar, moʻljallar, istaklar, qiziqishlar va h.k.).

2. Tashqi sabablar – faoliyatning tashqi shart – sharoitlari va holatlar.

YAʼni, bular ayni konkret holatlarning kelib chiqishiga sabab boʻladigan tashqi stimullardir.

Talabalar bilimni nazorat qilish uchun savollar

1. Kasbiy motiv va motivatsiya

2. Mexnat faoliyati motivlari

3. Kasbiy moslashuv

4. «Motivatsiya» tushunchasi «Motiv» tushunchasi

9-mavzu. Kasbiy faoliyati samaradorligini oshirishda hissiy-irodaviy va shaxsiy fazilatlarining oʻrni

Reja:

1. Shaxsning hissiy-irodaviy sohasi va kasbga moslashish.

2. Hissiy holatlarning ifodalanishi. Hissiyot turlari.

3. Irodaviy faoliyatning umumiy xususiyatlari. Shaxsning irodaviy sifatlari va uni tarbiyalash. Xulq-atvorni irodaviy boshqarish.

1.

Shaxsning hissiy-irodaviy sohasi va kasbga moslashish

Hissiyot bamisoli insonning kiyimidir. Insonning hissiyotiga ko'ra, uning holati haqida fiqr yuritish mumkin.

His-tuyg'ular – kishining o'z hayotida nimalar yuz berayotganiga, nimalarni bilib olayotganiga yoki nima bilan mashg'ul bo'layotganiga nisbatan o'zicha turli xil shaklda bildiradigan ichki munosabatidir. His-tuyg'ularning kechishi sub'ekt alohida his etayotgan ruhiy holat sifatida gavdalanadi. Bunda biron-bir narsani idrok etish va tushunib etish, biror narsa to'g'risida bilib olish idrok etilayotgan, tushunib olinayotgan, ma'lum yoki noma'lum narsalarga nisbatan shaxsiy munosabati bilan birgalikda ro'y beradi. Shu hollarning barchasida his-tuyg'ularning boshdan kechirilishi xususida, kishining alohida hissiy holati xususida so'z yuritiladi.

Hissiyotlar o'zining yuzaga kelishi nuqtai nazaridan odamning ehtiyojlari, qiziqishlari va intilishlari bilan bog'liq bo'ladi. Masalan, odamning organik ehtiyojlarini qondirishi bilan bog'liq bo'lgan hissiyotlar odamda rohatlanish, qanoatlanish tuyg'usini yuzaga keltiradi. Organik hissiyotlarni qondira olmasliqodamning ruhini tushirib, kayfiyatini buzib, azoblanish, toqatsizlanish hissiga sabab bo'ladi.

Odamning hissiyotlari uning mazmuni hamda, shakllari, ijtimoiy-tarixiy sharoitlari bilan bog'liq bo'ladi. Hissiyot odamda sodir bo'layotgan hodisa va narsalardan shaxs sifatidagi odam uchun ahamiyatli bo'lganlari haqida darak beruvchi signallar tizimi hisoblanadi.

Hissiyotning darak beruvchilik vazifasi psixologiyada hissiyotning impressive tomoni deb ataladi. **Impressiv** so'zi lotincha taassurot degan ma'noni anglatadi.

I.P.Pavlov tiriq mavjudodlarning atrofimizdagi muhitga moslashuviga hosil qiladigan, buziladigan dinamik stereotiplar orqali biror hissiyot va emotsional kechinmalarning ijobiy va salbiy sifatlarini tushuntirib beradi.

Dinamik stereotip deganda, tashqi qaytarilish natijasida hosil qilingan shartli reflekslar, nerv bog'lanishlarining barqaror tizimi tushuniladi.

Moslashish harakteriga oid bo'lgan, ya'ni ovozning o'zgarishi, mimiqa, imo-ishora, organizmda sodir bo'ladigan jarayonning qayta o'zgarishidan iborat ixtiyorsiz va ongli harakatlar psixologiyada emotsional harakatlarning **expressiv tomoni** deb ataladi.

His-tuyg'uni boshdan kechirishning turli shakllari: emotsiya-hissiyot, affekt, kayfiyat, kuchli hayajonlanish (stress holati) kiradi. Emotsiyalar – ruhiy hayajonlanish, ruhiy harakatlanish degan ma'noni anglatadi (qo'rquvdan titrash va h.k.). kishini tez chulg'ab oladigan va shiddat bilan o'tib ketadigan jarayonlar affektlar (hissiy portlashlar) deb ataladi. Ular ongning anchagina darajada o'zgarganligi, xatti-harakatlarni nazorat qilishning buzilganligi, odamning o'z-o'zini idrok qila olmasligi bilan ajralib turadi.

Agar oddiy hissiyot faqat ruhiy hayajonlanishni ifoda esa, u holda affekt bo'rondir. Kuchli zo'riqish (ko'z yosh to'kish, kulish) natijasida mayda sa'i-harakatlar barbod bo'ladi. Induktiv tormozlanish yarim sharlar qobig'ini tobora ko'proq darajada egallay

boshlaydi, bu tafakkurning izdan chiqishiga olib keladi, qobiq osti yo‘llarida qo‘zg‘alish kuchaya boshlaydi.

Ta‘lim berish jarayonida talabalarda intellektual tuyg‘ularni shakllantirish, bilishga qiziqish va ishtiyoq uyg‘otish masalasi hamisha dolzarb hisoblangan. Ma‘lumki, agar talaba ta‘lim olishida bilimga ishtiyoq ustunlik qilmasa, agar u doimo yangi narsani bilib olayotganidan shodliq va baxtiyorliqni his etib turmasa, u holda talaba o‘qishda va mehnatda yuksak natijaga erisha olmaydi. «Aqlli kishi uchun har kuni yangi hayot boshlanadi» bu jumlaning qayta-qayta o‘qir ekanman, jismimda, ruhiyatimda yangicha bir kuch, yashashga bo‘lgan ishtiyoq hissi uyg‘onib borardi. Stiven Liqok shunday yozadi: «Taajubki, vaqtdan yulib olingan parchani bizning hayotimiz-umr deb ataymiz. Go‘dak o‘zicha «Qachon o‘smir bo‘laman» deb o‘ylaydi. Xo‘sh, keyinchi? O‘smir «Qachon ulg‘ayaman?» deydi. Xullas, u ulg‘aygach, «Qachon uylanaman?» deyishi tabiiy. Nihoyat, uylandi ham. Endi bo‘ldimi?

- Aslo!

- Hammasi o‘z navbatida kelaveradi. Pirovardida u «Qachon pensiyaga chiqaman?» deb qoladi. Ana endi pensiya yoshiga etgach, bir bosib o‘tgan «shonli yo‘lga boqadi» yo‘ziga sovuq el urilgandek bo‘ladi.

Ko‘z oldida hayotda qanchadan-qancha imkoniyatlarni sovurib yuborganini, u damlar endi mutlaqo qaytib kelmasligi haqidagi achchiq haqiqatni anglab etadi» Biz hayot mohiyati bir maromdagi kun soatida ekanini juda kech fahmlaymiz».

Bezovtaliq paydo bo‘ldimi, endi u shunchaki o‘tib ketadigan «ruhiy horg‘inlik» emas. Soat sayin, soniya sayin insonning asab tizimlarini xavfli yong‘inday qurshab oluvchi, azob-uqubatlari bilan tinkani qurituvchi ko‘rinmas yovdir.

Konfutsiy «*Ziqna, izzattalab, maydakash, mahmadona kishilarning turgan-bitgani zahar*» degan ekan.

2.

His-tuyg‘ularning ifodalanishi

Hissiyotlar shaxs faoliyatining muhim jabhasi sifatida insonni keng emotsional sohasini rang-barangligi, ko‘p qirraligi haqida hissiy tomon, emotsiyalar, affektlar, stress va kayfiyat kabi tushunchalar muayyan tasavvur imkoniyatiga ega.

Qo‘rquv

Qo‘rquv insonni nobud qiluvchi hislardan biri bo‘lishi mumkin. Qo‘rquv insonni uyqusizliqqa yoki xayolingizni tormozlab qo‘yishi ham mumkin ekan.

Nafrat

Donishmandlar fiqricha, “nafrat insonlarning aqldan ozishidir”. Nafratning yuzaga kelish sabablari do‘stlarining yoki sevgilisining nojo‘ya harakatlaridir.

Kayfiyatlar – ancha vaqt davomida kishining butun xatti- harakatiga tus berib turadigan umumiy hissiy holatini ifodalaydi. U shodliq, qayg‘u, jizzakilik yoki

muloyimlik tarzida bo‘ladi. Kayfiyatlar odatda o‘ziga-o‘zi hisob bermasligi va sust namoyon bo‘lishi bilan belgilanadi. Asosiy hissiyotlar stress holati – inglizcha stress – tazyiq ko‘rsatish, zo‘riqish degan so‘zdan olingan qiziqish (emotsiya tarzida) – malaka va ko‘niqmalarning rivojlanishiga, ta‘lim olishiga moyilliq tug‘diradigan bilimlarni egallashga yordam beradigan hissiy holatdir.

Quvonch - qiziqish, hayratlanish, iztirob chekish, g‘azablanish, nafratlanish, jirkanish, qo‘rquv, uyalish – bular hissiyotning asosiy belgi va ko‘rinishlaridir. Kishining fiqrlari va xatti-harakatlari yo‘nalishini belgilaydigan barqaror, chuqur va kuchli his-tuyg‘u ehtiros deb ataladi.

Muhabbat – hissiy ijobiy munosabatning ob‘ektini boshqalarga qaraganda ajratib ko‘rsatadigan, hamda uni sub‘ektining barqaror hayotiy ehtiyojlari va qiziqishlari markaziga qo‘yadigan yuksak darajasidir.

Samimiyat-insondagi eng oliy va ta‘sirchan, beminnat hamda engilmas qurol.

Bizni tanqid qila boshlashsa, bir o‘zgarib olamiz ammo bizni maqtay boshlashsa, shunga loyiqmizmi, yo‘qmi, xursand bo‘lib ketamiz.

Muhabbatning yonidan qayiqda boyliq ketayotganini ko‘rib «ey boyliq, meni o‘zing bilan olib ket» deb so‘radi. boyliq «hech iloji yo‘q, mening qayig‘imda, juda ko‘p oltinlar va kumushlar, bor qara joy yo‘q».

G‘urur, faxrdan yordam so‘radi «G‘urur iltimos meni o‘zing bilan olib ket» deb so‘rasa. Buning hech iloji yo‘q, qayig‘imda hamma joyim juda chiroyli, sen uni buzib quyishing mumkin-deb javob beribdi. Muhabbat yonidan qayg‘u o‘tib ketayotganini ko‘rib qolib, ey qayg‘u meni ham o‘zing bilan olib ket desa: muhabbat men yolg‘iz qolishni istayman-deb ketib qolibdi.

Muhabbat yonidan qayg‘u o‘tib ketayotganini ko‘rib qolib, ey qayg‘u meni ham o‘zing bilan olib ket desa: muhabbat men yolg‘iz qolishni istayman-deb ketib qolibdi.

So‘ng yaxshi kayfiyatdan yordam so‘rab baqiribdi. Lekin yaxshi kayfiyat juda baxtli va xursand edi, kimdir uni chaqirayotganini eshitmadi.

Bir paytda bir ovoz keldi, ey muhabbat yur men senga yordam beraman degan, qarasa bir keksa odam muhabbatni bir chekaga olib chiqdi. Muhabbat juda baxtli va xursand bo‘lib ketdi va unga kim yordam berganini ham bilmay qoldi. Atrofiga qarasa hech kim ko‘rinmadi, menga kim yordam berdi ey bilim deb bilimdan so‘radi. Bilim javob berdi, senga vaqt yordam berdi-dedi.

His-tuyg‘uning turlari

Kishining o‘z faoliyati natijalari uchun mas‘uliyatni tashqi kuchlarga va sharoitlarga qayd qilib qo‘yish yoki aksincha ularni shaxsiy kuch-g‘ayratlariga va qobiliyatlariga moyilligini belgilaydigan sifatlar nazoratni lokallashtirish deyiladi. (lotincha lotus –o‘rnashgan joy va fransuzchada controle-tekshirish).

Shaxsning irodaviy fazilatlaridan biri **tavakkalchilik** bo‘lib, – bu sub‘ekt uchun

uning cheki noma'lum va muvaffaqiyatsizlikka duch kelganda mumkin bo'ladigan noqulay oqibatlar (jazolash, jarohat, obro'ni yo'qotish va b.) haqidagi taxminlar mavjudligi sharoitidagi faoliyatning tavsifidir.

Emotsiya turlari

Tavakkalchilik paytida kutilayotgan noxushlik bunday holatdagi muvaffaqiyatsizlik ehtimoli va noqulay oqibatlar darajasining uyg'unlashtirilishi bilan belgilanadi. Tavakkalchilikning iikki turi farqlanadi: oqlangan va oqlanmagan.

Shaxsning irodaviy fazilatlariga yana bir nechta faoliyat motivlari ham kiradi. Ular:

Intilish - hali etarli darajada anglanmagan ehtiyojdan iborat faoliyat motividir.

Istak - faoliyatning motivi sifatida ehtiyojning etarli darajada tushunib etilganligi bilan tavsiflanadi. Bunda faqat ehtiyoj ob'ekti emas, balki uni qondirishning mumkin bo'lgan yo'llari ham tushunib etiladi. Irodaning kuchlilik va kuchsizligi shaxsning individual xususiyatlariga kiradi.

Hissiyotning buzilishlari iikki xil ko'rinishda bo'lib, ulardan birinchisi:

Abuliya – bu miya patologiyasi zaminida yuzaga keladigan faoliyatga intilishning yo'qligi, harakat qilish yoki uni bajarish uchun qaror qabul qilish zarurligini tushungan holda bunday qila olmasliqdir.

Ikkinchisi: **Apraksiya** – miya tuzilishining shiqastlanishi natijasida kelib chiqadigan harakatlar maqsadga muvofiqligining murakkab buzilishidir. Bu jarayon irodaviy harakatning bajarilishini qiyinlashtiradi. Abuliya va apraksiya – psixiqasi (ruhiyati) og'ir kasallangan odamlarga xos, nisbatan kam uchraydigan hodisadir.

Shaxs ijtimoiy hayotining barcha jabhalarida uning xulq-atvorini boshqarib turadigan axloq mezonlari shu his-tuyg'ularning tevarak atrofdagilardan ob'ektiv ravishda olib turadigan baholashning asosi hisoblanadi. Ayniqsa, ma'naviy his-tuyg'ularni tarbiyalash pedagogik faoliyatda muhim jihatlardan biri hisoblanadi.

Amerikalik olim G. Ollport ijtimoiy ustanovkaning uch komponentli tizimini ishlab chiqqan:

A. Kognitiv komponent - ustanovka ob'ektiga aloqador bilimlar, g'oyalar, tushuncha va tasavvurlar majmui;

B. Affektiv komponent - ustanovka ob'ektiga nisbatan sub'ekt his qiladigan real hissiyotlar (simpatiya, antipatiya, loqaydlik kabi emotsional munosabatlar);

V. Harakat komponenti - sub'ektning ob'ektga nisbatan real sharoitlarda amalga oshirishi mumkin bo'lgan harakatlari majmui (xulqda namoyon bo'lish).

Bu uch xil komponentlar o'zaro bir-birlari bilan bog'liq bo'lib, vaziyatga qarab u yoki bu komponentning roli ustivorroq bo'lishi mumkin. Shuni aytish lozimki,

komponentlararo monandliq bo'lmisligi ham mumkin. Masalan, ayrim talabalar talabaliq burchi va tartib - intizom bilan juda yaxshi tanish bo'lsalar ham, har doim ham unga rioya qilavermaydilar. «Tasodifan dars qoldirish», «jamoatchilik joylarida tartibni buzish» kabi holatlar kognitiv va harakat komponentlarida uyg'unliq yo'qligini ko'rsatadi. Bu bir qarashda so'z va ish birligi tamoyilining turli shaxslarda turlicha namoyon bo'lishini eslatadi. Agar odam bir necha marta bila turib, ijtimoiy xulqqa zid harakat qilsa, va bu narsa bir necha marta qaytarilsa, u bu holatga o'rganib qoladi va ustanovkaga aylanib qolishi mumkin. Shuning uchun ham biz ijtimoiy normalar va sanksiyalar vositasida bunday qarama-qarshilik va tafovut bo'lmisligiga yoshlarni o'rgatib borishimiz kerak. Bu shaxsning istiqboli va faoliyatining samaradorligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Kasbga yo'naltirishda hal qiluvchi davr o'smirning o'z istagi yoki zaruratiga ko'ra, tanlagan va uning mehnat yo'lini belgilaydigan kasbga kirishish davridir. Bu davr shuning uchun ham hal qiluvchigi, kishining mehnat yo'li bo'lishi, bu yo'lda u qanchalik uzoq vaqt muvaffaqiyatli bora olishi ishlab chiqarishni xodimlar o'rtasidagi muomalani endi o'quvchi emas, balki boshqa rolni malakali xodim rolini qanchalik oson yoki qiyin, tez yoki sekin o'zlashtirishiga bog'liq.

3. Iroda haqida tushuncha.

Iroda – bu kishining oldiga qo'yilgan maqsadlarga erishishida qiyinchiliklarni engib o'tishga qaratilgan faoliyati va xulq-atvorini ongli ravishda tashkil qilishi va o'z-o'zini boshqarishi demakdir. Iroda – bu shaxs faolligining alohida shakli, uning xulq-atvorini tashkil etishning inson tomonidan qo'yilgan maqsad bilan belgilanadigan alohida turidir. Iroda tabiat qonunlarini egallab oladigan va shu tariqa uni o'z ehtiyojlariga ko'ra o'zgartirish imkoniyatiga ega bo'ladigan kishining mehnat faoliyatida paydo bo'ladi. Iroda o'zaro bog'liq ikkita vazifaning undovchi va tormozlash (to'xtatuvchi) vazifalarning bajarilishini ta'minlaydi va ularda o'zini namoyon qiladi.

Borliqni aks ettirish, faoliyatni muayyan yo'nalishda tashkil qilish, muammolar echimini egallash yuzasidan ma'lum bir qarorga kelish, uni amalga oshirish jarayonida qiyinchiliklarni engish harakatlar yordami bilan ro'yobga chiqadi. Turli ehtiyojlar (shaxsiy, jamoaviy, tabiiy, madaniy, moddiy, ma'naviy) tufayli vujudga keladigan, maqsadga yo'nalganlik xususiyatini kasb etadigan shaxsning faolliigi o'zining tuzilishi, shakli rang- barang bo'lgan harakatlar, xatti –harakatlar va sa'i –harakatlar yordami bilan tabiat, jamiyat tarkiblarini maqsadga muvofiq kelmaganligi sababli qayta quradi, takomillashtiradi, ezgu niyatga xizmat qildirishga bo'ysundiriladi. Ehtiyoj, motiv, qiziqish, anglashilmagan, anglashilgan mayllar negizidan kelib chiqadigan barcha ko'rinishdagi harakatlar o'zlarining yuzaga kelishiga binoan ixtiyorsiz va ixtiyoriy turkumlarga ajratiladi.

Odatda psixologiyada ixtiyorsiz harakatlar anglanilgan yoki etarli darajada anglanmagan istak, xohish, tilak, mayl, ustanovka va shu kabilarning ichki turtki

ta'sirida paydo bo'lishi natijasida ro'yobga chiqariladi. Mazkur istak va uning boshqa shakllari impulsiv (lotincha impulsus ixtiyorsiz qo'zg'olish ma'nosini anglatadi) xususiyatiga ega bo'lib, inson tomonidan anglanilmaganligi uchun ma'lum ob'ektga qaratish yuzasidan rejalashtirilmagan, hatto ko'zda tutilmagan bo'ladi. Insonning favquloddagi vaziyatda yuzaga keladigan sarosimaliq affekti, dahshat, hayajonlanish, ajablanish, shubhalanish va shunga o'xshash boshqa mohiyatli, har xil shakldagi xatti-harakatlari ixtiyorsiz turkumdagilarga yorqin misoldir. Undagi atamalar ma'nosi, aks etish imkoniyati bundan oldingi hissiyot to'g'risidagi ma'lumotlarda keng ko'lamda bayon qilingan.

Boshqa kategoriyada taalluqli harakatlar ixtiyoriy harakatlar deb nomlanib, ular maqsad ko'zlash, maqsadni anglashni va uni amalga oshirishni ta'minlovchi operatsiyalar, usullar va vositalarni shaxs o'z miyasida tasavvur qilishni, samaradorligini taxminan baholashni taqozo etadi. O'zining mohiyati bilan tafovutlanib turuvchi ixtiyoriy harakatlarning alohida guruhini irodaviy harakatlar deb ataluvchi turkum tashkil qiladi. Psixologik ma'lumotlarga asoslangan holda ularga quyidagicha ta'rif berish mumkin: «Maqsadga erishish yo'lida uchraydigan qarama-qarshiliqlarni bartaraf qilish jarayonida zo'r berish bilan uyg'unlashgan, muayyan maqsadga yo'naltirilgan ongli harakatlar irodaviy harakatlar deyiladi».

Shaxsning irodaviy faoliyati o'z oldiga qo'ygan anglangan maqsadlarni bajarishdan, amalga oshirishdan iborat sodda shakldagi harakatlarning majmuasidan iborat emas. Zo'r berishni taqozo etmaydigan ish harakati (masalan, shkafdan choynak olish, sochiqni qoziqqa ilish va hokazolar) bilan irodaviy faoliyat tarkiblari o'rtasida keskin tafovut mavjud. Irodaviy faoliyat o'ziga xos xususiyatga ega bo'lib, uning mohiyati shundan iboratki, bunda shaxs o'z oldiga qo'ygan va unga muhim ahamiyat kasb etuvchi maqsadlariga o'zi uchun kamroq qiymatga moliq xatti-harakat motivlarini bo'ysundiradi. Ustivor (etakchi) motivlar qo'shimcha ko'makchi motivlarni muayyan yo'nalishga safarbar qilib, umumiy maqsadga xizmat qildiradi.

Irodaviy faoliyat mohiyati shunda ko'zga tashlanadi, bunda shaxs o'zini o'zi boshqaradi, o'zini qo'lga oladi, o'zining xususiy ixtiyorsiz impulsiv tomonlarini nazorat etadi, hatto zarurat tug'ilsa, u holda ularni tamoman yo'qotadi ham. Iroda paydo bo'lishining bosh omili-inson tomonidan faoliyatning turli tarkiblarining irodaviy harakatlarni tizimli tarzda tatbiq etilishi bunday ish-harakatlarda ong bilan mujassamlashuvchi shaxsning faolligidir. Irodaviy faoliyat shaxs tomonidan keng ko'lamda anglanilgan va ruhiy jarayonlarni amalga oshirish xususiyati bo'yicha irodaviy zo'r berishni talab qiladigan aqliy amallarni taqozo etadi. Bunday aqliy amallar favquloddagi vaziyatni baholash, kelgusida amalga oshirishga mo'ljallangan harakatlar uchun vositalar va operatsiyalar tanlash, maqsad ko'zlash va unga erishishning usullarini saralash, ularni tatbiq etish uchun muayyan qaror qabul qilish kabilar bo'lib hisoblanadi. Ushbu amallarning barchasi irodaviy faoliyatning operatsional tomoni deb baholanadi.

Insoniyatning ijtimoiy-tarixiy taraqqiyotining yirik namoyandalari ijodiy faoliyatiga taalluqli ma'lumotlar, qarorga kelish namunalari ularning ijtimoiy-psixologik qiyofalarini aks ettirish imkoniyatiga egadir. Masalan, buyuk sarkarda Amir Temur Ko'ragoniyning «Kuch adolatdadir» degan hiqmati, Alisher Navoiyning «Zanjirband sher-engaman der» hitobi, CHo'lponning «Xalq dengizdir, xalq to'ldir, xalq kuchdir» chaqirig'i javobgarliqni yuksak his etgan holda xalqining xohish irodasini ifoda qilib, qat'iy irodaviy xatti-harakatlarini amalga oshirganlar, shu bilan birga ular o'zlarining ma'naviy, qadriy, ruhiy qiyofalarini chuqur va ko'pyoqlama ochib berishga musharraf bo'lganlar. Ijtimoiy tarixiy sahifalarimizda, yaqin o'tmishimizda va istiqloq davrida ko'plab vatandoshlarimiz irodaviy xatti-harakatlarining namunaviy ko'rinishlarini namoyish qilganlar, bular rasmiy manbalarda va badiiy adabiyotlarda keng ko'lamda yoritilgan.

Yuqoridagi mulohazalardan tashqari, irodaviy faoliyatning o'ziga xos psixologik xususiyatlari ham mavjuddir va ular muayyan tavsiflarga asoslanib talqin qilinadi. Irodaviy faoliyatni yoki alohida iroda aktini (latincha actus harakat degan ma'noni anglatadi amalga oshirishning xususiyatlaridan biri-bu bajarilayotgan harakatlarning erkin ekanligini shaxs tomonidan anglash (bunday qilsa ham bo'ladi yoki unday qilsa ham) iboratligidir. Ushbu jarayonda shaxs hech bir narsani uddasidan chiqmaydigan yoki vaziyatga to'la-to'kis tobeliq qiladigan, qolaversa yuzaga kelgan sharoit talablariga so'zsiz, zaruriy bo'ysunadigan kechinmalar hukm surmaydi. Shuning uchun shaxs tomonidan qarorga kelishning erkinligi, mustaqilligi bilan uyg'unlashgan kechinmalar hukm surishi mumkin, xolos. Mazkur qarorga kelishdagi erkinlik hissi insonning o'z niyatlari bilan harakatlari ro'yobga chiqishiga nisbatan mas'uliyat yoki javobgarlik tuyg'usining kechishi bilan izchilliq kasb etadi.

Irodaviy faoliyatning o'ziga xos xususiyatlari quyidagilardan tashkil topgandir; 1) irodaviy harakatlarni shaxs hamisha ularning sub'ekti sifatida amalga oshiradi; 2) irodaviy akt, harakat shaxs to'la-to'kis mas'ulliqni zimmasiga olgan ish, amal sifatida ichdan (ichki dunyosida) kechiriladi; 3) irodaviy faoliyat tufayli inson ko'p jihatdan o'zini o'zi shaxs sifatida anglaydi; 4) irodaviy faoliyat sababli shaxs o'z hayot yo'li va taqdirini o'zi belgilashini tushunib etadi va hokazo. Shu bilan birga irodaning faollashtiruvchi va jilovlab turuvchi (tormoz qiluvchi) funksiyalari birgalikda (hamkorlikda) hukm sursagina, faqat shundagina shaxsning o'z maqsadiga erishish yo'lidagi to'siqlarni engishni kafolatlashi mumkin.

Irodaviy fazilatlarni shakllantirish

Iroda muammosiga bag'ishlangan bundan oldingi sahifalarda ta'kidlab o'tilganidek, shaxsning irodaviy harakatlari murakkab psixologik mazmun, mohiyat, ma'no kasb etishi bilan tavsiflanadi. Shuni ham eslash o'rlnliqi, shaxsda motivlar kurashining paydo bo'lishi uchun unga mas'uliyat, javobgarlik hissining yuklatilishi, irodaviy harakatni amalga oshirish zaruriyati tug'ilishi, mazkur vaziyatda shubhalanish, iqkılanish uyg'onishi favqulodda unda irodaviy zo'r berishlar vujudga kelishi lozim. Bu

voqeliqni tushuntirish yoki izohlash uchun psixologik nuqtai nazardan iroda aktining tarkiblaridan iborat ekanligini aniqlanish uchun uning unsurlari, bo‘linmalari, tuzilishi to‘g‘risida mulohaza yuritish joiz.

Insonning miyasida tug‘iladigan maqsadga erishish tufayligina irodaviy harakat amaliyotga tatbiq etiladi. Ushbu fiqr boshqacharoq ifodalanganda, shaxs u yoki bu harakat yordami bilan qo‘yilgan maqsadiga erishish yo‘llarini anglab etadi, ya‘ni harakat bilan maqsad, o‘rtasidagi uyg‘unlik insonga tobora yaqqollashadi, anglashiniladi. Holbuki shunday ekan, shaxs o‘zining ruhiy holatini o‘zgartirishga qaror qiladi, qondirilishi lozim bo‘lgan ehtiyojlarini muayyan tartibga keltiradi, ularni birlamchi va iqkilamchi darajalarga ajratishni lozim topadi. Xuddi shu yo‘sinda irodaviy harakatni amalga oshirishning tarqoq va yig‘iq tarkiblari (unsurlari) maqsadga yo‘naltiriladi. Ushbu jarayonga inson shaxsini undayotgan, ham anglanilgan, ham anglanilmagan ruhiy tayyorgarlik motivdan iborat bo‘lib, maqsadga intilish va unga erishish majburiyatini tushuntirishga xizmat qiladi.

Irodaviy aktning boshlanishi maqsadga erishish yo‘l-yo‘riqlari haqiqatdan ham aniq istaklarning ushaliishiga xizmat qilishi to‘g‘risida oqilona qarorga kelishda o‘z ifodasini topadi. Insonda vujudga kelgan kuchli, shijoatli intilishlarni yo‘qolishiga harakat qilinadi. Biroq qabul qilingan qaror (yoki qarorga kelish)ning axloq-odob prinsiplariga javob bera olishini (mutanosibligini), ijtimoiy ahamiyat kasb etish imkoniyatini anglashning o‘zi shaxs uchun murakkab ishni «o‘liq» nuqtasidan siljitishga, qo‘zg‘atishga etarli darajadagi omil bo‘lib xizmat qila olmaydi.

Irodaning individual xususiyatlari va fenomenlari mavjud bo‘lib, inson faoliyatining maqsadga muvofiq ravishda amalga oshirishni ta‘minlaydi. Iroda shaxs faoliyatining ichki qiyinchiliklarini engishga qaratilgan ongli tuzilmadan iborat bo‘lib, u o‘zini o‘zi boshqarish sifatida dastavval o‘ziga, o‘z hissiyotiga va xatti-harakatlariga hukmronlik qilishda aks etuvchi psixologik hodisadir. Irodaning kuchi yoki kuchsizligini aks ettiruvchi holatlar uning individual xususiyatlarini namoyon qiladi. Ana shu atamalardan kelib chiqqan holda irodasi kuchli va irodasi sust (kuchsiz) odamlar hamda ularning ijobiy va salbiy fazilatlari, sifatlari, xislatlari, illatlari to‘g‘risida mulohaza yuritiladi.

Irodasi sustliqning patologiyasi mavjud bo‘lib, ular abuliya (yunoncha abulia-qat’iyatsizlik degan ma‘noni anglatadi) va apraksiya (yunoncha apraxia-harakatsizlik ma‘nosini bildiradi) atamalari bilan ifodalanadi. Abuliya- bu miya patologiyasi negizida vujudga keladigan faoliyatga intilishning mavjud emasligi, harakat qilish, uni amalga oshirish uchun qaror qabul qilish zarurligini anglagan tarzda shunday qila olmasliqdan iborat inson ojizligidir. Masalan, shifokor ko‘rsatmalariga rioya qilish zarurligini to‘g‘ri fahmlagan abuliya kasali bilan shiqastlangan bemor biror narsani bajarishga o‘zini mutlaqo yo‘llay olmaydi. Apraksiya-miya tuzilishining shiqastlanishi tufayli yuzaga keladigan harakatlar maqsadga muvofiqligining murakkab buzilishidan iborat psixopatologik holatdir. Nerv to‘qimalarining buzilishi miyaning peshona qismlarida

yuz bersa, u holda xatti-harakatlarni erkin to'g'rilashda buzilish namoyon bo'ladi, natijada iroda akti bajarilishi qiyinlashadi. Abuliya va apraksiya-psixiqasi og'ir kasallangan insonlarga xos, nisbatan noyob, fenomenal psixopatologik hodisalardir. Lekin pedagogiq faoliyatda uchraydigan irodaning sustligi miya patologiyasi bilan emas, balki noto'g'ri tarbiya mahsuli bilan tavsiflanadi.

Iroda sustligining yaqqol (tipiq) ko'rinishlaridan biri-bu yalqovliq hisoblanib, shaxsning qiyinchiliklarini engishdan bosh tortishga intilishi, irodaviy kuch-g'ayrat ko'rsatishni qat'iy ravishda istamasligida o'zini aks ettiruvchi illatdir. Yalqovliq-shaxs o'zligi va irodaviy sustligining, uning hayotga layoqatsizligining, shaxsiy va ijtimoiy faoliyatga (hamkorliqqa) loqaydligining ifodasidir. Yalqovliq-shaxsning ruhiy qiyofasi bo'lib, uzluksiz tarbiyaviy ta'sir va o'zini o'zi tarbiyalash orqali bartaraf etish imkoniyati mavjud ruhiy nuqsondir. Shundan keyin u qayirilgan tumshuqlarini sindirguncha toshga uradi.

Irodaning tadqiqoti uzoq tarixga ega bo'lib, inson ongining mohiyatini kashf qilish jarayonidan boshlab, muayyan bilimlar to'planishi tufayli shaxsning irodasi tabiatini tushunishga ilmiy yondashuv vujudga kelgan. XVII asrdayoq Gobbs va Spinozalar ta'kidlab o'tganlaridek, faolliq manbai bemahsul sohaning paydo bo'lishi deb tushunish mumkin emas, chunki uni shaxsiy kuch- quvvatini hissiy intilish bilan uzviylikda qaramoqliq lozim. Spinozaning fikricha, iroda bilan aql aynan bir narsadir. Unga bunday tasdiqiy munosabatning tug'ilishi irodani ilmiy nuqtai nazardan tushunishni shakllantirgan bo'lsa, ikinchi bir tomondan u mustaqil substansiya sifatida tan olindi ham. V. Vundtning mulohazasicha, irodaning negizida appersepsiya aktining sub'ekti tomonidan ichki faolliq uniki ekanligini his etish yotadi. Uning bu konsepsiyasi emotsional yoki affektiv nom bilan psixologiya faniga kirib keldi. U. Djemsning tan olishicha, irodaviy harakatlar boshqa ruhiy jarayonlarga qorishtirib bo'lmaydigan birlamchi xususiyatga egadirlar. Har qanday g'oya dastlab dinamiq tendensiyaga ega bo'lganligi tufayli irodaviy aktning vazifasi diqqat yordami bilan bir g'oyaning boshqasi ustidan ustuvorligini ta'minlashdan iboratdir.

V. K. Kalin irodaviy sifatlarni tasniflashga (klassifiqatsiyalashga) qaror qiladi. Uning nuqtai nazaricha, bazal irodaviy sifatlarni irodaviy jarayonlar asosida vujudga keladi, ammo bunda uning intellektual va ahloqiy jabhalari ishtirok etmaydi. U bazal sifatlarni aniqlash uchun ongning quyidagicha namoyon bo'lishini tanlaydi:

- A) faolliq darajasining ortishi;
- B) zarur bo'lgan faolliq darajasini quvvatlash;
- V) faolliq darajasining pasayishi.

Ana shulardan kelib chiqqan holda tadqiqotchi quyidagi sifatlarni mulohaza uchun tavsiya qiladi; g'ayratlilik, chidamlilik, vazminlik. Agarda bu jarayonda intellektual negiz ishtirok etmasa, shu narsani tushunib bo'lmaydi, qaysi hal qiluvchi qurilma hisobiga vaziyat baholanadi va harakatni kuchaytirish, quvvatlash, pasaytirish to'g'risidagi komanda beriladi.

V. K. Kalin bazali tizimga kirmagan irodaviy sifatlarni iqqilamchi deb nomlaydi, chunki ularda bilimlar, ko'niqmalar, emotsiya va intellektning paydo bo'lishi mujassalashadi. Muallif qat'iyatliqni iqqilamchilar qatoriga kiritadi, vaholanki uning fiqricha, u o'ziga mahliyo qiladigan his-tuyg'ularni engishdan, shuningdek, rad etilgan variantlardan, ishonchsizliqni to'sishdan tashkil topadi. U tirishqoqliqni ham iqqilamchi sifatlar tarkibiga kiritadi,

Xulosa

Psixologiyada ixtiyorsiz harakatlar anglanilgan yoki etarli darajada anglanmagan istak, xohish, tilak, mayl, ustanovka va shu kabilarning ichki turtki ta'sirida paydo bo'lishi natijasida ro'yobga chiqariladi. Mazkur istak va uning boshqa shakllari impulsiv (lotincha impulsus ixtiyorsiz qo'zg'olish ma'nosini anglatadi) xususiyatiga ega bo'lib, inson tomonidan anglanilmaganligi uchun ma'lum ob'ektga qaratish yuzasidan rejalashtirilmagan, hatto ko'zda tutilmagan bo'ladi. Insonning favquloddagi vaziyatda yuzaga keladigan sarosimaliq affekti, dahshat, hayajonlanish, ajablanish, shubhalanish va shunga o'xshash boshqa mohiyatli, har xil shakldagi xatti-harakatlari ixtiyorsiz turkumdagilarga yorqin misoldir. Undagi atamalar ma'nosi, aks etish imkoniyati bundan oldingi hissiyot to'g'risidagi ma'lumotlarda keng ko'lamda bayon qilingan.

Boshqa kategoriyada taalluqli harakatlar ixtiyoriy harakatlar deb nomlanib, ular maqsad ko'zlash, maqsadni anglashni va uni amalga oshirishni ta'minlovchi operatsiyalar, usullar va vositalarni shaxs o'z miyasida tasavvur qilishni, samaradorligini taxminan baholashni taqozo etadi. O'zining mohiyati bilan tafovutlanib turuvchi ixtiyoriy harakatlarning alohida guruhini irodaviy harakatlar deb ataluvchi turkum tashkil qiladi. Psixologik ma'lumotlarga asoslangan holda ularga quyidagicha ta'rif berish mumkin: «Maqsadga erishish yo'lida uchraydigan qarama-qarshiliklarni bartaraf qilish jarayonida zo'r berish bilan uyg'unlashgan, muayyan maqsadga yo'naltirilgan ongli harakatlar irodaviy harakatlar deyiladi».

Barkamol avlod shaxsining psixologik xususiyatlari markaziy rolining motivatsiya doirasi bajaradi va u ehtiyojlar, qiziqishlar, e'tiqodlar va ma'naviy his-tuyg'ularda o'z aksini topadi. Shaxslarning hayoti va faoliyatida, shuningdek, ijtimoiy tarbiyasiga asta-sekin ustuvor va barqaror motivlar vujudga kela boshlaydi, ular inson ijtimoiy shartlangan yo'nalganligi va hayotiy pozitsiyasini qat'iy belgilash uchun xizmat qiladi.

10-MAVZU Kasbiy faoliyat va bilish jarayonlari

Reja:

- 1. Shaxsning bilish jarayonlari va kasbiy rivojlanishi**
- 2. Diqqat jarayoni va shaxsning bilish jarayonlari**
- 3. Sezgi va uning turlari**

Miya va kognitiv psixologiyada shaxs miyasidagi muhim fiqrlar bo'lgan. Devid Xomning fiqri bo'yicha ichki ko'rinish, bilimlar aniq qonun qoidalarga bo'ysungan holatda shakllanib boradi. Bu o'zgarishlar vaqt va kuch sarflashning oqibatida paydo bo'ladi.

Aslida bu kognitiv psixologiyaning ilmiy izlanishlar natijasidir. 19- asr psixologlari Velgelm Vundt va Fransiyaliq Kornelis Donders inson reaksiyasiga javob uchun kerak bo'lgan vaqtni o'lchab, bir qator tajribalar o'tkazishdi. Bundan 55 yil o'tgandan so'ng 20-asrda kognitiv psixologiya tushunchasi paydo bo'ldi. 20-asrning birinchi yarmida izlanishlar jarayonida Frederiq Burxus Skaner kabi psixolog bixevioristlar ichki his-tuyg'ularani kechirish, anglash-fiqlash, xotira – nafaqat gipotetiq konstruksiyalar balki hali oxirigacha o'rganilmagan, isbotlanmagan mental konstruksiyalarni aniqlashdi.

Bixevioristlarning ta'kidlashicha tajriba va izlanishlar tahlili jarayonidagi inson xulq-atvori va stimullari mental konstruksiyalardek ahamiyatli emas. Uotson va Skinneralarning fiqricha inson faqat shu tarzda ob'ektiv baholanishi mumkin. Bixevioristiq teoreyaning mashxurligi 50 yillarda chetda qolgan, 1950 yillarda psixolog olimlarning e'tiborini yana bir jihat xotira, til, ma'lumotlarni qayta ishlash, fiqlash va onga qaratildi. Bixeviorizmdan chekinish yangi davrning boshlanishiga asos bo'ldi va turli xil kommunikatsion nazariyalarning paydo bo'lishiga to'rtki bo'ldi. Bu nazariyalar oldin paydo bo'lgan ma'lumotlar nazariyalar asosida yangi tajribalarni to'g'dirib, nazariy va amaliy tushunchalarni shakllanishida belgi va diqqatni aniqlashga qaratilgan. Xomskiy kabi zamonaviy lingvistlar tilga va grammatiqaga oid yangi nazariyalarni taklif qildi. Generativ va umumiy grammatiqaning nazariyasi, tilning ustivorligi va Skinerning verbal xulq-atvorining tanqidi kognitiv fan tarixiga kirib keldi.

Xotira nazariyasi va uning modellari boshqa o'rganish jarayonlarining modellarinig paydo bo'lishiga asos bo'ldi. Kompyuter bilan fanlar ayniqsa suniy intellekt inson nerv – tuqimalari tizimi asosida tuzilgan. Buni test orqali tekshirib ko'rish mumkin. Masalalarning yechimi va ishlanishi, saqlash uchun xotira va til

o'rganishlarda undan tashqari bu sun'iy neyron tuqimalarining tuzilishida yordam berishi mumkin. Masalan: inson chexralarni eslab qolishi kabi sun'iy neyron tuqimalar eslab qolishi mumkin.

Aniqroq aytadigan bo'lsak sun'iy qurilmalar insonlarga oid qobiliyatlarga ega bo'lib kelmoqda. Kognitiv bilim bo'yicha olib borilayotgan tajribalarda bolalarda dunyoni o'rganish qobiliyatlari va chaqaloqliqdan o'smir yoshiga o'tgunga qadar qobiliyatlarini rivojlantirganlar. Hozirgi olimlarning ta'kidlashicha borliqni qabul qilish, anglash tasavvur qilish – bu bizning ichki reprizentatsiyamizdir.

U yoki bu narsa haqida ma'lumot bizning miyamizning abstrak yoki neyroximiq kodlarida joylashgan.

Tolmen, Bartlett, Norman va Rumelxart kabi olimlar kognitiv kortagrafiyalar bo'yicha bir qator tajribalar o'tkazishdi. Yangi elektroensefalografiya (EEG) funksional magnitno-rezonansli tomografiyalar olimlarga miyaning faolligini ulchash, insonning ruhiy holatini o'rganish imkoniyatlarini berdi. Bu insonni, ongini, ruhiy holatini o'rganishda bu yo'nalishlar kognitiv psixologiyaning juda qiziqarli tomonlarini aniqlashda yordam berdi.

Kognitiv psixologiya bu nima degan sovolga javob beradigan bo'lsak, bu psixiq jarayonlarning asosida yotgan tafakkur va psixiq jarayonlarni o'rganishdir. Albatta bu yangi muammolarni tug'diradi. Masalan, psixiq hodisa bu aslida nima? Bu savolga juda ko'p javoblar berish mumkin.⁵

Misol qilib aytadigan bo'lsak Knut fiqricha o'qiyotgan odamning e'tibori so'zlarni va gaplarning joylashishiga qaratiladi va u o'kish jarayonini ko'rish orqali qabul qiladi. Boshqa ma'lumotlarni masalan, kuchadagi shovkinni yoki pashshaning uchayotgandagi ovozini o'z kognitiv apparatiga – qulog'i orqali qabul qiladi, bu erda deraza unchaliq ahamiyatga ega emas.

Juda ko'p boshqa kognitiv xususiyatlar xam izlanishlar predmeti bo'lib kelmoqda. Bir muammoning echilishi misolida Knut vaziyatni quyidagicha tushuntiradi: Inson hozirgi holatidan kelib chiqqan holda bajarilmagan vazifadan – maqsad bajarilgan vazifaga erishish uchun o'z miyasida ma'lum operatorlardan foydalanadi.

Knut fiqricha bu vazifani bajargunga qadar qisqa muddatli va o'zoq muddatli xotira bir vaqtning o'zida faol bo'lib keladi. Oldin olingan kichik-kichik bo'limlardagi

⁵ Duane P.Schults. Theories of Personality. Wadsworth, a division of Thomson Learning, Inc. Copyright © 2005

qog'ozdagi ma'lumotlarni umumlashtirishga uning o'zoq muddatli xotirasi yordam beradi. Inson kitobdagi, ma'ruzadagi va boshqa joydan olgan ma'lumotlarini jamlaydi va tahlil qiladi. Undan keyin xulosa chiqaradi va natijaga erishadi. Bu jarayon insonni psixologik qobiliyatlarini (qabul qilish, tushunish va saqlash) ko'rsatish va o'rganishda yordam beradi. Ba'zi olimlar inson emotsiyalari kognitiv psixologiya va miya ongdan alohida ko'rinmaydi degan fikrni bildirishadi, masalan, nafrat sevgi quvonch – inson miyasini alohida o'ziga xos deb qaraladi. Kognitiv psixologlar tashqi dunyo ma'lumotlarini qayerdan olamiz degan savolga javobni izlaydilar. Biz ma'lumotlarni qanday saqlashimiz? Ular ustida qanday ishlashimiz? Muammolarimizni qanday echishimiz mumkin? Til orqali fikrimizni qanday ifodalaymiz?

Kengroq yoritadigan bo'lsak, kognitiv psixologiya bu - unda ishtirok etayotgan barcha fiziologik va psixiq jarayonlardir. Kognitiv psixologiyaning nevrologiyaga va kognitiv neyropsixologiya bilan bog'liqligi. Albatta, tabiatni anglashni miyaning o'zisiz tushunish oson bo'lardi, lekin bu juda qiyin, nevrobiologik chegaralanishsiz bizning tafakkurimiz haqidagi nazariyani isbotlash yoki tuzish uchun neyroanatomya, neyrofizilogiya miyaning faoliyati va u bilan bogliq bo'lgan komp'yuter orqali olinadigan psixologik modellarni inobatga olish darkor.

Tafakkur juda xam keng va murakkab jarayondir. Shu darajada murakkabdir. Muammoning yechimini topish uchun kognitiv operatsiya bajarilishi mumkin. Nevrobiologik ma'lumotlar o'rganish tadqiqotlarining nazariy yondashuvi uchun aniq ma'lumotlar beradi.

Bu jarayon tadqiqotlarni yanada aniqroq bo'lishiga yordam beradi. Azaldan shu narsa ma'lumki, bosh miyaning jaroxat olishi insonning fe'l atvorida o'zgarishlar keltirib chiqarishi mumkin.

Miyaning tuzilishini va jarayonlarini o'rganish bo'yicha tadqiqotlarda yangi texnologiyalar keng imkoniyalar yaratib bermoqda. Ular bizning ongimizdagi bo'layotgan hodisalarni tushunishga yordam beradi.

Zamonaviy psixofiziologiyaning bo'limlari tepa va pastga bo'rtib chiqqan miya qismi bilan ushlanib turiladi. Ular qarri (singulyar burmalar), taxlamlar deb nomlangan. Ular ma'lumotlarni qabul qilib ishlashda ishtirok etadi. Xotira, e'tibor, tilni alohida-alohida ko'rib o'rganib bo'lmaydi, miya xar xil bo'limlarga javob bersa xam, masalan, chanoq qismi masofaviy joylashuvimiz va orientirga javob bersa, miyaning ort qismi asosan vizual qabul qilish va tassavurga javob beradi. Lekin, ularni o'zaro birgalikda faoliyat yuritishi bizning kognitiv defitsitni davolashga ko'mak beradi. Miyaning xar xil qismlari faoliyatining o'zaro bogliqligini ta'riflash mumkin bo'lgan jarayonlar va

natijalar kognitiv neyropsixologiyaning asosiy maqsadidir. EEG va MRT kabi zamonaviy usullar olim izlanuvchilarga miya faoliyatini o'lchab, undagi o'zgarishlarni taqqoslash imkoniyatini beradi.

Knutning yuqoridagi savollarini eslasak, xech narsa o'z-o'zidan sodir bo'lmaydi. Kognitiv psixologiya sohasi o'ziga bir qator jarayon va holatlarni jamlaydi va xar bittasi miyaning bir qismida tasdiqlangan.

Perspektiva mavzusida insho yozish kerak bo'lganda Knut bir necha kun toza varoq oldida o'ng qo'lida ruchka o'ynatib o'tirgan va bir necha soat qolganda essening bir xarfini xam yozmagan oq qog'ozga musht tushurib: "Menga reja kerak"-deb baqirib yuborgan. Knut duch kelgan bu vaziyat bilan biz kunda duch kelamiz. Insonning muammosi bor va u o'sha muammoni qanday echishini bilmaydi.

Muammo o'zi nima? Muammoni echish yo'llari mavjudmi?

Biz yoritmoqchi bo'layotgan muammo bir ikkitasigina xolos. Undan so'ng biz, Geshtalt psixologiyasida zamonaviy strategiya bilan bogliq bo'lgan sun'iy intellekt bilan tugatib, savollar yyechimini topishda turli xil yullarni ko'rsatishni rejalashtirmoqdamiz.

Bundan tashqari biz ekspertlar muammo yechish yo'llarini hal qilishni o'rganib chiqamiz. E'tiborlaringizni ikkita mavzuga qaratmoqchimiz: bir tomondan neyrofiziologik, iqkinchi tomondan esa evolyusion. Xar bitta muammoli vaziyatda asosiysi maqsadni aniq ko'rish - bu fiqr evolyusion nuqtai nazarida muammo yechimiga olib keladi. Inson yoki xayvonning moslashuvi adaptatsiya deb nomlanadi va hayotni muammodek qabul qilishga undaydi. Bu muammolar qatoriga ozuqani topish, qaxraton qishdan eson - omon chiqish, qayerda nimani qoldirgan bo'lsa eslab qolish, to'g'ri qaror qabul qilish, qayerga o'qishga borish va xokazolarni kiritish mumkin.

Evoluyusion nuqtai - nazardan muammolarning yechimi oson va murakabga bo'linadi. Masalan, o'ng qo'l bilan chashkadan kofe ichishimiz kerak bo'lsa bu haqida uylamaymiz xam. Bu miyamizda shakllanib bo'lgan odatiy holat. Lekin murakkab mashina yoki robot uchun bir necha jarayon xotirasida saqlanishi shart (kurujkani tanish, tulaligini aniqlash, undan so'ng uni ushlab buyruqni ijro etish, xarakatlantirish) hayotda esa bunaka tabiiy vaziyatlar juda ko'p, bizning ongimiz muntazam ravishda bu muammolarning yechimini tez hal qilish kerak. Fundamental muammolarga keladigan bo'lsak, ular xar doim xam duch kelavermaydi, lekin uzoq va ko'p kuch talab qiladigan yechimlar bilan hal bo'ladi. Masalan, shaxmat o'yini miyadagi mas'ul qismlarini bir-biri bilan bog'lanib turib o'z ishini bog'lashga undaydi. Qaysi joydan qaysi joyga o'tish mumkin, bu bilan nimaga erishamiz. Bu muammoning oxirgi maqsadi mot qo'yib

yutish. Bu maqsadga erishish yo'lidagi muammolarni yechimi aniq maqsadlar bilan bogliq. Bu talablarni algoritmiq yo'l bilan amalga oshirish mumkin.⁶

Diqqat inson kasbiy faoliyatining barcha turlarini muvaffaqiyatli amalga oshirishning va ularni samaradorligini ta'minlovchi muhim shartlardan biridir. Kasbiy faoliyat qanchaliq murakkab, serzaxmat, davomiylik jihatdan uzoq muddatli, mas'uliyat hissini taqozo qilsa, u diqqatga shunchaliq yuksak shartlar va talablar qo'yadi.

Kasbiy psixologiya va umumiy psixologiya fanlarida diqqatga xar xil ta'rif beriladi, uni yoritishda psixologlar turli nazariyaga asoslanib yondashadilar. Diqqat deb ongni bir nuqtaga to'plab, muayyan bir ob'ektga aktiv (faol) qaratilishi aytiladi (P.I.Ivanov). P.I.Ivanovning fikricha, biz faoliyatimiz jarayonida idrok va tasavvur qiladigan xar bir narsa, xar bir hodisa, o'zimiz qilgan ishimiz, uy va fiqlarimiz diqqatning ob'ekti bo'la oladi. Demak, xar qanday kasbiy faoliyat peredmetlari diqqatning ob'ekti bo'la oladi.

Diqqat deb ongimizni bir nuqtaga to'plab, ma'lum narsa va hodisalarga faol yo'naltirilishiga aytiladi. diqqat sezish jarayonida, idrok qilishda, xotira, xayol va tafakkur jarayonlarida xar doim ishtirok etadi. Demak, diqqat barcha aks ettirish jarayonlarimizning doimiy yo'ldoshidir.

Diqqat inson faoliyatining barcha turlarini muvaffaqiyatli amalga oshirishning va ularni samaradorligini ta'minlovchi muhim shartlardan biridir. Kishi faoliyati qanchaliq murakkab, serzaxmat, davomiylik jihatdan o'zoq muddatli, mas'uliyat hissini taqozo qilsa u diqqatga shunchaliq yuksak shartlar va talablar qo'yadi. Inson ziyrakligi, farosatlilik, tez payqashi, sinchkovligi, dilkashligi uning turmush sharoitida, Shaxslararo munosabatida muhim omil sifatida xizmat qiladi. Diqqat aqliy faoliyatning barcha turlarida ishtirok etadi, insonning xatti-xarakatlari xam uning ishtirokida sodir bo'ladi.

Psixologiya fanida diqqatga xar xil ta'rif beriladi, uni yoritishda psixologlar turli nazariyaga asoslanib yondashadilar. Diqqat deb ongni bir nuqtaga to'plab, muayyan bir ob'ektga aktiv(faol) qaratilishi aytiladi (P.I.Ivanov). P.I.Ivanovning fikricha, biz faoliyatimiz jarayonida idrok va tasavvur qiladigan xar bir narsa, xar bir hodisa, o'zimiz qilgan ishimiz, uy va fiqlarimiz diqqatning ob'ekti bo'la oladi

Ixtiyoriy diqqat – ongning oldindan belgilangan maqsadga muvofiq irodaviy va asabiy faollik ko'rsatgan holda muayyan ob'ektga yo'nalishi va unga to'planishdan

⁶ Duane P.Schults. Theories of Personality. Wadsworth, a division of Thomson Learning, Inc. Copyright © 2005

iborat diqqat turi.

Ixtiyoriydan keyingi diqqat – diqqatning muayyan ob’ektga, avvalo, ixtiyoriy ravishda qaratilib, so’ngra uning ahamiyati tushunilgan sari o’z-o’zidan qaratilib boriladigan (avtomatlashgan) diqqat turi. Ushbu tushuncha psixologiya faniga N. F. Dobrinin tomonidan kiritilgan.

Diqqat chalg’ishi – ma’lum bir faoliyat jarayonida diqqatning bir ob’ektdan boshqa bir ob’ektga ixtiyorsiz ravishda o’tib turishidan iborat salbiy xususiyati.

Diqqatning hajmi – diqqatning bir vakgning o’zida qamrab olishi mumkin bo’lgan mustaqil ob’ektlar miqdori bilan o’lchanadigan xususiyati. Diqqatning xajmi eksperimental sharoitda 2-6 mustaqil ob’ektga tengdir.

Diqqatning ob’ektlari o’rtasida qanchaliq yaqin bog’lanishlar mavjud bo’lsa, uning xajmi shunchaliq keng bo’ladi va aksincha.

Diqqat ob’ekti – ongimiz atrofdagilardan ajratib olgan holda yo’naltirilgan va faol to’plangan narsa yoki hodisa. Diqqat ob’ekti faqat ob’ektiv narsalar emas, balki sub’ektiv hodisalar, o’z his tuygularimiz, fiqrlarimiz, xayol yoki xotira tasavvurlarimiz va boshqa shu kabilar xam bo’lishi mumkin.

Ixtiyorsiz diqqat – ongimizning oldindan belgilangan maqsadsiz ravishda muayyan ob’ektga yo’naltirilishi va unga to’planishidan iborat diqqat turi. Ixtiyorsiz diqqat ob’ektlari narsa va hodisalarning odatdan tashqari holati, belgisi, sifati va boshqalardir.

Diqqatsizlik – diqqatni ob’ektga yo’naltira va tuplay olmaslik, atrofdagi kishilarga nisbatan diqqatsizlik yoki iltifotsizlikdan iborat salbiy xarakter hislati.

Diqqatning o’zgarib turishi – idrok, xotira, tasavvur yoki tafakkur jarayonida diqqatning ma’lum vaqt ichida dam kuchayib, dam susayib turishdan iborat qonuniyat; diqqat ba’zan daqiqaga 25-30 marta xam o’zgaradi. Diqqatning o’rtacha o’zgarish tebranish chastotasi 2-3 sekundga tengdir.

Ko’ruv diqqati – narsa va hodisalarni ko’ruv organi orqali idrok qilish, esga tushirish munosabati bilan namoyon bo’ladigan diqqat turi.

Iqkinchi tartibli ixtiyoriy diqqat – ongimizning muayyan ob’ektga ixtiyorsiz ravishda yo’naltirilsada, uning ustiga ma’lum vaqt barqaror holda, to’planib turishidan iborat ixtiyoriy diqqat turi; diqqat to’plangan ob’ektining mazmuniga qarab ixtiyorsiz diqqatning ixtiyoriy diqqatga aylanishi.

Ichki diqqat – ongimizning o’z sub’ektiv taassurotlarimiz, his- tuygularimiz va intilishlarimizga qaratilishidan iborat diqqat turi.

Tashqi diqqat – ongimizning ob’ektiv voqealiqdagi narsa va hodisalarga, ularning ayrim belgi va xususiyatlariga yo’naltirilish, ularda faol to’planadigan diqqat turi.

Bedor holat – bosh miya yarim sharlaridagi tegishli nerv markazlarining ko'zg'alishi bilan belgilanadigan uyqudan tashqaridagi holat, ongli holat. Shaxs bedor holatidagina ma'lum bir faoliyat turini amalga oshira oladi.

Ko'zg'alish markazi – markaziy asab tizimining ko'zgalish jarayoni ruy bergan uchastkasi.

Diqqat depretsiyasi (lot. deprezyu-pasayish) – turli tashqi va ichki omillarga ko'ra ob'ektda to'planish va mustaxkamlanishning kuchsizlanishi va bo'zilishi. Paradoks fazasi-kuchli ko'zg'atuvchilarga qaraganda kuchsiz ko'zgatuvchilarning kuchli reaksiyasining vujudga keltirishi (patologik holatlar nazarda tutiladi). Orientir refleksining elektrofiziologik simptomlarining barqarorlashuvi – ixtiyoriy diqqat bo'zilganda maqsadga muvofiq topshiriq berish va oqilona instruksiya yoki ustanovka berish xamda vaziyatga qarab uni o'zlashtirishorqali insonda orientirovka refleksini qaytadan tiqlashdan iborat korreksion faoliyat.

Diqqat korreksiyasi (lot. Tuzatish) – insonda diqqat patologik holatga (buzilishga) uchraganda maxsus usul va uslublardan foydalanib to'zatis.

Odamning diqqati bir qancha xususiyatlariga ega bo'lib, ulardan asosiylari

Diqqatning bo'linuvchanligi va diqqatning ko'chuvchanligidan iboratdir. diqqatning kuchi va barqarorligi deb odam o'z diqqatini biror narsa yoki hodisaga o'zoq muddat davomida muttasil qaratib tura olishiga aytiladi. diqqatning kuchi va barqarorligi deb odam o'z diqqatini biror narsa yoki hodisaga o'zoq muddat davomida muttasil qaratib tura olishiga aytiladi. diqqatning bo'linuvchanligi. diqqatning bo'linishi deganda, biz ayni bir vaqtda diqqatimizni iqki yoki uch narsaga qaratilishini tushunamiz. Agar diqqatimiz faqat bitta narsaga qaratilgan bo'lsa, ya'ni diqqatimiz faqat bitta narsa ustida to'plangan bo'lsa buni konsentratsiyalashgan (to'plangan) diqqat deb yuritiladi. Buning aksicha, agar diqqatimiz ayni bir vaqtda bir necha narsaga qaratilgan bo'lsa, buni bo'lingan (taqsimlangan) diqqat deb yuritiladi.⁷

Diqqatning bo'linishi xar kimda xar xil bo'ladi. Buning sababi shundaki, diqqatning tengilliq bilan bo'linishi diqqatimiz qaratilgan narsalarning ilgari bizga qanchaliq tanishligi bilan bogliqdir.

Sezgi bilish jarayonidan biri hisoblanadi. **Sezgi** – oddiy bilish jarayoni, aks ettirishning dastlabki shakli ya'ni sezgi organlariga tashqi dunyoning alohida sifatleri tasviri. Segzi kognitiv jarayonning boshlangich nuqtasi. (R.Solso).

Psixologlar fiqricha, sezish jarayoniga kirish psixiq faoliyatni tushuntirishdagi eng

⁷ Duane P.Schults. Theories of Personality. Wadsworth, a division of Thomson Learning, Inc. Copyright © 2005

birinchi qadam hisoblanadi. Lekin bizning miya faoliyatimiz xam biz nima sezsak o'shani aniqlab beradi. Biz his tuyg'ularni iqqala tomondan xam sezish yani miyaning yuqori qismidan keladigan va bizning tajriba va umid ishonchlarimizga yo'naltiradi. Bizning sezish qobiliyatlarimiz turli chiziqlarni, burchaklarni va ranglarni anglashga yordam beradi.

Tabiat sezish qobiliyatini xar narsaga in'om etadi. Inson o'ziga kerak bo'lgan xar qanday organizmdagi eng kerakli ma'lumotlarni topa oladi. qurbaqa uchadigan xashoratlar bilan oziqlanadi. Bunda faqat qora va oq ranglar signali etib boradi.

Atrof muhitda sodir bo'layotgan muhim voqea hodisalarni biz sezgi organlarimiz orqali qabul qilamiz, quloqlarimiz eng sezgir organdir. Tovush chastotalari orqali inson ovozini chaqaloq yigisidan farqlaydi.

Insoniyat tajribasi natijasida xayvonlar sezgi qobiliyati xam aniqlangan. Ko'chib yuruvchi qushlar ichki sezgisi orqali qayerda ko'lishga munosib joy ekanligini anglashadi. Ko'rshapalak va delfinlar esa o'ljasini qayerda osonroq tuta olishiga qarab joy tanlashadi. Bulutli kunlarda asalarilar o'zlari uchun ma'lum quyosh nurini hosil qila oladilar.

Missiy moslashishning vazifasi nima?

Siz qo'shni xonaga kirganingizda noxush xidni sezdingiz. Bu yerdagilar bu xidga qanday chidayotganliqlariga xayron qoldingiz, biroz vaqt o'tgach bu xidni payqamay ko'ydingiz.

Missiy moslashish – bu sizning oldingi holatingiz o'zgarmagan holda keyingi holatga kirishish jarayonidir. (Bu holat siz qo'l soatingizga qarab olgan vaqt davomida sodir bo'ladiyu, siz buni bir necha soniyalargina his qilasiz. Holatga moslashganimizdan so'ng nerv xujayralarimizda o'sha holatga moslashish hissi uyg'onadi.

Nega biz xar doim atrofimizdagi narsalarni diqqat bilan kuzatamiz. Chunki bizning ko'zlarimiz shunga moslashgan.

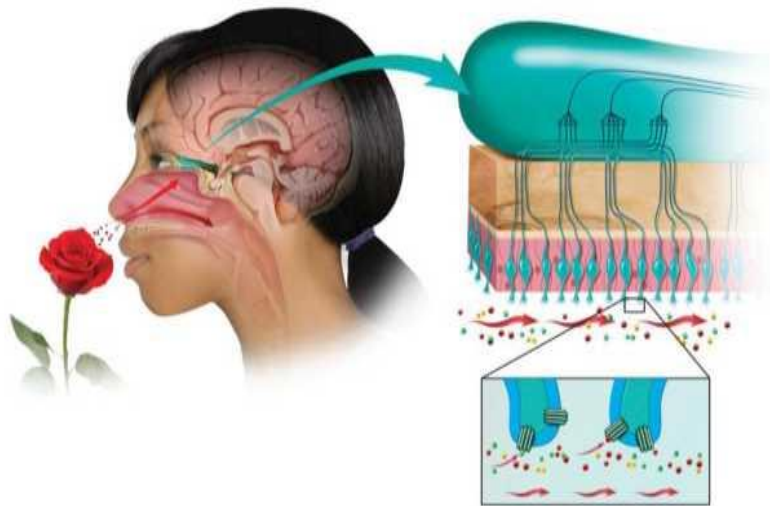
Marining ko'zi xarakatlanishi bilan proektordagi rasm xam xarakatlana boshlaydi. Mari qayerga qaramasin tasvir xam shu tomonga xarakatlanadi. Agar biz bunday qurilmani yon tomondan yuz orqali joylashtirsak, Mari nimani ko'rar ekan? Birinchidan, u to'liq manzarani ko'radi. Lekin bir necha soniyadan so'ng uning ko'rish tizimida charchoq kuzatiladi va narsalar boshqacha ko'rina boshlaydi. Oz ozdan tasvir yo'qola boshlaydi, birozdan so'ng tasvir to'liq yoki tanish bo'lak shaklida tiqlanadi va keyin g'oyib bo'ladi.²⁵

Sezgi psixiq jarayonlarning boshlang'ich darajasi hisoblanadi. Faqat sezgi jarayoni

orqali ma'lumotlar bizning ongimizga kirib keladi. Sezgining psixiq xususiyatlarini tushunish uchun sezgining turli tomonlarini tahlil qilishimiz kerak. Biz sezgini signalli va aks ettiruvchi funksiyalarini ajratishimiz kerak. Bir tomondan sezgi organizm uchun sharoitlarni ajratuvchi signal hisoblanadi. Biroq, sezgining o'rni shu bilan yakunlanmaydi sezgi aks ettirishning maxsus funksiyasiga ega, ular iz yoki ob'ektiv dunyoning sub'ektiv obrazini yaratadilar bu inson va xayvonlarga o'zini tutish imkoniyatini yaratadi. Bizga ma'lumki inson yoki xayvon organizmlariga kirib kelayotgan ma'lumotlar signallar tizimiga ega. Xayvonlar uchun bu signallar tizimi oziqlanish, ximoyalanish yoki jinsiy xarakterga egadir. Xayvonlar uchun signallar tizimi faqat hayot uchun ahamiyatli holatlarga nisbatan qo'llanilishi mumkin. Masalan: mushuk ko'ng'iroq tovushiga e'tibor bermasligi mumkin, lekin sichqonning qimirlayotgan tovushiga javob reaksiyasini qaytara oladi. Ona qattiq tovushga e'tibor bermasligi mumkin, biroq farzandining yig'i tovushiga uyg'onadi.

Sezgini faqat "signallar" tizimi deb e'tirof etilsa xato bo'ladi. Ular narsalarning sub'ektiv xususiyatlarini xam aks ettiradilar. Sezgi tufayli bizda ob'ektiv dunyoning sub'ektiv obrazi paydo bo'ladi. Bu ob'ektiv dunyoning sub'ektiv obrazi insonni tashqi muhitga moslashish imkoniyatini beradi.

Inson psixiqasi shunday murakkab tuzilganki u o'zi uchun nafaqat qiziq bo'lgan signallarni balki mavjud bo'lgan tashqi dunyoning ob'ektiv *holatlarini xam qabul qiladi.*

4-rasm. Sezgining paydo bo'lishi

Ko'pgina olimlar sezgi haqida o'z qarashlarini keltirib o'tishgan. Birinchi qarash: sezgi tashqi olam bilan aloqa o'rnatuvchi jarayondir. Faylasuf idealistlar sezgi organlar

bizni tashqi dunyo bilan birlashtirmaydi, balki ulardan ajratadi. Sezgi organlari orqali real bo'lmagan mavjud bo'lgan ob'ektlarni qabul qilamiz. Bu fiqlar ingliz faylasufi Berkli tomonidan keltirilgan. I.Kant xam bu fiqrni tasdiqlagan, nemis faylasufi Ernest Max tomonidan xam bu fiqlar tasdiqlangan. Masalan men yashil rangdagi maysaga qarayapman, lekin bu ob'ektiv yashil rangni idrok qilayapmanmi. Ya'ni insonning ko'z gavxariga tushgan nur rangni o'zgartiradi Berklining fiqriga ko'ra, biz xaqiqatdan xam maysaning rangini bilmaymiz shuning uchun xam biz illyuziyalar dunyosida yashaymiz. Chunki, bu holatlar bizning sub'ektiv fiqrimiz hisoblanadi.

Shunga yaqin fiqlarni Kant xam aytib o'tgan. Men ob'ektiv olam haqidagi fiqlarni faqat sezgilarim orqali qabul qilaman. Men sezgi organlarim chegarasidan chiqib olmayman. Sezgi organlarim meni tashqi dunyodan ajratadi, ularni birlashtirmaydi.

Ernest Max xam bu fiqrga kushilgan tashqi dunyo mening sezgilarimning kompleksidir, bu sezgilar fiziologik jarayonlarning aks ettirishidir.

XIX asrning o'rtalarida iqqi taniqli fiziologlar idealistik nazariyani mustaxkamlashgan. Ularning biri Ioganis Myuller iqqinchisi Gelmgolslardir. Ularning fiqlarini yuqorida keltirilgan tushunchalar to'ldiradi. Ular psixologiyada sezgi organlarining maxsus energiyasi qonuniyati nazariyasini kashf qilishgan. Olimlar sezgi organlari bizni tashqi dunyoga yaqinlashtirmaydi, balki ularni bir biridan ajratadi deb hisoblashgan.

Miller alohida sezgi organlarini ko'zatiq quyidagi xulosalarga kelgan. Xar bir sezgi organlari o'ziga xos bo'lgan energiyaga egadir va shular tashqi dunyoga ta'sir o'tkazadi. Masalan, bizning sezgi organlarimizga turlicha ta'sir o'tkazishimiz xar bir sezgi organlarimizning o'ziga xos kodlari mavjud.⁸

Sezgining klassifiqatsiyasi. Sezgilarni 3ta katta sinfga ajratish mumkin. Bular introseptiv (organizmdagi sezgilar), propriotseptiv sezgilar (xarakatdagi organlar sezgisi), eksterotseptiv sezgilar (tashqi dunyodan kelayotgan sezgilar) dir.

Hamma ichki organlarda tomir devorlari, oshqozon devorlarida sezuvchan to'qimalar joylashgan, ular xar bir holatlarga javob beradilar, bu to'qimalardan biri esa bosimga javob beradi. Har qanday ichki organlarning holatlari boshqariladi bunda introretseptorlarning o'rni katta. Bu to'qimalarning ko'zg'alishi anglangan sezgilarni aniqligini ko'rsatmaydi. Sechenov ularni «qorong'u sezgilar» - deb nomlab, tashqi dunyodan ajratuvchi deb atagan. Bu korongu sezgilar so'z orqali ifodalanmaydigan

⁸ Duane P.Schults. Theories of Personality. Wadsworth, a division of Thomson Learning, Inc. Copyright © 2005

sezgilarni beradi. Ba'zi bir tadqiqotchilar komfort yoki diskomfort tushunchasini beradi deb e'tirof etishadi. Bu sezgilar emotsional xarakterga ega, bo'lar organizmning holatlarini aks ettiradi.

Bu sezgilarning organizm uchun o'rni kattadir. Bu sezgilar mayl va extiyojlarni xam tug'diradi. Ochliq, chanqov, havo etishmasligi va boshqalar, bu sezgilarni biologik mayl va extiyojlarning asosi deb hisoblanadi.

Intoretseptiv sezgilar: bizni qornimiz ochsa ovqatlanamiz, chanqasak chanqovni qondiramiz. Bu sezgilarni murakkab reflektor jarayoni dEsak mubolaga bo'lmaydi, bo'larning natijasida esa extiyojlar qondiriladi.

Ameriqaliq fiziolog olim Kennon introretsertor funksiyalarni o'zlashtirish maqsadida gemostazis tushunchasini kiritgan, gemostazis organizmda qaytadigan muvozanat holatini bildiradi. Gemostazis introretseptor signallarning shakllanishi orqali vujudga keladi.

Intoretseptorlarning ishi reflektor jarayonlarining ichki organizmlarda asosiy jarayoni hisoblanadi, ular qat'iy muvozanat yoki gemostazisni saqlab turadi.

Proprioretseptiv sezgilar: introretseptiv sezgilar bilan bir qatorda boshqa sezgi organlari xam mavjud. Bu proprioretseptorlar tizimidir, ular xarakat, muskul to'qimalari signallarini qabul qilish imkoniyatini beradi.

Bizning muskul, bo'g'im to'qimalarimizda sezuvchan nerv to'qimalari mavjud, ular bizning muskullarimiz haqidagi ma'lumotlarni beradi.

Ko'p vaqtlar davomida xarakatni amalga oshirish uchun efferent xarakat ko'zg'atuvchilarini o'zi kifoya qiladi degan fiqr mavjud edi. N.A.Bernshteyn umrining ko'p qismini xarakatni o'rganishga bag'ishladi, uning tadqiqotlarini ko'rsatishicha xarakat apparati murakkab tuzilgan, uni xarakatga keltirish uchun efferent impulsning o'zi kifoya qilmaydi. Ixtiyoriy xarakatni boshqarish uchun proprioretseptorlardan keluvchi afferent signallarni mustaxkamlash kerak, bugimlarning xarakatlari esa bevosita shu retseptorlarga bog'liqdir.

Interoretseptorlar ichki gemostazisning organi hisoblanadi, proprioretseptorlar tashqi gemostazisning organi hisoblanadi. Interoretseptorlar organizmdagi moddalar almashinuvini nazorat qiladi, proprioretseptorlar xarakatlarni koordinatsiya qiladi va koordinatsiya apparatini nazorat qiladi.

Ekstereoretseptiv sezgilar: sezgilarning uchinchi katta sinfi ko'p darajada tadqiq qilingandir, bo'lar ekteroretseptorlar hisoblanadi, ular tashqi dunyodagi signallari tizimidir.

Eksteroretseptorlarning klassifiqatsiyasida iqki xil tizim mavjud sistematiq va

genetik. Ekstereoretseptor sezgilarni shartli ravishda iqki turga ajratish mumkin. Kontakt sezgilar bu sezgilar bevosita aloqaga kirishadigan sezgilardir bular ta'm bilish, teri tuyush, hid bilish sezgisi hisoblanadi, distant sezgilar bo'lar ko'rish va eshitish sezgisi hisoblanadi.

Kontakt va distant retseptorlar orasida miqdoriy farq mavjud. Kontakt retseptorlar vaqtli shakllangan bo'lib diffuz, differensiallashmagan, predmetli bo'lmagan sezuvchanliqni shakllantiradi. Distant retseptorlar sodda tuzilgan jonivorlarda yuk, jonzotlar kanchliq rivojlangan bo'lsa distant retseptorlar shuncha katta o'ringa egadir.Bo'larning barchasi sistematiq yondoshuvga misol bo'ladi.

Eksteroretseptorlarning klassifiqatsiyasini genetik yondoshuvi yoki sezuvchanliq ko'rinishining evolyusion klassifikatsiyasi hozirga qadar sezuvchanliqni uch xil sinfi haqida so'z yuritadi (intro, proprio, ekstro).

Sezgi turlarining psixologik tavsifi: psixologiya fanida uchta katta gurux(turkum)ga ajratilgan sezgilar (eksteroretseptiv, prioretseptiv, interoretseptiv) o'z navbatida quyidagi turlarga bo'linadi:

- Ko'rish sezgilari.
- Eshitish sezgilari.
- Xid bilish sezgilari. Eksterotseptiv
- Ta'm bilish sezgilari
- Teri sezgilari.
- Muskel-xarakat (kinEstetiq).
- Statiq sezgilar Propriotseptiv
- Organiq sezgilar. Interotseptiv

11 -Mavzu: I D R O K VA KASBGA YO`LLASH

R e j a :

1. Idrokning ta'rifi.
2. Idrok xususiyatlari.
3. Vaqt , harakatning va fazoni idrok qilish.
4. Kasbga yo'llashda idrok qonuniyatlarini hisobga olish.

Idrok, predmetlilik, yaxlitliq, strukturalilik, barqarorliq, N.M.Sechenov, konstantliq, appersepsiya, I.P.Pavlov, reflektor, analizatorlar, shakl, hajm, akkomadasiya,

konvergeniya, illyuziyalar.

Idrok sezgiga nisbatan murakkab va mazmundor psixiq jarayon hisoblanganligi sababli barcha ruhiy holatlar, hodisalar, xususiyatlar, xossalar va inson ongining yaxlit mazmuni, egallangan bilimlar, tajribalar, ko`niqmalar bir davrning o`zida namoyon bo`ladi, aks ettirishda ishtirok etadi.

Narsa yoki hodisalarning sezgi a "zolariga bevosita ta "siri jarayonida kishi ongida uning aks etishi idrok deb ataladi.

Qo`zg`atuvchining alohida xususiyatlari aks etadigan sezgilardan farqli o`laroq, idrok narsalarni uning hamma xususiyatlari bilan birgaliqda aks ettiradi. Bunda idrok alohida sezgilar yig`indisi tarzida emas, balki hissiy bilishning o`ziga xos xususiyatlari bilan sifat jihatidan yuqori bosqichi sifatida tasavvur qilinadi.

Kasb xodimlari faoliyatida idrok kasbiy faoliyat uchun muhim ahamiyat kasb etadigan hodisa, holat, obyektlardan predmetli ravishda kerakli narsalarni ajratib olib, yaxlit holda ongida aks ettirish, oddiy shaxs ko`ra olmaydigan holatlardagi narsalarni tez va oson ilg`ash jarayonidir. Yaxshi rivojlanmagan kasbiy idrok xodimda

Idrok etish jarayonida alohida holdagi sezgilarning tartibga solinishi hamda narsa va voqea-hodisalarning yaxlit obrazlarga birlashuvi yuz beradi illyuzion (noto`g`ri) idrok qilish xususiyatini shakllantiradi.

Narsalar yoki hodisalarning sezgi a'zolariga bevosita ta'sir qilish jarayonida kishi ongida aks etishiga sezgilarning tartibga solishi hamda narsalar va voqea-hodisalarning yaxlit obrazlariga birlashuvi yuz beradi. Idrokning sezgidan farqi, narsalarni umumlashgan holda, uning hamma xususiyatlari bilan birgaliqda aks ettirilishidir. Idrokning muhim xususiyatlari uning predmetliligi, yaxlitligi, strukturaliligi, doimiyligi (konstantligi) va anglashilganligidir. Idrok narsalarni

umuman, uning hamma xususiyatlari bilan birgaliqda aks ettiradi. Bunda idrok alohida sezgilar yig'indisidan iborat tarzda emas, balki hissiy bilishning o'ziga xos xususiyatlari bilan sifat jihatidan yuqori bosqichi sifatida tasavvur qilinadi. Idrokning ancha muhim xususiyatlari predmetlilik, yaxlitlik, strukturalilik, barqarorlik va anglanilganliqdan iborat Idrokning predmetliliği ob'yektivlashtirish hodisasi deb atalmish hodisada, ya'ni tashqi dunyodan olinadigan axborotning o'sha dunyoga mansubligida ifoda etadi. Bu xildagi mansubliq bo'lmasa, idrok kishining amaliy faoliyatida o'zining mo'ljal oldirish va yo'naltirishdan iborat vazifasini bajara olmaydi. Idrokning predmetliliği tug'ma xislatga kirmaydi. Predmetlilik idrokning belgisi sifatida hatti-harakatni boshqarishda alohida rol o'ynaydi Idrokning yana bir xususiyati uning yaxlitligidir. Sezgi a'zolariga ta'sir qiladigan narsaning ayrim xususiyatlarini aks ettiradigan sezgilardan farqli o'laroq, idrok narsaning yaxlit obrazi hisoblanadi. O'z-o'zidan ravshanki, bu yaxlit obraz narsaning ayrim xususiyatlari va belgilari haqida turli xil sezgilar tarzida olinadigan bilimlarni umumlashtirish negizida tarkib topadi Idrokning yaxlitligi uning strukturaliligi bilan bog'langandir. Idrok ma'lum darajada bizning bir lahzaliq sezgilarimizga javob bermaydi va ularning shunchaki oddiy yig'indisi ham emas. Biz ana shu sezgilardan amalda mavhumlashgan va birmuncha vaqt davomida shakllanadigan umumlashgan strukturani idrok etamiz. Agar kishi birorta kuyni tinglayotgan bo'lsa, oldinroq eshitgan ohangi yangisi eshittira boshlangandan keyin ham uning qulog'iga chalinayotganday tuyulaveradi.

Idrokning yaxlitligi va strukturaliligi manbalari, bir tomondan, aks ettiriladigan ob'yektlarning o'ziga xos xususiyatlarida va, ikinchi tomondan, insonning aniq faoliyatida gavdalanadi. I.M.Sechenov ta'kidlaganidek, idrokning yaxlitligi va strukturaliligi analizatorlarning reflektor faoliyatining natijasidir.

Idrokning yaxlitligi va strukturaliligi manbalari, bir tomondan, aks ettiriladigan ob'ektlarning o'ziga xos xususiyatlaridir, va ikinchi tomondan insonning konkret faoliyatida gavdalanadi, ya'ni analizatorlarning reflektor faoliyati natijasidir.

Idroknig doimiyligi, konstantligi narsani idrok qilish sharoitlari o'zgarishiga qaramay, narsaga xos bo'lgan kattaliq, shaql, rang va boshqa xususiyatlarning idrokimizga nisbatan bir xilda aks etishidir. Masalan, yoritish darajasi o'zgarishiga qaramay, biz qorni oq, ko'mirni qora narsa sifatida idrok qilaveramiz. qizil chiroq ostida kitob sahifasi qizil bo'lib ko'rinsa ham uni oq deb, samolyotdan qaraganda erdagi odamlar va narsalar kichkina bo'lib ko'rinsa ham ularni odatdagiday kattaliqda deb idrok qilaveramiz. Kitob qanday ko'rinsa ham uni to'rtburchak deb, stakandagi qoshiq siniq ko'rinsa ham uni butun deb idrok qilamiz.

Narsalarning shaqli, katta kichikligi, rangini doimo bir xilda idrok qilish amaliy jihatdan nihoyatda katta ahamiyatga egadir. Idrokning konstantligi tevarak atrofdagi narsalarni aslida qanday bo'lsa shundayligicha ob'ektiv ravishda bilishga imkon beradi.

Pertseptiv sistemaning faol ta'sir ko'rsatishi idrok konstantligining haqiqiy manbaidir. Bir narsaning bir necha ko'rinishda bo'lishi uning invariantligi deb, ya'ni obraz invariantligi, xilma xilligi deb aytiladi.

Idrok yaxlitligi va konstantligi kishining o'tmish tajribasiga bog'liq bo'lib, bu xususiyat appertseptsiya

deyiladi.

Demak, idrok faqat narsaga emas, idrok etayotgan sub'ektning o'ziga ham bog'liqdir.

Idrokda hamisha

idrok etuvchi kishi shaxsining xislatlari, uning idrok etilayotgan narsalarga munosabati, kishining ehtiyojlari, qiziqishlari, intilishlari, istaqlari va his-tuyg`ulari u yoki bu tarzda aks etadi. (qandaydir shaqllarni «uchburchak»,

«aylana», «krujka» deb idrok qilish).

Shunday qilib, idrokning yaxlitligi va konstantligi uning teskari aloqa mexanizmi mavjud bo`lgan va idrok etilayotgan ob'ektning xususiyatlariga hamda uning hayot sharoitlariga moslashadigan, o`zini-o`zi tartibga soluvchi o`ziga xos hodisa ekanligi bilan ham izohlanadi. Idrokning anglangan bo`lishi. Garchand idrok qo`zg`atuvchisining retseptorlarga bevosita ta'siri natijasida hosil bo`lsa ham, pertseptiv obrazlar hamisha muayyan ma'noli ahamiyatga ega bo`ladi. Kishining idroki uning tafakkuri bilan, narsaning mohiyatini tushunib etishi bilan, uning ko`plab xossalarini bilishi bilan ham bog`liqdir. Narsani anglab idrok etish - unga fiqran nom berish, ya'ni idrok etilgan narsani narsalarning muayyan guruhiga, sinfiga kiritish, uni so`z vositasida umumlashtirish demakdir. Shu nuqtai nazaridan olganda goh shaql, goh fon navbatma navbat idrok etish, «Iqki mazmunli» deb ataladigan rasmlar bilan tajribalar o`tkazish diqqatga sazovordir. (Kubiqlar nechtaq, vaza yoki bir biriga qarab turgan odamlarmi q va hokazo rasmlar.)

Shunday qilib, idrok sub'ektning bundan oldingi tajribasiga bog`liq bo`ladi. Kishining tajribasi qanchaliq boy bo`lsa, uning bilimlari qanchaliq boy bo`lsa, uning idroki shunchaliq to`liq bo`ladi, buyumda u shunchaliq ko`p narsalarni ko`ra oladi.

Idrokning mazmuni kishi oldiga qo`yilgan vazifa bilan ham uning faoliyati sabablari bilan ham belgilanadi.

Sub'ektning ustanovkasi (yo`l-yo`rig`i) ham, his-hayajonlari ham idrok mazmuniga ta'sir etadi. Idrok ham sezgi kabi reflektor jarayondir. I.P.Pavlov idrokning negizini tevarak-atrofimizdagi narsalar va hodisalar reseptorlarga ta'sir etishi natijasida bosh

miyaning katta yarim sharlari qobig'ida hosil bo'ladigan shartli reflekslar, muvaqqat nerv boshlanishlari tashkil etishini ko'rsatib bergan edi. Idrok sezgilarga qaraganda miyaning ancha yuksak darajadagi tahlil qilish-umumlashtirish faoliyati hisoblanadi. Tahlil qilmasdan turib idrokning anglangan bo'lishi mumkin emas. Idrokning negizi nerv bog'lanishlarining ikkita turidan-bitta analizator doirasida hosil bo'ladigan bog'lanishlardan va analizatorlararo bog'lanishlardan tarkib topadi.

Idrok-sezgi a'zolarimizga ta'sir qilib turgan narsalarning ongda bevosita aks etishidir. Biz narsa va hodisalarni yaxlit holicha idrok qilamiz, narsalarning ayrim xossalarini esa sezamiz. Masalan, quyoshni biz idrok qilamiz, uning yorug'ini esa sezamiz, og'zimizdagi qandni idrok qilamiz, uning shirinligini esa sezamiz.

Kishining idroki uning tafakkuri bilan narsaning mohiyatini tushunib yetishi bilan chambarchas bog'liqdir. Narsani ongli idrok etish-unga fiqran nom berish, ya'ni idrok etilgan narsani narsalarning muayyan guruhiga, sinfiga kiritish, uni so'z vositasida umumlashtirish demakdir. Idrok shunchaki sezgi a'zolariga ta'sir qiladigan qo'zg'atuvchilarning oddiy yig'indisi bilan belgilanmaydi, balki mavjud ma'lumotlarni yaxshilab talqin qilish, izohlab berish yo'llarini

Idrokda-1) idrok jarayonini, ya'ni ongimizni bevosita aks ettiruvchi faoliyatni va 2) narsalarni idrok qilishdan hosil bo'ladigan sub'yektiv obrazni bir-biridan farq qilish lozim. Idrok murakkab ruhiy jarayondir. Bu murakkabliq avvalo shundan iboratki, har bir idrok tarkibiga ayni vaqtda bir necha sezgi kiradi. Masalan: dori vositani idrok qilish: uning shaklini, rangini, sezish-bu ko'rish sezgilaridir. Hidini sezish shirin-chuchukligini sezish, og'ir-yengilligini, qattiq-yumshoqligini sezish va boshqa sezgilardan tarkib topadi. Idrok qilishda analiz yordamida shu ayrim sezgilar idrokning reseptiv tomonini tashkil qiladi Idrokning nerv-fiziologik mexanizmi narsalar xossalari yig'indisining ta'g'siri bilan hosil bo'ladigan muvaqqat bog'lanishlar tizimidan iboratdir. Har bir narsadagi xossalarning shu yig'indisiga qarab, biz narsalarni bir- biridan farq qilamiz. Idrok xotira, hayol, diqqat, tafakkur, nutq kabi ruhiy

jarayonlar bilan chambarchas bog'langandir. Idrok jarayonlari faqat tevarak-atrofdagi narsalarning sezgi a'zolarimizga ta'sir qilib turishi natijasidagina emas, balki shu bilan birga idrok qilayotgan odam o'zining olamni bilishi va amaliy faoliyatida yon- atrofdagi narsalarga ta'sir qilishi natijasida ham vujudga keladi.

Idrokning tavsif qilinishida ham xuddi sezgilardagi kabi idrok qilishda ishtirok etuvchi analizatorlardagi mavjud farqlarga asoslanadi. Idrok etishda qaysi bir analizator ustunroq kelganiga muvofiq tarzda ko'rish, eshitish, paypaslab ko'rish, hidlash va ta'm bilish yo'li bilan idrok qilinishi farqlanadi.

Idrok qilish jarani, odatda o'zaro birgaliqda harakat qiladigan bir qancha analizatorlar vositasida sodir bo'ladi. Harakat sezgilari u yoki bu darajada idrokning barcha turlarida ishtirok etadi. Misol tariqasida teri tuyushi analizatori ishtirok etadigan paypaslab turib idrok etishni ko'rsatish mumkin. Shunga o'xshab eshitish va ko'rish orqali idrok etishda harakat analizatorlari ham ishtirok etadi. Idrokning har xil turlari sof holida kamdan-kam uchraydi, odatda ular bir-birlari bilan uyg'unlashib ketadi va natijada idrokning murakkab turlari hosil bo'ladi. Jumladan, o'quvchining dars paytida matnni idrok qilishi ko'rish, eshitish idroklarni o'z ichiga oladi.

Materiyaning mavjud bo'lish shakllari-fazo, vaqt va harakat idrokni tasniflashga binoan fazoni idrok etish, vaqtni idrok etish va harakatni idrok etish alohida ajratib ko'rsatiladi.

Idrok jarayoni iikki xil bo'ladi: ixtiyoriy va beixtiyoriy idrok. Oldindan belgilangan maqsadga qarab muayyan bir oyuyektini idrok qilish ixtiyoriy deb ataladi. Bemor holati bilan tanishish, kasalliq tarixi varaqasiga kiritilgan vrach ko'rsatmalarini qarab chiqish, bemor shiqoyatlarini tinglash ixtiyoriy idrokka misol bo'la oladi. Muayyan bir ob'yektini oldindan maqsad qilib olmasdan va maxsus tanlanmasdan, kuch sarf etmasdan idrok qilish jarayoni beixtiyoriy idrok deb ataladi. Bunday idrok jarayonlari

diqqatimizni beixtiyor o'ziga jalb qiladi. Masalan: uzoqda kelayotgan shoshilinch yordam mashinasi, palatadan to'satdan chinqirgan ovozni eshitamiz.

Fazoni idrok qilinishi kishining o'zini qurshab turgan muhitni chamalashining muqarrar shartlaridan bo'lib, uning ushbu muhit bilan o'zaro birgaliqdagi harakatida katta rol o'ynaydi. U ob'yektiv ravishda mavjud bo'lgan fazoning aksini ifoda etadi va ob'yektlarning shakli, hajmi va o'zaro birgaliqda joylashuvi, ular sathi, olisligi va yo'nalishlarining idrok etilishini o'z ichiga oladi.

Fazoni chamalashda harakat analizatori alohida rol o'ynaydi. Fazoni chamalashning maxsus qurollari qatoriga analizatorlar faoliyatida har iqqala yarim sharlar o'rtasidagi nerv bog'lanishlarini: binokulyar ko'rishni, binoural eshitishni, terining bimanual tuyishini, diriniq hid bilishni va shu kabilarni kiritish lozim.

Ko'zlarning turli olisliqdagi narsalarni aniq ravshan ko'rishga moslashuvi 2 ta mexanizm - akkomodatsiya va konvergentsiya yordamida yuz beradi Akkomidatsiya - ko'z gavharining egriligini o'zgartirish yo'li bilan uning aksini sindirib qaytarish qobiliyatini o'zgartirish demakdir. Akkomodatsiya, odatda konvergentsiya bilan ya'ni ko'rish o'qlarini qayd qilinayotgan narsaga yo'naltirilishi bilan bog'liqdir. Konvergentsiya burchagi bevosita masofa indiqatori ya'ni o'ziga xos masofa o'lchagich (dalnomer) sifatida foydalaniladi.

Ikkita qo'zg'otuvchi - narsaning ko'z to'rpardasidagi tasviri akkomodatsiya hamda konvergentsiya natijasida ko'zdagi mushaqlarning zo'riqishi o'lchamlari bir biriga moslangan holda birga qo'shilishi idrok etilayotgan narsaning hajmi haqidagi shartli refleks tarzidagi signal hisoblanadi. (Uzoqliqni va chuqurliqni idrok qilish, emaqldigan bolaning oyna ko'priq ustidagi harakati, zinalar nechta, kubiqlar nechtaq Va boshqa misollar).

Ko`rish illyuziyalari: 1) kamon o`qi ilyuziyasi; 2) temir yo`l izlari ko`rinishi; 3) tiq chiziqlarning boshqachako`rinishi ilyuziyasi. (Tsilindr qalpoq); 4) elpig`ich ilyuziyasi; 5) kesishish ilyuziyasi; 6) umumiy markazli doiralar ilyuziyasi va b

Nazorat uchun savollar:

Idrokning psixiq ta'rifi.

Idrokning anglanganliligi.

Idrokning fiziologik asosi.

Idkroning asosiy xususiyatlari.

Idrok turlari.

11 - Mavzu: XOTIRA VA KASBIY MASLAHAT.

R e j a :

1. Xotiraning ta'rifi.
2. Xotira turlari..
3. Xotira jarayonlari.Esda olib qolish shartlari.
4. Kasbiy maslahatda xotira qonuniyatlarini hisobga olish.

T a y a n c h s o ' z v a i b o r a l a r :

Xotira, assosiasiya, esda olib qolish, esda saqlash, esga tushurish, unutish, harakat, emosional, obrazli, so'z-mantiq, ixtiyoriy, ixtiyorsiz, qisqa muddatli, uzoq mudatli, operativ, hayol, fantaziya, obraz, tasavvur, passiv hayol, ijodiy hayol, shirin hayol, aktiv hayol, anatiliq, sintetiq agglyutinasiya, gipertolizasiya, sxematizasiya, katta yarim sharlar po`stlog`I, nerv, orzu.

Odam ko`rgan, his qilgan va eshitgan narsalarining juda oz miqdorinigina eslab qoladi. Psixiqaning eng muhim xususiyati shundan iboratki, individ tashqi taassurotlardan o`zining keyingi xatti-harakatlarida doimo foydalanadi. Individual tajriba orta borishi hisobiga xulq-atvor sekin-asta murakkablashadi. Agar tashqi dunyoning miya qobig`ida hosil bo`ladigan obrazlari beiz yo`qolib ketaversa, tajribaning shakllanishi mutlaqo mumkin bo`lmay dolar edi. Bu obrazlar bir-biri bilan

o`zaro turli xil aloqalar bog`lagan holda mustahkamlanib, saqlanib qoladi hamda hayot va faoliyat talablariga muvofiq tarzda yana boshqatdan namoyon bo`ladi.

Individning o`z tajribasini esda olib qolishi, esda saqlashi va keyinchaliq uni yana esga tushirishi xotira deyiladi.

Xotirada esda olib qolish, esda saqlash, esga tushirish va unutish kabi asosiy jarayonlar alohida ajratib ko`rsatiladi. Bu jarayonlarning har biri alohida mustaqil psixiq xususiyat hisoblanmaydi. Ular faoliyat davomida shakllanadi va o`sha faoliyat bilan belgilanadi.

Xotira mexanizmlarini o`rganishning psixologik darajasi xronologik jihatdan boshqalaridan ustunroq bo`lib, fanda turli yo`nalishlar va nazariyalarning ilgari surilganligi bilan ma`lumdir. Bu nazariyalarni ular xotira jarayonlarining shakllantirilishida subyektning faolligi qanday rol o`ynashiga va faolliqning mohiyatiga qanday yondashuviga bog`liq holda tasniflash va baholash mumkin.

Xotiraning esda olib qolish va qayta esga tushirish jarayonlari sodir bo`ladigan faoliyatning xususiyatlariga

bog`liqligi xotiraning har xil turlarini ajratish uchun umumiy asos bo`lib xizmat qiladi. Bunda xotiraning ayrim

turlari uchta asosiy mezonga muvofiq tarzda bo`linadi:

- 1) faoliyatda ko`proq sezilib turadigan psixiq faolliqning xususiyatiga qarab xotira harakat, his-hayajon, obrazli va so`z-mantiqli turlarga bo`linadi;
- 2) xotira faoliyatning maqsadi, xususiyatiga ko`ra ixtiyorsiz va ixtiyoriy turlarga bo`linadi;
- 3) materialni gancha vaqt esda olib qolish va esda saqlash muddatiga ko`ra (uning faoliyatdagi roli va tutgan o`rniga bog`liq ravishda) xotira qisqa

muddatli, uzoq muddatli va operativ turlarga bo`linadi.

Shu o`rinda xotirani mustahkamlashning quyidagi sakkizta qonunini eslab bolish tavsiya etiladi:

Anglanganliq bonuni. Oddiy, lekin murakkab qonun, ya'ni berilgan materialni qanchaliq chuqur anglasak, shunchaliq uni xotirada mustahkam muhrlagan bo`lamiz.

Qiziqish qonuni. Anatol Frans «Bilimlarni yaxshi hazm qilish uchun uni ishtaha bilan yutish kerak» deganda, albatta, materialga jonli *qiziqish* bilan munosabatda bo`lishimiz va uni yaxshi ko`rishimiz kerakligini nazarda tutgan.

Ilgarigi bilimlar qonuni. Ma'lum mavzu yuzasidan bilimlar qanchaliq ko`p bo`lsa, yangisini esda saqlab qolish shunchaliq oson bo`ladi. Masalan, ilgari o`qigan biror kitobni qaytadan o`qib, uni yangidan o`qiyotganday his qilsangiz, siz ilgarigi tajribangizni his qilishingiz mumkin. Demak, eski bilimlar tajribaga aylangandagina yangilariga zamin bo`la oladi.

Eslab qolishga tayyorgarlik qonuni. Biror materialni eslab qolishdan avval, bo`lg`usi aqliy ishga qanday hozirlik ko`rgan bo`lsangiz, shunga mos tarzda eslab qolasiz. Agar materialni mutaxassis bo`lishim uchun juda kerak deb, muhimligini anglasangiz, u narsa xotirada muhim saqlanadi.

Assotsiatsiyalar qonuni. Bu qonun haqida eramizdan avval Arastu ham yozgan. Qonunning mohiyati shundaki, bir vaqtda shakllangan tasavvurlar xotirada ham yonma-yon bo`ladi. Masalan, muayyan xona o`sha yerda ro`y bergan hodisani ham eslatadi.

Ketma-ketlik qonuni. Harflarni alifbodagi tartibida yoddan aytish oson, uni teskarisiga aytish qiyin bo`lganidek, xotirada ham ma'lumotlarni ma'lum tartibda joylashtirishga va kerak bo`lganda, tartib bilan birin-ketintiqlash maqsadga muvofiqdir.

Kuchli taassurotlar qonuni. Eslab qilinadigan narsa to`g`risidagi birinchi taassurot qanchaliq kuchli bo`lsa, unga aloqador obraz ham shunchaliq yorqin bo`ladi va siz uchun ahamiyatli ma`lumotlar oqimida eslanayotgan material ham yaxshi esga tushadi.

Tormozlanish qonuni. Har qanday yangi ma`lumot o`zidan oldingi ma`lumotni tormozlaydi. Oldingi ma`lumotning o`chib ketmasligi uchun, yangini esda saqlashdan avval, uni mustahkamlash choralarini ko`rishingiz kerak³.

Kasb xodimlari faoliyatida «kasbiy xotira - xodimning ilgari idrok etib amalga oshirgan, boshidan kechirgan,

tezkor xizmat faoliyatiga aloqador va uni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun zarur bo`lgan ma`lumotlarni eslab qolish, esda saqlash va keyinchaliq yana xotirada qayta tiqlash xususiyatlarini ifodalovchi xislat»⁴.

Kasb xodimlaridan faoliyatini tashkil etishda xotiraning muvaffaqiyatga erishtiruvchi asosiy jarayonlarini bilish talab etiladi. Xotirada axborotni eslab qolish, keyin esga tushirish jarayoni subyekt faoliyatida katta ahamiyat kasb etadi va bu axborotdan qanday maqsadda foydalanishga bog`liq.

Faoliyatning maqsadi bilan bevosita bog`liq material ko`proq esda qoladi, u hatto astoydil esda saqlash jarayonidan ham kuchli bo`ladi.

Shuni ta`kidlash joizki, esda saqlash jarayonida his-tuyg`ularning ham ta`siri kuchli bo`ladi. Kuchli hissiyot ta`sirida axborot esda yaxshi saqlanadi.

Voqea-hodisalar his-tuyg`ularni qo`zg`atsa (ya`ni kechirilgan hissiyotlarning qayta-qayta qo`zg`alishi natijasida), fiqr yuritish qobiliyati yoki aqliy faoliyat yanada faollashadi.

«Shaxs ongidagi qabul qilingan yoki qabul qilinmagan axborotlar ko`p hollarda ahamiyatga ega bo`lmay qolganda turli muddat ichida yoddan ko`tarilishi kuzatilgan. Bu holat axborotning shaxs faoliyatidagi ahamiyati bilan emas, balki hayoti yoki faoliyatida vujudga kelgan yangi sharoitlar, o`zgarishlar bilan bog`liq bo`lib, uning

birlamchi ahamiyatini susaytirib yuborishi mumkin»⁵.

Psixiqaoning eng muhim xususiyati shundan iboratki, individ tashqi ta'sirotlarning aks ettirilishidan o'zining keyingi hattiqharakatlarida doimo foydalanadi. Individual tajriba ortib borishi hisobiga xulq-atvor sekin-asta murakkablashdi. Agar tashqi dunyoning miya qobig'ida hosil bo'ladigan obrazlari beiz yo'qolib ketaversa, tajribaning shakllanishi mutlaqo mumkin bo'lmay qolar edi. Bu obrazlar bir-biri bilan o'zaro turli xil aloqalar bog'lagan holda mustahkamlanib, saqlanib qoladi hamda hayot va faoliyat talablariga muvofiq tarzda yana boshqatdan namoyon bo'ladi.

Individning o'z tajribasini esda olib qolishi, esda saqlashi va keyinchaliq uni yana esga tushirishi xotira deb ataladi.

Biz sezgan, idrok qilgan narsalar iz qoldirmasdan yo'qolib ketmaydi, balki ma'lum darajada esda saqlanib qoladi va qulay sharoitda yoki kerak bo'lganda esimizga tushadi. Kunliq tajribamiz shuni ko'rsatadi, esda qolgan narsalarning hammasi ham esimizga tushavermaydi, ularning bir qismi unutiladi. Unutish ham xotiraga oid hodisadir. Esda qolgan narsa xotira materialini, esda saqlanib turadigan va esga tushiriladigan narsa esa xotiraning mazmunini tashkil qiladi. ***Ongimiz aks ettirgan narsalarni mustahkamlash, saqlab qolish va keyinchaliq tiqlashdan iborat bo'lgan aqliy faoliyat xotira deyiladi.*** Xotira bir necha ruhiy jarayonni o'z ichiga oladi:

1. Esda olib qolish;
2. Esga tushirish;
3. Esda saqlash va unitish.

Bu jarayonlarning har biri alohida mustaqil psixiq xususiyat hisoblanmaydi. Ular faoliyat davomida shakllanadi va o'sha faoliyat bilan belgilanadi. Muayyan bir materialni *esda olib qolish* hayot faoliyati jarayonida individual tajriba orttirilishiga bog'liqdir. Esda olib qolingani keyinchalik bo'ladigan faoliyatda qo'llash uchun uni *esga tushirish* taqozo etiladi. Muayyan bir materialning faoliyat doirasidan chiqib qolishi esa uning *unitilishiga* olib keladi. Materialni *esda saqlash* uning shaxs faoliyatidagi ishtirokiga bog'liq bo'ladi. Chunki har bir muayyan paytda kishining xulq-atvori uning butun hayotiy tajribasi bilan belgilanadi.

Xotira shaxs psixiq hayotining eng muhim, belgilovchi xususiyati hisoblanadi. Xotiraning roli

«**o'tmishda yuz bergan**» narsani aks ettirish bilangina cheklanib qolishi mumkin emas.

Xotira barcha psixiq jarayonlarning eng muhim xarakteristikasi bo'lish bilan birga **inson shaxsining birligi va yaxlitligini** ta'minlaydi.

Xotira faoliyati esda olib qolishdan boshlanadi. Biz hamisha biror narsa yoki hodisani idrok qilamiz, biror narsa yoki hodisani esda olib qolamiz. Esda olib qolish jarayoni eng avval miya po'stida idrok qilinayotgan narsalar- buyum, surat, so'z, fiqr va hokazolarning «**izlari**» hosil bo'lishidan va ayni vaqtda esda olib qolinadigan material bilan kishida mavjud bilim va tajriba o'rtasida, esda qoladigan materialning ayrim qismlari yoki elementlari o'rtasida bog'lanish vujudga kelishidan iboratdir.

Esda olib qolishning iqqi turi mavjud: **assosiativ** va **mantiqan esda qoldirish**. Bir vaqtda va bir joyda birin-ketin idrok qilingan iqqi yoki bir qancha narsa va hodisalarning obrazlari o'rtasida miyada hosil bo'ladigan bog'lanish assosiativ

bog'lanish yoki assosiasiya deyiladi. Masalan, birorta ashulani eshitib turib, ayni zamonda shu ashulani aytayotgan odamning o'zini ham ko'rsak, shu ashulani idrok qilish o'rtasida yondosh assosiasiya hosil bo'ladi. Assosiasiyaning yondoshliq assosiasiyasidan tashqari o'xshashliq, qarama-qarshiliq turlari ham mavjud. Ma'nosiga tushunib yoki mantiqan esda olib qolish jarayonida asosiy o'rinda fiqrlash jarayonlari turadi. Esda qoldirilayotgan materialning ayrim qismlari va elementlari o'rtasidagi ma'no va mantiqiy bog'lanishlarni fiqr yuritish yo'li bilan ochiladi. Ma'no bog'lanishlarni ochish birorta narsaning obrazini oddiy esda olib qolish emas, balki narsa va hodisalarga xos bo'lgan eng muhim va zaruriy bog'lanishlarni ochish demakdir, bir guruh doirasiga kirgan narsa va hodisalarning umumiy va muhim belgilari, ular o'rtasidagi sabab va natija bog'lanishlarini aniqlash demakdir.

O'tmishda idrok qilingan narsalarning hisqtuyg'u, fiqr va ish harakatlarning ongimizga qaytadan tiqlanishi esga tushirish deyiladi. Esga tushirishning nerv-fiziologik asosi bosh miya po'stida ilgari hosil bo'lgan nerv bog'lanishlarning qo'zg'alishidir.

Idrok qilingan narsalar miyamizda o'rnashib qolishi, esimizda turishi tufayli, ular turli usulda esimizga tushishi mumkin. Esda saqlash deyilganda ilgari tug'ilgan taasurot, fiqr, his-tuyg'u va ish harakatlarning jonlanib, takrorlanib turishga moyilliq paydo qilishi va mustahkamlanishini tushunamiz. Ana shunday moyilliqning hosil bo'lishi va mustahkamlanib qolishi nerv sistemasining plastiqlik deb ataluvchi alohida xususiyatga ega bo'lishi bilan bog'liq. Shuning uchun ham nerv sistemasi ilgari bo'lib o'tgan tassurotlarni takrorlashga tayyor turadi. **Unutish**- ilgarilari esga olib qolingan narsalarning ongimizdan tamomila yo'qolishi, ya'ni uni esda tutishga batamom qarama- qarshi jarayon deb tushunamiz. Bu xato fiqrdir. Esdan chiqarish xotirani ko'pgina keraksiz detallardan holi qilish va eslab qolingani umumlashtirish, shu orqali esa uning saqlanib qolishiga yordam beradi. Esdan chiqarishning o'ziga xos xususiyati uning bir tekisda bo'lmasligidir. Esdan chiqarishning oldini olish uchun u

materialni shunday, biroq o'z vaqtida takrorlash kifoyadir, chunki esdan chiqarilgan narsani qayta tiqlash uchun anchagina mehnat talab qilinadi.

Xotiraning mexanizmlari haqidagi fiziologik nazariyalar I.P.Pavlovning oliy nerv faoliyati qonuniyatlari haqidagi ta'limotining eng muhim qoidalari bilan chambarchas bog'liqdir. Muvaqqat shartli bog'lanishlarning hosil bo'lishi haqidagi ta'limot-bu sub'yektning individual tajribasi tarkib topishi mexanizmlari haqidagi ta'limot, ya'ni aslida «fiziologik darajada esda olib qolish» nazariyasidir.

Xotira kishi hayoti va faoliyatining barcha jabhalarida ishtirok etishi sababli uning namoyon bo'lishi shakllari ham benihoya rang-barangdir. Xotiraning turlarga bo'linishi, eng avvalo, esda olib qolish va yana qayta eyaga tushirish jarayonlari o'rin olgan faoliyatning aynan o'ziga xos xususiyatlar bilan bog'liq bo'lishi kerak. Bu xotiraning u yoki bu turi kishida uning psixiq tuzilishiga xos xususiyat sifatida gavdalangan hollar uchun ham to'g'ridir. Muayyan psixiq xususiyat faoliyatda gavdalanmasidan oldin unda shakllanadi.

Xotira ta'riflarining esda olib qolish va qayta esga tushirish jarayonlari sodir bo'ladigan faoliyatning xususiyatlariga bog'liqligi xotiraning har xil turlarini ajratish uchun umumiy asos bo'lib xizmat qiladi. Bunda xotiraning ayrim turlari uchta asosiy mezonga muvofiq tarzda bo'linadi:

1. faoliyatda ko'proq sezilib turadigan psixiq faolliqning xususiyatiga qarab xotira **harakat, emosional, obrazli va so'z-mantiqli** turlariga bo'linadi;
2. faoliyatning maqsadlari xususiyatlariga ko'ra **ixtiyoriy va ixtiyorsiz** xotira turlariga bo'linadi
3. materialni qancha vaqt esda olib qolish va esda saqlash muddatiga ko'ra (uning faoliyatdagi roli vatutgan o'rniga bog'liq ravishda) **qisqa muddatli, uzoq muddatli** xotira turlariga bo'linadi.

Harakat xotirasi-turli xildagi ish harakatlari va ularning sistemasini esda olib qolish, esda saqlash va yana qayta esga tushirishdan iboratdir.

Emosional xotira-his-tuyg'uga xos xotiradir. His-tuyg'ular hamisha bizga ehtiyojlarimiz va qiziqishlarimiz qanday qondirilayotgani, bizning tevarak-atrofdagi olamga munosabatimiz qanday yo'lga qo'yilganligi haqida xabar berib turadi. Shuning uchun ham hissiy xotira har bir kishining hayoti va faoliyatida juda muhim ahamiyatga egadir.

Obraz xotirasi tasavvurlarni, tabiat va hayot manzaralarini, shuningdek, tovushlarni, hidlarni, ta'mlarni esda olib qolishdan iborat xotira hisoblanadi. U ko'rish, eshitish, hid bilish, ta'm bilishga oid xotiradir.

Bizning o'y-fiqlarimiz **so'z-mantiq xotiraning** mazmunini tashkil etadi. O'y-fiqlar nutqsiz mavjud bo'la olmaydi, shuning uchun ham ularga oid xotira ham shunchaki mantiqiy deb emas, balki so'z-mantiq xotira deb ataladi. O'y-fiqlar turli xildagi til shakllarida mujassamlashgan bo'lishi mumkinligi vajidan ularning aks ettirilishi materialning yo faqat asosiy mohiyatini yetkazishga, yoxud uning aynan so'z bilan ifoda etilishiga qaratilgan bo'lishi mumkin.

Biron narsani esda olib qolish yoki eslash uchun maxsus maqsad bo'lmagan holda esda olib qolish va yana qayta esga tushirish **ixtiyorsiz xotira** deb ataladi.

Oldimizga bironta maqsad qo'yib esda olib qolganimizda **ixtiyoriy xotira** haqida gap boradi.

Har kimning o'ziga xos xotira xususiyatlari bor. Xar kimning xotirasidagi farq xotiraning kuchida ifodalanadi. Ma'lumki, xotirasi kuchli va xotirasi zaif odamlar bor. Xotiraning kuchli-kuchsiz bo'lishi esda olib qolish va esdan chiqarish tezliq darajasiga qarab belgilanadi. Tez esga olib sekin, bora-bora unutish kuchli xotiraning xarakterli xususiyati bo'lsa, sekin esda olib qolish va tez esdan chiqarib qo'yish kusiz xotira belgilaridandir.

Xotira qonuniyatidan samarali foydalanish uchun eslab qolish va esga tushirish

jarayonida tabiiy assotsiatsiyalardan foydalanishni, shuningdek, xotiraning ishini yengillashtiruvchi sunʼiy assotsiativ aloqalar oʻrnatishni oʻrganish zarur

Xotirani rivojlantirish qonuniyatlar

	<i>nomlanishi</i>	<i>xususiyati</i>
	Assotsiatsiya qonuni (Aristotel)	Notanish narsani eslab qolish uchun uni birorta tanish narsa bilan bogʻlash zarur.
	Mustahkamlash qonuni (P. R. Luriya)	10 daqiqa insonga biror narsani xotirasida mustahkamlash uchun yetarli hisoblanadi.
	Esdan chiqarish qonuni (G. Ebbingauz)	Har qanday material yodlanganidan soʻng, 12 soat ichida xotirada 40% qoladi. Keyinroq esdan chiqish tezligi kamayadi, 6 sutkada axborotning 20% saqlanib qoladi.
	V. Zeyngarniq qonuni	Mashgʻulotni eng qiziq joyida tugallash, yodlanayotgan materialni eng qiziq joyida toʻxtatish qayta yodlash jarayonigacha materialning toʻliq saqlanib qolishini taʼminlaydi.
	Yosh qonuniyati	Xotira 18-25 yoshgacha yaxshilanib boradi, 45 yoshda bir xilliq saqlanib qoladi, 45 yoshdan keyin pasayib boradi.
	«Boshidan oxirigacha» qonuni	Yodlanayotgan materialning boshi va oxiridagi axborot, oʻrtasidagiga qaraganda yaxshi saqlanadi.

Koʻpgina mnemotexniq tizimlar ushbu qonuniyatlarning amal qilishiga asoslanadi. Eslab qolishning quyidagi asosiy usullari mavjud: mantiqiy, maʼnoli, mexanik va mnemotexniq.

Mantiqiy eslab qolish - eslab qolishning asosiy usuli. Ushbu usuldan qanchaliq samarali foydalanish aqliy imkoniyatlarga, maʼnoli va mantiqiy aloqalar oʻrnatishga bogʻliq. Mantiqiy eslab qolishga asos boʻladigan maʼnoli aloqalar tasodifiy yuzaga keladigan aloqalarga qaraganda ancha mustahkamligi bilan ajralib turadi. Mantiqiy eslab qolishning muhim usullaridan biri, avvalo, manbani guruhlariga ajratish, yaʼni maʼnosi boʻyicha guruhlashtirishdan iborat.

Mexaniq usul - maʼnosini tushunmay quruq yodlanadigan usul. Uning asosini esda olib qolinadigan maʼlumotlarni oddiy takrorlash, maʼnosini anglamasdan turib koʻp martalab idrok etish tashkil etadi. Mexaniq xotira ancha yuqori turdagi xotiralarning eng oddiy asosidir, usiz maʼlumotlarni eslab qola olmaymiz.

Mnemotexnika eng qiziqarli va mashq qilib rivojlantirsa boʻladigan usul. U asosan maʼnosiz axborotni bilvosita eslab qolishga xizmat qiladi. Uning yordamida maʼnoli axborotni eslab qolishning ratsional usulini ancha kuchaytirish va maʼnosiz materialni mexaniq eslab qolish samaradorligini benihoya oshirish mumkin⁶.

Kasbiy xotirani rivojlantirishning asosiy qonuniyatlarini yodda tutish zarur.

Shuningdek, Axborot inson hayoti va faoliyati uchun qanchaliq muhim boʻlsa, shunchaliq mustahkam esda qoladi va oson yodga tushadi. Shuning uchun ham qandaydir axborotni yod olayotganda doimo uni oʻzingiz, masalan, kasbiy faoliyatda maqsadga erishishingiz uchun muhimligini taʼkidlab turishingiz zarur.

Axborot inson faoliyatiga qanchaliq aloqador boʻlsa, shunchaliq mustahkam yodlanadi (eslab qolinadi).

Xotirani rivojlantirish uchun biron bilimni, qonuniyatni oddiygina yodlash emas, balki uni amaliy faoliyatda iloji boricha kengroq hoʻllash muhimdir.

Axborot qanchaliq chuqur anglansa, u xotirada shunchaliq yaxshi saqlanib qoladi. Ushbu qonuniyatdan foydalanish eslab qolish jarayonini fiqrlash jarayoniga eng ko'p darajada yaqinlashtirishni bildiradi. Anglangan holda eslab qolish obyektlarning eng muhim jihatlarini va munosabatlarini ifodalovchi mantiqiy aloqalarga asoslanadi.

Qiziqish uyg'otuvchi yoki manfaat keltiruvchi axborot oson eslab qolinadi. O'zlashtirayotgan narsamizni bizni qiziqtirayotgan, biz uchun manfaat keltiradigan narsalar bilan bog'lash - muvaffaqiyatli eslab qolishning asosiy shartlaridan biridir. Muvaffaqiyatli eslab qolishda muayyan axborotni idrok etishga tayyorgarlik va yaxshi eslab qolish maqsadini qo'yish katta ahamiyatga ega. Bular eslab qolish jarayoniga katta ta'sir ko'rsatishi bilan birga, uning natijalarini oldindan ko'rish imkonini beradi va xotirada tiqlashni osonlashtiradi.

Bir vaqtning o'zida yuzaga keladigan tasavvurlar eslash jarayonida bir-birini yodga tushiradi. Xotiraning ushbu qonuniyatidan foydalanish uchun eslab qolish va esga tushirish jarayonida tabiiy assotsiatsiyalardan foydalanish, shuningdek, ichki ishlar idoralari xodimlarining kasbiy faoliyatida xotiraning ishini yengillashtiruvchi sun'iy assotsiativ aloqalar o'rnatishni o'rganishimiz zarur

Xotirani shakllantirish usullari

Nazorat uchun savollar:

1. Xotiraning ta'rifi.
2. Xotira mexanizmlari.
3. Xotiraning fiziologik asoslari.
4. Xotira turlari.
5. Xotira jarayonlari.
6. Xotiradagi individual farqlar.

12 – mavzu: Tafakkur va kasbiy maslahat

Reja:

1. Tafakkur haqida umumiy tushuncha.
2. Tafakkur jarayonlari.
3. Tafakkur shakllari.
4. Tafakkur va masala hal qilish.
5. Tafakkur turlari.
6. Tafakkurdagi individual farqlar.

Mavzu bo`yicha tayanch tushunchalar:

Abstrakt tafakkur - mavhum narsalar haqida fiqr yuritish

Analiz - narsa va hodisalarni tahlil qilish

Sintez - ajratilgan elementlarni qaytadan birlashtirish

Umumlashtirish - bir turkumga xos bo`lgan narsa va hodisalar haqida fiqr yuritish

Taqqoslash - narsa va hodisalar o`rtasidagi o`xshashliq va farq xususiyatlar haqida fiqr yuritish

Masala - muammoli masalalar haqida fiqr yuritish

Tafakkur - narsa va hodisalarni umumlashtirib, vositali yo`l bilan aks ettirish.

TAFAKKUR HAQIDA UMUMIY TUSHUNCHA

Tafakkur inson aqliy faoliyatining yuksak shaklidir. Insonda tafakkur bo`lganligi va tafakkur bilan chambarchas nutq bo`lganligi tufayli u hayvonlardan farq qiladi, shu sababli u ongli mavjudotdir. Inson o`z atrofidagi olamda bo`lgan buyumlar va hodisalarni ongli ravishda idrok qiladi. Ongli ravishda eslab qoladi hamda esga tushiradi va ongli ravishda harakat qiladi. Tafakkur atrofidagi olamni bilish qurolidir va inson amaliy faoliyatini vujudga kelishi uchun shartdir. Biron narsa to`g`risida tafakkur qilish jarayonida fiqr paydo bo`ladi, bu fiqrlar insonning ongida hukm va tushunchalar shaklini oladi. Tafakkurning bilish faoliyatidagi roli avvalo bizning idroklarimiz va fiqrlarimizning voqeliqqa qanchaliq muvofiq bo`lishini, bo`lar haqiqat yoki xato, chinmi yoki yolg`on ekanligini belgilashda o`z ifodasini topadi. Bunday tafakkur qilish eng oddiy amaliy voqeliqda namoyon bo`ladi. Voqeliqning sezgilardagi va idrokdagi in`iqosning o`zi chinakam bilim bo`ladi. Masalan: biz quyoshning har kuni sharqdan chiqib, g`arbga botayotganini hammamiz ko`ramiz (idroklamiz). Biz erni qimirlamay turganini, asrlar davomida qilgan fiqriy faoliyati natijasidagina uzoq davom qilgan kuzatishlar o`tkazish va matematika yo`li bilan tadqiqotlar qilish natijasidagina haqiqatda quyosh er atrofida aylanmasdan, balki er o`z o`qi atrofi va quyosh atrofida aylanayotganligini aniqladiq. Demak, quyoshning harakati to`g`risidagi bizning bevosita idrokimiz voqeliqqa to`g`ri kelmas ekan. Voqeliqni to`g`ri aks etishi tafakkur bilan aniqlanadi. Yuqoriroq bosqichlarda bunday fiqrlash tafakkur jarayonlarida hosil bo`lgan hukmlar va tushunchalarning chinligini yoki chin emasligini aniqlashda ifodalanadi. ***Tafakkur deb, voqeliqdagi narsa va hodisalarni, ular o`rtasidagi***

bog`lanishlarni fiqran, umumlashtirib, vositali yo`l bilan aks ettirishga aytiladi.

Voqeliq tafakkurda, idrok va tasavvurgina nisbatan chuqurroq va to`laroq aks etadi. Biz sezgi, idrok vositasi bilan bilib olishimiz mumkin bo`lmagan narsa yoki hodisalarni, narsa yoki hodisalarning xususiyatlarini, ularning bog`lanish va munosabatlarini tafakkur vositasi bilan bilib olamiz. Masalan: bizga ma`lumki, agar yorug`liq nuri shisha prizma orqali o`tkazilsa bu nur spektorni etti rangiga ajralib ketadi. Bu ranglarni biz idrok qilamiz (ko`zimiz bilan ko`ramiz). Lekin fiziqadan bizga shu narsa aniqki, bu nurlardan bo`lak yana boshqa nurlar ham bor. Bu nurlar infraizil, ul`trabinafsha nurlar deb ataladi. Bu nurlarni biz ko`rmaymiz. Bunday nurlarni borligi tafakkur yordami bilan kashf qilingan. Biz tasavvur qilishimiz mumkin bo`lgan ko`pgina hodisalar bor. Biz bu hodisalar to`g`risida faqat fiqr yurita olamiz.

Tafakkur voqeliqni umumlashtirib aks ettirishdir. Biz ayrim narsalarni va hodisalarni, masalan, alohida stolni yoki stulni idrok qilamiz, tasavvur qilamiz, ammo umuman stol va stul to`g`risida fiqrlashimiz mumkin. Umumlashtirish natijasida bir hukmning o`zida ayni vaqtda yakka bir narsa to`g`risidagina fiqr qilib qolmasdan, balki shu narsa bilan birga narsalarning butun bir turkumi to`g`risida ham fiqr qilish mumkin. Masalan, **“O`zbekistonning hamma fuqarolari qonun oldida tengdirlar.”** Bu hukmda ayrim bir kishi to`g`risida hukm qilmasdan, balki O`zbekistonning hamma fuqarolari to`g`risida fiqr yuritamiz. Narsa yoki hodisalar to`g`risidagi eng muhim bog`lanishlar va munosabatlar tafakkur yordami bilan ochiladi. Siz qalamni barmoqlaringiz bilan 20 sm balandda ushlab turibsiz. Barmoqlaringizni ochib yuborsangiz qalam stol ustiga to`shadi, uning taqillagani eshitiladi. Biz bu hodisalarni birin-ketin idrok qilamiz va ularni xuddi shu tartibda tasavvur qilishimiz mumkin. Lekin biz bunda hodisalarni ma`lum vaqt ichida birin - ketin sodir bo`lishini idrok qilamiz, holos. Ammo ayni vaqtda tafakkur yordami bilan bu hodisalarning bir - biriga qonuniy bog`lanishdagi chuqurroq sabablar va bundan kelib chiqadigan natijalar ochiladi.

Biz hodisalarning birin - ketin o`tayotganligini qayd qilib qolavermaymiz, balki birinchi hodisa bo`lgani uchun iqkinchi hodisa ro`y berdi, undan keyingina hodisalarning har qaysisi (masalan, tovush) oldindan hodisa ro`y berganligi uchun (qalam stolga urilgani uchun) sodir bo`ladi, deb aniq qilib aytamiz va oldingi hodisaning ro`y berganligi keyingi hodisaning muqarrar keltirib chiqarganligini anglaymiz. Bu hodisalar ularning ma`lum bir vaqt ichida birin - ketin sodir bo`lganligini idrok qilganimizdan tashqari ular o`rtasida sabab - natija tariqasida bog`lanishi, ya`ni qonuniy bog`lanish bor, deb aniq qilib aytamiz. Biz shu sabab - natija tariqasidagi bog`lanishning o`zini bevosita idrok qila olmaymiz. Uni sezgi organlarimiz vositasi bilan his qilolmaymiz, (ko`rmaymiz, ushlab ko`rmaymiz, eshita olmaymiz) balki shu bog`lanish borligini idrokimizga asoslanib turib fiqr qilish yo`li bilan topamiz. So`ngra ayrim hodisalaridagi sabab-natija bog`lanishlari ochilganligiga asoslanib, umumiyashtirish yo`li bilan voqeliqning umumiy qonuniyatlarini topib olamiz. Masalan, bir holda suvning yaxlab qolganligi haroratning pasayganligi (0 dan pastda

tushib ketganligi) sabab bo`lgani aniqlangan bo`lsa va bu hodisa boshqa bir qancha hollarni ham aniqlagan bo`lsa, yana shu hollarni umumiyashtirish natijasida “harorat 0 dan past bo`lgani suv hamisha muzlaydi”, degan hukmda ifodalangan qonun topilgan. Hodisalar o`rtasidagi mavjud sabab - natija bog`lanishlarini belgilaganimiz uchun biz hozirgi paytda bizning oldimizda ro`y bermagan hodisalarning yuz berishini oldindan aytib berishimiz mumkin. Masalan: termometrda haroratning 0 dan past tushganligini ko`rishimiz bilan endi suv muzlaydi, deb oldindan ayta olamiz.

Astronomlar osmondagi jismlarning harakat qonunlarini bilganliklari uchun quyosh yoki oy qachon tutilishini rosa aniq qilib oldindan aytib beradilar. SHarq mutafakkirlari jamiyat taraqqiyoti qonunlarini ochib berganlar. Bu qonunlarni bilish ijtimoiy - siyosiy voqealarning qay tarzda borishini (bilish tufayli mumkin bo`lmoqda) oldindan bilib turish imkoniyatlarini beradi.

Oldindan bilish muayyan maqsadni qo`yishga va ana shu maqsadga muvofiq harakat qilishga imkon beradi. Odamlarning hozirgi amaliyoti bizning xilma - xil mehnatimiz natijasini oldindan bilish tufayli mumkin bo`lmoqda. Mehnat faoliyati ayni vaqtda fiqrlash faoliyati hamdir. Tafakkur yo`li bilan aniqlangan abstrakt - nazariy qoidalar inson amaliyotida sinovdan o`tkaziladi, (tasdiqlanadi yoki rad qilinadi), voqeliqni xuddi shu yo`l bilan eng to`g`ri va aniq bilib olinadi. Tafakkur ongning voqeliqni eng aniq, chuqur, to`liq, umumiyashtirib va bevosita aks ettirishga (bilishga) qaratilgan faoliyatdir, asosan narsalarni bevosita sezishimiz va idrok qilishimiz mumkin bo`lmagan bog`lanishlar va munosabatlarning aks etishidir. Fiqlar, hukmlar va tushunchalar dastlab idrok va tasavvur asosida vujudga keladi. Bu fiqlar xotirada mustahkamlanadi va so`ngra tafakkurning yuksakroq va murakkabroq jarayonlari uchun material (asos) bo`lib qoladi. Har bir kishi tevarak - atrofdagi olamni bevosita bilish bilan mashg`ul bo`lganida fiqr yuritmay, balki shu bilan birga u harakat qilayotganida ham boshqa kishilar nutq orqali aloqa qilayotganida, o`z fiqrini boshqa kishilarga bildirayotganida hamda boshqa kishilardan tayyor fiqr va bilimlarni olayotganida ham fiqr qiladi. Odamning tafakkuri til bilan bevosita bog`langandir. Fiqr va muhokamalar, bilish va tajriba til yordami bilan shakllanadi. Insoniyat jamiyatida odamlar bir - birlari bilan til vositasi orqali fiqr almashadilar.

TAFAKKUR JARAYONLARI VA FIQR YURITISH OPERATSIYALARI

Tafakkur faoliyati muayyan maqsadga qaratilgan alohida ong jarayoni tariqasida sodir bo`ladi. Bosh miyaning biror uchastkasidagi faoliyat emas, balki butun bosh miya po`stining faoliyati mana shu jarayonning nerv - fiziologik asosidir. Tafakkur faoliyati uchun avvalo analizatorning miyadagi uchlari o`rtasida vujudga keladigan murakkab bog`lanishlar muhim ahamiyatga egadir. Analizatorning bosh miya po`stidagi uchastkalari bir - biridan keskin ajralgan holda emas, balki bir - biriga tutashib, bir - biri bilan chambarchas bog`lanib ketganligi sababli mazkur bog`lanishlarning vujudga kelishi osonlashadi. Iqkinchi signal tizimida muvaqqat bog`lanishlar vujudga kelishi,

yuqorida aytib o`tilganidek, tafakkurning maxsus nerv -fiziologik mexanizmlaridir. Bunda ikinchi signal tizimining bog`lanishlari birinchi signal tizimidagi bog`lanishlarga tayanadi. I.P.Pavlov ikinchi signal tizimining ishi hamisha birinchi signal tizimi bilan o`zaro o`tkazish jarayonida hozir bo`ladi, deb ta`kidlagan. Ikinchi signal tizimi asosida, birinchi signal bilan o`zaro ta`sir qilish jarayonida “dastlab umuminsoniy empirizm”ni va nihoyat odamning o`z tevaragida olamni va uning o`zini bilish uchun oliy qurol bo`lgan fanni yaratuvchi maxsus insoniy, oliy tafakkur voqe bo`ladi. Tafakkurning muayyan bir narsaga qaratilishi uchun nerv - fiziologik asos bo`lgan orientirovka refleksi tafakkur jarayonlarida katta rol` o`ynaydi. Tafakkur jarayoni insonning bilishga bo`lgan ehtiyojlari, tevarak -atrofdagi olam va turmush to`g`risidagi o`z bilimlarini kengaytirishga va chuqurlashtirishga intilish sababli vujudga keladi. Fiqr qiluvchi kishining tafakkur ob`ektini anglashi (bilish) tafakkur jarayonining xarakterli xususiyatidir. Odam o`zi idrok qilayotgan, tasavvur qilayotgan narsalar to`g`risida fiqr qiladi. SHuning uchun tushunchalar, narsalarning butun bir sinfi (turkumi) to`g`risida fiqr qiladi. Odam o`z tafakkuri to`g`risida va boshqa psixiq jarayonlar to`g`risida, shuningdek o`ziga xilma xil ob`ektiv xususiyatlari to`g`risida fiqr qiladi, ya`ni bo`lar tafakkur ob`ekti bo`ladi. Bir narsaga tayanmagan quruqdan - quruq tafakkur bo`lishi mumkin emas. Taqqoslash, tahlil va sintez, abstraktsiya va umumlashtirish, tasniflash va tizimga solish aqliy operatsiyalarning asosiy turlaridir. Bizda yangi hukmlar ana shu operatsiyalar jarayonida hosil bo`ladi, real olamdagi narsalar va hodisalar to`g`risidagi tushunchalar vujudga keladi.

Taqqoslash. Taqqoslash shunday bir aqliy operatsiyadirki, bu operatsiya ayrim narsalar o`rtasidagi o`xshashliqni yoki tafovutni, tengliqni yoki tengsizliqni, bir xil yoki qarama - qarshiliq borligini aniqlashda ifodalanadi. Narsalarning o`xshashligi yoki tafovuti dastlab bevosita sezgilarda va idroklarda aks etadi. Taqqoslash fiqr qilish jarayoni idrok qilinayotgan narsalarning o`xshashligi yoki tafovutni aniqlash lozim bo`lganda, yoxud sezgilarda va idrokda bevosita aks etmagan o`xshashliq va tafovutni topish lozim bo`lgan hollarda voqe bo`ladi. Amaliy taqqoslash bir narsani ikinchi bir narsaga solishtirib ko`rilayotganda, masalan: bir qalamni ikinchi bir qalamga, o`lchov chizig`ini taxtaga va shu kabilarga solishtirib ko`rilayotganda sodir bo`ladi. Taqqoslash tasavvur qilinayotgan yoki o`ylanilgan narsalarni bir -biriga fiqran solishtirib ko`rish yo`li bilan amalga oshiriladi. Psixologiyani o`rganayotgan vaqtimizda biz hamisha ayrim psixiq hodisalarni bir - biri bilan taqqoslaymiz va ulardagi o`xshashliqni, tafovutni topamiz. Ayrim kishilarni bir -biriga taqqoslab, ularning qobiliyatida, xarakterida, qarashlarida tafovut yoki o`xshashliq topamiz.

SINTEZ va TAHLIL. Analiz (tahlil) narsa - buyumlarni, hodisalarni, jarayonni tarkibiy belgilari, elementlariga, qismlariga bo`lish demakdir. Tahlil jarayonida butunning uning qismlariga, uning elementlariga bo`lgan munosabati aniqlanadi. Tahlil ob`ektlari amalda ajratib bo`lmaydigan elementlarga yoki belgilarga bo`lishda ifodalanishi mumkin. Bu fiqriy tahlil, ya`ni fiqrda qilinadigan tahlildir. Psixologiyani

o`rganayotganimizda har bir psixiq hodisani bir-biri bilan taqqoslabgina qolmasdan, balki shu bilan birga tahlil ham qilamiz. O`qish mashg`uloti vaqtida tafakkurning tahlil qilish faoliyati katta o`rin tutadi. CHunonchi, savod o`rgatish, nutqni tahlil qilishdan: gapni so`zlarga, so`zlarni bo`g`inlarga, bo`g`inlarni tovushlarga ajratishdan boshlanadi. Matematiq masalani echish tahlil qilishdan, dastlab bir qancha ma`lum sonlarni, so`ngra esa noma`lum sonlarni topishdan boshlanadi. **Sintez** tahlilning aksi yoki teskarisi bo`lgan tafakkur jarayonidir. Bu jarayon ob`ektning ayrim elementlarini, qismlarini, belgilarini bir butun qilib qo`shishdan iboratdir. Sintez jarayonida murakkab bir butun narsa yoki hodisa tarkibiga kirgan elementlar yoki qismlar tariqasida olingan buyum va hodisalarning shu murakkab bir butun narsa yoki hodisaga bo`lgan munosabati aniqlanadi. Sintez elementlarning, narsa va hodisalarning qismlarini bir butun qilib qo`yishdan iboratdir, tahlil amaliy bo`lgani singari sintez ham amaliy bo`lishi mumkin. Tahlil singari sintez ham o`qish jarayonida katta o`rin tutadi. Masalan: o`qishga o`rgatish vaqtida tovushlar va harflardan bo`g`inlar , bo`g`inlardan so`zlar, so`zlardan gaplar tuziladi. Mana shuning o`zi sintezdir.

Abstraksiyalash, umumlashtirish va konkretlashtirish.

Abstraksiya shunday bir fiqlash jarayonidirki, bunday tafakkurda aks etilayotgan bir yoki bir necha ob`ektlarning biror belgisi (xususiyati, harakati, holati, munosabati) shu ob`ekt yoki ob`ektdan fiqran ajratib olinadi. Bu jarayonda ob`ektdan ajratilgan bir belgining o`zi tafakkurning mustaqil ob`ekti bo`lib qoladi. Abstraksiya, odatda tahlil jarayonida yoki tahlil natijasida sodir bo`ladi. Masalan: sinfdagi doskani qoraligi to`g`risidagi, so`ngra umuman qoralig to`g`risida fiqr qilish mumkin. Biz odamlar, samolyotlar, suv, ot va hokazolarni ko`z oldimizdagi harakatini ko`zatib turib, ularning bitta umumiy belgisini, harakatini fiqran ajratib olishimiz va umuman harakat to`g`risida fiqr qilishimiz mumkin. CHunonchi abstraksiyalash yo`li bilan bizda uzunliq, kenglik, miqdor, tenglik, son, qiymat va boshqa shu kabilar to`g`risida abstrakt tushuncha hosil bo`ladi.

Umumlashtirish tafakkurda aks etgan bir turkum narsalarning o`xshash muhim belgilarining shu narsalar to`g`risidagi bitta tushuncha qilib fiqrda birlashtirish demakdir. Masalan: olmalar, noklarda, o`riqlarda, apel`sinlarda va boshqa shu kabilarda bo`lgan o`xshash belgilar bitta tushunchada birlashadi. Biz buni meva degan so`z bilan ifodalaymiz. Daraxtlar, o`tlar, gullar va boshqa shu kabilar o`simliq degan tushunchada umumlashtiriladi.

Konkretlashtirish birinchidan, umumiy abstrakt belgining yakka ob`ektga tadbiiq etish mansub qilinadi, ifodalanadi. Masalan: biz “oq” deganimizda ko`z oldimizga kor, qog`oz, paxta va shu kabilar kelishi mumkin. Iqkinchidan, konkretlashtirish umumiy va yakka belgilari kamroq bo`lgan umumiyliqni ochishda ifodalanadi. Masalan, biz olma, olxo`ri, o`zumni mevalar qatoriga, stol, stul, divan va shu kabilarni mebel qatoriga qo`shamiz. Umumiy fiqlarni bayon qilish va izohlash chog`ida biz, odatda keltiriladigan misollarning hammasi konkretlashtirishning o`zidir.

Klassifiqatsiya (turkumlarga bo`lish), sistemaga solish atrofidagi olamni bilish uchun bitta narsani emas, balki ko`pchilik va xilma - xil narsalarni o`rganishdir. SHu sababli o`rganish uchun qulayliq tug`dirish maqsadida, shuningdek amaliy maqsadlarida mana shu ko`pchilik narsalarni guruhlariga, turkumlarga bo`lishga to`g`ri keladi. Ko`pchilik narsalarni (hodisalarni) guruhlariga bo`lish klassifiqatsiya yoki turkumlarga bo`lish deb ataladi. Masalan: kutubxonada kitoblar muqovasiga, shakliga, mazmuniga va shu kabi belgilariga qarab turkumlarga bo`lish mumkin. O`quvchilarning odatda yoshi yoki jinsiy belgilari bo`yicha, ulgurishlariga kabilarga qarab turkumlarga bo`ladilar.

Tizimga solish shundan iboratki, bunda ayrim narsalar, faktlar, hodisa va fiqrlar muayyan tartibda makondagi, vaqtdagi tutgan o`rniga yoki mantiqiy tartibda joylashtiriladi. SHu sababli makon, xronologiya va mantiqiy belgilar asosida tizimga solish turlari ajratiladi. Mebelning xonadagi joylashtirilishi, daraxtning boqqa o`tqazilishi makoniy tizimga na`muna bo`la oladi. O`tmishda bo`lib o`tgan voqealarning xronologik tartibda joylashtirilishi shu voqealarning vaqtiga qarab tizimga solishning namunasi bo`la oladi. Matematiqaga, falsafaga, mantiqqa doir darsliqlarda ilmiy materiallarning joylashtirilishi mantiqiy tizimga solishning namunasidir.

TAFAKKUR SHAKLLARI

Tushuncha voqeliqda narsa va hodisalarning umumiy, muhim farq qiluvchi maxsus belgilarini aks ettiradi, Masalan: “odam”, “kuy”, “ruchka”.

Hukm voqeliqdagi narsa va hodisalar o`rtasida mavjud bog`lanishlarni, shu narsa va hodisalarga bir xususiyatni xos yoki xos emasligi ko`rsatadi. Hukmlar ob`ektiv voqeliqni aks ettirishga qarab chin yoki xato bo`ladi. “Hozir tashqarida yomg`ir yog`yapti” (xato). Hukmlar umumiy juz`iy va yakka hukmlar bo`ladi. Umumiy hukmlarda mazkur guruhdagi mazkur sinfdagi hukmlar, hamma narsalar to`g`risida tasdiqlanadi yoki inkor qilinadi. Juz`iy hukmlarda xususiyatlar ayrim qismlarga taalluqli bo`ladi. YAKka hukmlarda tasdiqlash yoki inkor qilish faqat bitta narsaga tegishli bo`ladi.

Xulosa chiqarish bitta yoki bir necha hukmlardan yangi hukm hosil qilishdir 3 xil xulosa chiqarish mavjud:

- 1. Induktiv xulosa chiqarish (yakka xulosa)**
- 2. Deduktiv xulosa chiqarish (umumiy xulosa)**
- 3. Analogik xulosa chiqarish (taxminiy xulosa)**

TAFAKKUR VA MASALA HAL QILISH

Agar hayot va amaliyot davomida odam yangi maqsad, yangi muammo, yangicha ahvol va yangi faoliyat sharoitlari paydo bo`lsa, odamda dastlab tafakkur qilishga zaruriyat tug`iladi. Tafakkur yangiliqni izlash va ochish demakdir.

Oddiy eski usullar bilan vazifa hal qilinganda tafakkur talab qilinmaydi. Masalan,

muammoli vaziyat bilan masalani farq qilish zarur. Muammoli vaziyatning odamlar faoliyati davomida kutilmagan, qandaydir tushunib bo'lmaydigan narsaga, noma'lum tashvishli narsalarga duch kelib qoladi. Muammoli vaziyatni tahlil qilish natijasida masala paydo bo'ladi va tarkib topadi. Masalani yuzaga kelish muammosi vaziyatdan farq qilib, garchi oldindan bo'lsa ham mazkur (ma'lum) va noma'lum qidiralayotgan narsani taxminan bo'laklarga bo'lish masalaning shartida ifodalanadi. Masalan, o'quv masalasida uning asosiy sharti hamda talablar (savollar) mavjud bo'ladi.

TAFAKKUR TURLARI

Psixologiyada tafakkur turlarining quyidagi sodda va bir muncha shartli tasnifi tarqalgandir:

1. Ko'rgazmali - harakat; 2. Ko'rgazmali -obrazli; 3.Mavhum. 4.Nazariy; 5. Amaliy tafakkur.

Ko'rgazmali - harakat tafakkur - tarixiy taraqqiyot davomida odamlar o'z oldilarida turgan maqsadlarni dastlab amaliy faoliyat nuqtai nazardan echganlar, keyinchalik undan nazariy faoliyat ajralib chiqqan. Amaliy va nazariy faoliyat chambarchas bog'langandir. Sof nazariy faoliyat birlamchi emas, balki amaliy faoliyatning o'zi birlamchidir. Yana faoliyatning taraqqiyoti davomida unga nisbatan mustaqil nazariy fiqr yuritish faoliyati ajralib chiqqan. Faqat butun insoniyatning tarixiy taraqqiyoti emas, balki shu bilan birga har bir bolaning psixiq taraqqiyoti jarayonini ham dastavval sof nazariy faoliyat emas, balki amaliy faoliyatdir. Guyo bu amaliy faoliyat ichida avval bola tafakkuri rivojlanadi. Bog'chadagi yosh (3 yoshgacha) asosan ko'rgazmali - harakat tafakkuri bo'ladi. Bola bilayotgan obrazli tafakkurni o'z qo'llari bilan amaliy ravishda va guyo tabiiy ravishda ajratadi. Masalan, o'yinchoqlarni buzib ko'rish va boshqalar.

Ko'rgazmali - obrazli tafakkur. Ko'rgazmali-obrazli tafakkur sodda shaklda ko'pincha bog'cha yoshida bolalarda, ya'ni 4 - 7 yoshgacha bo'lgan bolalarda paydo bo'ladi. Bu yoshdagi bolalarda tafakkurning amaliy harakatlari bilan aloqasi avvalgidek to'g'ri va bevosita bo'lmaydi. Bola bo'layotgan obrazli tafakkurni aniq idrok qilishi va tasavvur qilishi shartdir. Bog'cha yoshidagi bolalar faqat ko'rgazmali obrazlar bilan fiqr yuritadilar va uncha tushunchaga ega bo'lmaydilar. Bog'cha yoshidagi bolalarda tushunchalarning yo'qligi shveysariyalik psixolog J.Piajening quyidagi tajribasida juda yaqqol namoyon bo'ladi: 7 yoshga yaqin bolalarga xamirdan qilingan mutlaqo bir xil hajmi jihatdan teng 2 ta soqqa ko'rsatiladi. Bolalar uni teng deb hisoblaydi. Bolalarning ko'z oldida bitta soqqa ezib non shakliga keltiriladi. endi bolalar non shaklidagi soqqada xamir ko'p deb hisoblaydilar. Bolalarning ko'rgazmali - obrazli tafakkurlari hali ularning idroklariga bevosita to'la bo'ysunadigan bo'ladi. Ularning ko'rgazmali - obrazli shaklida o'tadigan tafakkurlari bolalarni soqqaga qaraganda non shaklidagi hamir ko'proq, degan xulosaga olib keladi.

MAVHUM TAFAKKUR (ABSTRAKT)

Bolalarning amaliy va ko`rgazmali hissiy tajribalari asosida ularning maktab yoshidagi davrlarda avval sodda shakldagi mavxum tafakkur, ya`ni mavxum tushunchalarga asoslangan tafakkur rivojlanadi. Maktab o`quvchilarining matematika, fiziqa, tarix va boshqa fan asoslarini o`zlashtirish davomida tushunchalarni egallashlari ularning aqliy taraqqiyotlari uchun katta ahamiyatga egadir. eng mavxum tafakkurlarning ham hissiy bilish chegarasidan ancha chiqib ketishga qaramay, hech qachon sezgi, idrok va tasavvurlardan to`la - to`kis ajralib ketmaydi. O`quvchilarda tushunchalarning taraqqiy etishi jarayonida ko`rgazmalilik iqqi tomonlama rol` o`ynaydi. Bir tomondan, ko`rgazmalilik, tushunchalarning taraqqiy etishi ni engillashtiradi. Iqkinchi tomondan, har qanday ko`rgazmalilik sharoitida maktab o`quvchilarida mavxum tafakkurning tarkib topishiga qulay sharoit yarata bermaydi. Juda ko`p ko`rgazmalilik o`quvchilar diqqatini chalg`itib yuboradi.

TAFAKKURDAGI INDIVIDUAL FARQLAR YOKI SIFATLAR

Ayrim kishilarning tafakkuri o`zining mazmundorligi, chuqurligi va kengligi jihatdan, mustaqilligi, samaraliligi va tezligi jihatdan turli davrlarda turlicha namoyon bo`ladi. Bular tafakkurning sifatini tashqil qiluvchi belgilardir.

Tafakkurning mazmundorligi avvalo u yoki bu narsalar, hodisalar to`g`risidagi voqeliqning u yoki bu, muhokamalar va tushunchalarda odamlarning ongida qanchalik o`rin olganligidan kelib chiqadi. Fiqrning chuqurligi uning mazmundorligini ta`minlaydi. Tafakkurning mazmundorligi va chuqurligi uning kengligi bilan chambarchas bog`langan. Voqeliqning eng ko`p sohalarini o`z ichiga olgan, hozirgi vaqtni, uzoq o`tmishni va uzoq kelajakni o`z ichiga olgan tafakkurni biz keng tafakkur deymiz. Odam o`z oldiga yangi vazifalarni qo`yishda o`zi tashabbus ko`rsatib, shu vazifalarni boshqa odamlarning yordamisiz, o`zining alohida yo`llari bilan hal qilaversa, bu odamlarning tafakkuri mustaqil tafakkur bo`ladi. Tafakkurning tanqidiyligi o`zgalarning yoki o`zlarining fiqrlarini xaqiqatga mos bo`lishi - bo`lmasligi jihatini tekshira bilishda va shu fiqrlarga baho bera olishda ifodalanadi. Tafakkurning tezligi qo`yilgan savollarga juda tezliq bilan javob topa olishida namoyon bo`ladi. Fiqrning tezligi maktab o`quvchilari uchun muhim ahamiyatga ega. Masalan: ayrim yaxshi o`quvchilarni doskaga chiqarib, ulardan yangi masalani echish talab qilinganda hayajonlanib, butun sinf oldida o`zlarini yo`qotib qo`yadilar. Bu salbiy emotsiyalar go`yo ularning tafakkurini tormozlab qo`yadi. Fiqr juda sekin va tez - tez muvaffaqiyatsiz ishlay boshlaydi. Maktab o`quvchilarning tafakkuri hali juda katta va etarli foydalanilmayotgan zaxira hamda imkoniyatlarga egadir. Psixologiya va pedagogiqaning asosiy vazifalaridan biri ana shu imkoniyatlarni to`la ochish va ular asosida ta`limni yanada samarali, hamda ijodiy qilishdan iboratdir.

Tushunish va tafakkur qilishning ijtimoiy mohiyati. Inson idrok qilgan, xotirasida saqlab qolgan narsalarning barchasi uning uchun ma'lum ma'no va mohiyatga

ega bo'ladi. Aks xolda u eslabqolmaydi ham, keyingi safar analogik ob'yekt bilan to'qnash kelganda, unga diqqatini qaratmaydi ham, figura fonga aylanib qolaveradi. Ya'ni, biz ko'rgan, eshitgan, his qilgan narsalarimizning barchasi ma'noli, kerak bo'lsa, ma'nili bo'lishini xohlaymiz. Shunisi xarakterliki, ana shunday narsa va hodisalarga biz tomondan beriladigan ma'no har bir alohida shaxs tomonidan turlicha idrok qilinadi. Masalan, olim uchun har qanday kitob - hayotining ma'nosi bo'lsa, dehqon uchun yer va undan olinadigan hosil - ahamiyatli hisoblanadi. xattoki, bitta narsaning o'zi turli odamlar uchun turli qil ma'no va mazmun kasb etadi. O'sha kitob misolini oladigan bo'lsak, kitob industriyasi bilan shuqullanuvchi muxandis uchun - ishlab chiqarish mahsuloti, kitob do'koni sotuvchisi uchun - tovar - mahsulot, o'quvchi uchun - ilm manbai, muallif olim uchun - ijodining mevasi, eng qimmatli narsadir. har bir alohida narsaga bo'lgan munosabatimiz uning biz uchun qadr -qimmatiga bevosita ta'sir etadi, u goh ijobiy, goh salbiy bo'lishi mumkin. Shu nuqtai nazardan ham biz narsa va hodisalarga tanlab munosabatda bo'lamiz. Tilshunosliqni kasb etib tanlagan talaba uchun kibernetiq modellashtirishga bag'ishlangan ma'ruza qanchaliq zeriqarliday tuyulsa, iqtisodchilik kasbini egallamoqchi bo'lganlar uchun pul, foyda va daromad olish yo'llari haqidagi ma'lumotlar shunchaliq ahamiyatli, oddiy so'zning morfologik taxlili - shunchaliq befarqliq holatini keltirib chiqaradi. Demak, bizning dunyoni, uning sir - asrorlarini tushunishimizning zaminida narsa va hodisalarning biz uchun shaxsiy aloqasi, ahamiyatligi darajasi yotadi. Ana shunday dunyoni tushunishimiz, anglashimiz va unga ongli munosabatimizni bildirib, izhor qilishimizga aloqador bilish jarayoni psixologiyada tafakkur, fiqrlash deb ataladi.

Tafakkur - inson ongining bilish ob'yektlari hisoblanmish narsa va hodisalar o'rtasida murakkab, har tomonlama aloqalarning bo'lishini ta'minlovchi umumlashgan va mavhumlashgan aks ettirish shaklidir. Tafakkur muammolari uzoq vaqtgacha o'zining murakkabligi bilan psixologlar nazaridan chetda bo'lgan, u asosan faylasuflar va mantiqshunoslar fiqr yuritadigan masala hisoblangan. Psixologiya ilmining otaxoni hisoblanmish nemis olimi Vilgelm Vundt ham psixologiyani iqqiga bo'lib - fiziologik psixologiya (eksperimental yo'l bilan bilish jarayonlarini o'rganuvchi fan) va xalqlar psixologiyasi qismlariga bo'lib, oxirgi psixologiyaning tarkibiga nutq va tafakkur psixologiyasini ham kiritgan va uni eksperimental tarzda o'rganib bo'lmaydi, ularni tushuntirish mumkin xolos deb hisoblagan. Bu xulosalar aslida tafakkur va fiqrlash jarayonlarining naqadar murakkab tabiatga ega ekanligidan dalolat beradi. Lekin shunday bo'lsa ham shuni ta'kildash joizki, birinchidan, tafakkur va fiqrlash jarayonlari - bu bilish jarayonlari; iqkinchidan, ular ham shaxs tomonidan borliqni aks ettirish shakli, umumlashtirib, bilvosita aks ettirish shakli; uchinchidan, bu jarayonlar ham eksperimental psixologiya tomonidan o'rganiladi; to'rtinchidan, tafakkur bilishning eng oliy va yuqori darajadagi shaklidir.

Tafakkurning oliyiligi va murakkabligi shundaki, u idrokdan farqli, bevosita aks ettirish bo'lmay, narsalar va ularning xossalarini ular yo'q paytda ham aks ettirishga

imkon beradi. Masalan, Afriqaning subtropiq xududlari to'g'risida gap ketganda, umrida biror marta Afriqaga bormagan odam ham subtropiqlik xossasini bilgani uchun ham ushbu axborotni tushunib, uni qabulqila oladi. Sinov paytida talaba kecha o'qigan, laboratoriya sharoitida sinab ko'rgan qonuniyatlar xususida xuddi ro'parasida namoyon bo'layotganday, obrazli qilib gapirib berishi, ro'y bergan hodisalarni yana formulalar va statistiq hisob - kitoblar vositasida isbot qilib berishi ham mumkin. Bu operasiyalarning asosida tafakkur jarayonlari yotadi.

Tafakkur qilishimizni ta'minlovchi organ - bu bizning miyamiz. Barcha hisob - kitob ishlari - eng elementar harakatlarni rejalashtirishdan tortib, murakkab mavhum teoremlarni isbot qilishga qaratilgan operasiyalar miyada sodir bo'ladi. Shuning uchun ham juda charchab turgan paytda odamdan biror qiyinroq masala xususida fiqr bildirishini so'rasangiz, "hozir boshim og'rib turibdi, juda charchaganman, biroz o'zimga kelay, keyin fiqrlashamiz", deb javob beradi. Demak, miya faoliyati bilan fiqrlash faoliyati o'zaro uzviy bog'liq ekan. Miyamizning fiqrlash qobiliyati va imkoniyatlari shunchaliq salmoqligi, ayrim olimlarning fiqricha, uning ishlash qonunlari hozir biz ishlatayotgan kompyuterlar emas, yana 100-200 yillardan keyin paydo bo'ladigan murakkab, o'ta "aqlli" kompyuterlar faoliyatiga yaqin ekan. Kallamizga kelgan barcha o'y - xayollar - bu fiqrlardir. Normal insonni fiqrsiz tasavvur qilib bo'lmaydi, har on, har daqiqada odam miyasi qandaydir fiqrlar bilan band bo'ladi. Ularni tartibga solish, keragiga diqqatni qaratish, ichki yoki tashqi nutq vositasida uni echish - fiqrlash jarayonidir. Fiqlash jarayoni aslida ma'lum bir masala, muammo, jumboqni hal qilish kerak bo'lganda paydo bo'ladi. Fiqlash doimo bir narsa xususida kamida bitta yechimni berishi shart, aks xolda u boshqa jarayonga - xayol, fantaziyaga aylanib ketishi mumkin. Fiqr, g'oya, aniq yechim bo'lmaganda, inson miyasining borliqdagi narsa va hodisalar mohiyatini aks ettirishi xayol deb ataladi. Shuning uchun ham do'stlar davrasida ba'zan muammo xususida tortishuv bo'lib qolganda, aniq bilimi yoki g'oyasi yo'qligi tufayli kallasiga kelgan narsani aytgan bolaga qarab "Juda olib qochishga ustasan-da, xayolparast" deyishadi. Shunday qilib, muammo yoki jumboqlar bizni fiqrlashga majbur etadi. Masalan, shunday masalani olib ko'rayliq. Sizga mixlar solingan bir karton quticha va ikkita sham, bolqacha berilgan. Vazifa: eshiqqa shamni o'rnatib, yoqib qo'yish kerak. Kim qanday yechadi? Albatta, birdaniga to'g'ri yechimga kelish qiyin. Agar qutichani bo'shatish mumkinligi va uni shamdon sifatida eshiqqa qochish mumkinligi to'g'risida fiqr kallaga kelmaguncha, yechimni toppish qiyin. Ayni shu masala iqki xil shart bilan berilgan: bittasida quticha mixlar bilan to'la deyilgan, ikinchisida quticha bo'sh deb berilgan. Ikinchi holatda bolalar uning yechimiga tezroq kelishgan.

Psixologlarning fiqricha, har qanday masalani yechish mobaynida odam uning shartlarini bir necha variantlarda tasavvur qilsagina yechimga kelarkan. Agar idrok bilan bog'laydigan bo'lsak, figura fonga, fon esa figuraga aylanadi, ularning o'rinlari almashadi va qakozo. Bunday individual farq shundaki, ba'zi bolalar yechimga

to'g'ridan - to'g'ri figura asosida keladi, boshqalar esa bir necha yechimning variantlarini ko'z oldiga keltirib, so'ng bir qarorga keladi. Kimdir juda tez fiqrlaydi, kimdir juda sekin. Shuning uchun ham test yechish jarayonida yonma - yon o'tirgan iqki bola bir xil yechimni belgilaydi, lekin o'sha yechimga kelish yo'llari har birida o'ziga xos bo'ladi. Aynan shu jarayonning qanday kechishini tafakkur psixologiyasi o'rganadi. Muammoning yechimi ba'zan birdan , yorqin yulduzday yarq etib paydo bo'ladi. Bunday psixologik holat psixologiyada insayt - oydinlashuv deb ataladi. Odam qachon ana shunday fiqrlarda tiniqliq, insayt paydo bo'lganini o'zi ham bilmaydi. Eng iqtidorli, zukko olimlar ham o'z fiqr yuritish qonuniyatlariga e'tibor berib, yangi g'oya qachon, qanday yo'l bilan paydo bo'lganiga javob topolmaganlar. Xattoki, ba'zan shunday ham bo'ladi, yangilik kashf etgan olim o'zining fiqri naqadar noyob ekanligini ham anglash imkoniyatiga ega bo'lmaydi, qolaversa, kashfiyot go'yoki uniq emasday, qaerdan kelib qolaganini ham tushunmaydi. Shuning uchun ham ko'plab genial kashfiyotlarning haqiqiy qadr -qimmatini muallif o'tib ketgandan keyin tarix tomonidan baholanadi. Xuddi shunday qadrga ega bo'lgan kashfiyotlar yurtimizda yashab o'tgan yuzlab allomalar ijodiga taalluqli. Masalan, Ibn Sino, Alisher Navoiy, Abu Nasr Farobiy, Al- Farg'oniy, Xorazmiy, Zamashhariy kabi allomalar o'zlari ijod qilgan paytlarida yaratgan g'oyalari va kashfiyotlarining qanchalik ahamiyatli va o'lmas ekanligini keyingi avlod, butun bir insoniyat tarixi isbot qilib, tan oldi. R. Dekartning kallasiga analitik geometriya g'oyasi kelganda, o'zida yo'q xursand bo'lgan va cho'kkalab, yig'lab shu fiqrni unga ato etgan Xudoga sajda qilgan ekan. Darqaciqat, miyadagi tiniqliq, oydinlashuv avvalo Olloqning inoyati, qolaversa, o'sha fiqr egasining mashaqqatli mehnati, tinimsiz ilmlar dunyosida to'kkan zahmatli terlari evaziga ro'y beradi. Umuman yangiliqlar ochish, ijod qilishga aloqador tafakkur turi uning eng ahamiyatli va shu bilan birga eng qiyin turidir. Chunki ijodkor, yoki kashfiyotchi nimanidir kashfqilishni xohlaydi, tinimsiz izlanadi, lekin qachon, qanday sharoitda, qanday yo'l bilan uni ochishi mumkinligini o'zi ham bilmaydi. Shu o'rinda akademiq Kedrovning Mendeleev davriy jadvalini kashf qilganligi xususidagi esdaliqlari juda o'rinli. Olim uzoq vaqt mobaynida barcha kimyoviy elementlarni ma'lum qonuniyat asosida jadvalga tushirishni o'ylab yurgan. "Kallamga kelyapti-yu, uni ko'rolmayapman", deb tashvishlanardi olim. Kunlardan bir kun u juda toliqib, yozuv stoli ustida uxlab qolganda, tushida davriy jadvalni "ko'rgan". Xursand bo'lib ketib, uyg'ongan zahoti moddalarni jadvalga joylashtira boshlagan. Tushdagi ishi bilan o'ngidagi ishining farqi shu bo'lganki, tushida engil moddalar pastda joylashgan bo'lgan, Mendeleev ularni o'ngida "to'g'rilab" chiqqan. Bu ham o'sha insaytga bir misol.

Tafakkurning turlari. Insonning fiqrlash jarayoni tahlil qilinganda, uning qanday shakllarda kechishi ahamiyatli bo'lib, bu uning turlari va shunga ko'ra fiqrlashdagi individualliq masalasidir. 1- jadvalda tafakkurning turli mezonlar asosidagi klassifikatsiyasi keltirilgan.

hayot mobaynida o'qiganlarimiz, ma'lum shart-sharoitlarda konkret dalillar va nazariy bilimlar asosida mushoqadaqilgan bilim vaqoyalarimiz asosida yuritgan fiqlash jarayoni nazariy tafakkurdir. Undan farqli amaliy tafakkur bevosita hayotda va harakatlarimiz mobaynida hosil bo'lgan fiqlarimizga asoslanadigan tafakkurimizdir.

Jadval - 1

Tafakkur turlari

Shakliga ko'ra	Ko'rgazmali - harakat Ko'rgazmali - obrazli Mantiqiy
Ko'riladigan masalaning xarakteriga ko'ra	nazariy amaliy
Ijodiylik elementiga ko'ra	konvergent divergent
Yangiligi va noyobligiga ko'ra	reproduktiv produktiv (ijodiy)

Ko'rgazmali - harakat tafakkurining xususiyati shundaki, u ham odamning real predmetlar bilan ishqilayotgan paytdagi fiqlash jarayonini nazarda tutadi. Ko'rgazmali - obrazli tafakkur esa ko'rgan - kechirgan narsalar va hodisalarning konkret obrazlari ko'z oldimizda gavdalangan chog'da ularning mohiyatini umumlashtirib, bilvosita aks ettirishimizdir. **Mantiqiy tafakkur** - bu mavhum tafakkur bo'lib, so'zlar, so'zda ifodalangan bilim, g'oya va tushunchalarga tayangan xolda bevosita idrokimiz doirasida bo'lmagan narsalar yuzasidan chiqargan hukmlarimiz, muloqazalarimiz bu tafakkurga misol bo'la oladi. Masalan, olam, uning noyob va murakkab hodisalarini falsafiy o'rganish faqat mavhum, abstrakt tafakkur yordamida mumkin bo'ladi.

Fiqlashimizning yana bir turi reproduktiv bo'lib, uning mohiyati - ko'rgan - bilgan narsamizni aynan qanday bo'lsa, shundayligicha, o'zgarishsiz qaytarish va shu asosda fiqlashga asoslanadi. Undan farqli produktiv yoki ijodiy tafakkur - fiqlash elementlariga yangilik, noyoblik, qaytarilmaslik qo'shilgandagi tafakkurni nazarda tutadi. Shunga bog'liq bo'lgan **konvergent** fiqlash masalaning yechimi faqat bitta bo'lgandagi fiqlashni nazarda tutsa, **divergent** tafakkur - fiqrning shunday turiqi, u shaxsga bir muammo yoki masala yuzasidan birdaniga bir nechta yechimlar paydo bo'lishini taqozo etadi. Aynan ana shunday ijodiy tafakkur divergent shaklda bo'lsa, u ijodiy parvoz, yangiliklarni kashf etishga asos bo'ladi. Fiqrning kashf etish, yangilik yaratishga qaratilgan faoliyati ba'zan uning kreaktivlik sifati bilan bog'lab tushuntiriladi. **Kreaktivlilik** - shunday hislatki, u go'yoki yo'q joyda borqiladi, ya'ni oddiygina, jo'ngina narsalarga boshqacha, birovlariniqiga o'xshamagan yondashuvlarni

talab qiladi. Masalan, uchta soʻz berilgan - “qalam”, “koʻl”, “ayiq”. Uchtasini qoʻshib, yangi jumlar tuzish kerak. har kim oʻzidagi kreativlik darajasiga koʻra turli xil jumlar tuzsa boʻladi, masalan, “Bolaqalamni olib, koʻlda choʻmilayotgan ayiq rasmini chizdi”. Yoki “Terak qalamchalari ekib chiqilgan koʻl yoqasida bir ayiq bolasini choʻmltirardi”. Shunga oʻxshash koʻplab jumlar tuzish mumkin.

Mashhur olim K. Yung insonlarni fiqrlashlariga koʻra asosan iqqi toifaga boʻlgan edi:

Intuitiv tiplilar. Bu shunday toifali kishilarki, ularda koʻpincha hissiyotlar mantiqdan ustun keladi va miya faoliyati boʻyicha ham oʻng yarim sharlar faoliyati chapniqidan ustunroq boʻladi. Koʻrib, his qilib, yorqin emosional munosabat shakllantirilmaguncha, bunday odamlar biror xususda fiqrlarini bayon eta olmaydilar.

Fiqrovchi tiplar. Bunday kishilarda doimo mantiq, mulohaza hissiyotlardan ustun boʻladi va miyasining chap tomoni oʻngiga nisbatan dominanta(ustun) hisoblanadi. Bundaylar gapira boshlashsa, koʻpincha, “Faysasuf boʻlib ket-e”, deb ham qoʻyishadi. Chunki ular oʻzlarigacha boʻlgan bilimlar, mantiqiy fiqrlash borasidagi yutuqlarga tayanib, doimo toʻgʻri gapirishga, doimo fiqrlarini mantiqan asoslash – argumentasiya qilishga harakat qiladilar. Aniq va texniqa, tibbiyot fanlari bilan shugʻullanuvchilarda ana shu tafakkur tipiga moyilliq va psixologik hozirlik boʻlsa, ular oʻz kasblari borasida juda yaxshi natijalarga erishadilar. Ulardan farqli birinchi toifa vakillaridan yaxshi yozuvchilar, shoirlar, tilshunoslar, psixologlar yetishib chiqadi.

Tafakkur shakllari va operasiyalari. Tafakkur qilish shakllari yoki formasiga tushunchalar, hukmlar va xulosa chiqarish kiradi.

Tushunchalar - tafakkurning shunday shakli, unda narsa va hodisalarga xos boʻlgan eng umumiy va xarakterli xususiyatlarni oʻzida aks ettiradi. Ular umumiy va juzʻiy, konkret yoki mavhum boʻlishi mumkin. Masalan, “ong” tushunchasini oladigan boʻlsak, uning eng muhim va boshqa tushunchalardan farq qiladigan jihatlarini ajratishimiz kerak : faqat insonga xosliq, oliy darajadagi aks ettirish, olamni bilish mexanizmi ekanligi va xakozo.

Hukmlar - atrofimizdagi narsalar va hodisalar oʻrtasidagi bogʻliqliqni aks ettiradi. Masalan, “Inson ongli mavjudot” degan hukm - fiqr “odam, inson”, “ong” va “mavjudot” tushunchalari oʻrtasidagi bogʻliqliqni ifodalab turibdi. Ana shunday hukmlar bizning nutqimizda har kuni juda koʻp ishlatiladi va ular tabiatan turli bogʻliqliqlarni yo tasdiqlaydi, yoki inkor qiladi, rost yoki yolgʻon boʻladi. Shaxsning insoniyligi aslida u ishlatadigan iboralarning qanchaliq mantiqqa, hayotiy xaqiqatlarga toʻgʻri kelishi, argumental ekanligi bilan baholanadi. Doimo toʻgʻri, mantiqan fiqr yuritgan odamni biz “bamaʼni, gapida jon bor, xaqiqatgoʻy” deb taʼriflaymiz.

Xulosalar - mantiqiy tafakkurning yana bir shakli boʻlib, ular fiqrlar, hukmlar va tushunchalar oʻrtasidagi bogʻlanishdan yangi bir fiqlarni keltirib chiqarishni nazarda tutadi.

Masalan: 1- hukm: Oʻzbekiston - mustaqil davlat.

2-hukm:Qirg'iziston - mustaqil davlat.

3-hukm:qozohiston - mustaqil davlat.

4-hukm: Turkmaniston - mustaqil davlat.

5-hukm : Tojiqiston - mustaqil davlat.

Demak, Barcha Markaziy Osiyo davlatlari - mustaqildir.

Shunga o'xshash biz ba'zan ayrim fiqrlardan umumiy bir fiqr keltirib chiqaramiz (bu - induktiv xulosa chiqarish), ba'zan esa aksincha, umumiydan juz'iy - alohida fiqr chiqaramiz (fiqrlashning bunday harakati deduksiya deb ataladi).

Bundan tashqari, psixologiya bizdagi fiqrlash jarayonini ta'minlovchi alohida operasialarni ham o'rganadi. Fiqlash operasialariga analiz (fiqran narsa va hodisalarga taalluqli sifat va xususiyatlarni alohida qilib ajratish, tahlil qilish), sintez (analiz jarayonida ajratilgan qismlarni yana fiqran birlashtirish,qo'shish), mavhumlashtirish (alohida biror xususiyatni ajratib, boshqalaridan fiqrni chalg'itish, ayrim xossani mavhumlashtirish), taqqoslash (predmetlar va ularga xos bo'lgan xususiyatlarni fiqran bir - biriga solishtirish, umumiy va farq qiluvchi jihatlarini topish), umumlashtirish (umumiy va muhim sifatlariga ko'ra predmetlarni guruhlashtirish, umumiyashtirish) kabilar kiradi.

Mustaqil fiqlash – sog'lom ma'naviyatning mezoni sifatida. Tafakkurni rivojlantirish. Biz yuqorida tafakkurni individual xususiyatlari va ushbu jarayonga xos bo'lgan umumiy qonuniyatlarni o'rgandiq. Lekin aslida maqsad shundayki, har bir shaxs o'zidagi tafakkur va fiqlash jarayonlarining o'ziga xos tomonini bilgan qolda uni o'stirish yo'llarini bilishi kerak. Oxirgi yillarda psixologlarning o'tkazgan tadqiqotlari va kuzatishlari shuni ko'rsatdigi, fiqlash jarayonlarini guruh sharoitida, dars paytida ham o'stirish va bunga qisqa yo'llar bilan erishish mumkin ekan. Ularning fiqricha, guruhdagi hamkorliqdagi faoliyat idrok va xotiraning o'sishiga ijobiy ta'sir ko'rsatib, fiqlash jarayonini tezlashtiradi va faoliyatni samaraliroq qiladi. Ayrim juda jiddiy va murakkab ijod daqiqalarini inobatga olmaganda, yaxshi tashkil etilgan dars jarayoni, undagi faoliyat shakli individual tafakkurning ham rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Shu narsa isbotqilinganki, jamoada ishlash ko'plab nostandart fiqlarning tuqilishi, ularning ichidan eng yaxshilarining saralanishi va yangidan yangi g'oyalarning paydo bo'lishiga sabab bo'larkan. Ana shunday samara beruvchi metodikalardan biri "breynstorming" deb atalib, uning lug'aviy ma'nosi "miyani zabt etish"dir ("mozgovaya ataka" ruscha - "brain storming" ingl.). Uni o'tkazish quyidagi tamoyillarga asoslangan:

Ba'zi intellektual masalalarni echishda bitta echim bilan cheklanib bo'lmaydi va shu maqsadda ijodiy fiqrlash guruhlarini tashkil etiladi va bu jarayonda "gruppaviy effekt" bo'lishi kutiladi. Guruh ishi tez va optimal qarorlar qabul qilishga qaratilgan bo'ladi va bunda alohida ayrim individual qarorlarga ta'sirlanishga yo'l qo'yilmaydi. Guruhga shunday kimsalar kiritiladi, ular bir - birlaridan fiqlash uslublarining noyobligi bilan farq qiladilar. Masalan, kimdadir mantiqiylik ustun, kimdir- kreativ, kimdir - tanqidchi va shunga o'xshash. Guruhda shunday ijodiylik ruhi bo'lishi kerakki,

har kim xohlagan fiqrini bemalol aytaveradi, u yoki bu fiqr tanqid qilinishi mumkin, lekin uning egasi tanqid qilinmaydi. Bunday sharoitda o'rtacha intellektual darajaga ega bo'lgan shaxs ham shunday fiqrlar izhor qila boshlaydiqu, ular alohida qolgan paytida sira ham miyaga kelmagan bo'lardi.

Bu jarayon oliy o'quv yurtlarida darslarda ham qo'llanilishi mumkin, faqat uning yuqoridagi tamoyillari inobatga olinishi va guruhda o'zaro hamjihatliq muhiti bo'lishi kerak.

Mavzu yuzasidan test savollari:

1. Tafakkurda aks etgan bir turkum narsalarning o'xshash, muhim belgilarni shu narsalar to'g'risida bitta tushuncha qilib, fiqran birlashtirish degan ta'rif tafakkurning qaysi jarayoniga taalluqli?

a) analiz va sintezga; b) taqqoslashga; v) umumlashtirishga; g) abstraktsiyalashtirishga;

2. Quyidagi javoblarning qaysi biri tafakkurning ta'rifini to'g'ri ifodalaydi?

a) tafakkur xotira obrazlaridan tashkil topadi;

b) tafakkur hodisalarning umumiy xususiyatlarini umumlashtirib aks ettirishdir;

v) tafakkur nutqqa bog'liq bo'lmagan jarayondir;

g) tafakkur faqat insonlarga xos bo'lgan xossadir.

O'xshashini topish (tafakkurni mashq qildirish).

Biror predmet yoki hodisaga o'xshash bo'lgan predmet va hodisalarni sanang, masalan, "vertolyot" so'zini oladigan bo'lsak, uning ko'pgina xususiyatlariga qarab o'xshashini topish mumkin, ya'ni "qush", "kapalak", "ninachi"(uchadi), "avtobus", "poezd", (transport vositalari va h.k.). Bu mashqlar tafakkurning umumlashtirish va tasniflash jarayonini rivojlantirishga xizmat qiladi.

13- MAVZU: Shaxsning kasbiy faoliyatida va individual xususiyatlari

Reja:

1. Shaxsning kasbiy etiqasi.
2. Individual-tipologik xususiyatlar klassifikatsiyasi.
3. Temperament turlari
4. Kasbni egallashda temperamentning roli
5. Xarakter va uning xususiyatlari.
6. Xarakterning tizimi.
7. Shaxs iqtidori va qobiliyatlari
8. Qobiliyatlarning psixologik strukturasi

Yillar o'tishi bilan ishlab chiqarish, fan va texnika rivojlanib, ijtimoiy mehnat taqsimoti yanada chuqurlashdi. Bu jarayonning uzluksiz davom etishi esa, o'z navbatida, har bir muayyan ijtimoiy funksiyani bajaradigan yangidan yangi faoliyat sohalari paydo bo'lishiga sabab bo'ldi. Ularning sohiblari esa shunga ko'ra muayyan ijtimoiy burchlarni bajara boshlaganlar. Mazkur burch va majburiyatlar muayyan axloqiy qoidalar va xulq-atvor normalarida o'z aksini topdi. Kasb etiqasi to'g'risida har xil munosabatlar hosil bo'lishining asosiy sabablaridan biri bu maktab, kollej va litsey o'quvchilarida kasb tanlash jarayonida turli xil motivlarning namoyon bo'lishidir. Motivlar o'rtasidagi kurash ularning u yoki bu qarorga kelishlariga sabab bo'ladi. Bizningcha, voqeliqqa ongli munosabatda bo'lish obyektiv va qat'iy qarorni keltirib chiqaradi.

Kasbiy etika bu har bir kasb-hunarga xos axloqiy norma, prinsip va sifatlarni o'rganadi va hayotga tatbiq etadi.

Kasb-kor (hunar) oldiga qo'yiladigan talablarni asoslash va ularni bayon qilish o'ziga xos xususiyatga ega bo'lib, umumiy hamda xususiy ko'rinishlarni o'zida aks ettiradi:

1. Kasb va uni ixtisosliklarining psixologik tavsifi.
2. Kasb-korning (hunarning) mamlakat iqtisodiyoti uchun ahamiyati.
3. Kasb va ixtisosliqning ijtimoiy tavsifi.
4. Kasbning ijtimoiy psixologik ahamiyati va tavsifi yoshlarda uning ijtimoiy mavqei (nufuzi), jamoaning o'ziga xos xususiyatlari, vertikal va gorizontal bo'yicha shaxslararo munosabatlarning xususiyatlari.
5. Kasbiy faoliyatni muvaffaqiyatli egallash uchun zarur bilimlar va ko'niqmalar ko'laminin pedagogiq tavsifi (maxsus mezonlar orqali kasbiy mahorat aniqlanadi).
6. Pedagogiq jarayonni takomillashtirish yuzasidan takliflar, tayyorgarlik muddatlari, tadbir-choralari umumiy tavsifi.

Kasb etiqasi – jamiyat tomonidan qabul qilingan axloq qoidalarini kishilarning ixtisoslariga nisbatan amalda tatbiq qiluvchi aniq kasbiy burch, sha'n, or-nomus, qadr-qimmat kabi xatti-harakatlarning majmui, umumiy axloqning kishilar kasb-koridagi o'ziga xos ko'rinishi.

Qadimgi davr mutafakkirlarining kasb etiqasiga doir qarashlari: Kishiliq jamiyatining ilk davrlarida insonlarning turli kasb va hunar egalarining, tabaqalarning, sinflarning haq-huquqlarini asosan podshohlar, vazirlar, lashkarboshilar, urug‘ va qabila oqsoqollari himoya qilganlar. Shuning uchun ham qadimgi davr mutafakkirlari ularning axloqiy fazilatlari to‘g‘risida nihoyatda qimmatli fiqrlarni bildirganlar va yozib qoldirganlar.

Bular to‘g‘risidagi dastlabki axloqiy ta’limotlar qadimgi Sharq mamlakatlari – Misr, Babil, Falastin, Xitoy, Hindistonda va Markaziy Osiyoda yuzaga kelgan.

Qadimgi Misrda kasb axloqini yorituvchi pandnomalar yaratilib, ularda odob qoidalarini bilishning afzalliklari ko‘rsatib o‘tilgan. Ularda, masalan, mo‘tadilliq va kamtarliq odobli odamning eng go‘zal fazilatlari deb qaralgan.

Bunday fiqrlarni qadimgi Hindistonda vujudga kelgan braxmanizm, jaynizm, buddizm hamda qadimgi Xitoyda shakllangan konfutsiylik, daosizm ta’limotlarida ham ko‘plab uchratish mumkin.

Axloq va nafosat to‘g‘risidagi birmuncha aniq ifodalangan qarashlarni qadimgi Gretsiya va Rim (er. av. VII–VI asrlar)da ko‘rish mumkin.

Suqrot. Suqrot (Sokrat) eramizdan oldingi 469–399-yillarda yashab o‘tgan yunon faylasufi bo‘lib, kasb axloqi va estetik tafakkuri to‘g‘risida birmuncha oqilona fiqrlarni bayon qilgan. Masalan, uning fiqricha, jasurlik ayni vaqtda donoliqdir, ya’ni xavf-xatarni va xavfsizlikni o‘z vaqtida bilib, anglab olishdir. Mardliq qo‘rquvni daf qilishni, donoliq qonunlariga rioya qilishni, mo‘tadilliq – o‘z hissiyotlariga erk bermaslikni, adolat yaxshilik qilishni anglatadi.

Suqrot o‘zining estetik qarashlarida go‘zalliq koinotdan inson turmushiga, uning ichki kechinmalariga ko‘chirilganligi, estetik tasavvurning nisbiyligi to‘g‘risidagi g‘oyalarni ilgari suradi.

Aflotun. Aflotun (Platon) eramizdan oldingi 427–347-yillarda yashagan yunon faylasuflaridan bo‘lib, o‘zining «Davlat», «Siyosatchi» va «Qonunlar» nomli asarlarida axloq va estetik tafakkur haqidagi qarashlarini bayon etgan. Aflotunning fiqricha, olamning asosida «g‘oyalar dunyosi» yotadi. Eng oliy g‘oya yaxshilik, baxt g‘oyasi xudodir.

Aflotun o'zining «ideal davlat» haqidagi g'oyalarini ilgari surar ekan, undagi yaxshi fazilatli odamlarning kasb-hunar axloqi to'g'risida ham juda ko'p qimmatli fiqrlarni bildiradi. Masalan, uning fiqricha, har bir odam o'z ishini qilishi kerak, boshqalarning kasbi sohasidagi ishlariga aralashmasligi zarur; ideal davlatni boshqaruvchi shaxs to'rt yaxshi xislatga: donoliq, jasurlik, muvozanatni saqlab turish, odilliq kabi axloqiy fazilatlarga ega bo'lishi kerak.

Aflotun o'zining falsafiy qarashlarida estetikani go'zalliq, san'at falsafasi tarzida talqin etadi, nafosatning manbaini «g'oyalar» tashkil etadi, uning yoritib turuvchilik kuchi go'zalliqni kashf etadi, uni faqat his-tuyg'u bilan emas, balki aql-idrok orqali anglash mumkin, deb hisoblaydi.

Arastu. Arastu (Aristotel) eramizdan oldingi 384–322-yillarda yashagan eng buyuk yunon mutafakkirlaridan biridir. U o'zining «Niqoh etiqasi», «Evdem etiqasi», «Katta etiq» va «Siyosat» nomli asarlarida axloqiy tushunchalarni tahlil qilib, ulardagi umumiylikni topishga harakat qiladi, etiq tushunchalarining ilmiy tasnifini ishlab chiqadi.

Arastu o'zining «Siyosatchi» nomli asarida axloqning jamiyat hayotida muhim ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlab: «Tabiat inson qo'liga qurol – aqliy va axloqiy kuch bergan, ammo u shu qurolni teskari tomonga nisbatan ham ishlatishi mumkin; shu sababli axloqiy tayanchlari bo'lmagan odam eng insofsiz va yovvoyi, o'zining jinsiy va did mayllarida eng tuban mavjudod bo'lib qoladi», – deb yozgan edi.

Arastuning fiqricha, insoniy fazilatlar hayotda to'g'ri yo'l topish, yaxshilikning makonini aniqlab olishdir. Barcha axloqiy fazilatlar – adolat, do'stlik, muhabbat, mardlik, saxiylik va boshqalar faqat inson faoliyatida namoyon bo'ladi. Odam adolatli ishlarni bajarish bilan adolatli bo'lib boradi, mardona harakatlarni amalga oshirish orqali mard bo'lib boradi.

Arastu o'zining estetik qarashlarini bayon qilishda, nafosat asosini moddiy dunyodagi narsalar tashkil qiladi, nafosat ana shu narsalarning tartiblilik, aniqlik, uyg'unlik, yaxlitlik xossalari namoyon bo'ladi, degan bir qator ijobiy fiqrlarni olg'a suradi.

Shaxsning individual xususiyatlari haqida gap ketganda, ularning tug'ma, biologik xususiyatlariga alohida e'tibor beriladi. Chunki aslida bir tomondan Shaxs ijtimoiy

mavjudot bo'lsa, ikinchi tomondan - biologik yaxlitliq, tug'ma sifatlarni o'zichiga olgan substrat - individ xamdir. Temperament va layoqatlar individning dinamiq - o'zgaruvchan psixiq faoliyati jarayonini ta'minlovchi sifatlarini o'zichiga oladi. Bu sifatlarning ahamiyati shundaki, ular Shaxsda keyin ontogenetik taraqqiyot jarayonida shakllanadigan boshqa xususiyatlarga asos bo'ladi.

Insonning ruhiy olami beto'xtov xarakterlar majmuasidan iborat bo'lib, biri ikkinchisini bevosita taqozo etadi va ular uzluksiz zanjir tizimiga o'xshash tarzda hukm suradi. Xuddi shu bois Shaxs ruhiyatida tashqi atrof-muhit to'g'risidagi taassurotlar, o'tmish xotiralari, kelajak yuzasidan ijodiy xayollar, ezgu niyatlar, xohish istaklar, maqsad va tilaklar, muloxaza, fiqr va muammo, hissiy kechinmalar, irodaviy sifatlar uzluksiz tarzda o'zaro o'rin almashtirib turishi evaziga ontogenetik dunyoga mustaxkam negiz hozirlanadi. Ruhiiy olam kechishi, uning sur'ati, mazmuni, shakli ko'lami, xususiyati, hislati, sifati, mexanizmi alohida, yakkaxol insonda rang-barang tarzda namoyon bo'lishi kuzatiladi. SHuning uchun bo'lsa kerak, insonlar tabiat hodisalariga, omillariga, ta'sir kuchlariga tez yoki sekin, engil yoki mushkulot bilan javob qaytarishga moyilliq ko'rsatadilar.

SHuni alohida ta'kidlab o'tish kerakki, psixiq faoliyatning dinomiyasi nafaqat temperamentga, balki motivlarga, psixiq holatlarga, his-tuyg'ularga xam bevosita bogliqdir. Misol uchun, inson o'zi temperamentning qaysi tiliga taalluqli bo'lishidan qat'i nazar, o'z faoliyatiga layoqatli, mayli kuchli, intilishi qat'iy, kiziquvchan bo'lsa, uni tashkillashtirishda va nazardan qolishda uyushkokliq, xarakter sur'ati esa tezkor amalga oshadi, unga loqayd munosabatni bildirsa, ish sur'ati sekin va sust kechadi. Xar qanday vaziyatga qaramasdan, Shaxsning karindosh uruglari to'g'risidagi, shuningdek, jahonda kechayotgan noxush xabarlar uning a'zoyi badanini larzaga keltiradi, labi ko'ridi, rangi buzaradi, atrof-muhitga nisbatan mo'ljalini yo'qotadi. Psixologiyada temperamentga taalluqdi individual dinomiy xususiyatlar bilan motivlar va psixologik holatlar, hissiy kechinmalarining dinamiq xususiyatlari o'rtasida muayyan darajada tafovo't mavjudligi alohida ta'kidlanadi. Ular orasidagi farqlarni ajratib ko'rsatish maqsadida qo'shimcha belgilar kiritiladi va o'ziga xos tarzda tavsiflab beriladi. Ularning ayrimlarini ajratib

ko'rsatish maqsadga muvofiq.

Favqulodda temperamentning bir xil xususiyatlari, motiv, psixik holat va hodisalardan farqli o'laroq, aynan shu Shaxsning o'zida, uning turli faoliyatlarida, xatti-xarakatlarida, muomalasida ifodalanadi.

Temperament xususiyatlari tabiiy shartlanganlik omiliga taalluqli bo'lganligi tufayli inson hayoti va faoliyatining (umrining) bo'tun davomida yoki uning muayyan bir bo'lagida (ta'sirga beriluvchanligi sababligidan qat'i nazar) barqaror, o'zgarmas va mustaxkamdir.

Yakkaxol Shaxsga daxldor temperamentning turli xususiyatlari o'zaro bir-biri bilan g'ayriqonuniy ravishda birlashgan bo'lmasdan, balki ular o'zaro bir-biri muayyan qonuniyat asosida mujassamlashib, xuddi shu xususiyatlar uning tiplarini tavsiflovchi o'ziga xos tizilmani vujudga keltiradi.

Psixologiya fanida temperament xususiyatlari deganda, alohida bir Shaxsning psixik faoliyati dinomiyasini belgilovchi psixikaning barqaror, o'zgarmas individual-tipologik xususiyatlari majmuasi tushuniladi. Mazkur xususiyatlar turli shakl va mazmunga ega ega bo'lgan motivlarda, psixik holatlarda, maqsadlarda, faoliyatlarda nisbatan o'zgarmovchi, temperament tipini tasvirlovchi tuzilmani tashkil qiladi.

Psixologiya faning ijtimoiy tarixiy taraqqiyoti davrida temperamentga nisbatan bildirilgan muloxazalar, uning moddiy asosi to'g'risidagi talqinlar xilma-xil bo'lib, Shaxsning psixologik xususiyatlarini o'ziga xos tarzda tushuntirish uchun xizmat qilib kelgan. Temperament lotincha "temperamentum" degan so'zdan olingan bo'lib, buning ma'nosi «aralashma» degan tushunchani anglatadi. Temperament to'g'risidagi dastlabki ta'limotni yunon olimi Gippokrat (eramizdan oldingi 460-356 yillarda yashagan) yaratgan bo'lib, uning tipologiyasi to hozirgi davrgacha qo'llanilib kelinmokda.

Temperamentning fiziologik asoslari to'g'risida tushuncha Kadimgi yunon olimi Gippokrat ta'limotiga binoan, insonlarning temperament xususiyatlari jihatidan o'zaro bir-biridan tafovo'tlanishi, ularning tana a'zolaridagi suyukliklarning (xiltlarning) turlicha nisbatda joylashuviga bogliq ekanligi tasavvur qilinadi. Gippokrat ta'biricha, inson tanasida to'rt xil suyuklik (xilt) mavjud bo'lib, ular o't yoki safro (yunoncha chole), qon (lotincha sanguis

yoki sanguinis), qora o't (yunoncha melas «qora », chole «o't»), balg'am (yunoncha «phlegma») kabilardan iboratdir. Uning muloxasicha; 1) o'tning xususiyatni-kurukliqdir, uning vazifasi-tana a'zolarida ko'rukliqni saqlab turish yoki badanni quriq to'tishdir; 2) qonning xususiyati- issiqliqdir, uning vazifasi tanani isitib turishdir; 3) qora o'tning xususiyati-namliqdir, uning vazifasi-badan namligini saqlab turishdir; 4) balg'amning (shilimshiq moddaning) xususiyati-sovukliqdir, uning vazifasi-badanni sovo'tib turishdan iboratdir. Gippokrat ta'limotiga muvofiq, xar bir insonda shu to'rt xil suyukliq mavjud bo'lib, uning bittasi ustuvorlik kasb etadi. Mazkur aralashma (lotincha temperamentum) lardan qaysi biri salmokirop bo'lsa, shunga qarab insonlar temperament jihatdan farqlanadilar, chunonchi, xoleriqda sariq o't, sangviniqda qon, melanxoliqda qora o't, flegmatiqda balg'am (shilimshiq modda) ustun bo'lishi ta'kidlanadi.

Gippokratning to'rt xil moddalar (suyukliqlar) aralashmasi, ya'ni temperament tushunchasi va uning tipologiyasi (sangviniq, xoleriq, flegmatiq, melanxoliq) ramziy ma'noda hozirgi zamon psixologiyasida xam qo'llanilib kelinmokda.⁹

Temperamentning ilmiy psixologik asoslari va uning fiziologik mexanizmlari keyingi ijtimoiy tarixiy taraqqiyotning bosqichlarida yaratiladi xamda bu borada ishlanilishlar davom ettirilmokda. Temperamentning fiziologik asoslariga ulkan o'z hissini kushgan olimlardan biri rus fiziologi I. P. Pavlov (18-1936) hisoblanadi. Odam temperamentiga aloqador sifatlarning o'ziga xosligi shundaki, ular odam bir faoliyat turidan ikinchisiga, bir emotsional holatdan boshqasiga, bir malakalarni boshqasi bilan almashtirgan paytlarda reaksiyalarning egiluvchan va dinamiqligini ta'minlaydi va shu nuqtai nazardan Temperament - Shaxs faoliyati va xulqining dinamiq (o'zgaruvchan) va emotsional - missiy tomonlarini xarakterlovchi individual xususiyatlar majmuidir.

Temperament xususiyatlari Shaxsning ichki tuzilmasi bilan bevosita bogliq bo'lib, ularning namoyon bo'lishi uning qonkret vaziyatlarga munosabatini, ekstremal vaziyatlarda o'zini qanday to'tishini belgilab beradi. Masalan, inson turli vaziyatlarda o'zini turlicha to'tadi:

⁹ G'oziev E.G'. Umumiy psixologiya. -O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti. T.: – 2010.

oliy ukuv yurtida talabalar safiga qabul qilganligi to'g'risidagi axborotni eshitgan bolaning o'zini to'tishi, yoki hayotning ogir sinovlari (yaqin kishining ulimi, ishdan xaydalish, do'stning xoinligi kabi) paytida odam beixtiyor namoyon qiladigan reaksiyalari uning temperamentidan kelib chiqadi. SHuning uchun xam iqqala vaziyatni xam kimdir ogir-bosiqlik bilan, boshqasi esa o'zini yukotgudek darajada his-xayajon bilan boshidan kechiradi.

SHuning uchun xam temperamentning Shaxs shakllanishi va ijtimoiy muhitda o'ziga xos mavkeni egallashidagi ahamiyati juda katta. O'zini bosib olgan, hayot qiyinchiliklarini sabr-bardosh bilan ko'taradigan insonning odamlar orasidagi obrusi xam baland bo'ladi. Bu uning o'z-o'ziga nisbatan xurmatini xam oshiradi, ishga, odamlarga va narsalarga munosabatini takomillashtirib borishiga imqon beradi. Temperamentning yana bir ahamiyatli jihati shundaki, u hayotiy voqealar va vaziyatlarni, jamiyatdagi ijtimoiy guruxlarni «yaxshi - yomon», «ahamiyatli - ahamiyatsiz» mezonlari asosida ajratishga imqon beradi. Ya'ni, temperament odamning ijtimoiy ob'yektlarga nisbatan «sezgirligini» tarbiyalaydi, professional mahorat va kasb malakasining oshib borishiga yordam beradi.

Temperamental xususiyatlar aslida tug'ma hisoblansada, Shaxsga bevosita aloqador va anglanadigan bo'lgani uchun xam ma'lum ma'noda o'zgarib boradi. SHuning uchun xam tug'ilgan chog'ida sangviniqqa o'xshash xarakterlar namoyon qilgan bolani umrining oxirigacha faqat shundayligicha qoladi, deb bo'lmaydi. Demak, xar bir temperament xususiyatlarini va uning Shaxs tizimga aloqasini bilish va shunga yarasha xulosalar chiqarish kerak.

Akademiq I. Pavlov temperament xususiyatlarini belgilab beruvchi uch oliy nerv tizimi xossalari ajratgan edi:

-k u ch, ya'ni nerv tizimining kuchli ko'zgatuvchilar ta'siriga bardoshi, shunga ko'ra odamlardagi mehnatga yaroklilik, Chidam kabi sifatlarning namoyon bo'lishi:

-m u v o z a n a t l a s h g a n l i k, ya'ni asabdagi tormozlanish va ko'zgalish jarayonlarining o'zaro mo'tonosibligi, shunga ko'ra, o'zini to'ta olish, bosiqlik kabi sifatlarning va ularga tEskari sifatlarning namoyon bo'lishi;

-x a r a k a t c h a n l i k, ya'ni kugalish va tormozlanish jarayonlaridagi o'zaro almashinish jarayonining tezligi va xarakatchanligi ma'nosida. Quyidagi rasmda nerv jarayonlari bilan temperament tiplari o'rtasidagi o'zaro bogliqlik asosida temperament tiplari aks ettirilgan. SHunday qilib, asab tizimi bilan bogliq individual sifatlarni bilish shart, Chunki ular bevosita mehnat va o'qish jarayonlarini xar bir inson tomonidan, uning manfaatlariga mos tarzda tashkil etishga xizmat qiladi. Asabga bogliq bo'lgan tabiiy xususiyatlarmizni xam umuman o'zgarmas deb aytolmaymiz, Chunki tabiatda o'zgarmaydigan narsaning o'zi yuk. SHuning uchun xam oxirgi yillarda o'tkazilayotgan tadqiqotlarda Shaxs tizimida shunday ma'kul, «hayotiy ko'rsatgichli» xususiyatlar tizimini o'rganilmokda va unda temperamentga aloqador sifatlari xam nazarda to'tilmokda. Masalan, V.S. Merlin temperamentning psixologik tasnifi va ularning hayotiy vaziyatlarda namoyon bo'lishini boshqarish masalasida ko'p ishlar qilgan. Uning fiqricha, insonda mavjud bo'lgan faollik, bosliqlik, emotsional tetiqlik, hissiyotlarning tezda namoyon bo'lishi va o'zgaruvchanligi, qayfiyatning turgunligi, behalovatlilik, ishchanlik, yangi ishga kirishib ketish, malakalarning tez hosil bo'lishi kabi qator sifatlari asosida Shaxsdagi o'sha ekstroversiya va introversiya xossalari yotadi va ularni xam o'zgartirish va shu orqali temperamentni boshqarish mumkin.

Temperament turlari

Temperament tipologiyasi mabodo insonlar temperamentlari bo'yicha kiyoslansa, u holda uning xususiyatlari jihatidan o'zaro o'xshash Shaxslarning guruxi mavjudligi namoyon bo'ladi. Bu asnodan eramizdan oldingi davrda xam temperament tiplari to'g'risida materiallar to'plangan. Ularda temperament tipi deyilganda, insonlarning muayyan guruxlarini tavsiflovchi psixik xususiyatlarning yig'indisi (majmuasi) anglashinilgan. Hozirgi davrda temperament tipi deganda, ma'lum insonlar guruxi uchun umumiy bo'lgan xususiyatlarning sodda majmuasi emas, balki mazkur xususiyatlarining qonuniy, zaruriy o'zaro bogliqligi tushuniladi. Temperament tipini tavsiflovchi xususiyatlarning qonuniy tarzda o'zaro bog'liqligi turlicha aks etishi mumkin.

Temperamentning ayrim xususiyatlarini u yoki bu tashqi ko'rinishiga qarab ulchash mumkin.

Shaxsning shiddatliq (tezlik, impulsivlik) darajasini ikkita xarakterdan bittasini tanlanmaydigan xarakterga nisbatan qancha vaqt mobaynida qaror chiqarishga qarab aniqlash mumkin. Agar ushbu yo'sinda temperamentning bir nechta xususiyatlari o'lchansa, u holda uning bir xususiyati qancha ko'p miqdorda ifodalansa temperamentning boshqa xususiyatining shuncha ko'p yoki, aksincha oz aks ettishi kuzatiladi.¹⁰

Xar qaysi tip uchun o'ziga xos xususiyatlarining o'zaro aloqasi, xar bir alohida xususiyatning sifat tavsifi temperament tipining boshqa xususiyatlari bilan bogliqligi xam aks etadi. Masalan, o'zini to'ta bilmaslik yoki o'zini to'ta bilish temperamentning bitta tipi uchun:

a) extirosliq shiddat, b) jazava va jarajadagi munozanatsizlikdir; bir xil tip uchun o'zini to'ta bilish-emotsional-irodaviy bir meyorda to'tish bo'lsa, boshqa uchun u ulugvorlik va vazminlik namunasidir.

Temperament tiplarini psixik xususiyatlar o'rtasidagi qonuniy munosabatlar tarzida tushunish Gippokrat tomonidan talqin qilingan temperament to'g'risida tushuncha ma'nosiga mos tushadi. Lekin u ushbu tushunchani yunoncha krasis suzi bilan belgilangan va u lotincha temperament atamasiga mos bo'lib, nisbatan, munosabat degan ma'noni anglatadi. Nerv tizimsining umumiy tiplari bilan fiziologik jihatdan temperament tiplari I. P. Pavlovdan keyin gippokrat tiplari, ya'ni sangviniq, xoleriq, flegmatiq, melanxoliq deb atala boshlangan. Lekin bu tushunchalar hozirgi zamon psixologik ma'lumotlar munosabati bilan yangicha mazmun va mohiyat kasb etgan. SHu boisdan nerv tizimsining to'rtta tipi temperamentning to'rtta tipiga bogliq deb e'tirof etishimizga xakkimiz yuk, Chunki ular gippokratcha tiplarning ayrimlari, xolos. SHuning uchun yangi omillar mazkur tiplarning psixologik tavsifini qayta tahlil qilishni taqozo etadi.

Tempirament tiplarining psixologik tavsifi quyidagi muhim xususiyatlar yordami bilan aniqlanishi mumkin:

Senzitivlik (lotincha sensus sezish, his qilish degan ma'no anglatadi). Senzitivlik yuzasidaninsonda bironta psixik reaksiyani hosil qilish uchun zarur bo'lgan o'ta kuchsiz

¹⁰ Ivanov P.I, Zufarova M.E Umumiy psixologiya Darslik.-Toshkent, 2008.

tashqi taassurot kuchiga qarab muloxaza yuritiladi jumladan, sezgilarning paydo bo'lishi uchun kerak ko'zgovchining ozgina kuchi (ularning kuyi chegarasi), extiyojlar qondirilmashligining sezilar-sezilmas darajasi (Shaxsga ruhiy azob beruvchi) mujassamlashadi

Reaktivliq. Bu to'g'rida aynan bir xil kuch bilan ta'sir etuvchi tashqi va ichki taassurotlarga Shaxs qanday kuch bilan emoksional reaksis qilishiga. Qarab munosabat bildiriladi.

Reaktivliqning yorqin ro'yobga chiqishi - emotsionalliq, ta'sirlanuvchanliq ifodalanishidir.

Faolliq. Bu borada inson qanday faolliq darajasi bilan tashqi olamga ta'sir etishi va maqsadlarni amalga oshirishda ob'ektiv xamda sub'ektiv qarama-qarshiliqlarni faolliq bilan engishiga qarab fiqr yuritiladi.

Reaktivliq bilan faolliqning o'zaro munosabati. Odamning faoliyati ko'p jihatdan nimaga bog'liqligiga binoan, chunonchi tasodifiy tarzdagi tashqi va ichki sharoitlarda (kayfiyatga, favquloddagi hodisalarga) yoki maqsadlarga, ezgu niyatlarga, hohish-intilishlarga ko'ra fiqr bildirish nazarda to'tiladi.

Reaksiya tempi. Turli xususiyatli psixiq reaksiyalar va jarayonlarning kechishi tezligiga, binobarin, xarakat tezligiga, Nutq sur'atiga, farosatliliqqa, aql tezligiga asoslanib xulosa chiqariladi.

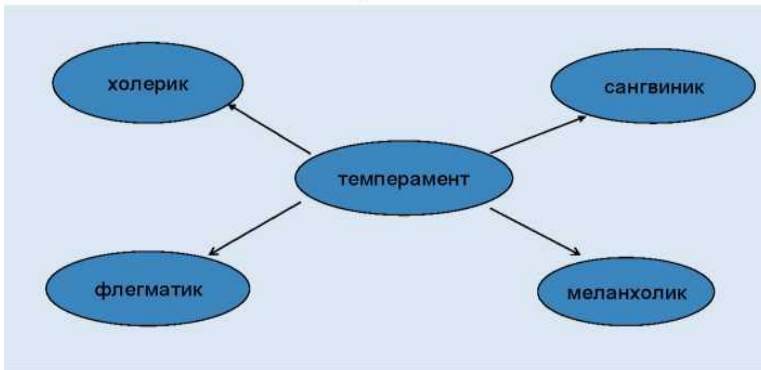
Xarakatlarning silliqliqi va unga qarama-qarshi sifat rigidliq (kotib qolganliq). Shaxsning o'zgaruvchan tashqi taassurotlarga qanchaliq engilliq va chakqonliq bilan muvofiqlashishiga (silliqliq bilan moslashishga), shuningdek, uning xatti-xarakatlari qanchaliq sust va zaifligi (rigidligi-kotib qolganligi) nisbatan baho berishdan iboratdir.

Ekstraverovanliq va intravertirovanliq. Shaxsning faoliyati va reaksiya ko'p jihatdan nimalarga bogliqligiga, chunonchi favkuloddagi tashqi taassurotlarga (ekstravertirovanliq) yoki, aksincha, timsollarga, tasavvurlarga, o'tish xamda kelajak bilan uygunlashgan muloxazalarga (introvertirovanliq) taalluqligiga asoslangan holda munosabat ifodasidir.

7-rasm. Temperament turlari

Гипократнинг таълимоти

Эрампздан олдинги 5 аерларда яшаган кадимги грек врачл ва табиётшунос олимл
Гипократ одамлар ургасидаги тафовутларни урганиб, одамларни 4 гурпуага
булган.

Temperament turlari

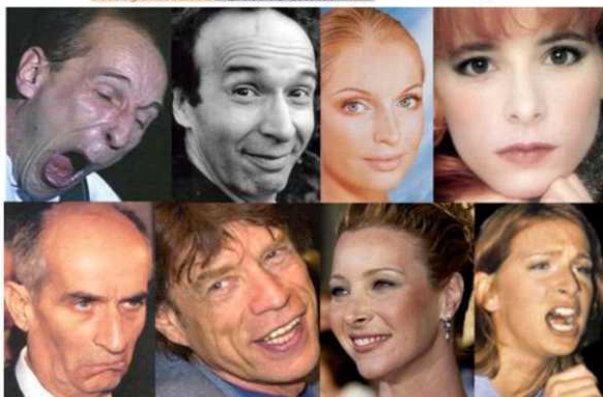
Sangviniq-juda faol, xar bir narsaga xam qattiq qo'laveradi; yolgon dalilarga jaxli chiqadi. Atrofdagi narsalar, ma'ruzalar Diqqatini tez jalb etadi. Imo-ishoralarni ko'p ishlatadi, chexrasiga qarab qayfiyatini anglab olish qiyin emas. Juda sezgir bo'lishga qaramay, kuchsiz ta'sir (ko'zg'atuvchilar) ni seza olmaydi, serg'ayrat, ishchan, toliqmas. Faolliq bilan reaktivliq munosanati muvozanatida, imtizomli o'zini tiya biladi, boshqara oladi. Xatti - xarakati jushkin, Nutq sur'ati tez, yangiliqni tez payqaydi, aql idroki tirak, topkir, qiziqishlari, qayfiyati, intilishlari o'zgaruvchan. Ko'niqma va malakalarni tez egallaydi. Ko'ngli ochiq, dilkash, mulokatga tez kirishadi. Xayolati (fantaziyasi) yuksak darajada rivojlanishi

сангвиники

8-rasm. Sangviiniq temperamenti

9-rasm. Xoleriq temperamenti

холерики

Xoleriq-sust senzitivliq xususiyatiga ega. Juda faol va reaktiv. Ko'pincha reaktivligi faolliqdan ustun keladi. Betoqat, serzarda.

Sangvinliqqa qaraganda silarok, lekin ko'proq kotib qolgan(rigidroq). Qiziqishlari, intilishlari barqaror, xatti-xarakatlarda qat'iyliq mavjud. Biroq diqqatni bir joyga to'plashda kiynaladi. Nutq sur'ati tez va xokazo.

10-rasm.Flegmatiq temperamenti

Flegmatiq-sentizivligi sust, his-tuyg'usi (emotsiyasi) kam o'zgaruvchan, shunga ko'ra bunday Shaxsni qo'ldirish, jaxlini chiqarish, qayfiyatini buzish qiyin. Kungilsiz hodisa xaf-xatar haqidagi xabarga xotirjamliq bilan munosabatda bo'ladi. Vazmin, kam xarakat. Imo-ishorasi, mimiqasi ko'zga yaqqol tashlanmaydi. Lekin serg'ayrat, ishchan, faol, Chidamli, matonatli. Nutq vxarakat sur'ati sust. Farosati kiyiqrok. Diqqatni tuplashi osoyishta. Kotib qolgan (rigit). Diqqatni ko'chirish qiyin. Interavertiravonlashgan, kam gap, ichimdan top.

YAngiligni qabul qilishi murakkab. Tashqi taassurotlarga sustliq bilan javob beradi (qaytaradi).

11-rasm.

Melanxoliq

temperamenti

Melanxoliq-sentizivligi yuksak. Tortinchoq g'ayrasiz. Arazchan, xafaqon. Jimgina yig'laydi, kam kuladi. Qat'iyliги va mustaqilligi zaif. Tez toladi. Ortiqcha ishchan emas. Diqqati barqaror. His-tuyg'usi sust o'zgaradi. Qotib qolgan (rigid). Interavertlashgan.

Kasbni egallashda temperamentning roli: Psixologik ma'lumotlar e'tirof etilishicha, irsiyat va turmush sharoitlari temperament tiplari o'rtasidagi tafovutlarining sababchisidir. SHuning uchun irsiy fiziologik xususiyatlari bir xil va bitta tuxumdan yaralgan (gomozigot) egizaklarning temperament xususiyatlarini ikkita tuximdan vujudga kelgan (geterozigot) egizaklarning temperament xususiyatlari bilan qiyoslansa, bu omil tasdiqlanishi mumkin. Ma'lumotlarga qaraganda, geterozigot egizaklardan farqli o'laroq, gomozigot egizaklar temperament xususiyatlari shunchaliq o'xshashki, xatto ular irsiyat yo'li bilan berilgan omillarini 85% tasdiqlash imkoniyatiga ega. Tarbiyaviy muhit turlicha bo'lishiga qaramay, o'xshashliq saqlanib qolishi tajribalarda ko'p marta tekshirilgan. Lekin temperamentning ayrim xususiyatlari o'zgarishi to'g'risidagi ma'lumotlar inkor etilmaydi, unga favquloddagi tashqi xamda ichki sharoitlar keskin ta'sir o'tkazadi (masalan, tog' sharoiti, xavf-xatar mavjudligi va xokazo).

Shuni esda saqlash joizki, temperament ayrim xususiyatlarning turmushi sharoiti bilan tarbiyaviy ta'sirida o'zgarishi jarayoni temperament tiplarining takomilashtiruvidan farqlay olish shart. Ma'lumki, temperament tipi unga mo'tanosib xususiyatlari birdaniga paydo bo'lgan narsa emas, Chunki nerv tizimining takomillashuvi umumiy qonuniyatlari temperamentga xam ta'sir o'tkazib, o'z izmini qoldiradi. Shaxsning kamolotiga binoan, temperament xususiyatlari nerv tizimining takomillashuvi bilan bogliq razda ro'yobga chiqqa boradi va mazkur jarayon temperament rivojini uzil-kesil hal qiladi.

Xarakter– shaxsning alohida insonlar va insonlar guruhi, o'z-o'ziga, vaziyatlar, narsalar va hodisalarga nisbatan munosabatlaridan orttiradigan sifatlarini o'z ichiga oladi.

Har bir odam har qanday boshqa odamdan o'zining individual psixologik xususiyatlari bilan ajralib turadi. Bunga xarakter xislatlari ham kiradi. Xarakter so'zi grekchadan aynan tarjima qilinganda bosilgan tamg'a degan ma'noni anglatadi.

Xarakter – shaxsdagi shunday psixologik, subhektiv munosabatlar majmuiqi, ular uning

borliqqa, odamlarga, predmetli faoliyatga hamda o'z-o'ziga munosabatini ifodalaydi.

Demak, «munosabat» kategoriyasi xarakterni tushuntirishda asosiy hisoblanadi.

B.F.Lomovning ta'biricha, xarakter shaxs ichki dunyosining asosini tashkil etadi.

Munosabatlarning xarakterdagi o'rni xususida fiqrlar ekan, V.S.Merlin ularning mazmunida iqqi komponentni ajratadi:

Emotsional-kognitiv – borliq muhitning turli tomonlarini shaxs qanday emotsional his qilishi va o'zida shu olamning emotsional manzarasini yaratishi.

Motivatsion irodaviy – ma'lum harakatlar va hulqni amalga oshirishga undovchi kuchlar.

Demak bizning munosabatlarimiz ma'lum mahno va mazmun kasb etgan munosabatlar bo'lib, ularning har birida bizning xissiy kechinmalarimiz aks etadi va xarakterimiz namoyon bo'ladi.

Rus olimi S.L.Rubinshteyn shaxsning o'ziga xosligi va xakteriologik tizimida uchta asosiy tuzilmalarni ajratadi:

Munosabatlar va yo'nalish shaxsdagi asosiy ko'rinishlar sifatida – bu shaxsning hayotdan nimani kutishi va nimani xohlashi.

Qobiliyatlar – ana shu tilak-istaklarni amalga oshirish imkoniyati sifatida – bu odamning nimalarga qodir ekanligi.

Xarakter imkoniyatlaridan foydalanish, ularni kengaytirishga qaratilgan turg'un, barqaror tendensiyalar, ya'ni bu odamning kim ekanligi.

Xarakterning boshqa individual xususiyatlardan farqi shundaki, bu xususiyatlar ancha o'zgaruvchan va orttirilgandir.

Psixologiyada shaxsning quyidagi tizimi ehtirof etiladi:

Mehnat faoliyatida namoyon bo'ladigan xakteriologik xususiyatlar – mehnatsevarliq, mehnatkashliq, tashabbuskorliq, ishga layoqat, ishga qobilliq, mashuliyat, dangasaliq, qo'nimsizliq va boshqalar.

Insonlarga nisbatan munosabatlarda namoyon bo'ladigan xakteriologik sifatlar – odoblilik, mehribonliq, jonsarakliq, muloqotga kirishuvchanliq, g'amxo'rliq, rahm-shafqat va boshqalar.

O‘z-o‘ziga munosabatga oid xarakter sifatlari – kamtarliq, kamsuqumlilik, mag‘rurlik, o‘ziga bino qo‘yish, o‘z-o‘zini tanqid, ibo, sharm-hayo, manmansirash va boshqalar.

Narsalar va hodisalarga munosabatlarda namoyon bo‘ladigan xususiyatlar – tartiblilik, oqilliq, saranjom-sarishtaliq, qo‘li ochiqliq, ziqnaliq, tejamkorlik, pokizaliq va boshqalar.

Xarakter sifatlari shaxsning xayotdagi yo‘nalishlaridan kelib chiqadi. Chunki yo‘nalish odamning borliqqa nisbatan tanlovchan munosabatining aks etishidir. Bunday yo‘nalish turli shakllarda namoyon bo‘ladi: diqqatlilik, qiziquvchanlik, ideallar, maslaklar va hissiyotlarda.

Xarakter insonning xatti-harakatlari va amallarida namoyon bo‘ladi. Odamning ongli va maqsadga qaratilgan harakatlari uning kim ekanligidan darak beradi.

Nutqning xususiyatlari (baland tovush bilan yoki sekin gapirish, tez yoki bosiqlik, emotsional boy yoki jonsiz) ham xarakterning yo‘nalishini belgilaydi.

Tashqi qiyofa – yuzining ochiq yoki tund ekanligi, ko‘zlarining samimiy yoki johil ekanligi, qadam bosishlari – tez yoki bosiq, mayda qadam yoki salobatli, turishi viqorli yoki kamtarona, bularning hammasi xakterni tashqaridan kuzatib o‘rganish belgilaridir.

Xarakter tashqi muhit tahsirida, turli xil munosabatlar tizimida shakllanadi va sharoitlar o‘zgarishi bilan o‘zgaradi.

Talabalarning o‘quv, mehnat va ijodiy faoliyatidagi o‘ziga xosliqni tushuntirish uchun kasbiy psixologiya fani birinchi navbatda qobiliyatlar va iqtidor masalasiga murojaat qiladi. Chunki qobiliyatli odamdan avvalo jamiyat manfaatdor, qolaversa, o‘sha insonning o‘zi xam qilgan xar bir xarakatidan o‘zi uchun naf ko‘radi.

Qobiliyatlar. Bular qiziqish va mayllar bilan mahkam bog‘liq bo‘ladi hamda odamning kasbga layoqatini ko‘rsatuvchi belgilarning ajralmas qismi hisoblanadi.

Xo‘sh, qobiliyatning o‘zi nima? Odamning biror faoliyat sohasida muvaf-faqiyat qozonishiga yordam beradigan har qanday individual psixologik xusu-siyatni qobiliyat deb hisoblash mumkin. Qobiliyatni faqat bilim va malaka-lardan iborat deb hisoblab bo‘lmaydi. Masalan, agar odam hidlarning bir-bi-ridan farqini yaxshi bilsa va ularni esda saqlab qola olsa, u holda bunday fa-zilat - ximiq uchun, degustator uchun, oshpaz va boshqa shunga

o'xshash kasbdagi kishilar uchun juda zarur bo'lgan qobiliyat hisoblanadi. Muhandis quruvchi uchun esa fazoni gorizantal, vertiql holatda unda imoratlarning qad ko'tarilishi umumiy tuzilishini idrok etaoladigan qobiliyat shakillangan bo'lishi kerak. Basharti, kishining xotirasida juda ko'p raqamlar, harflar, so'zlar yoki tashqi alomatlar yaxshi (mustahkam) saqlanib qoladigan bo'lsa, u kishi mana shu o'z xotirasidagi ma'lu-motlarni kerak paytda ishlata olsa, u holda bu ham juda zarur fazilat, matema-tiqqa, programmistga, konstruktorga va boshqa shunga o'xshash kasbdagi kishilar uchun zarur bo'lgan qobiliyat hisoblanadi.

Har qanday faoliyat muayyan qobiliyatlar jamini ishlatishni taqozo etadi. Masalan, veterinariya feldsheri yoki vrach kuzatuvchan yoki tashabbuskor kishi bo'lishi, chuqur akl-idrokka ega bo'lgan chaqqon-epchil odam bo'lmogi, o'z ishiga g'oyat halol munosabatda bo'lishi kerak.

Hamma uchun zarur bo'lgan umumiy qobiliyatlar (masalan, ijodkorliqqa bo'lgan qobiliyat) yoki juda ko'p kasblar va faoliyat turlari uchun zarur bo'lgan qobiliyatlar (tashkilotchilik qobiliyatlari) ayrim kasblar yoki nisbatan tor doiradagi kasblar uchun muhim hisoblangan maxsus qobiliyatlar bo'ladi (3-rasm), elektromexaniq releni regulirovka qiluvchi kishining qo'llarida se-zuvchanliq juda yaxshi rivojlangan bo'lishi kerak, bir xil ohangdagi ko'zg'a-tuvchilarga nisbatan bardoshlilik - transport vositalarini haydovchi kishi uchun zarur, chizmalarga qarab murakkab buyumlar tayyorlaydigan kishilar uchun esa jismlarning fazodagi holatini tasavvur qila olish qobiliyati yaxshi ri-vojlangan bo'lmogi kerak. Har qanday kasbda ham umumiy va maxsus qobili-yatlar birga qo'shilib kelgan taqdirdagina ishning muvaffaqiyati ta'minla-nishi mumkin.

Xo'sh, agar kishida tanlangan kasb uchun zarur qobiliyatlarning hammasi bo'lmasa-chi? Bunday holda iqki yo'l bo'lishi mumkin: yo tanlangan kasbni o'zgartirish yoxud yetishmayotgan yoki kam namoyon bo'lgan qobiliyatlar o'rnini qoplash yo'llarini qidirib ko'rish kerak bo'-ladi. Masalan, xotirada kamchilik bo'lsa, muntazam ravishda har xil yozuvlar olib borish, kartoteka tuzish va boshqa shunga o'xshash tadbirlar bilan o'sha yetishmovchilik o'rnini qoplash mumkin. Jismning fazodagi tasvirini tasav-vur etishdagi

kamchiliklarni to'ldirish uchun hajmli modellardan foydalaniladi va hokazo. Qobiliyatning bo'sh rivojlanishi o'rnini qoplash - bu odat-dagi va zarur hodisa bo'lib, agar kishi o'z ishi sohasida chindan ham yuksak mahoratni egallashi kerak bo'lsa, qo'shimcha mashg'ulotlar uning hayotida katta o'rinni egallashi kerak.

Maktabda olib boriladigan aktiv o'quv faoliyati sizning har biringizga o'z aqliy qobiliyatingizni va eng avvalo tafakkur tiniqligini, mantiqan to'g'ri fiqrlashni, tafakkurning mustaqil va original bo'lishini, topqirliqni, chu-qur mulohaza qilishni, aqliy teranliq va o'ziga tanqidiy munosabatda bo'lish-ni rivojlantirish imkonini beradi.

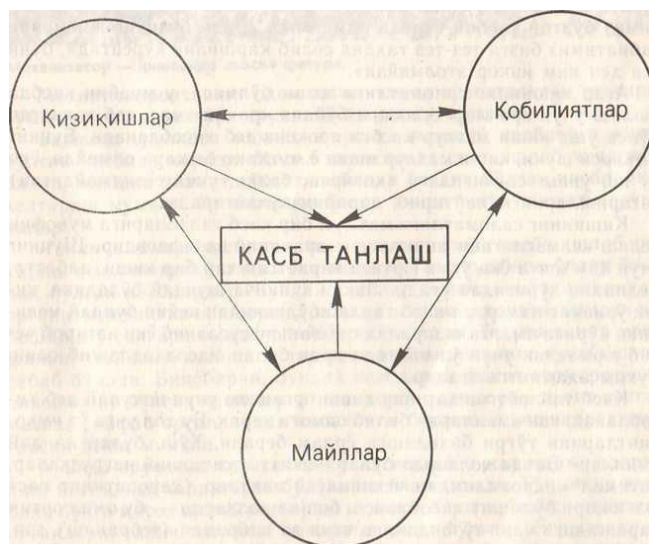
Texniq qobiliyat - texniqani egallashga va texniqa fanlarini o'zlashtirishga bo'lgan qobiliyat.	Matematik qobiliyat - fiqrlashning matematik metodlarini egallash qobiliyati	Pedagogiq qobiliyat - o'qitish va ta'lim-tarbiya berish maqsadida boshqa bir kishiga ta'sir ko'rsatish qobiliyati
Texniqaga, texniqa ijodiyotiga bo'lgan qiziqish, mashina va stanoklarda asboblardan ishlashga intilish, fizika, ximiya, matematika, chizmachilik va shu kabilarni muvaffaqiyat bilan o'zlashtirish.	Matematikaga bo'lgan qiziqish, mantiqiy fiqrlash, analiz qilish va umumlashtirish qobiliyati, matematik bilimlarni muvaffaqiyatli egallash va shu kabilar.	Pedagogiq faoliyatga qiziqish, bolalarni sevish, bolalar kollektivini uyushtirish mahorati, nutqning ravon va ishonch bilan olingan bo'lishi, talabchanlik, xushmuomalilik, adolatlilik, xolis niyatli bo'lish va shu kabilar.
Tashkilotchilik qobiliyati - qandaydir bir ishni qilish va odamlarni uyushtirish mahorati	Adabiy lingvistik qobiliyat - adabiy faoliyatga, tillarni o'rganib olishga bo'lgan qobiliyat	San'atga bo'lgan qobiliyat - ijodiy tasavvurga ega bo'lish, obrazli fiqrlash qobiliyati

<p>Odamlar bilan tezda til topib ketish, odam psixologiyasini tushunish, odamlar o'rtasida mehnatni to'g'ri taqsimlay olish, o'z vazifasini halol bajarish, tirishqoq bo'lish, o'z xatti-harakatlariga tan-qidiy qarash va shu kabilar.</p>	<p>Nutqning yaxshi o'sganligi, lug'at boy-ligi rivojlangan-ligi, tillarni egallashga, adabiyot-ni o'rganishga qizi-qishi, eshitib eslab qolish xotirasining kuchliligi, kuzatuv-chanliq, assosiasiya-larning bo'lishi va boshqa shunga o'x-shashlar.</p>	<p>Rassom uchun ko'rib ta-savvur qilishning yor-qinligi, rang va shakl-ni his qilish, aktyor uchun - diqsiya (talaf-fuz), mimiqa (imo-isho-ra), boshqalar qiyofa-siga kira olish qobi-liyati, nutqning ifoda-li bo'lishi, tabiatdagi va tevarak-atrofdagi hayotda go'zal narsalar-ni ko'ra bilish.</p>
---	--	--

Irodaviy sifatlarni, ya'ni: dadilliq, qat'iyat, intizomlilik, o'ziga va o'z kuchiga ishonish, o'zini idora qila bilish, og'ir-vazmin bo'lish singari fazilat-larni rivojlantirishga ham harakat qilish kerak. Mana shu sifatlarning ham-masi birga qo'shilib mehnatga bo'lgan qobiliyatni ta'minlaydi.

Qiziqishlar, mayllar va qobiliyatlarning kasb tanlashga ko'rsatadigan ta'sirini 4-rasmdagi sxema tarzida tasavvur qilish mumkin. SHunday qilib, har bir kishi konkret faoliyat sohasida o'z qiziqishlari, mayllari va qobiliyatlarini shakllantirib hamda rivojlantirib, tanlanadigan kasbga yaxshi tayyorgarlik ko'rib bormog'i kerak.

Qobiliyatlar inson aqlu-zakovatining sifati, undagi malaka, ko'niqma va bilimlarning borligi masalasi bilan xam uzviy bog'liq. Ayniqsa, biror kasbning egasi bo'lish istagidagi har bir yoshning aqli va intellektual salohiyati

12- rasml. Qiziqish, mayl va qobiliyatlar-ni kasb tanlashga ta'siri.

uning malakali mutaxassis bo'lib etishishini kafolatlagani uchun xam psixologiyada ko'proq qobiliyat tushunchasi aql zakovat tushunchasi bilan bog'lab o'rganiladi. Xar bir normal odam o'zining aqlli bo'lishini xohlaydi, «Men aqlliman» demasada, qilgan barcha ishlari, gapirgan gapi, yuritgan muloxazasi bilan aynan shu sifat bilan odamlar uni maktashlarini xohlaydi. «Aqlsiz, nodon» degan sifat esa xar qanday odamni, xattoki, yosh bolani xam xafa qiladi. YAna shu narsa xarakterliqi, ayniqsa, bizning shark xalqlarida biror kimsaga nisbatan «o'ta aqlli» yoki «o'ta nodon» iboralari xam ishlatilmaydi, biz bu xususiyatlarni o'rtacha tasniflar doirasida ishlatamiz: «Falonchining o'g'li anchagina aqlli bo'libdi, narigining farzandi esa biroz nodon bo'lib, ota-onasini kuydirayotgan emish» degan iboralar aslida «aqlliliq» kategoriyasi insonning yuragiga yaqin eng noziq sifatlariga aloqadorligini bildiradi.

Ilm-fandagi an'analar shundayki, aql va idrok masalasi, odamning intellektiga bogliq sifatlar juda ko'plab tadqiqotlar ob'ekti bo'lgan. Olimlar qobiliyatlarning rivojlanish mexanizmlari, ularning psixologik tarkibi va tizimini aniqlashga, ishonchli metodiqalar yaratib, xar bir kishining aqli sifatiga aloqador bo'lgan ko'rsatgichni ulchashga o'ringanlar. Ko'pchilik olimlar odam intellektida uning verbal (ya'ni so'zlarda ifodalanadigan), miqdoriy (sonlarda ifodalanadigan), fazoviy ko'rsatgichlarni aniqlab, ularga yana mantiq, xotira va xayol jarayonlari bilan bogliq jihatlarni xam kushganlar.

CH.Spirmen faktorial analiz metodi yordamida yuqorida sanab o'tilgan ko'rsatgichlar o'rtasida bogliqliq borligini isbot qilib, aqlning xaqiqatan xam murakkab tuzilmaga ega bo'lgan psixiq xususiyat ekanligini ko'rsatdi. Boshqa bir olim Dj.Gilford esa aqlni bir qator aqliy operatsiyalar (analiz, sintez, taqqoslash, mavxumlashtirish, umumlashtirish, sistemaga solish, klassifiqatsiya qilish) natijasida namoyon bo'ladigan xususiyat sifatida o'rganishni taklif etgan. Bu olimlar aql so'zidan ko'ra intellekt so'zini ko'proq ishlatib, bu so'zning o'ziga xos talqini borligiga e'tiborni qaratganlar. Chunki ularning fiqricha, intellektual potensialga ega bo'lgan Shaxsnigina qobiliyatli, deb atash mumkin. Intellektual potensial esa bir tomondan hayotdagi barcha jarayonlarga, boshqa tomondan - Shaxsga bevosita aloqador tushuncha sifatida qaralgan va uning ahamiyati shundaki, u borliqni va

bo'ladigan hodisalarni oldindan bashorat qilishga imkon beradi. Shu o'rinda «intellekt» suzining lugaviy ma'nosini tushunib olayliq.

Intellekt - lotincha so'z - intellectus-tushunish, bilish va intellekt - aql so'zlari negizidan paydo bo'lgan tushuncha bo'lib, u aql-idrokning shunday bo'lagiqi, uni o'lchab, o'zgartirib, rivojlantirib bo'ladi. Bu - intellekt va u bilan bogliq qobiliyatlar ijtimoiy xarakterga ega ekanligidan darak beradi. Darxaqiqat, qobiliyatlar va intellektga bevosita tashqi muhit, undagi insoniy munosabatlar, yashash davri ta'sir ko'rsatadi. Buni biz bugungi kunimiz misolida xam ko'rib, his qilib turibmiz. Yangi avlod vakillari - kelajagini XX asr bilan bog'lagan o'g'il-qizlarning intellekt darajasi ularning ota - bobolariniqidan ancha yuqori.

Hozirgi bolalar kompyuter texniqasidan tortib, texniqaning barcha turlari juda tez o'zlashtirib olmokda, jahon tillaridan bir nechtasi bilish ko'pchilik uchun muammo bo'lmay holdai, minglab topshiriqlardan iborat testlarni xam yoshlar o'zlashtirishda qiynalmayaptilar. Qolaversa, oila muhitining aql o'sishiga ta'sirini xamma bilsa kerak. Agar bola oilada ilk yoshligidan ma'rifiy muhitda tarbiyalansa, uning dunyoqarashi keng, xohlagan soha predmetlaridan beriladigan materiallarni juda tez va qiyinchiliksiz o'zlashtira oladi. Xattoki, bunday bolaga oliy o'quv yurtida beriladigan ayrim predmetlar mazmuni xam o'ta tushunarli, ular yanada murakkabrok masalalarni echishni xohlaydi.

Tug'ma va orttirilgan qobiliyatlar haqida: ba'zan o'ta iqtidorli va qobiliyatli bola haqida gap ketsa, undagi bu sifat Tug'ma ekanligiga ishora qilishadi. Talantli, genial olim, san'atkor yoki mutaxassis haqida gap ketsa xam xuddi shunday. Umuman qobiliyatlarning Tug'ma yoki orttirilgan ekanligi masalasi xam olimlar Diqqat markazida bo'lgan muammolardan. Tug'maliq alomatlari bor individual sifatlar layoqatlar deb yuritildi va uning iqki xili farqlanadi: tabiiy layoqat va ijtimoiy layoqat. Birinchisi odamdagi Tug'ma xususiyatlardan - oliy nerv tizimi faoliyatining xususiyatlari, miyaning yarim sharlarining qanday ishlashi, qo'l-oyoklarning biologik va fizilogik sifatleri, bilish jarayonlarini ta'minlovchi sezgi organlari - ko'z, quloq, burun, teri kabilarning xususiyatlaridan kelib chiqsa (bo'lar nasliy ota-onadan genetik tarzda o'tadi), ijtimoiy layoqat - bola tug'ilishi

bilan uni o'rgan muhit, muloqot uslublari, so'zlashish madaniyati, qobiliyatni rivojlantirish uchun zarur shart-sharoitlar (ular ota-ona tomonidan yaratiladi)dir. Layoqatlilik belgisi - bu o'sha individga aloqador bo'lib, u bu iqqala layoqat muhitini tayyoricha qabul qiladi.

Qobiliyatsizlik va intellektning pastligi sabablaridan xam biri shuki, ana shu iqqi xil layoqat o'rtasida tafovut bo'lishi mumkin. Masalan, genial rassom oilasida bola tug'ildi deyliq. Unda rassomchilik uchun tug'ma, genetik belgilar otasi tomonidan berilgan deyliq. Lekin bolaning onasi farzandining xam rassom bo'lishini xohlamasligi, o'ziga o'xshash qo'shiqchi bo'lishini xohlashi mumkin. Ayol bolani yoshliqdan faqat musiqa muhitida tarbiyalaydi. Tabiiy layoqatning rivoji uchun ijtimoiy layoqat muhiti yuk, ijtimoiy layoqat o'sishi uchun esa tabiiy, Tug'ma layoqat yo'q bo'lgani sababli, bolada xech qanday talant namoyon bo'lmasligi, u oddiygina musiqachi yoki qo'shiqchi bo'lish bilan cheklanishi mumkin. Intellekt testlari va qobiliyatdagi tug'ma va orttirilgan belgilarni o'rganishning psixologik ahamiyati aynan shunda. Ilk yoshliqdan bolaning o'zidagi mavjud imkoniyatlarni rivojlantirish shart-sharoitini yaratish ishini to'g'ri yulga qo'yish kerak.

Orttirilgan sifati shuki, bola toki bilim, malaka va ko'niqmalarni ustirish borasida xarakat qilmasa, eng kuchli tug'ma layoqat xam layoqatligicha kolib, u iqtidorga aylanmaydi. Eng talantli, mashxur Shaxslarning eng buyuk ishlari, erishilgan ulkan muvaffaqiyatlarining tagida xam qisman layoqat va asosan tinimsiz mehnat, intilish, ijodkorliq va bilimga chankoklik yotgan. SHuni xam unutmasliq kerakki, qobiliyatsiz odam bo'lmaydi. Agar Shaxs adashib, o'zidagi xakiqiy iqtidor yoki layoqatni bilmay, kasb tanlagan bo'lsa, tabiiy, u atrofdagilarga layokatsiz, qobiliyatsiz ko'rinadi. Lekin aslida nimaga uning qobiliyati borligini o'z vaqtida to'g'ri aniqlay olishmagani sabab u bir umr shu toifaga kirib qoladi.

Shuning uchun xam xar bir ongli inson o'zidagi qobiliyat va zexnni ilk yoshliqdan bilib, o'sha o'zi yaxshi ko'rgan, «yuragi chopgan» ish bilan shug'ullansa, va undan qoniqish olib, qobiliyatini ustirishga imkoniyat topib, yutuklarga erishsa, biz uni iqtidorli deymiz. Iqtidor - insonning o'z xatti - xarakatlari, bilimlari, imkoniyatlari, malakalariga nisbatan sub'ektiv munosabatidir. Iqtidorli odam genial yoki talantli bo'lmasligi mumkin, lekin u xar qanday

ishda mardliq, Chidamlilik, o'z-o'zini boshqara olish, tashabbuskorlik kabi fazilatlarga ega bo'lib, o'zlari shugullanayotgan ishni bajonidil, sitqidildan bajaradi. Ular ana shunday xarakatlari bilan ba'zi uta iste'dodli, lekin kamxarakat kishilardan ko'ra jamiyatga ko'proq foyda keltiradi. Iqtidorli insonda iste'dod soxibi bo'lish imkoniyati bor, zero iste'dod - xar tomonlama rivojlangan, nixoyatda kuchli va takrorlanmas qobiliyatdir. U tinimsiz mehnat, o'z qobiliyatini takomillashtirib borish yulida barcha qiyinchiliklarni engish va irodasi, butun imkoniyatlarini safarbar qilish natijasida qo'lga kiritiladi.

Qobiliyatlarning psixologik strukturasi: qobiliyatlar avvalom bor umumiy va maxsus turlarga bo'linadi va xar birining o'z psixologik tizimi va tuzilishi bo'ladi. Shaxsning umumiy qobiliyatlari undagi shunday individual sifatlar majmuiqi, ular odamga bir qancha faoliyat sohasida xam muvaffaqiyatli faoliyat ko'rsatish va natijalarga erishishga imkon beradi. Masalan, texniqa oliy O'quv yurtining talabasi xam ijtimoiy-gumanitar, xam aniq fanlar, xam texniqa fanlari sohasidagi bilimlarni o'zlashtira oladi. Bunda unga umumiy bilimdonlik, nutq qobiliyatlari, tirishqoqliq, Chidam, qiziquvchanlik kabi qator sifatlar yordam beradi.

Maxsus qobiliyatlar esa ma'lum bir sohada yutuklarga erishish, YUqori ko'rsatgichlar berishga imkon beruvchi sifatarni o'z ichiga oladi. Masalan, sport sohasi bilan buxgalterlik hisob-kitobi bo'yicha ishlayotgan iqki kishida o'ziga xos maxsus qobiliyatlar bo'lmasa bo'lmaydi.

Umumiy qobiliyatlarni maxsus qobiliyatlarga zid tarzda talqin qilish mumkin emas. Shaxsning umumiy qobiliyatlari ularni hosil qiluvchi omillar yaqqol psixologik hodisa yoki voqealiqdir. Maxsus qobiliyatlar ko'lam jihatdan torrok bo'lishiga qaramay, chuqurroq mohiyatni o'zlarida mujassamlashtiradi. I.P. Pavlov o'z ta'limotida "badiiy", "fiqrllovchi", "o'rta" tiplarga ajratilgan Shaxslarning tavsifini beradi.

- "Badiiy tip" uchun bevosita taassurotlar, jonli tasavvur, yorqin idrok va emotsiyalar natijasida vujudga keladigan obrazlarning yorqinligi xos.

- "Fiqrllovchilar" uchun esa mavxum mantiqiy, nazariy, metodologik muloxazalarning ustunligi xos.

- “O’rta” tipdagilarda esa xar iqkala toifa xususiyatlarining xos ekanligi ko’rinadi.

Xar bir qobiliyat o’zining tizimiga ega. Masalan, matematiq qobiliyatni oladigan bo’lsak uning tarkibiga umumlashtirish malakalari, aqliy jarayonlarning egiluvchanligi, mavxum tafakkur qila olish kabi qator xususiyatlar kiradi. Adabiy qobiliyatlarga ulardan farqli, ijodiy xayol va tafakkur, xotiradagi yorqin va ko’rgazmali obrazlar, estetiqli hislar, tilni mukammal bilishga layoqat; pedagogiq qobiliyatlarga esa-pedagogiq odob, kuzatuvchanliqli, bolalarni sevlsh, bilimlarni o’zgalarga berishga extiyoqli kabi qator individual xossalar kiradi. Xuddi shunga o’xshash qolgan barcha qobiliyatlarni xam zarur sifatlar tizimida tahlil qilish mumkin va bu katta tarbiyaviy ahamiyatga ega bo’ladi.

Qobiliyatlar va qiziqishlar diagnostiqasi: kasbiy psixologiyaning bugungi kundagi eng muhim va dolzarb vazifalaridan biri layoqat ko’rtaklarini ilk yoshliqdan aniqlash, intellekt darajasiga ko’ra Shaxs qobiliyatlari yo’nalishini ochib berishdir. SHuning uchun xam hozirda ko’plab intellekt testlari va qobiliyatlarni diagnostiq qilish usullari ishlab chiqilgan va ular muvaffaqiyatli tarzda amaliyotda qo’llanmokda.

Mavzu bo’yicha bilimlarni mustahkamlash uchun savollar

1. Shaxsning kasbiy etiqasini izohlang?
2. Temperament va faoliyatning individual xususiyatlarini gapiring?
3. Gippokrat ta’limotini izohlang
4. Kasbni egallashda temperamentning roli
5. Xarakter va uning xususiyatlari.
6. Xarakterning tizimi Shaxs iqtidori va qobiliyatlar diagnostiqasini izohlang?
7. Tug’ma va orttirilgan qobiliyatlar haqida gapiring?
8. Qobiliyatlarining psixologik strukturasiini izohlang

14-mavzu. Qobiliyatlar va shaxsning kasbiy shakllanishi

Reja:

1. Kasbiy shakllanish jarayonida shaxs taraqqiyoti.
2. Turli hayotiy faoliyat moduslaridagi shaxs munosabatlari tizimi.
3. Professiogenezning markaziy nuqtasi.
4. Kasbiy kamolot – kompetentlik Tayanch ibora va tushinchalar: mutaxassislik, kasbiy taʼlim, faoliyat turi, kasblarni tizimlashtirish, kasb tipologiyasi, kasbiy shakllanish, talablar majmuasi, kasbiy qobiliyat, kasbiy mahorat.

14.1. Kasbiy shakllanish jarayonida shaxs taraqqiyoti Shaxsning mutaxassis sifatida shakllanish jarayoni xususida mualliflik qarashlari keltirilgan. Ilgari ishlab chiqilgan shaxsning mutaxassis sifatida shakllanishi yosh xususiyati va ish stajiga bogʻliq degan qarashlardan farqli ravishda muallif tomonidan shaxsning kasbiy mahorati bu parametrlarning funksiyasi hisoblanmasligi, aksincha individning kasbiy shakllanishining qaysi bosqichida ekanligiga qarab aniqlanishini koʻrsatib bergan. Kasbiy faoliyatni turli darajada oʻzlashtirgan mutaxassislar haqidagi tasavvurlar, qolaversa, kasbiy shakllanish mezonlarining tavsifi keltirib oʻtilgan. Malakali kadrlar tayyorlash tizimini uzluksiz ravishda rivojlantirish ehtiyoji va turli ishlab chiqarish sohalarida koʻp yillik ish staji bilan faoliyat yuritayotgan shaxsning oʻz imkoniyatlarini toʻliq amalga oshirmasligi shaxsni har tomonlama kasbiy faoliyatda oʻzini namoyon qilishi muammosini yuzaga keltirdi. Bu muammolarni hal qilmasdan turib kelgusi kasbiy faoliyatdagi muvaffaqiyatli sifatli taʼlimini va rejalashtirishni amalga oshirish mumkin emas. Bu muammoning amaliy ahamiyati uni turli fan doiralari qatorida psixologiya doirasida ham oʻrganishni muhimligini koʻrsatib berdi. Kasbiy shakllanish jarayonini oʻrganishdagi qiyinchiliklar qobiliyatlar va kasbiy qobiliyatlarning ishni bajarishning muayyan bir usuliga asoslangan normativ faoliyatga yoʻnaltirilganligidadir. SHuning uchun ham kasbiy etuklik darajasi ajratib koʻrsatilmaydi, balki faqatgina yosh xususiyati va mutaxassis sifatida yuritilayotgan vaqt inobatga olinadi. SHaxsning kasbiy shakllanishi masalasi koʻpgina mualliflar tomonidan tadqiqilingan. Bu inson taraqqiyotida tez-tez uchraydigan jarayondir. Koʻpincha mutaxassis shaxsining toʻla tahlil qilish tushib qoladi, shaxsning

kasbiy shakllanish bosqichi esa hayot yoʻli bosqichi bilan muvofiq tarzda koʻrib chiqiladi. SHuning uchun vaqt doirasida qatʼiy chegaralanib qoladi. Ijtimoiy sohalarda faoliyat yurituvchi shaxsning kasbiy shakllanishini oʻrganishda insonning imkoniyatlarini toʻliq ochib beruvchi subʼekt va ijtimoiy muhit orasidagi turli ijtimoiy aloqalar tipiga ahamiyat berish muhimdir. Har bir ijtimoiy aloqalarning yana odamovilik va muloqotchanlik kabi kichik tiplarga boʻlinishi biz uchun muhim ahamiyatga egadir. Birinchi tipda subʼekt oʻzini “topgan”, oʻzida va faoliyatida oʻzini oʻzgartirishni hojlamasligi bilan xarakterlanadi. Ikkinchi tip esa subʼektning oʻzini-oʻzi “qidirishi” bilan tavsiflanadi. Bu oʻtish, oraliq holat hisoblanadi. Individ (yoki jamiyat) bir shaklni tark etib jamiyatning boshqa yuqori darajasiga erishadi. Garmonik aloqalar uchun subʼekt yaxlit shaxs sifatida namoyon boʻladi, u subʼekt-predmet tartibi – rolli niqob sharti bilan belgilanadi. Bu erda inson “taraqqiyotning absolyut harakati holatida” boʻladi. Keyinchalik shaxsni kasbiy shakllanishi borasidagi qarashlarga S.L.Rubinshteyn ishlari asos boʻlib xizmat qildi. S.L.Rubinshteyn insonning hayotga munosabatini ifodalovchi ikki usulni ajratib koʻrsatgan. Birinchi usul – bu insondagi barcha munosabatlar toʻliq emas, balki alohida hodisalariga munosabat doirasiga kiruvchi hayotdir. Bunday munosabatda inson hayot subʼekti hisoblanmaydi, shu bilan birga undan alohida ham boʻlmaydi. Bu erda hayotning oʻzi “tabiiy jarayon sifatida” namoyon boʻladi; inson hayot tarzi bilan uni toʻldiradi. Ijtimoiy hayot insonni oʻrniga subʼekt sifatida namoyon boʻladi. Bu erda axloq beayblik, yomonlik qilmaslik, tabiiylik, insonning tabiiy holati sifatida namoyon boʻladi, shu bilan bir qatorda bu erda yaxshilik va yomonlik oʻzaro bogʻliqdir. Bu usul insonning hayoti oʻzidan oʻzi kechadigan hayot-avtomat aloqalariga kiruvchi xususiyat sifatida tavsiflanadi. Ikkinchi usul ichki refleksiyaning namoyon boʻlishi bilan bogʻliq boʻlib, u “hayotning bu uzluksiz jarayonini toʻxtatib qoʻyishi, uzib qoʻyishi mumkin va insonning gʻoyalar dunyosidan chiqarib yuboradi. Inson gʻoyalar dunyosidan tashqaridagi pozitsiyani egallaydi...”. Bunday refleksiyaning namoyon boʻlishi hayotiy qadriyatlar tizimini aniqlash bilan bogʻliqdir. S.L.Rubinshteyn aynan shu holat bilan voqelikning yangi usuliga oʻtish imkoniyatini bogʻlaydi. Bevosita aloqalarni uzish va ularni yangi negizlar asosida tiklash ikkinchi usulga oʻtish bilan yakunlanadi. Shu vaqtdan boshlab “ruhiy boʻshliqqa, negilizmga, axloqiy skeptizmga, axloqiy beqarorlikka yoki boshqa – yangi anglangan sharoitda axloqiy inson hayotini qurishga yoʻl ochila boshlaydi”. Sanab oʻtilgan fenomenlar yangi usulning mavjudligini xarakterlamaydi, balki shaxs ilgariydek yashash imkoniyati yoʻq boʻlgan vaziyatda qolganda oʻzining beqaror “Men” tizimini buzilishlardan saqlab qola olmasligini anglatadi. Bu vaziyat baʼzida “oʻzini safarbar etish” holati deb nomlanadi. Biroq bu holatni oʻzining namoyon boʻlishiga koʻra oʻzini-oʻzi safarbar etish deb nomlab boʻlmaydi: tabiatdan, boshqalardan alohida tarzda anglanmagan voqelikni yoʻqotish mumkin emas. SHunchaki, birinchi usulda turmush tarzining hayotavtomatdan ajratilmaganligi hech qachon axloqiy beqarorlikni keltirib chiqarmaydi. Hayotiy faoliyat modusi – bu insonning tashqi dunyo bilan oʻzaro hamkorligini, inson turmush tarzi qanday tuzilganligini aniqlab beruvchi koʻpgina munosabatlarning oʻzaro bogʻliqligini toʻliq xarakteridir. Hayotiy faoliyat modusi faqatgina inson turmush tarzini turli voqeliklarga munosabatini ifodalab qolmasdan, balki individning turli individual qobiliyatlarini ham faollashtiradi. Uning taʼsir ostida shaxs qadriyatlari, ehtiyojlari sohasi va boshqalar shakllanib boradi. Turli hayotiy faoliyat

moduslaridagi munosabatlar tizimi haqidagi tushunchalarning mazmuni quyidagi jadvalda keltirilgan.

11.2. Turli hayotiy faoliyat moduslaridagi shaxs munosabatlari tizimi. Shaxs munosabatlari Egallik qilish modusi Ijtimoiy intilishlar modusi Xizmat qilish modusi O'ziga munosabat Jangari, "changalzor qonunlari" asosida yashovchi. Muhitga bog'liqlik, "qurbon" tamoyili. Taqdir va yaratganning irodasi. Boshqalarga munosabat Ishbilarmon: "senmenga, men-senga". Qizg'anchilik, raqobat, antogonizm. Muhabbat Ishga munosabat Tartibli "Ko'z bo'yamachilik". Ma'suliyat, ijodkorlik. Egallik qilish modusida predmet yoki boshqa insonlarga egallik qilish nazarda tutiladi. Bu tip ehtiyojlari muayyan bir davr ehtiyojlari bilan hamohangdir. Ular kamchilik, etishmovchilik sifatida yuzaga keladi. Nimagadir yoki kimgadir egallik qilish ehtiyoji inson ehtiyojlarining begonalashgan shaklidir. Bu modusda individga tegishli bo'lmagan barcha narsalar ular tomonidan vosita darajasigacha ko'tariladi. Kasbiy faoliyat san'at darajasigacha ko'tariladi va shaxsning zaruriy ishtiroki natijasiga ko'ra predmetli yoki to'liq predmetli ko'rinishlarga ajratiladi. Shunga muvofiq tarzda, hech qanday faoliyat motivga ega emas, chunki hech qanday motivning o'zi yo'q, faqatgina muayyan faoliyatga egallik qila olinsa bo'ldi. Bu bosqichda ham boshqalar singari ikkita chiziqni ajratib ko'rsatish mumkin, ulardan biri kasbni endi o'zlashtirayotgan insonlarga xosdir. Bu shunday holatki, bunda shaxs muayyan bir bosqichni bosib o'tgan, lekin yuqoriroq darajaga erishmagan. Birinchi chiziq o'zining natijasiga ko'ra ikkita imkoniyatga ega. Ulardan biri – bu keyingi bosqichga (ijtimoiy intilishlar modusiga) o'tish. Ikkinchisi – bu bosqichda izlanish va "to'xtab qolish"dan bosh tortishdir. Shaxsning kasbiy shakllanishini boshqa vektor inson allaqachon o'zini "topganligi", uning o'zini va o'z faoliyatini o'zgartirishni istamasligi bilan yakunlanadi. Shaxs faoliyatga nisbatan o'z ehtiyojlarini qondiruvchi vosita sifatida qaraydi. Kasbiy etuklikni mutaxassis shaxsining shakllanishi va mehnat sub'ektining kasbiy shakllanishi jarayoni sifatida ko'rib chiqish maqsadga muvofiqdir. Bu jarayon mehnat faoliyatini boshqarish va amalga oshirish bilan bog'liq, lekin u faqatgina operatsional soha taraqqiyoti, bilim, ko'nikma va malakalarni o'zlashtirish bilan cheklanib qolmaydi, balki S.L.Rubinshteyn, B.G.Anan'ev, B.F.Lomov, A.N.Leontev va boshqalarning tadqiqotlarini guvohlik berishicha, shaxs ijtimoiy xulq-atvorini psixik boshqarishning funksional tizimini shakllanishi bilan bog'liq. Bu jarayonda shaxsning kasbiy kamolotini asosiy qonuniyatlari haqidagi tasavvurlarning taraqqiyoti va turli omillar ta'sirida uning dinamikasini boshqarish muhim rol o'ynaydi, buning natijasida shaxs o'zini kasbiy faoliyat sub'ekti sifatida anglay boshlaydi va kasbining ijtimoiy ahamiyatlilik darajasini tushunadi. Shaxsning kasbiy shakllanish jarayonida aniq faoliyatning mohiyatini ochish dinamikasidagi maqsadga yo'nalganlik, uning imkoniyatlarini bosqichma-bosqich kashf qilinishi va uning alohida komponentlari hamda tuzilishining o'zgarishini muhim manbasi bo'lib hisoblanadi. Psixologik tuzilish bilan muvofiq adekvat faollikni talab qiluvchi maqsadlar tizimini aniqlash, tanlash, unga erishish va alohida faoliyat komponentlarining mazmuni hamda ko'zlangan natijaga erishish uchun psixik zo'rliqning muvofiqlik darajasi ham mehnat sub'ekti shaxsining psixik taraqqiyoti manbasi bo'lib hisoblanadi. Taraqqiyotning bu mexanizmi predmetli faoliyat motivlarining shakllanishi va aniqlashtirilishi jarayoni bo'lib, uning mehnat jarayonini har bir bosqichida o'zgarishlarni aniq bir fazasini bosib o'tuvchi, mazmun jihatdan boyib boruvchi va faoliyatning yo'nalganligiga, psixik va kasbiy taraqqiyotni harakatlantiruvchi omillarga aylanadigan motivatsionehtiyojlarni boshqarish bilan bevosita bog'liqdir. Mehnat sub'ektining kasbiy shakllanishi, shaxsning mutaxassisga aylanish jarayonida faoliyatning operatsional tomonini egallash

qobiliyatini qidirish va yaratish, faoliyatning psixologik tizimi komponentlarini oʻzaro aloqasi va mazmunini oʻzlashtirishini oʻz ichiga oladi. Bu jarayonni boshqarishning asosiy mexanizmlaridan biri oʻzi haqidagi tasavvurlarning (“Men-konsepsiyasi”), “Men- mutaxassis” obrazi va mutaxassis modeli namunasining shakllanishi, qolaversa, bu tasavvurlarning muvofiqligi, ular orasidagi qarama-qarshiliklarni aniqlash va tahlil qilish hisoblanadi. Koʻrsatib oʻtilgan subʼektiv modellarning roli qator tadqiqotlarda oʻz aksini topgan boʻlib, ular: “stereotiplashgan kasbiy namunalar shaxs tajribasining toʻliq integratsiyasiga yoʻl qoʻymaydi, bu vaziyatda kasbiy shakllanish shaxs taraqqiyoti uchun toʻliq boʻlib xizmat qilishi ham mumkin”, degan gʻoyani tasdiqlaydilar. Faqatgina individuallashtirilgan, qolaversa, shaxsning individual xususiyatlarini inobatga olgan holda yaratilgan kasbiy namunagina shaxs taraqqiyoti uchun xizmat qilishi mumkin, chunki ular muayyan bir shaxsning oʻziga xos xususiyatlari bilan muvofiq boʻladi. Subʼektivning psixik sohasini oʻrganish natijalariga koʻra mehnat mutaxassis shaxsi shakllanishining boshqarish jarayoni bilan psixik funksiyalarning rivojlanish holati oʻrtasidagi aloqadorligini tushunishda muhim ahamiyat kasb etib, mehnat faoliyatining shaxsga taʼsiri xarakterini aks ettiruvchi mehnat yutuqlari darajasini aniqlab beradi. Mehnat subʼektivning kasbiy shakllanishi, oʻzining hayotiy pozitsiyasiga, maqsadi va harakatlar dasturiga, faoliyat jarayoni va natijalariga nisbatan munosabatga hamda shu kabi qator maxsus xususiyatlarga ega boʻlgan mutaxassis shaxsining shakllanishi, subʼektivning shaxs taraqqiyoti qonuniyatlarini engib oʻtishi, faoliyat determinantlari taʼsirida uning hayotga psixologik qarashlarining oʻzgarishi natijasi hisoblanadi. Shaxsning hayotiy va kasbiy shakllanishini dinamik xarakterini, shaxsning oʻziga xos filogenetik va ontogenetik xususiyatlarini, qolaversa, undagi mehnat faoliyatining rolini, subʼektivning kasbiy shakllanishini oʻziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda bu jarayonni “professiogenez” atamasi bilan atash mumkin. SHaxs faoliyatini tashkil qilish va tahlil qilishga nisbatan professiogenetik yondashuv shaxs mehnat faoliyatini oʻrganuvchi psixologiyaning qator sohalari va boshqa fan sohalari uchun metodologik, nazariy va metodik asos boʻlib xizmat qiladi. Mutaxassis shaxsining shakllanishini oʻziga xos xususiyatlari mehnat subʼektivning kasbiy shakllanishiga nisbatan professiogenetik yondashuvning asosiy xususiyatlarini aniqlab beradi. Bu yondashuv mehnat subʼektivning kasbiy faoliyati davomida ijtimoiy va psixologik rivojlanish qonuniyatlarini oʻrganish asosiga qurilgan. Bunda kasbiy taraqqiyot jarayonini faol boshqarish imkoniyatlari va shaxsning mehnat faoliyatiga yaroqliligi koʻrib chiqiladi. U faqatgina shaxs taraqqiyoti xususiyatlarini va mutaxassis shakllanishini oʻrganishga qaratilgan boʻlmay, balki mavjud faoliyat turlarini, faoliyatga moslashish jarayonini psixik boshqarish mexanizmlari va shaxsning mavjud imkoniyatlari hamda kasbiy talablar orasidagi muvofiqlikni psixologik tahlil qiladi, qolaversa, obroʻli kasb va faoliyat turlarining psixologik xususiyatlarini taxmin qiladi. Ommaviy va obroʻli kasbiy faoliyat turlarini psixologik tahlil qilishning samaradorligi faoliyatni rejalashtirishdagi texnik va texnologik qarorlar va shu bilan bir qatorda, shaxsga nisbatan kasbiy talablar xakteri hamda faoliyatning psixologik nazariyalarini ahvoli haqidagi maʼlumotlar yordamida aniqlanadi.

11.3. Professiogenezning markaziy nuqtasi.

Professiogenezning markaziy nuqtasida mehnat subʼektivning kasbiy shakllanishi va uni bir necha aspektlarini keng koʻlamda koʻrib chiqish maqsadga muvofiqdir: Birinchidan, shaxs taraqqiyoti sifatida – bu muayyan mehnat subʼektivning faollik darajasiga bogʻliq va etakchi faoliyat xarakteriga asoslangan holda aniq bir yosh davrida namoyon boʻladi. Psixik taraqqiyot eng avvalo, mehnat motivlarining shakllanishi, kasbiy muhim

sifatlarining faollashishi va aniq bir faoliyatning talablariga muvofiq ravishda shaxs qobiliyatlarining tarkib topishi bilan yakunlanadi. Ikkinchidan, sub'ekt ijtimoiylashuvi sifatida – bu individ tomonidan ijtimoiy normalarning o'zlashtirilishida, ijtimoiy tajribani shaxsiy kasbiy ustanovkalar tizimida qo'llashda, qadriyatlar va faoliyat dasturida, ijtimoiy rollarni qabul qilish va ijtimoiy masalalarda namoyon bo'ladi. Uchinchidan, sub'ektning kasbiy o'z-o'zini anglashi, o'z-o'zini namoyon qilishi sifatida – bu hayot faoliyati davomida kasbiy shakllanishiga zamin tayyorlaydigan o'z-o'zini anglash, o'z-o'zini boshqarish, o'z-o'zini nazorat qilish, hayotiy tajriba va hayot tarzi orqali namoyon bo'ladi. Hayot davomida taraqqiy etish va kasbiy shakllanish yosh davrlarida, shaxs hayot-faoliyati bosqichlarida aks etib, jamiyat talablari va shaxsning o'zini-o'zi namoyon qilishga intilishi orasidagi qarama-qarshiliklarga bog'liq bo'ladi. To'rtinchidan, kasbiy shakllanish shaxs faolligi shaklida namoyon bo'ladi va tavsiflanadi – bunda shaxs shakllanishining dinamik sharoitlari va uni shaxsiy harakatlarining faoliyat bilan muvofiqligi ko'rib chiqiladi. Yuqorida ko'rsatilgan professiogeneznining o'ziga xos xususiyatlari mutaxassis shaxsining uzluksiz ravishda shakllanishi, mehnat sub'ektining kasbiy kamolotga erishishga intilishi, bundan tashqari shaxsning ongli faoliyat sohibi, ijtimoiy qadriyatlar ijodkori, har tomonlama kamol topgan shaxs, oliy toifali mutaxassis sifatida shakllanish jarayonlarida aks etadi. Kasbiy shakllanish jarayonini professiogenetik yondashuv asosida o'rganish borasida bir qator tadqiqotlar olib borilmoqda va bu muammoning turli jihatlarini keng doirada ochib berilmoqda. Oxirgi 15 yil ichida mamlakatimizdagi ijtimoiy-siyosiy vaziyatlar shaxs xulqatvori va kasbiy sohasida o'z aksini topib kelmoqda. Etuklik davridagi shaxslarni kasbiy qayta yo'naltirish keng tarqalgan voqelikka aylangan. O'zini-o'zi anglash va shaxsning kasbiy shakllanishi muammosi bu jarayonda sub'ektlarning turli kasbiy tajribaga ega ekanliklari, barqaror qadriyatlar tizimi, shakllangan shaxs tuzilishi, hayotiy pozitsiyani amalga oshirishda ijtimoiy, kasbiy va iqtisodiy sharoitlarni aniqlash bilan aloqadorlikda yangi qirralarga ega bo'ldi. V.A.Bodrov va M.A.Ratnikova bilan hamkorlikda kasbiy faoliyatni o'zgartirishning psixologik xususiyatlari va qayta kasbga yo'naltirish vaziyatining xarakteri hamda mehnat sub'ektining individual-psixologik xususiyatlariga bog'liq holda kasbiy faoliyatga moslashishni o'rganish maqsadida tadqiqot ishi olib borilgan. Yetuklik davrida kasbiy qayta yo'naltirish va uning kasbiy shakllanish jarayoniga ta'siri quyidagi omillar orqali aniqlanadi: 1. Qayta yo'naltirish vaziyatining ko'rinishiga ko'ra (majburiy yoki ixtiyoriy); 2. Mintaqaning ijtimoiy-demografik va kasbiy xususiyatlariga ko'ra (turli yosh va ish stajiga ega bo'lgan harbiy xizmatchilar, boshqaruvchi shaxs, muhandis, shifokor, o'qituvchi); 3. Joriy faoliyatning xarakteriga ko'ra; 4. Qayta yo'naltirilgan sub'ektlarning individual-psixologik xususiyatlariga ko'ra (introvertlik, ekstrovertlik, xavotirlanish va boshqalar). Qayta yo'naltirishning muvaffaqiyati yangi faoliyatga kasbiy, ijtimoiy va psixologik moslashganlik darajasi bilan tavsiflangan. Bunda majburiy qayta yo'naltirishni, ya'ni ishdan haydaliq, tashkilotning inqirozga uchrashi vaziyatlarini boshidan o'tkazgan kadr sinov muddati (6 oy) davomida kasbiy faoliyatga moslasha olgan (93%, 68% va 33% vaziyatlarda moslashish turiga muvofiq), 84%, 63% va 58% vaziyatlarda esa ixtiyoriy qayta yo'naltirishni yoki qo'shimcha kasbiy faoliyatga, qolaversa, majburiy qayta yo'naltirishni boshidan kechirayotgan kadrlarning yangi kasbiy faoliyatga psixologik moslashishida ko'pgina qiyinchiliklarga uchragan. Kasbiy faoliyatga moslashish jarayonining tezligi shaxsning internallik-eksternallik xarakterlariga va shaxsiy xavotirlanish darajasiga bog'liqdir. Shaxs tuzilishining arxitektonik holati va maxsus qobiliyatlar, shaxs taraqqiyotida faoliyatning roli haqidagi

maʼlumotlar, faoliyatning dinamik tuzilishi va mazmuni hamda bu jarayon bilan bogʻliq ravishda shaxsga nisbatan qoʻyiladigan kasbiy talablar keyinchalik kasbiy shakllanishning va bu tizim asosida mutaxassislarni psixologik saralashning takomillashtirish jarayonining yangi qirralarini oʻrganishni belgilab beradi. Bu qarashlar eksperimental asoslangan boʻlib, uning negizida kasbiy yaroqlilikni baholashga nisbatan strukturaviydinamik yondashuv konsepsiyasi yotadi. Toʻrt yil davomida 600 dan ortiq uchuvchi- kursantlarda olib borilgan tadqiqotlar orqali uchuvchilik qobiliyatini aniqlashga qaratilgan alohida kasbiy muhim xususiyatlar qator tipik jihatlarga, yaʼni uchuvchilik qobiliyatining tuzilishidagi komponentlarning oʻzaro ichki aloqalarini namoyon boʻlish darajasidagi tafovutlar va bu komponentlar orasidagi ierarxik munosabatlar xarakteriga ega ekanligi aniqlandi. Bu maʼlumot kursantlarning haqiqiy mutaxassis boʻlib etishishlarining dastlabki bosqichida ulardagi qobiliyatlarning rivojlanganlik darajasidagi individual farqlarning keng qamrovli ekanidan dalolat beradi. Aytish mumkinki, ularning uchuvchi kasbini tanlashdagi kasbiy yoʻnalganligi psixik mavqe jihatidan iqtidorli va uning kasbiy faoliyatga qoʻyiladigan talablarga muvofiq tarzda rivojlanganligi boʻljak mutaxassislarning kontingentini toʻliq shaklda aniqlab bera olmaydi. Taʼlimning turli bosqichlarida kasbiy muhim xususiyatlarning miqdoriy, xarakter jihatdan va oʻzaro chambarchas bogʻliq holda oʻzgarishi aniqlangan boʻlib, ular kursantlarga qoʻyiladigan talablarning turli mazmunga egaligi bilan bogʻliq: oʻquv masalalari, qolaversa, bu talablarga nisbatan moslashuvchanlik darajasi va bu masalalarni hal qilish sharti hamda mazmuniga nisbatan adekvatlik darajasi hamda faoliyat tizimiga (V.D.Shardakov boʻyicha) individual funksional moyilligi bilan belgilanadi. Kursantlarning turli taʼlim bosqichlarda alohida kasbiy muhim xususiyatlarini namoyon boʻlish darajasi koʻrsatkichlarining dinamikasini katta variativligi psixik taraqqiyot fazalarining geteroxronligi va oʻzgarishlarning betartibliigi, qolaversa, har bir oʻquv faoliyatining kasbiy muhim xususiyatlar holatiga taʼsirida aks etishi joriy qilingan. Taʼlim jarayonida kasbiy muhim xususiyatlarni tizimlashtirishning samaradorligi oshib borayotgani aniqlangan boʻlib, bu bevosita alohida xususiyatlar orasidagi zaif aloqalar sonini kamayishiga, yaʼni xarakterning kasbiy taʼlim bosqichidaga passiv qobiliyatlar tuzilishiga bogʻliq ravishda oʻzgarishiga (birinchi kursda-barcha kasbiy muhim xususiyatlar orasida teng va ahamiyatsiz aloqalar mavjud boʻlib, toʻrtinchi kursga kelganda-etakchi xususiyatlar orasida “kuchli” aloqalar sonini ortganligi kuzatiladi); kasbiy muhim xususiyatlar tuzilishida– kognitiv (axbortni qayta qurish), psixomotor (etakchi faollik), faollashtirilgan (axborotlarni qidirish, diqqatni taqsimlash va nazorat qilish) kabi 3 ta yirik majmualarni ajratilishiga xizmat qilmoqda. Berilgan korrelyasion tahlillar kasbiy muhim xususiyatlarning kursantlarni past va yuqori oʻzlashtirish darajasiga bogʻliq holda namoyon boʻlishida miqdor va sifat jihatdan tafovutlar borligini koʻrsatmoqda, bu esa tayyorgarligi yuqori boʻlgan kursantlarda kasbiy muhim xususiyatlarning funksional majmuini egiluvchan va moslashuvchan tizimga asoslanganidan, tayyorgarligi past darajada boʻlgan kursantlarning esa kasbiy muhim xususiyatlari ularda yangi kasbiy masalalarni oʻzlashtirishlari uchun qiyinchiliklar tugʻdiruvchi konservativ, qattiqqoʻllik tizimiga asoslanganligidan dalolat beradi. Sunday qilib, uchuvchi-kursantlar kasbiy shakllanishining oʻziga xosligida aks etuvchi shaxsning kasbiy taraqqiyoti qonuniyatlarini oʻrnatish jarayoni kasbiy muhim psixologik xususiyatlarning maxsus integratsiyasi sifatleri va shaxsning kasbiy tizimda toʻliq shakllanishi bilan hamohang tarzda kechishidan dalolat beradi. Aytish mumkinki, shaxsning kasbiy shakllanishidagi individual farqlar

mutaxassislarni kasbiy etuklikka erishishlarining turli imkoniyatlarini belgilab beradi. Mehnat sub`ektining kasbiy shakllanishi taraqqiyot jarayoni sifatida mutaxassisning qator yakuniy natijalarga erishishi, ayniqsa, yuqori darajadagi professionalizm, malakaga, kompetentlikka va etuklikka egaligida mujassamlashadi. Bu tavsiflarning har biri kasbiy shakllanganlikning o`ziga xos xususiyatlarini, shaxs taraqqiyoti darajasi va xususiyatlarini, eng asosiysi, bu jarayonning natijalarini muhokama qilishda muhim ahamiyatga egadir. "Kasbiy shakllanganlik" tushunchasi mehnat sub`ektining kasbga egalik qilish darajasi va aniq mehnat faoliyatida kasbiy muhim xususiyatlar, bilim,

ko`nikma, tajriba va mahoratlarning shakllanishi va namoyon bo`lishi asosida ishlab chiqarish samaradorligiga erishishi sifatida qo`llaniladi. Mehnat sub`ektining aniq bir faoliyat sohasida yuqori darajadagi kasbiy malakalarga egaligi mahorat deb yuritiladi. A.K.Markovaning ta`kidlashicha, "kasbiy shakllanganlik" tushunchasi turli ma`nolarda: kasbning shaxsga, uning kasbiy va psixologik sifatlariga bo`lgan me`yoriy talablar sifatida va muayyan bir shaxsda mavjud bo`lgan va uning kasbiy faoliyatdagi muvaffaqiyatini ta`minlaydigan kasbiy yo`naltirilgan xususiyatlar majmuining me`yorlari sifatida qo`llaniladi". Muallif kasbiy shakllanganlikning quyidagi kategoriyalarini ajratib ko`rsatgan: "shaxsning o`zini mutaxassis sifatida takomillashtirishi; ichki kasbiy lokus nazorati; mutaxassisning anglangan sifatlari, hajmi; shaxsning o`zini mutaxassis sifatidagi to`liq obrazi; kasb yordamida o`zini- o`zi rivojlantirish va etishmaydigan xususiyatlarning o`rnini qoplash qobiliyati va x.k." Kasbiy shakllanganlik darajasini aniqlash uchun shaxsning sifat va miqdor jihatidan kasbiy tayyorgarlik darajasini, faoliyat samaradorligini, ish qobiliyatini, kasbiy yaroqliligini, o`z ustida ishlashining muvaffaqiyatlilikini aks ettiruvchi mutaxassisning "malakasi" tushunchasi qo`llaniladi. Bu tavsifnomalar aniq kasbiy faoliyatning muayyan bir shaxs xususiyatlariga (kasbiy, psixologik, ijtimoiy va boshqa) qo`yadigan normativ talablari bilan mutanosibdir. Yuqori kasbiy malaka mehnat sub`ekti etukligini shakllanishining va namoyon bo`lishining muhim sharti hisoblanadi, vaholanki, ayrim vaziyatlarda kasbiy etuklik etarli darajada bo`lmasa ham shaxs qator mehnat funksiyalarini malakali darajada bajarishi mumkin. 11.4. Kasbiy kamolot - kompetentlik Ko`p qo`llaniluvchi "kompetentlik" tushunchasi kasbiy shakllanish va kasbiy etuklikni baholovchi me`yor bo`lib, hali aniq ta`rifga ega emas. U mehnat sub`ektiga nisbatan aniq faoliyat talablari yoki aynan, sub`ektning aniq faoliyatning o`ziga xos jihatlariga nisbatan munosabatini tavsiflovchi xususiyat sifatida qo`llaniladi. Umuman olganda, bu tushuncha shaxsning qandaydir hayotiy vaziyatlarda, ijtimoiy va kasbiy faoliyatda avtoritarligi, shu soha bo`yicha tushuncha hamda bilimlarga egaligi bilan tavsiflanadi. A.K.Markovaning fikricha, muayyan bir shaxsning kompetentligi uning kasbiy shakllanishiga qaraganda ko`proq uchraydigan tavsifnomasidir. Bunga ko`ra, kasbiy kompetentlikning xilma- xil turlarini ajratish mumkin: maxsus (mehnat jarayonini amalga oshirishda), ijtimoiy (hamkorlikdagi faoliyatni amalga oshirishda), shaxsiy (o`zini-o`zi boshqarish va takomillashtirish malakalariga egalik) va boshqalar. Ayrim mualliflar kasbiy muloqotdagi, mutaxassis shaxsining rivojlanishidagi kompetentlikni ham ajratib ko`rsatadilar. Kompetentlikning yuqorida sanab o`tilgan turlari albatta bir insonni to`liq shaklda tavsiflashi shart emas, chunki, shaxs yaxshi mutaxassis bo`lishi mumkin, lekin o`zini-o`zi boshqarish yoki shaxslararo kasbiy muloqot malakalariga ega bo`lmasligi mumkin, qolaversa, yuqori darajada kasbiy kompetentlikka ega bo`la turib, shaxsiy va ijtimoiy kompetentligi

past boʻlishi mumkin. Aytish mumkinki, oʻz navbatida professionalizm darajasi subʼektning professionalizatsiyani yoʻnalganligi, koʻrsatgichi va mazmuni hamda mutaxassisning professionallashuv darajasiga taʼsir etuvchi ijtimoiy, psixologik, iqtisodiy va boshqa keng doiradagi kompetentlik bilan shartlangandir. Dj. Raven (2003) tadqiqotlari kompetentlikning tuzilishli-funksional konsepsiyani asoslashga imkon berdi va u quyidagilarda aks etadi: Eng avvalo, shaxs qadriyatlari, ijtimoiy-siyosiy ishonchi va fikrini aniqlovchi shaxs motivatsion- qadriyatlar sohasini tizimli ravishda namoyon boʻlishi va shakllanishining ahamiyati; Shaxsiy qadriyatlarning mehnat jarayonini tashkil qilish va mazmuniga nisbatan bevosita qiziqish, liderlik, tashkilotchilik kabi xususiyatlarda aks etishi; Kompetentlikning tabiati kognitiv, emotsional va irodaviy jarayonlarning, individning maqsadga erishishini taʼminlovchi masalalarni echishga, hal qilishga tayyorligini baholash mezonini va namoyon boʻlishiga asoslangan boʻladi; Kompetentlik faqatgina oʻzining faol komponentlari hisobiga emas, balki yangi hayotiy vaziyatlarda namoyon boʻlishi mumkin boʻlgan passiv komponentlari hisobiga ham shakllanib boradi; Kompetentlik oʻzining bir-biridan mutlaqo mustaqil, lekin bir-birini oʻzini ahamiyatli darajada samarali xulq-atvor omili sifatida egallab tura oladigan, koʻp sonli komponentlari yordamida aniqlanadi. Kompetentlikning komponentlari qatoriga kognitiv, emotsional, irodaviy sifatlardan tashqari oʻziga ishonch (oʻzining kasbiy bilimlariga, liderlik qobiliyatiga va b); qaror qabul qilish va uning ijrosini boshqarish malakasiga ega boʻlish; qiziqarli umumiy maqsadlarni qidirish, anglash va qaytarma aloqani qoʻllashdagi samarali faoliyat; oʻzini-oʻzi boshqarish, oʻzini-oʻzi takomillashtirish qobiliyatlariga ega boʻlish; oʻzini-oʻzi nazorat qilish, moslashganlik, murakkab muammolarni hal qilishga tayyorlik va tavakkalchilikka moyillik, qatʼiyatlilik, kasbiy maʼsuliyatlilik va boshqalarni kiritishimiz mumkin. E.F.Zeerning taʼkidlashicha, kasbiy kompetentlikning funksional taraqqiyotini tadqiq qilish kasbiy kamolotga erishish chogʻida kompetentlikning turli koʻrinishlari integratsiyalashib borishini va ularning kasbiy muhim shaxs sifatleri bilan aloqasi kuchayib borishini koʻrsatdi. Aytish joizki, kompetentlikning asosiy darajalari kasbiy tayyorgarlik va tajriba, oʻz-oʻzini anglash, oʻz kuchiga ishonish, oʻzga insonlar tomonidan koʻrsatilgan kamchiliklarni toʻgʻri qabul qilish va shu kabi boshqa kasbiy kamolotni belgilab beruvchi shaxs xususiyatlari kiradi. Taxmin qilish mumkinki, mehnat subʼektining sanab oʻtilgan professionallashuv koʻrsatkichlari, mutaxassis boʻlish (malaka, kompetentlik) va subʼektning kasbiy etukligi orasida oʻzaro aloqa va oʻzaro taʼsir mavjud. K.MakGoven va L.Xartlar asosiy urgʻuni oʻz tarkibiga kasbiy rollarni amalga oshirish va yangi qadriyatlarni, ustanovkalarni va kasbiy sifatlar tarkibini rivojlanishi uchun talab etiladigan maxsus bilim va koʻnikmalarni oʻzlashtirishni qamrab oluvchi ijtimoiy oʻrganish jarayoniga qaratadilar. Pedagoglarning kasbiy shakllanishini tadqiq qilish natijasida quyidagicha tahliliy xulosaga kelingan: pedagog-talabalar tanqidiy tafakkur, shaxslararo munosabatlar, nizolarni bartaraf etish kabi sohalar yuzasidan maxsus bilim, koʻnikmalarni oʻzlashtirishlari, qolaversa, kompyuter texnologiyalari va turli metodlarni qoʻllay olishlari zarur. Kasbiy sifatlarining shaxsiy va ijtimoiy aspektlarining muvofiqligi gʻoyasi “psixoiijtimoiy sifatlar” tushunchasida toʻlalgicha aks ettirilgan boʻlib, u kasbiy taraqqiyotning ijtimoiy kontekstlari bilan bogʻliq kasbiy sifatlarini anglatadi. Bu bilan shaxs taraqqiyoti va faoliyatni amalga oshirishda ijtimoiy muhitning roli alohida koʻrsatib oʻtiladi. Muammoga bu jihatdan yondoshish G.Teshfelning ijtimoiy sifatlar nazariyasi yuzaga kelgandan soʻng ommalashib ketdi. Faoliyat va oʻzaro hamkorlikni oʻzlashtirish natijasida shakllanuvchi

ijtimoiy sifatlar ishchilar guruhining oʻzaro munosabatlariga hamda individning kasbiy taraqqiyotiga taʼsir oʻtkazadi. Kasb-jamiyatga zarur boʻlgan faoliyatning tarixan yuzaga kelgan shakllaridir. Uni bajarish uchun inson bilim, koʻnikma va malakalar yigʻindisiga mos keluvchi qobiliyat va kasbiy muhim sifatlarga ega boʻlish lozim. Kasb (aniq bir kishi nuqtai nazaridan)-bu faoliyat boʻlib, uning yordamida ushbu shaxs jamiyat hayotida ishtirok etadi va bu unga yashash uchun zarur boʻlgan moddiy vositalar asosiy manbai boʻlib xizmat qiladi. Shuningdek, u shaxsiy oʻzi amalga oshirishning vositasi ham hisoblanadi. Mutaxassislik-kasb ichidagi kasbiy faoliyat koʻrinishlaridan biridir. Biroq birmuncha qisman, oraliq natijalarni erishishga yoʻnalgan (muhandis- tadqiqotchi, muhandis-oʻqituvchi, muhandis-konstruktore). Professionallik - ahamiyatli kasbiy natijalarga erishish va faoliyatini yuqori darajada amalga oshirish imkonini beruvchi, psixik sifatlarni zarur meʼyoriy toʻplamiga ega boʻlgan shaxsning ichki tavsifnomasidir. Har qanday holatda xam shaxs kasb tanlash jarayonida 2 ta savolga toʻqnash keladi va unga javob berishga harakat qiladi. Xususan, tanlayotgan kasbim menga qay darajada toʻgʻri keladi yoki men tanlagan kasbimga mosmanmi? Boshqacha qilib aytganda, menga tanlagan kasbim qay darajada yoqadi? Menda ushbu kasbga nisbatan layoqat, qobiliyat, imkoniyatlarim yetarli? Yuqoridagi savollarga javob berish shaxs kasbiy taʼlimining samaradorligini bildiradi va kelgusidagi muvaffaqiyatli faoliyatini taʼminlaydi.

- Kasbiy tanlov – insonning aniq kasbga, ish joyiga yaroqliligini aniqlovchi omildir. Kasbiy tanlov 4 jihat boʻyicha farqlanadi: tibbiy, fiziologik, pedagogik, psixologik.
- Tibbiy kasbiy tanlov tibbiy muolajalar orqali amalga oshiriladi: inson organizmining rivojlanishi, shakllanishi aloxida funksional tizimlarni tekshirish orqali amalga oshadi.
- Fiziologik tanlov- insonning funksional holatini inobatga oladi: ishchanligi va charchash darajasi stress omillariga munosabati tavakkal sharoitlarda samarali tashkil qilish qobiliyati, kechki smenalar, axborotlarning noaniqligi va boshqalar kiradi.
- Pedagogik kasbiy tanlov- ishchining maxsus bilimlarini shakllanganligiga baxo berish orqali amalga oshiriladi, malaka va amaliyot kasbiy koʻnikmalar tekshiriladi.
- Psixologik tanlovda- verbal testlar va soʻrovnomalardan, metodik suhbatlardan foydalaniladi. Bu insonning qobiliyati, yoʻnalganligi, kasbiy yoʻnalishi, motivasiyasi, qiziqishlari va layoqatini tekshiradi. Kasbiy tanlov insonga mavjud faoliyatning yoʻnalishlari haqida tavsiyalar beriladi, ularning psixologik, psixofiziologik, fiziologik xususiyatlari natijalari, psixologik, psixofiziologik, tibbiy diagnostikaga asoslangan boʻladi. Hozirgi kunda shaxs oldidagi kasbiy tanlov jarayoni keng qamrovlidir. Shu bilan birga ushbu tanlovni cheklovchi qator sabablar mavjud. Ushbu omillar orasida shaxsga bogʻliq boʻlmagan obektiv va muayyan shaxs xususiyatlariga bogʻliq boʻlgan subektiv omillar ham mavjud. Obektiv omillar sirasiga eng avvalo, shaxsning sogʻlomlik darajasi kiradi. Ayrim shunday kasblar borki, insonning jismoniy salomatligiga muayyan talablarni qoʻyadi. Navbatdagi obektiv omillar qatoriga taʼlim olish uchun moddiy taʼminlanganlik darajasi ham kiradi. Muayyan bir kasbni oʻzlashtirish hamda moddiy mablagʻ, sarfini talab qiladi. Subektiv omillar orasida shaxs qiziqishi muhim oʻrin egallaydi. Agar kasb qanchalik qiziqarli boʻlsa, ushbu kasbni tanlash ehtimoli yuqori boʻladi. Shaxsning mutaxassis sifatida shakllanish jarayoni xususida mualliflik qarashlari keltirilgan. Ilgari ishlab chiqilgan shaxsning mutaxassis sifatida shakllanishi yosh xususiyati va ish stajiga bogʻliq degan qarashlardan farqli ravishda muallif tomonidan shaxsning kasbiy mahorati bu parametrlarning funktsiyasi hisoblanmasligi, aksincha individning kasbiy shakllanishining qaysi bosqichida ekanligiga qarab

aniqlanishini ko`rsatib bergan. Malakali kadrlar tayyorlash tizimini uzluksiz ravishda rivojlantirish ehtiyoji va turli ishlab chiqarish sohalarida ko`p yillik ish staji bilan faoliyat yuritayotgan shaxsning o`z imkoniyatlarini to`liq amalga oshirmasligi shaxsni har tomonlama kasbiy faoliyatda o`zini namoyon qilishi muammosini yuzaga keltirdi. Bu muammolarni hal qilmasdan turib kelgusi kasbiy faoliyatdagi muvaffaqiyatli sifatli ta`limni va rejalashtirishni amalga oshirish mumkin emas. Bu muammoning amaliy ahamiyati uni turli fan doiralari qatorida psixologiya doirasida ham o`rganishni muhimligini ko`rsatib berdi. Kasbiy shakllanish jarayonini o`rganishdagi qiyinchiliklar qobiliyatlar va kasbiy qobiliyatlarning ishni bajarishning muayyan bir usuliga asoslangan normativ faoliyatga yo`naltirilganligidadir. Shuning uchun ham kasbiy etuklik darajasi ajratib ko`rsatilmaydi, balki faqatgina yosh xususiyati va mutaxassis sifatida yuritilayotgan vaqt inobatga olinadi. Shaxsning kasbiy shakllanishi masalasi ko`pgina mualliflar tomonidan tadqiq qilingan. Bu inson taraqqiyotida tez-tez uchraydigan jarayondir. Ko`pincha mutaxassis shaxsining to`la tahlil qilish tushib qoladi, shaxsning kasbiy shakllanish bosqichi esa hayot yo`li bosqichi bilan muvofiq tarzda ko`rib chiqiladi. Shuning uchun vaqt doirasida qat`iy chegaralanib qoladi. Ijtimoiy sohalarda faoliyat yurituvchi shaxsning kasbiy shakllanishini o`rganishda insonning imkoniyatlarini to`liq ochib beruvchi sub`ekt va ijtimoiy muhit orasidagi turli ijtimoiy aloqalar tipiga ahamiyat berish muhimdir. Har bir ijtimoiy aloqalarning yana odamovilik va muloqotchanlik kabi kichik tiplarga bo`linishi biz uchun muhim ahamiyatga egadir. Birinchi tipda sub`ekt o`zini "topgan", o`zida va faoliyatida o`zini o`zgartirishni hojlamasligi bilan tavsiflanadi. Ikkinchi tip esa sub`ektning o`zini o`zi "qidirishi" bilan izohlanadi. Bu o`tish, oraliq holat hisoblanadi. Individ (yoki jamiyat) bir shaklni tark etib jamiyatning boshqa yuqori darajasiga erishadi. Garmonik aloqalar uchun sub`ekt yaxlit shaxs sifatida namoyon bo`ladi, u sub`ekt-predmet tartibi – rolli niqob sharti bilan belgilanadi

15- mavzu. : Reorientatsiya psixologik muammo sifatida.

Reja:

1. Kasbiy bilimlar, ko`nikmalar, malakalar, mahoratni izohlash.
2. Qayta kasbga yo`llashning psixologik mohiyatini ajratish.
3. Reorientatorning izlanuvchanligi, ijodiy imkoniyatlari, innovatsiyaga nisbatan munosabati shakllantirish.

Psixologiya fanida kasb tanlashga yo`llash (proforientatsiya) atamasi qadim zamondan qo`llanib kelinadi. Lekin ijtimoiy hayotning keyingi davrlarida boshqa bir atama fanimizga kirib keldi, u reorientatsiya (qayta yo`llash) deb atalib, insonni yangi bir moslashmaga (ko`nikmaga) kasbga yo`naltirishni bildirib keladi. Qayta kasbga yo`llash (reorientatsiya) o`ta insonparvarlik (gumanistik) g`oyani kasbini o`zgartiruvchi yoki ishsiz qolgan shaxs ruhiyatiga singdirishni angaltadi. Ishlab chiqarishga avtomat qurilmalarning (elektron moslamalarning, robotlarning) kirib kelishi ish o`rinlarining

qisqarishiga olib keladi. Muassasa, tashkilot, korxonalar rentabelligining pasayishi ham xodimlarga nisbatan ehtiyojning kamayishini keltirib chiqaradi. Ma'lumki, bozor iqtisodiyoti raqobatga asoslanadi, shuning uchun testlarga bardosh beruvchi, yuqori malakali, mahoratli, bilimdon, komil insongina sinovlardan muvaffaqiyatli o'ta oladi, xolos. O'rtamiyona darajadagi mutaxassislar esa ish o'rnini yo'qotib, vaqtincha ishsizlar ro'yhatiga kiradi.

Ishsizlik, ish o'rnini yo'qotish ayollarda o'kinchilik (ayanchlik) his-tuyg'ular qobig'ida o'ta murakkab kechadi, go'yoki tragediya, halokat, judolik vujudga kelganda ham ekstravertlik, ham introvertlik xususiyatlari uyg'unlashganday yuz beradi. Erkaklar esa bunday vaziyatlarga matonat bilan, iloji boricha hissiyotlarga berilmasdan, aql-zakovat maromlariga tortilganlik tuyg'usi ustuvorligida namoyon bo'ladi. Erkaklarda achinish, xafaxonlik kechinmalari tarzida hukm surishi, asta-sekin uning ta'sir kuchi pasayishi kuzatiladi. Bunda insonning ruhiy kechinmalari keskin o'zgarishning asosiy omillari sifatida uning ish davri va yoshi ijtimoiy muammo maydoniga chiqadi. Yashning ulg'ayishi yangi muhit, o'zgacha sharoit, notanish jamoa va uning nufuzi kabi masalalar echimiga salbiy munosabatni keltirib chiqaradi. Mazkur ob'ektga uzoq davr mehnat faoliyatini bag'ishlash ham frustratsiya holatini harakatlantiruvchi safida asosiy rol o'ynashi mumkin. Xullas, har ikkala omil ham frustratsiyaning manbai vazifasini o'taydi (bajaradi), noxush muvaqqat kechinmalar vujudga kelishi, kechishi, rivojlanishi jarayonlarini uzluksiz ravishda bajarib turadi. Hozirgi zamon mehnat birjalarida reorientatsiya (qayta kasbga yo'llash) ishlari olib borilishimarkazlashtirilgan. Maxsus xodimlar kompyuter xotirasiga joylashtirilgan shahar, tuman bo'yicha ixtisoslar bo'yicha yoki ixtisoslararo mutaxassislar ro'yhati (zaruriyati, ehtiyoji, talabi) bilan ish izlab kelgan muhtoj shaxs tanishtiriladi. Aksariyat mehnat birjalarida psixologlar etishmaganligi tufayli ish bilan ta'minlash, bo'sh o'rinlarni to'ldirish bilan shug'ullaniladi, xolos. Aslida esa bu xizmat qator omillarni tekshirish, o'rganishni taqozo etadi, ilmiy psixologik qonuniyatlar asosida ish yuritishni talab qiladi, chunonchi:

1. SHaxsning fazilatlari, xarakterologik xislatlari.
2. Xissiy jabhalari va irodaviy sifatlari.
3. Insonning kognitiv va regulyativ imkoniyatlari.
4. Ehtiyoji, motivi, motivatsiyasi, motivirovkasi.
5. Kasbiy mayli, qiziqishi, layoqati.
6. Professiogramma talablariga mosligi, kasbiy yarog'ligi.
7. Iqtidori (iste'dodi), qobiliyati, salohiyati.
8. Kasbiy bilimlari, ko'nikmalari, malakalari, mahorati.
9. Umumiy saviyasi, dunyoqarashi, maslagi (e'tiqodi).
10. Salomatligi, jinsiy xususiyatlari, yoshi.
11. Izlanuvchanligi, ijodiy imkoniyatlari, innovatsiyaga nisbatan munosabati.
12. Ijtimoiy etukligi, tashkilotchilik qobiliyati.

.Ekstrovertligi va introvertligi.

.Yuksak insoniy tuyg'ularga (axloqiy, aqliy, nafosat, praksik) egaligi.

Fidoiylik, altristik, vatanparvarlik fazilatlari usutvorligi va boshqalar. YUqorida sanabo'tilgan mezonlar bo'yicha tekshirishishlari bir nechta metodlar, metodikalar orqali ko'pseriya tajribalar negizida amalga oshiriladi. Buning uchun testlardan qobiliyatga, shaxsga, ijodiyotga, xotiraga shaxslararo munosabatga(oid), maxsus ishlab chiqilgan materiallardan, maqsadli vaziyatlardan qiyinlashtirilgan topshiriqlardan, muammolardan psixologik treninglardan, psixodramalardan va boshqalardan foydalaniladi. Olingan natijalar sifat va miqdor jihatdan tahlil qilingandan keyin muayyan xulosalar chiqariladi. Xulosalar asosida reorientatsiya sub'ekti roziligida ishga muhtoj shaxs taklif qilingan kasbga yo'naltiriladi. Ish joyining masofasi, uning ekologiyasi, sangigienasi, maoshi, istiqboli, muammoli jihatlari yuzasidan mukammal fikr almashiniladi, toki shartnoma qonuniy hujjat ekanligi (qiymatiga) zarar keltirmasin (ba'zan kelishuvdan voz kechish holatlari ham yuz berib turadi). Psixologik kuzatishlarning ko'rsatishiga qaraganda, reorientatsiya (kasb tanlashga yo'llash) kabi

bosqichlardan tashkil topgan boʻlib, ular qisqa fursatda (muddatda) oʻtishi bilan oʻzaro muayyan darajada tafovutlanadi. Jumladan, kasbiy maorif, kasbga yoʻllash, kasbga saralash, kasbiy moslashish tezkorlikda, mukammal oʻziga xos xususiyatlari bilan tavsiflanadi. Ayniqsa, kasbiy moslashish davri oʻziga xos tarzda kechadi, bir bosqich ikkinchisi bilan silliq uzviy bogʻlanib ketadi. Kasbning moddiy (iqtisodiy) tomoni, ijtimoiy faollik (nufuzga egalik), maʼnaviy taʼminlanganlik (ruhiy koʻtarinkilik hissiyotining ustuvorligi) insonning qaytatdan ijtimoiy hayotdan oʻz oʻrnini topish imkonini yaratadi, uning umrini uzaytiradi, ruhiy imkoniyatlari, zahiralari, potensiyasi, rezervi ishga tushishiga puxtanegiz hozirlaydi.

Reorientatsiya (qayta kasbga yoʻllash) gumanistik psixologiya tamoyillarini turmushga tatbiq etishga zarur shart –sharoit yaratadi. inson omilini qadrlashga, butun imkoniyatlarini roʻyobga chiqarishga, ezgu niyat, orzu havas, istak –xohish ushaliq negiz vujudga keltiradi. Koʻp profilli kasb –hunar egalari safini kengaytirishga xizmat qiladi, komillikka intilish tuygʻusini jonlantiradi, zarur bilimlar, malakalar bilan qurollantirishga turtki beradi. Reorientatsiya inson imkoniyatini qaytatdan sinashning manbai hisoblanib, oʻzini-oʻzi kashf qilishi, oʻzini –oʻzi boshqarishi, oʻzini oʻzi tashkillashtirish, oʻzini–oʻzi baholash, oʻzini–oʻzi refleksiylash, oʻzini–oʻzi identifikatsiyalash kabi shaxs fazilatlarini roʻyobga chiqarishga xizmat qiladi. Maktab oʻquvchilarining mayllari, havaslari, intilishlari, xohishlari, motivlari, ezgu-niyatlari xususan kasbkorga boʻlgan qiziqishlari, motivlari, ehtiyojlari tugʻilishi psixologiya fanining shaxs muammosi bilan uzviy bogʻliqdir. SHaxs psixologiyasini oʻrganish oʻquvchilarni kasb tanlashga yoʻllash demakdir. Oʻquvchilarning idividual tipologik xususiyatlari, yoshi va jinsini hisobga olgan holda ularning har birini oqilona kasbga yoʻllash shaxs psixologiyasining muhim vazifalaridan biridir. Bozor iqtisodiyotiga asoslangan jamiyat qurish toʻgʻrisidagi hujjatlarda oʻquvchilarni (oʻz imkoniyatlarini oʻzi baholash orqali) mustaqil kasb tanlashga oʻrgatish juda muhim va zarur vazifa ekanligi taʼkidlanadi. SHunga koʻra psixolog olimlar, metodistlar, tashxis Markazi

xodimlari keng jamoatchilik bilan birgalikda kasbga doir bilimlarni keng tashviqot qilishlari, kasb-kor tanlashga oid yo'l-yo'riqlar va metodlar ishlab chiqishlari, kasb tanlash maslahatlari rasmiy shaxobchalari kengaytirilishi, professiogramma, professiografiya, psixogrammalar ko'lamini orttirilishi lozim. Bu borada Respublika tashxis Markazining 2003 yil ma'lumotlari juda qiziqarli va ba'zan munozaralidir. Bularni quyidagi raqamlarda ham ko'rish mumkin: Respublika bo'yicha 9-sinflarni bitirgan o'quvchilarning 8,00 %ga sanoat yo'nalishlariga yo'llanma berilgan bo'lsa, ularning atigi 3% o'qishga joylashgan. Sog'liqni saqlash sohalariga esa 12,60% yo'llanma berilgan bo'lsa, amalda ularning 4,80 % o'qishga kirgan. Maorif sohalariga esa 9,60 % yo'llanma berilgan bo'lib, ularning 4,00%gina o'qishga joylashganlar («Maktab va hayot» jurnaliga ilova 2003-yil, No1-2, 24-39 betlar).

Kasb tanlash faoliyatini oqilona tashkil etish uchun mamlakatimiz qaysi soha mutaxassislariga muhtojligini nazarda tutish va shunga yarasha maktab o'quvchilarini ularning mayli, intilishi, qiziqishi, imkoniyati, aqliy va jismoniy qobiliyatlariga qarab, hamda u yoki bu kasbga yaroqliligini aniqlab, so'ngra kasbga yo'llash kerak. Hozirgi davrda xalq ta'limi bo'limlarida, ishlab chiqarishda, aholini ish bilan ta'minlash muassasalarida, kollejlarda va Oliy O'quv Yurtlarida yoshlarga kasb tanlash yo'lini ko'rsatadigan maxsus kasb –hunar kabinetlari tashkil etilgan. Bu borada Respublikatashxis Markazining, hamda joylardagi uning bo'limlarining faoliyati ibratlidir. Bundan tashqari, malakali psixologlar va pedagoglar (shu jumladan mahalla tarbiyachisi), murabbiylar, muhandislar va texniklar har bir kasb-hunarning o'ziga xos tomonlari haqida malakaviy maslahatlar tashkil qilishadi. Lekin yoshlarning kasb-hunar tanlashi asosan o'rta maktabdan boshlanadi, shunga ko'ra o'quvchilar kichik jamoasi bilan psixologlar oldida turli yoshdagi, jinsdagi maktab o'quvchilarini kasbga qiziqtirish, mehnatqobiliyatlarini rivojlantirish, ichki imkoniyatlarini ishga solish (o'zini-o'zi namoyon etish) kabi muhim vazifa turibdi. Psixologlar, bundan tashqari, o'quvchilarning aql idroki, qobiliyatlarini hamda muayyan kasbga yaroqlilik darajasini

aniqlash metodlari, usullari, texnologiyasi, shakllari, mezonlari va tarkibiy qismlarini ishlab chiqishlari, shuningdek, bu sohada ilmiy-tadqiqot ishlari olib borishlari zarur. SHuni alohida ta'kidlab o'tish joizki, psixologiya fani o'quvchilarning kasb-hunar tanlashigayordam beradigan, yo'l-yo'riqlar va tavsiyalar, mukammal qo'llanmalar, aksariyat kasb-hunarning professiogrammasini hali to'liq ishlab chiqqan emas. Lekin shaxs psixologiyasiga oid amaliy va nazariy materiallar etarli miqdorda yaratilgan. SHaxs psixologiyasi masalalarini yoritish, ya'ni shaxsning bilish qobiliyatlari, aql-idroki, aql-zakovati, individual tipologik xususiyatlari, ruhiy holatlarini aniqlash yo'li bilan uning nimalarga qodir, qanday kasb-hunarga yaroqliligi to'g'risida aniq fikr bildirish va muayyan tavsiyalar berish mumkin.

Keyingi yillarda o'tkazilgan kuzatishlar Respublikamizda yoshlarni kasbga yo'llash sohasida talay kamchiliklar borligini ko'rsatdi. Buni biz viloyatlar kesimida hamda Respublika bo'yicha 9 sinf bitiruvchilariga sohalar bo'yicha tavsiyanomalar berishda ko'rdik. Darhaqiqat, maktabda o'quvchilarni kasb-hunarga yo'naltirish va psixologik-pedagogik tashxis ishlarini amalga oshirishdagi dastlabki qadamlar boshlandi. O'ylaymizki, ana shu dastlabki qadam maktablarda kasb-hunarga yo'naltirish ishlarini olib boruvchi mutaxassis hamda o'quvchilarni kasb-hunarga qiziqishi, moyilligi va layoqatini aniqlash bilan shug'ullanadigan maktab amaliyotchi psixologi shtatlarini tashkil etishdan iborat bo'lishi lozim. CHunki, bu mutaxassislarsiz maktabda mazkur ishlar haqida gapirish ham mumkin emas. Maktabda olib borilayotgan kasb-hunarga yo'naltirish va psixologik-pedagogik tashxis ishlarining samarasi bevosita shu ikki mutaxassisning olib borayotgan ishlarining ko'lami, ularning saviyasi va malaka ko'rsatkichi hamda faoliyatining aniqligiga ko'p jihatdan bog'liq bo'lishligi barchamizga ayondir. Ommaviy kasblarga bag'ishlangan o'quv-uslubiy adabiyotlar va kasb-hunar to'g'risidagi kinofilmlar, spravochniklar kamligi, psixologik-diagnostik tadqiqotlar o'tkazishga yordam beradigan zamonaviy apparat va asboblardan ta'minlash yaxshi yo'lga qo'yilmaganligi, shaxsning muayyan kasbga yaroqliligini

aniqlash borasida ilmiy-tadqiqot ishlari etarlicha olib borilmayotganligi shunday kamchiliklar jumlasiga kiradi.

O'quvchilarni mustaqil mehnat faoliyatiga puxta tayyorlash va ularning kasb-hunarini o'z qobiliyatlariga yarasha to'g'ri tanlashlariga erishish uchun maktab o'qituvchilarining pedagogik mahorati, bilim saviyasi, didaktik (shuningdek, akademik, tashkilotchilik, perseptiv va h.k.) qobiliyatlari yuksak bo'lishi, fan asoslarini turmush bilan bog'lab o'rganilishi, to'g'ri va qo'shimcha, yordamchi kurslar oqilona uyushtirilishi, maktablarda kasb-hunar to'g'risida ma'ruzalar o'qilishi, suhbatlar, munozaralar o'tkazilishi, sayohatlar, uchrashuvlar, kasb-hunar fotoko'rgazmalari tashkil qilishlari zarur. Ilk o'spirinlar va katta o'smirlarning kasb tanlashi katta hayotiy ahamiyatga ega bo'lgan ham shaxsiy, ham ijtimoiy muammo bo'lganligidan bu jarayonda ota-onalar, jamoatchilik va turli kasb ustalari ham faol qatnashishlari kerak, chunki yoshlar ko'p hollarda kattalarning maslahatlari va tavsiyalarini hisobga olgan holda qat'iy bir fikrga, qarorga kelishlari mumkin. SHuni ham aytib o'tish o'rinliki, maktab o'quvchilari kasb tanlash borasidagi o'z qarorlarini, ko'pincha, har tomonlama dalillab bera olmaydilar, biroq ularning ko'pchiligi bu masalaga ongli ravishda yondashishga intiladilar. Maktabdagi kasb-hunarga yo'naltirish ishlarining samarali bo'lishini maktabning kasb-hunarga yo'naltirish xonasisiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Maktabning kasb-hunarga yo'naltirish xonasi «O'quvchilarni kasb-hunarga yo'naltirish xonasi to'g'risidagi Nizom» asosida tashkil etiladi va jihozlanadi. Mazkur nizomda maktab kasb-hunarga yo'naltirish xonasining vazifalari, unda o'tkaziladigan tadbirlar, devoriy ko'rgazmalar va unda qanday ma'lumotlar bo'lishligi haqida aytib o'tilgan. Maktabning kasb-hunarga yo'naltiruvchi mutaxassisi mazkur xonaning mudiri hisoblanadi. Maktab kasb-hunarga yo'naltiruvchi mutaxassisining asosiy vazifasi o'quvchilarni kasb-hunarga yo'naltirishni ta'minlovchi barcha ma'lumotlar bankini yaratishdan iborat. Bu maqsadda kasb-hunarga yo'naltiruvchi mutaxassis tuman (shahar) tashxis Markazidan olgan kasbiy axborotlar, kasblar ro'yxati, tasnifi, hududiy

kasblar ro'yxati, kasblarga bo'lgan ehtiyoj va boshqa kasbiy tashxis metodikalari, tavsiya va yo'riqnomalardan foydalaniladi. Maktab asb-hunarga yo'naltiruvchi mutaxassisi tomonidan o'quvchilarning kasbiy qiziqishlarini rivojlantirish, kasblar haqidagi ma'lumotlarni to'liqroq anglab etishi shuningdek, ularning kasb tanlashdagi reallikni vujudga keltirish maqsadida maktabda ilg'or kasb egalari, kasb faxriylari, kasb sulolalari bilan uchrashuvlar, davra suhbatlari, kechalar va ma'ruzalar tashkil etilsa maqsadga muvofiq bo'ladi. Ushbu tadbirlar o'quvchining shu kasbga bo'lgan qiziqishini yanada qat'iy qilishini vujudga keltiradi.

Xulosa:

Psixologiya fani kasb tanlashga yo'llash deb qadim zamondan qo'llanib kelinadi. Ijtimoiy hayotning keying davrida asta-sekin boshqa-bir atama fanga kirib keldi, u reorientatsiya deb ataldi, ya'ni qayta yo'llash, insonni bir moslashmaga kasbga yo'llashni bildirib turadi.

Reorientatsiya (qayta kasbga yo'llash) gumanistik psixologiya tamoyillarini turmushga tatbiq etishga zarur shart –sharoit yaratar ekan.

O'quvchilarni kasbiy yo'nalganligini aniqlash metodikasi

Bugungi kunda har bir insonning kasblar olamida o'z-o'rnini topishi, kasbiy o'zligini anglashi, jamiyatda o'z o'rnini topishga intilishi va unga qiziqishlari kun sayin ortib bormoqda. Minglab kasblar ichidan qaysi birini tanlash, unga shaxs moyilligi, layoqati va qiziqishlarining mos kelishi yoki kelmasligini bilish shaxs istiqbolida muhim ahamiyat kasb etadi. Siz kasblar olamida Sizni qiziqitiruvchi kasblar haqida ko'proq ma'lumotlarga ega bo'lishni istaysizmi? U holda quyida keltirilayotgan savollarga javob bering.

O'tkazish tartibi.

Quyida Sizga ishda va bo'sh vaqtlardagi mashg'ulotlar va turli kasblarga oid mehnat vazifalari haqidagi 88 ta savol havola etilmoqda. Savollar tartiblangan bo'lib, javoblar varaqasidagi raqamlarga o'zaro mos tushadi. Siz o'z qiziqishlaringizni hisobga olgan holda har bir savolga bo'lgan javobingizni 1, 2, 3 yoki 4 ball miqdorida baholashingiz lozim bo'ladi. Qo'yiladigan ballarning ma'nosi quyidagicha izohlanadi:

- umuman qiziqarli emas 1 ball;
- unchaliq qiziqarli emas 2 ball;
- qiziqarli 3 ball;
- juda qiziqarli 4 ball.

Savollar ichida Sizga notanish bo'lgan bir qator kasblar ham keltirilgan. Bunday hollarda Siz: "Ushbu kasblar haqida nimalarni bilasiz?" savoliga taxminan javob berishingiz lozim. Uzoq o'ylamang. Ko'proq hayolingizga ilk bor kelgan fiqrlaringizni javob varaqasiga tushiring.

Savollar to'plami

Menga yoqadi:

1. Mashina va mexanizmlar bilan ishlash
2. Metroda sayr qilish
3. Radio havaskorliq
4. Binolar maketini tayyorlash
5. Vodoprovodni tuzatish
6. Rivojlanishi sust bolalarga yordam berish
7. Traktorlarga texniq xizmat ko'rsatish
8. Bolalarni maktabga tayyorlash
9. Film ko'rish
10. Pul, foyda va zararni hisoblash
11. Radiotele apparaturalarni tuzatish
12. Velosiped tuzatish
13. Parashyutdan sakrash
14. Kompyuterda ishlash
15. Rangli rasm solish
16. Gaz plitalarini tuzatish
17. Bemorlarni tinchlantirish va ularga yordam ko'rsatish
18. Ekskavator bilan ariq va zovurlarni kavlash
19. Bolalar bilan ishlash
20. Kuy chalish
21. Jamoat tartibini saqlash
22. Oziq-ovqatlarni bezash, garnirlar tuzish
23. Mashinalarni "kavlashtirish"
24. Avtobus haydash
25. Radio detallarni almashtirish
26. G'isht terish
27. Obodonlashtirish
28. Dorishunosliq
29. O'rmon kesish, daraxtlarni tartibga solish
30. To'garak ishini tashkil qilish

31. Raqsga tushish
32. Aktsiya bozorini kuzatish
33. Ko'pchillikka taom pishirish
34. Metallarni birlashtirish
35. Samolyotlarga texniq xizmat ko'rsatish
36. Hovliga chiroq tushirish
37. Yog'ochga ishlov berish
38. Rezbacha chiqarish
39. Bemorlarga yordam ko'rsatish
40. Mevali ko'chatlar yetishtirish
41. Bolalarga kurash usullarini o'rgatish
42. Ashula aytish
43. Tejamkorlik bo'yicha maslahatlar berish
44. Haridni rejalashtirish
45. Ob-havoni oldindan aniqlash
46. Ralli musobaqalarida qatnashish
47. O't o'chirish
48. Metallni payvandlash
49. Aholini suv bilan ta'minlash
50. Doya-enaga faoliyati
51. Yerga ishlov berish
52. Suvda suzish, cho'milish
53. She'r yodlash va ifodali o'qish
54. Matematik misollar yechish va hisob-kitob qilish
55. Sochni zamonaviy turmaklarini o'ylab topish
56. Bichish, tiqish
57. Daryoda yuklarni tashish
58. Akkumulyator tuzatish
59. Bino poydevorini quyish
60. O'rin-joy, xonadonni yig'ishtiruvchi robot yaratish
61. Bemorlarni parvarishlash
62. Mashinada paxta terish
63. Bolalar va yoshlarning bo'sh vaqtlarini tashkil etish bilan shug'ullanish
64. Latifa aytish va eshitish
65. Hujjatlar bilan ishlash
66. Dazmol, kir yuvish mashinasi kabilarni tuzatish.
67. Mebel yasash
68. Poezdga sayohat qilish
69. Pochta aloqasi operatori
70. Oyna qirqish

71. Liftda qavatga ko'tarilish
72. Nuqsonli bolalarga yordam berish
73. O'simliq va hayvonlarni parvarishlash
74. Sport musobaqalarini tashkil qilish
75. Loydan qo'g'irchoq yasash
76. Tejamkorliq
77. SHirinliklar tayyorlash
78. Yer osti boyliklarini izlab topish
79. Avtopoygalarni tomosha qilish
80. Kuygan lampochkalarini yangilash
81. Devorga gul qog'oz yopishtirish, bo'yash
82. Elektr-gazpayvandlash ishlari bilan shug'ullanish
83. Dezinfektsiyalash
84. Akvariumda baliq boqish
85. Bolalarga o'qishni, yozishni o'rgatish
86. Afisha va e'lonlar chizish
87. Bozordagi narx-navoni kuzatib borish
88. Dasturxon tuzash, mehmon kutish

Javoblar varaqasi

Savollarga javob berib bo'lganingizdan so'ng har bir qatordagi savollarga berilgan javob ballarining yig'indisi 2-ustunga yoziladi. Yig'ilgan ballarning eng yuqorisiga mos keluvchi sohaning kasblariga Sizdagi qiziqish va moyilliq darajasi yuqori.

T/r	Savol №	Ballar yig'indisi	Kasblar guruhi	Sohalar
1	1 12 23 34 45 56 67 78		№1 guruh	Sanoat
2	2 13 24 35 46 57 68 79		№2 guruh	Transport
3	3 14 25 36 47 58 69 80		№3 guruh	Aloqa
4	4 15 26 37 48 59 70 81		№4 guruh	Qurilish
5	5 16 27 38 49 60 71 82		№5 guruh	Uy.j k. x.
6	6 17 28 39 50 61 72 83		№6 guruh	Tibbiyot
7	7 18 29 40 51 62 73 84		№7 guruh	Qish.o'rmon x.
8	8 19 30 41 52 63 74 85		№8 guruh	Ped-ka
9	9 20 31 42 53 64 75 86		№9 guruh	San'at va mad.
10	10 21 32 43 54 65 76 87		№10 guruh	Ijt. Iqtisod.
11	11 22 33 44 55 66 77 88		№11 guruh	Savdo um.ovqat.

S	J	S	J	S	J	S	J	S	J	S	J	S	J	S	J	Jami	K.gr	Sohalar
---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	------	------	---------

1		12		23		34		45		56		67		78			№1	Sanoat
2		13		24		35		46		57		68		79			№2	Transport
3		14		25		36		47		58		69		80			№3	Aloqa
4		15		26		37		48		59		70		81			№4	Qurilish
5		16		27		38		49		60		71		82			№5	Uy.j k. x.
6		17		28		39		50		61		72		83			№6	Tibbiyot
7		18		29		40		51		62		73		84			№7	Qish.o'rmon x.
8		19		30		41		52		63		74		85			№8	Ped-ka
9		20		31		42		53		64		75		86			№9	San'atvamad.
10		21		32		43		54		65		76		87			№10	Ijt. Iqtisod.
11		22		33		44		55		66		77		88			№11	Savdo.um.ovq at

1-guruh. Sanoat.

Sizda sanoat sohasiga mansub bo'lgan kasblarga qiziqish va moyilliq mavjud. Siz samolyotsozlik, energetika, avtomobilsozlik, geologiya, metallurgiya, kimyo va yengil sanoat, oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarish bo'yicha mutaxassislar tayyorlaydigan kasb-hunar kollejlari shuningdek, matematika, fizika, kimyo fanlarini chuqur o'rganishga yo'naltirilgan akademiq litseylarda ta'lim olishingiz mumkin.

2-guruh. Transport

Sizda avtomobillarni boshqarish, ta'mirlash va ularga xizmat ko'rsatish bilan bog'liq bo'lgan kasblarga moyilliq yuqori. SHu bois Siz transport vositalari bilan bog'liq bo'lgan kasblar tayyorlaydigan kasb-hunar kollejlari yoki matematika va fizika fanlari yo'nalishidagi akademiq litseylarda tahsil olishingiz mumkin.

3-guruh. Aloqa

Sizda aloqa bilan bog'liq kasblarga moyilliq yuqori. Siz telekommuniqatsiya, radio, pochta, elektron uskunalarni boshqarish, xalqaro aloqa, telefon, telegraf va boshqa sohalar bo'yicha kasbiy tayyorgarlik yo'nalishidagi kasb-hunar kollejlari va fizika fanini chuqur o'rgatuvchi akademiq litseylarga o'qishga borishingiz mumkin.

4-guruh. Qurilish

Sizda qurilish sohasidagi kasblarga qiziqish mavjud. Sizga qurilish avtomobillari va mashinalarini boshqarish, sanitariya-texniq tizimlar, temir-beton mahsulotlari va konstruksiyalar, duradgorliqqa kabi kasblar tayyorlaydigan kasb-hunar ta'limi muassasalarida o'qishga tavsiya etiladi.

5-guruh. Uy-joy, kommunal xo'jalik

Sizda suv, gaz ta'minoti, turar joy va jamoat binolariga xizmat ko'rsatish bilan bog'liq bo'lgan kasblarga qiziqish mavjud. Siz uy-joy va kommunal xo'jaligi sohasi uchun kasblar tayyorlaydigan kasb-hunar kollejida yoki aniq fanlar yo'nalishidagi akademiq litseylarda ta'lim olishingiz mumkin.

6-guruh. Tibbiyot

Sizda sog'liqni saqlash sohasining umumiy amaliyot, stomatologiya, ortopediya, farmatsiya, tibbiy optika va laboratoriya tashhisi sohalaridagi kasblarga qiziqishingiz yuqori. Tibbiyot yo'nalishidagi kasb-hunar kollejida yoki kimyo va biologiyaga ixtisoslashgan akademik litseylarda o'qishingiz maqsadga muvofiq bo'ladi.

7-guruh. Qishloq va o'rmon xo'jaligi

Sizga qishloq xo'jaligi va o'simliqshunoslik bilan bog'liq bo'lgan kasblar yoqadi. Sizga qishloq xo'jaligi texniqalarini boshqarish, ta'mirlash va xizmat ko'rsatish, gidromelioratsiya, fermer xo'jaligi, agronomiya, zootexnika, o'simliqshunoslik, chorvachilik sohalarini bo'yicha kasblar tayyorlaydigan yoki biologiya fanini chuqur o'rgatuvchi akademik litseylarda tahsil olishni tavsiya etiladi.

8-guruh. Pedagogika

Sizda bolalarni tarbiyalash, parvarish qilish va ularni qo'llab-quvvatlashga bog'liq kasblarga moyillik mavjud. Siz maktabgacha ta'lim, maktabdan va sinfdan tashqari tarbiyaviy ishlar, boshlang'ich sinflarda sport va musiqa ta'limiga oid kasblarga tayyorlaydigan kasb-hunar kollejlari ta'lim olishingiz mumkin.

9-guruh. San'at va madaniyat

Sizni tasviriy san'at, rassomchilik, xoreografiya, teatr hamda madaniy oqartuv ishlari qiziqtiradi. Sizga madaniyat va san'at yo'nalishidagi kasblarga tayyorlaydigan kasb-hunar kollejlari ta'lim olishni tavsiya etiladi.

10-guruh. Ijtimoiy, iqtisodiy soha

Sizda moliya, buxgalteriya, menejment-marketing, bank, huquqshunoslik, yong'in xavfsizligi, avto inspeksiya, ijtimoiy ta'minot va bojxonaga oid kasblarga qiziqish mavjud.

Sizga ijtimoiy, iqtisodiy sohada kasb-hunar kollejlari va aniq fanlar yoki ijtimoiy yo'nalishdagi akademik litseyda ta'lim olishni tavsiya etiladi.

11-guruh. Savdo, umumiy ovqatlanish va xizmat ko'rsatish

Sizda umumiy ovqatlanish, savdo, xizmat ko'rsatish, radiotexnika va teleapparaturalarni ta'mirlash, maishiy gaz va mashinalarni ta'mirlash, kino-fototexnika xizmatlari ko'rsatish sohalariga qiziqish mavjud.

Sizga savdo, umumiy ovqatlanish va xizmat ko'rsatish bo'yicha kasblarga tayyorlovchi kasb-hunar kollej yoki aniq fanlar akademik litseylarda o'qish tavsiya etiladi.

SHaxsning kommunikativ va tashkilotchilik moyilliklari diagnostikasi metodi

Ushbu metoda yuqori sinf o'quvchilari bilan olib boriladigan psixodiagnostik chora – tadbirlar va kasbga yo'naltirish ishlarida keng qo'llanadi. Uni individual tarzda ham, guruhda ham o'tkazish mumkin.

Ko'rsatma: Quyidagi savollarga javob bering, savolga «ha» deb javob bersangiz tegishli tartib raqami oldiga «+» belgisini, «yo'q» deb javob bersangiz «-» belgisini qo'ying.

Savollar.

1. Doim suhbatlashib turadigan do'stlaringiz ko'pmi?
2. Ko'p hollarda do'stlaringizni o'z fiqringizga og'dira olasizmi?
3. Do'stlaringizdan biri sizni ranjitsa, uzoq vaqt xafa bo'lib yurasizmi?
4. Murakkab vaziyatlarda o'zingizni o'nglab olishingiz doim qiyin kechadimi?
5. Har xil yangi odamlar bilan tanishishga intilasizmi?
6. Ijtimoiy faoliyat bilan shug'ullanish sizga yoqadimi?
7. Vaqtingizni odamlar bilan emas, ko'proq kitob o'qish bilan yoki boshqa ishlar bilan o'tkazishni yoqtirishingiz rostmi?
8. Biror maqsadga erishish yo'lida oldingizda to'siqlar paydo bo'lsa, niyatingizdan tezda voz kechasizmi?
9. Yoshi sizdan ancha katta bo'lgan odamlar bilan oson aloqa o'rnatish olasizmi?
10. Do'stlaringiz bilan har xil o'yinlar, ko'ngilochar tadbirlarni uyushtirishni yaxshi ko'rasizmi?
11. Yangi jamoaga qo'shilib olishingiz qiyinmi?
12. Bugun bajarilishi mumkin bo'lgan ishlarni tez – tez ertaga qoldirib turasizmi?
13. Notanish odamlar bilan oson aloqa o'rnatish olasizmi?
14. Do'stlaringiz sizning fiqringizga monad ish qilishini talab etasizmi?
15. Siz uchun yangi bo'lgan jamoaga qo'shilib ketishingiz qiyinmi?
16. Do'stlaringiz o'z majburiyatlarini, vazifalarini bajarmaganda, ular bilan «san - man»ga bormasligingiz rostmi?
17. Imkoniyat bo'ldi deguncha yangi odam bilan tanishishga, suhbatlashishga intilasizmi?
18. Muhim masalalarni hal etishda, ko'pincha tashabbusni o'z zimmasizga olasizmi?
19. Atrofdagilar g'ashingizga tegadimi, yolg'iz qolishni xohlaysizmi?
20. Notanish joyda o'zingizni tez o'nglab ololmasligingiz rostmi?
21. Doim odamlar orasida bo'lish sizga yoqadimi?
22. Boshlagan ishni oxiriga yetkaza olmasangiz asabiylashasizmi?
23. Biror yangi odam bilan tanishmoqchi bo'lganingizda, sizda uyalish, tortinish hislari paydo bo'ladimi?
24. Do'stlaringiz bilan ko'p so'xhatlashishdan charchaysizmi?
25. Jamoa bo'lib o'ynaladigan o'yinlarni yoqtirasizmi?
26. Do'stlaringiz manfaatlariga tegishli masalalarni hal etishda tez – tez tashabbuskor bo'lib turasizmi?
27. Siz unchaliq yaxshi tanimaydigan odamlar davrasida o'zingizni ishonchsiz his etasizmi?
28. Kamdan kam hollarda fiqringiz to'g'ri ekanligini isbotlashga urinasizmi?
29. Sizningcha, notanish odamlar guruhiga ko'tarinki kayfiyatni olib kirish osonmi?
30. Ijtimoiy faoliyatda ishtirok etasizmi?
31. Tanishlaringiz soni ozgina bo'lishiga intilasizmi?

32. Do'stlaringiz sizning fiqringizga qo'shilmasa, baribir uni isbotlashga urinasizmi?
33. Notanish odamlar jamoasida o'zingizni erkin his etasizmi?
34. Turli tadbirlarni tashkil etishga jondildan kirishasizmi?
35. Ko'pchilik oldida so'zlayotganingizda o'zingizni erkin his etasizmi?
36. Turli uchrashuvlarga tez – tez kech qolib turasizmi?
37. Do'stlaringiz sizning fiqringizga qo'shilmasa, baribir uni isbotlashga urinasizmi?
38. Ko'pincha do'stlaringiz diqqat – e'tibori markazida bo'lib turasizmi?
39. Notanish odamlar bilan suhbatlashganingizda ko'pincha o'zingizni noqulay his etasizmi?
40. Do'stlaringizning katta davrasida o'zingizni ishonchli his etishingiz rostmi?

Natijalarni qayta ishlash.

1. Sinaluvchilar javoblarini kalit bilan solishtirish va o'zaro mos javoblar miqdorini aniqlash kerak.

KALIT

Kommuniqativ moyilliq				Tashkilotchilik moyilliq			
1. +	3. -	5. +	7. -	2. +	4. -	6. +	8. -
9. +	11. -	13. +	15. -	10. +	12. -	14. +	16. -
17. +	19. -	21. +	23. -	18. +	20. -	22. +	24. -
25. +	27. -	29. +	31. -	26. +	28. -	30. +	32. -
33. +	35. -	37. +	39. -	34. +	36. -	38. +	40. -

2. Kommuniqativ moyilliklar koeffitsenti /Kk/ ni va tashkilotchilik moyilliklari /Kt/ ni quyidagi formulalar orqali aniqlash.

$Kk = \text{o'zaro mos javoblar miqdori} \times 0,05$

$Kt = \text{o'zaro mos javoblar miqdori} \times 0,05$

Olingan natijalar 0 va 1 oralig'ida joylashadi. Ko'rsatkichning 1ga yaqin bo'lishi kommunikativ va tashkilotchilik moyilliklari yuqori ekanini, 0 ga yaqin bo'lishi esa past ekanligini ko'rsatadi.

Ko'rsatkichlarni baholash uchun quyidagi jadvaldan foydalaniladi.

Kk	Kt	Baho
0,1 – 0,45	0,2 – 0,55	1
0,46 – 0,55	0,56 – 0,65	2
0,56 – 0,65	0,66 – 0,70	3
0,66 – 0,75	0,71 – 0,80	4
0,76 – 1,00	0,81 – 1,00	5

Baholar tavsifi.

1. Kommuniqativ va tashkilotchilik moyilliklari sust.
2. Kommuniqativ va tashkilotchilik moyilliklari o'rtacha darajaga yetmaydi. Tashabbusni o'z zimmasiga olmaydigan, vaqtni tanholiqda o'tkazishni hush ko'radigan, notanish odamlar bilan suhbatlashayotganda, ko'pchilik oldida biror narsani aytib

berayotganda o'zini noqulay his etadigan, xafagarchilikni og'ir o'tkazadigan odam.

3. Kommunikativ va tashkilotchilik moyilliklari o'rtacha. Odamlar bilan aloqa qilishga intiladigan, tanishlari doirasini chegaral qo'ymaydigan, o'z fiqrini himoya qiladigan odam. Ammo uning bu hususiyatlari barqaror emas.

4. Kommunikativ va tashkilotchilik moyilliklari yuqori darajada. Yangi sharoitda o'zini yo'qotib qo'ymaydigan, tanishlari doirasini doim kengaytirishga intiluvchi, muloqotda tashabbuskor, ijtimoiy faoliyatda jonbozlik bilan ishtirok etadigan, murakkab vaziyatda mustaqil qaror qabul qila oladigan odam.

5. Kommunikativ va tashkilotchilik moyilliklari juda yuqori. Kommunikatsiya va tashkilotchilik ehtiyoji bo'lib qolgan, doim uni qondirishga intiladigan, yangi jamoada, yangi muhitda o'zini juda erkin tutadigan, tashabbuskor, o'z fiqrini oxirigacha himoya qiladigan, turli o'yinlarni, tadbirlarni uyushtirishni yaxshi ko'radigan odam.

Kasbga moyillik so'rovnomasi

(L. Yovayshi metodiqasi, G. Rezyapkina modifiqatsiyasi)

Ushbu so'rovnomaga orqali insonlarni qaysi kasbiy faoliyatga moyilligini aniqlash uchun mo'ljallangan.

Yo'riqnoma: O'zingizni qaysi kasbga moyilligingizni aniqlash uchun uch variantdan birini "a", "b" yoki "v" ni tanlang va blankada belgilang.

Kasbiy faoliyatimda men hoxlardimki...

A) har xil odamlar bilan muloqatda bo'lish

B) filmlarni suratga olish, kitob yozish, rasm chizish, sahna ko'rinishi va hokazo

V) hisob- kitob bilan shug'ullanish, xujjat yuritish

Kitob va kinofilmda meni ko'proq jalb qiladi...

A) muallifning hayolini kuzatishining imkoniyati borligi

B) badiiy forma, yozuvchi yoki rejissyorning maxorati

V) syujet, kahramonlarning harakati

Meni ko'proq Nobel mukofoti quvontiradi...

A) jamoatchilik faoliyatim uchun

B) fan taraqqiyotida

V) sa'nat sohasida

Men kim bo'lishiga ko'proq rozi bo'laman...

A) bosh mexanik

B) ekspeditsiya boshlig'i

V) bosh buxgalter

5. Odamlarning kelajagini belgilaydi...

A) odamlar o'rtasidagi o'zarotushunushlik

B) fanda yangilik yaratish

V) korxonaning rivojlanishi

Agar men rahbar bo'lsam, unda men birinchi o'rinda e'tiborimni qaratar edim...

A) Ahil, bir biriga qovushgan jamoa to'zish

B) o'qishning yangi texnologiya ishlanmasini yaratish

V) xujjatlar bilan ishlash

Texnika ko'rgazmasida meni ko'proq jalb qiladi...

A) ekponatlarning ichki qurilmasi

B) ulardan amaliyotda foydalanish

V) Ekspozitsiyalarning tashqi ko'rinishi (rangli shakli)

Odamlarda men ko'proq kadrlayman...

A) do'stonalik

B) jasurlik va jidamlik

V) ma'suliyatlik va tartibliq

Bush vaqtimda men hoxlardimki...

A) turli eksperiment va tajribalar o'tkazish

B) she'r yozish, musiqa yozish, rasm chizish

V) jismoniy mashg'ulotlar bilan shug'ullanish

CHet el sayohatlarda meni ko'proq qiziqtaradi...

A) o'zga mamlakatning tarixi va madaniyati bilan tanishish imkoniyati borligi

B) ekstremal sayohat (alpenizm, vindersfing, tog' chang'i uchish)

V) ishbilarmonliq muloqat

Menga suhbatlashish qizig'i bu...

A) odamlar o'rtasidagi o'zaro muloqat

B) yangi fan gipotezasi

V) mashina, kompyuterlarning yangi modeliga texniq xarakteristiqani berish

Agar mening maktabimda faqat uchta to'garak faoliyat yuritganda, men tanlardim...

A) texniqa

B) musiqa

V) sport

Maktabda alohida e'tibor qaratish kerak...

A) o'qituvchi va o'quvchi o'rtasida o'zarotushunishliqka

B) o'quvchilarning sog'ligini qullab quvatlash, sport bilan shug'ullanishga

V) tartib intizomni kuchaytirishga

Men katta qoniqish bilan tomosha qilaman...

A) fan taraqqiyot filmlarni

B) madaniyat va sport to'g'risida ko'rsatuv

V) sport ko'rsatuvlari

Men hoxlardim ishlashni...

A) bolalar va o'smirlar bilan

B) mashina va mexanizm bilan

V) tabiyat ob'ektlar bilan

Maktab birinchi o'rinda qilish kerak...

A) odamlar bilan muloqat qilish bilimlarni berish

B) bilim berish

V) ish boshlashga o'rgatish

Hayotda asosiy...

A) ijod bilan shug'ullanishga imkoniyat bo'lishi

B) sog'lom hayot tarzini olib borish imkoniyati

V) o'z ishlaringni aniq rejalashtirish imkoniyati

Hukumat birinchi o'rinda qayg'urish kerak...

A) fuqoralarning huquq va qiziqishlarini himoya qilish to'g'risida

B) fan va texniqa taraqqiyotdagi yutuqlar to'g'risida

V) fuqoralarning moddiy qoniqishi to'g'risida

Menga ko'proq yoqadigan darslar...

A) mehnat

B) jismoniy tarbiya

V) matematika

Menga ko'proq qiziq bo'lar edi...

A) mahsulot tarqatish

B) buyum ishlab chiqarish

V) mahsulotdarni ishlab - chiqarishni rejalashtirish.

Men maqolarni o'qishni yoqtiraman chunki...

A) taniqli olimlar va ularning yaratgan yangiqlardan habardor bo'laman

B) qiziqarli kashfiyotlarini o'rganaman

V) yozuvchilar, rassomlar va musqachalarning hayot va ijodi to'g'risida bilimlarga ega bo'laman

Bo'sh vaqtimda men yoqtiraman...

A) o'qishni, uylashni, fiqlashni

B) biror narsani yasash, tiqish, hayvonlarni va o'simliqlarni parvarishlash

V) ko'rgazmalarga, kontsertlarga, muzeylarga borish

23. Katta qiziqish uyg'otadigan ma'lumotlar men uchun bu...

A) fan yangiqlari

B) badiy ko'rgazma

V) iqtisodiy vaziyat

Men ishlashni hoxlardim...

A) odamlar ko'p bo'lgan xonada

B) oddiy bo'lmagan (no'naviy) sharoitlarda

V) oddiy xonada

Жавоб варақаси						
	I	II	III	IV	V	VI
1	a			б		B
2		a		б	B	
3	a	б		B		
4			a		б	B
5	a	б	B			
6	a	б				B
7		a	б	B		
8	a				б	B
9		a		б	B	
10				a	б	B
11	a	б	B			
12			a	б	B	
13	a				б	B
14		a		б	B	
15	a		б		B	
16	a		б			B

17				a	б	B
18	a	б	B			
19			a		б	B
20	a		б			B
21		a	б	B		
22		a	б	B		
23		a		б		B
24	a				б	B
Жами балли						

10-12 ball – yorqin ifodalangan kasbiy moyilliq

7-9 ball - aniq turdagi faoliyatga kasbiy moyilliq

4-6 ball- sust ifodalangan kasbiy moyilliq

0-3 ball- kasbiy moyilliq ifodalangan.

Oltita qator-bu oltita faoliyat turi. Eng ko'p ball yig'gan faoliyat turlariga e'tibor bering. Sizing tanlagan kasbingiz kelib chiqqan natijalar bilan to'g'ri keladimi?

1 qator – Odamlar bilan ishlashga moyilliq. Ya'ni boshqaruv, o'qitish, tarbiyallash, xizmat ko'rsatish (maishiy, tibbiy, axborot taxlil) kasblarga moyilliq. Bu guruhga doir insonlar odamlar bilan til topishi olishliq, muloqatligi, ularni kayfiyatini tushuna bila olishi bilimlarga egadirlar.

2 qator – Kashfiyotchilik (zakovatli) kasblarga moyilliq. Ilmiy aloqador kasblar. Maxsus bilimlardan tashqari bunday odamlar o'zining ratsionalligi, mustaqil fiqrlashi, zehni o'tkirligi bilan ajralib turadi.

3 qator – Amaliyot ishlarga moyilliq. Bu kasb doirasi juda keng: temir ishlab chiqarish va qayta ishlash, ta'mirlash, elektr va mexanik jihozlari ta'mirlash, binolarni ta'mirlash, transportni boshqarish, buyum ishlab-chiqarish.

4 qator – Estetik turdagi kasblarga moyilliq. Ijodiy xarakterdagi kasblar. Sahnakterlik, badiiy adabiyot, musiqa, ta'sviriy san'at faoliyati bilan aloqador. Ijodiy kasb odamlarini maxsus qobiliyatlaridan (musiqali, adabiyli, akterli) tashqari o'zining originalligi va mustaqilligi bilan ajralib turada.

5 qator – Ekstremal turdagi faoliyatga moyilliq. Bu kasbga sport, sayohat, ekspeditorlik, qo'riqlash, tezkor qidiruv faoliyati, armiya xizmati bilan aloqador kasblar kiradi. Bu kasblarning barchasi odamdan jismoniy tayyorgarlikni, sog'liqni, irodani talab qiladi.

6 qator – Iqtisodiy reja faoliyat turiga moyil kasb. Bu kasblar hisob-kitob, rejalashtirish (buxgalter, iqtisodchi), ish yurituvchilik, matn taxlili (redaktor, tarjimon, lingvist), sxematik ob'ektlar ta'svirchisi (chizmachi, topograf) kiradi. Bu kasb insondan tartibliqni talab qiladi.

Nazorat savollari:

Shaxsning hissiy-irodaviy sohasi va kasbga moslashish xususiyatlarini ifodalang
Differensial diagnostic so'rovnomani o'tkazish davomida nimalarga e'tibor berish
kerak.

Shaxsning tashkilotchilik va kommunikativ qobiliyatlarini diagnostika qilishning
qanday afzalliklari bor?

II. Mustaqil ta'lim mavzulari

Talaba mustaqil ishi (TMI) - muayyan fandan o'quv dasturida belgilangan bilim, ko'niqma va malakaning ma'lum bir qismini talaba tomonidan fan o'qituvchisi maslahati va tavsiyalari asosida auditoriya va auditoriyadan tashqarida o'zlashtirilishiga yo'naltirilgan tizimli faoliyatdir.

O'qishning boshlang'ich bosqichlarida TMI ni tashkil etish bir qator vazifalar bilan bog'liq. Ayniqsa, birinchi kurs talabalarining ta'limning navbatdagi turi - oliy ta'lim talablarga ko'niqishi qiyin kechadi. Chunki ular ta'lim olish jarayonida o'z mustaqil faoliyatlarini tashkil qilishni deyarli bilishmaydi. Ma'lumotlarni qaysi manbadan, qanday qilib topish, ularni tahlil qilish va zarurlarini ajratib olib tartibga solish, konspektlashtirish, o'z fiqrini aniq va yorqin ifodalash, o'z vaqtlarini to'g'ri taqsimlash, shuningdek, aqliy va jismoniy imkoniyatlarini to'g'ri baholash ular uchun katta muammo bo'ladi. Eng asosiysi, ular mustaqil ta'lim olishga ruhan tayyor bo'lishmaydi.

SHuning uchun har bir professor-o'qituvchi dastlab talabada o'z qobiliyati va aqliy imkoniyatlariga ishonch uyg'otishi, ularni sabr-toqat bilan, bosqichma-bosqich mustaqil bilim olishni to'g'ri tashkil qilishga o'rgatib borishi lozim bo'ladi. Talabalar tomonidan mustaqil ravishda o'zlashtiriladigan bilim va ko'niqmalarning kursdan-kursga murakkablashib, kengayib borishini hisobga olgan holda ularning tashabbuskorligi va rolini oshirib borish zarur. SHunda mustaqil ta'limga ko'niqa boshlagan talaba faqat o'qituvchi tomonidan belgilab berilgan ishlarni bajaribgina qolmay, o'zining ehtiyoji, qiziqishi va qobiliyatiga qarab, o'zi zarur deb hisoblagan qo'shimcha bilimlarni ham mustaqil ravishda tanlab o'zlashtirishga o'rganib boradi.

Talabalar mustaqil ishlarining shakli va hajmini belgilashda quyidagi jihatlar ehtiborga olinishi lozim:

- o'qish bosqichi;
- muayyan fanning o'ziga xos xususiyati va o'zlashtirishdagi qiyinchilik darajasi;
- talabaning qobiliyati hamda nazariy va amaliy tayyorgarlik darajasi (tayanch bilimi);
- fanning axborot manbalari bilan ta'minlanganlik darajasi;
 - talabaning axborot manbalari bilan ishlay olish darajasi.

Mustaqil ish uchun beriladigan topshiriqlarning shakli va xajmi, qiyinchilik

darajasi semestr-dan-semestrga ko`niqmalar hosil bo`lishiga muvofiq ravishda o`zgarib, oshib borishi lozim. Ya'ni, talabalarning topshiriqlarni bajarishdagi mustaqilligi darajasini asta-sekin oshirib, ularni topshiriqlarni bajarishga tizimli va ijodiy yondashishga o`rgatib borish kerak bo`ladi.

TMIning tashkil etishda talabaning akademik o`zlashtirish darajasi va qobiliyatini hisobga olgan holda quyidagi shakllardan foydalanish mumkin:

- fanning ayrim mavzularini o`quv adabiyotlari yordamida mustaqil o`zlashtirish, o`quv manbalari bilan ishlash;
- amaliy, seminar va laboratoriya mashg`ulotlariga tayyorgarlik ko`rib kelish;
- ma'lum mavzu bo`yicha referat tayyorlash;
- kurs ishi (loyihalari)ni bajarish;
- bitiruv malakaviy ishi va magistrlik dissertatsiyasi uchun materiallar to`plash;
- hisob-kitob va grafiq ishlarini bajarish;
- maket, model va badiiy asarlar ustida ishlash;
- amaliyotdagi mavjud muammoning yechimini topish, test, munozarali savollar va topshiriqlar tayyorlash;
- ilmiy maqola, tezislari va mahruza tayyorlash;
 - amaliy mazmundagi nostandart masalalarni yechish va ijodiy ishlash;
 - uy vazifalarini bajarish va boshqalar;

Fan xususiyatidan kelib chiqqan holda talabalarga mustaqil ish uchun boshqa shakllardagi vazifalar ham topshirilishi mumkin. Talabalarga qaysi turdagi topshiriqlarni berish lozimligi kafedra tomonidan belgilanadi. Topshiriqlar puxta o`ylab ishlab chiqilgan va ma'lum maqsadga yo`naltirilgan bo`lib, talabalarning auditoriya mashg`ulotlarida olgan bilimlarini mustahkamlash, chuqurlashtirish, kengaytirish va to`ldirishga xizmat qilishi kerak.

Mavzuni mustaqil o`zlashtirish. Fanning xususiyati, talabalarning bilim darajasi va qobiliyatiga qarab ishchi o`quv dasturiga kiritilgan alohida mavzular talabalarga mustaqil ravishda o`zlashtirish uchun topshiriladi. Bunda mavzuning asosiy mazmunini ifodalash va ochib berishga xizmat qiladigan tayanch iboralar, mavzuni tizimli bayon qilishga xizmat qiladigan savollarga ehtibor qaratish, asosiy adabiyotlar va axborot manbalarini ko`rsatish lozim.

Topshiriqni bajarish jarayonida talabalar mustaqil ravishda o`quv adabiyotlaridan foydalanib ushbu mavzuni konspektlashtiradilar, tayanch iboralarning mohiyatini anglagan holda mavzuga taalluqli savollarga javob tayyorlaydilar. Zarur hollarda (o`zlashtirish qiyin bo`lsa, savollar paydo bo`lsa, adabiyotlar yetishmasa, mavzuni tizimli bayon eta olmasa va h.k.) o`qituvchidan maslahatlar oladilar.

Mustaqil o`zlashtirilgan mavzu bo`yicha tayyorlangan matn kafedradagi o`qituvchilar tarkibidan tashkil etilgan komissiya oldida himoya qilinadi.

Referat tayyorlash. Talabaga qiyinchilik darajasi uning shaxsiy imkoniyatlari, qobiliyati va bilim darajasiga muvofiq bo`lgan biror mavzu bo`yicha referat tayyorlash

topshiriladi. Bunda talaba asosiy adabiyotlardan tashqari qo`shimcha adabiyotlardan (monografiyalar, ilmiy, uslubiy maqolalar, Internetdan olingan ma'lumotlar, elektron kutubxona materiallari va h.k.) foydalanib materiallar yig`adi, tahlil qiladi, tizimga soladi va mavzu bo`yicha imkon darajasida to`liq, keng ma'lumot berishga harakat qiladi. Zarur hollarda o`qituvchidan maslahat va ko`rsatmalar oladi.

Yakunlangan referat kafedrada ekspertlar ishtirokida himoya qilinadi.

Ko`rgazmali vositalar tayyorlash. Talabaga muayyan mavzuni bayon qilish va yaxshiroq o`zlashtirish uchun yordam beradigan ko`rgazmali materiallar (jadvallar, chizmalar, rasmlar, xaritalar, maketlar, modellar, grafiqlar, namunalar, musiqiy asar, kichik badiiy asar va h.k.) tayyorlash topshiriladi. Mavzu o`qituvchi tomonidan aniqlanib, talabaga ma'lum ko`rsatmalar, yo`l-yo`riqlar beriladi. Ko`rgazmali vositalarning miqdori, shakli va mazmuni talaba tomonidan mustaqil tanlanadi. Bunday vazifani bir mavzu bo`yicha bir necha talabaga topshirish ham mumkin.

Talaba ko`rgazmali materiallardan foydalanish bo`yicha yozma ravishda tavsiyalar tayyorlaydi va kafedrada himoya qiladi.

Mavzu bo`yicha testlar, munozarali savollar va topshiriqlar tayyorlash. Talabaga muayyan mavzu bo`yicha testlar, qiyinchilik darajasi har xil bo`lgan masalalar va topshiriqlar, munozaraga asos bo`ladigan savollar tuzish topshiriladi.

Bunda o`qituvchi tomonidan talabaga testga qo`yiladigan talablar va uni tuzish qonun-qoidalari, qanday maqsad ko`zda tutilayotganligi, muammoli savollar tuzishda mavzuning munozarali momentlarini qanday ajratish lozimligi, topshiriqlarni tuzish usullari bo`yicha yo`l-yo`riq beriladi. Konsul`tatsiya paytlarida bajarilgan ishlarning qo`yilgan vazifa va talablarga javob berish darajasi nazorat qilinadi (qayta ishlab kelish, aniqlashtirish yoki to`ldirish taklif etilishi mumkin).

Test, savol va topshiriqlar majmuasi kafedrada ekspertlar ishtirokida himoya qilinadi.

Ilmiy maqola, tezislar va ma`ruzalar tayyorlash. Talabaga biron bir mavzu bo`yicha (mavzuni talabaning o`zi tanlashi ham mumkin) ilmiy (referativ) harakterda maqola, tezis yoki ma`ruza tayyorlash topshirilishi mumkin. Bunda talaba o`quv adabiyotlari, ilmiy-tadqiqot ishlari, dissertatsiyalar, maqola va monografiyalar hamda boshqa axborot manbalaridan mavzuga tegishli materiallar to`playdi, tahlil qiladi, zarurlarini ajratib olib, tartibga soladi, shaxsiy tajribasi va bilimi, ilmiy natijalariga asoslangan holda qo`shimchalar, izohlar kiritadi, o`z nuqtai-nazarini bayon etadi va asoslaydi. Bunda talaba o`qituvchi bilan hamkorlikda ishlaydi.

Tayyorlangan maqola, tezis yoki ma`ruza kafedrada himoya qilinadi.

Amaliy mazmundagi nostandart masalalarni yechish va ijodiy ishlash. Bir mavzu yoki bo`lim bo`yicha nostandart, alohida yondashish talab qilinadigan, nazariy ahamiyatga ega bo`lgan amaliy topshiriqlar, ijodiy yondashish talab qilinadigan ilmiy-ijodiy vazifalar, modellar, maketlar, namunalar yaratish vazifasi topshirilishi mumkin.

Amaliy topshiriqlar masalani hal qilishning optimal variantlarini izlashga va topishga qaratilgan bo`lishi kerak.

Talabani qiziqish va qobiliyatiga qarab, unga ilmiy harakterdagi topshiriqlar berish, o`qituvchi bilan hamkorlikda ilmiy maqolalar tayyorlash va chop ettirish mumkin.

Talabalar mustaqil ishini samarali tashkil etishda:

tizimli yondoshish;

barcha bosqichlarini muvofiqlashtirish va uzviylashtirish;

bajarilishi ustidan qat`iy nazorat o`rnatish;

tashkil etish va nazorat qilish mexanizmlarini takomillashtirib borish zarur.

Mustaqil ish topshiriqlari muvaffaqiyatli yakunlanishi uchun quyidagi talablar bajarilishi lozim:

maqsad (bilimni mustahkamlash, yangi bilimlarni o`zlashtirish, ijodiy faolliqni oshirish, amaliy ko`niqma va malakalarni shakllantirish va h.k.), aniq asoslanishi;

vazifa va topshiriqlarning aniq-ravshan belgilanishi;

topshiriqlarni bajarish algoritmi va metodlaridan talabalarning yetarli darajada xabardor bo`lishi;

maslahat va boshqa yordam turlarining to`g`ri belgilanishi (yo`llanma va ko`rsatma berish, mavzuning mazmuni va mohiyatini tushuntirish, muammoli topshiriqlarni bajarish usullari bo`yicha tushuncha berish, ayrim muammoli vaziyatlarni birgaliqda hal qilish va x.k.);

hisobot shakli va baholash mezonini aniq belgilash;

savol-javob, bajarilgan ish mazmuni va mohiyatini tushuntirib berish, yozma shaklda bayon qilish va h.k.).

Talabalar mustaqil ishini shartli ravishda iqkiga ajratish mumkin:

auditoriyada amalga oshiriladigan TMilari. O`tilgan mavzuni qayta ishlash, kengaytirish va mustahkamlashga oid topshiriqlar bajariladi;

auditoriyadan tashqarida amalga oshiriladigan TMilari. O`quv dasturidagi ayrim mavzularni mustaqil holda o`zlashtirish, uyga berilgan vazifalarni bajarish, amaliy va laboratoriya ishlariga tayyorgarlik ko`rib kelish, ijodiy va ilmiy-tadqiqot harakteridagi ishlar va h.k.

«Kasbiy psixologiya»fanidan mustaqil ish bajarilishining kalendar tematiq rejasi

T/r	Mavzu nomlari	Mashg`ulot turi	Ajratilgan soat	Talaba mustaqil ishi mavzusi va mazmuni	Hisobot shakli	Bajarilishi haqida ma'lumot	O`qituv-chining imzosi
1	Mehnat faoliyati bilan shug`ullanuvchi shaxslarga qo`yiladigan kasbiy va shaxsiy talablar	Mustaqil ish	2	Adabiyotlar tahlili, mavzuga oid tayanch so`zlar, referat yozish	Og`zaki, savol-javob	3-4-semestr	

2	“Xalq bilan muloqot va inson manfaatlari yili”da yoshlarni kasbga yo’llash tadbirlari	Mustaqil ish	2	Adabiyotlar tahlili, mavzuga oid tayanch so’zlar, referat yozish	Og’zaki, savol-javob	3-4-semestr	
3	Kasbiy psixologiyaning ilmiy-tadqiqot metodlari.	Mustaqil ish	2	Adabiyotlar tahlili, mavzuga oid tayanch so’zlar, referat yozish	Og’zaki, savol-javob	3-4-semestr	
4	Professiografiya to’g’risida tushuncha	Mustaqil ish	2	Adabiyotlar tahlili, mavzuga oid tayanch so’zlar, referat yozish	Og’zaki, savol-javob	3-4-semestr	
5	Kasbiy muvofiqliqning psixofiziologik asoslari	Mustaqil ish	2	Adabiyotlar tahlili, mavzuga oid tayanch so’zlar, referat yozish	Og’zaki, savol-javob	3-4-semestr	
6	Tashhis markazlarining faoliyati haqida	Mustaqil ish	2	Adabiyotlar tahlili, mavzuga oid tayanch so’zlar, referat yozish	Og’zaki, savol-javob	3-4-semestr	
7	Kasb tanlashga yo’llashning umumiy masalalari	Mustaqil ish	2	Adabiyotlar tahlili, mavzuga oid tayanch so’zlar, referat yozish	Og’zaki, savol-javob	3-4-semestr	
8	Kasb tanlashda ota-onalarning tutgan o’rni	Mustaqil ish	2	Adabiyotlar tahlili, mavzuga oid tayanch so’zlar, referat yozish	Og’zaki, savol-javob	3-4-semestr	
9	Kasblarning psixologik tasnifi	Mustaqil ish	2	Adabiyotlar tahlili, mavzuga oid tayanch so’zlar, referat yozish	Og’zaki, savol-javob	3-4-semestr	
10	Professiografiya to’g’risida tushuncha.	Mustaqil ish	2	Adabiyotlar tahlili, mavzuga oid tayanch so’zlar, referat yozish	Og’zaki, savol-javob	3-4-semestr	
11	Kasb psixologiya fanining predmeti	Mustaqil ish	2	Adabiyotlar tahlili, mavzuga oid tayanch so’zlar, referat yozish	Og’zaki, savol-javob	3-4-semestr	
12	Reoriyentatsiya psixologik muammo sifatida	Mustaqil ish	2	Adabiyotlar tahlili, mavzuga oid tayanch so’zlar, referat yozish	Og’zaki, savol-javob	3-4-semestr	
13	Kasb tanlashda o’qituvchilarning o’rni	Mustaqil ish	2	Adabiyotlar tahlili, mavzuga oid tayanch so’zlar, referat yozish	Og’zaki, savol-javob	3-4-semestr	
14	Milliy kadrlarni tayyorlash sifatida bo’lgan talablar	Mustaqil ish	2	Adabiyotlar tahlili, mavzuga oid tayanch so’zlar, referat yozish	Og’zaki, savol-javob	3-4-semestr	
15	Kasbiy mosliq va shaxsning individual-psixologik xususiyatlari	Mustaqil ish	2	Adabiyotlar tahlili, mavzuga oid tayanch so’zlar, referat yozish	Og’zaki, savol-javob	3-4-semestr	
16	Kasblarning psixologik tashhisi	Mustaqil ish	2	Adabiyotlar tahlili, mavzuga oid tayanch so’zlar, referat yozish	Og’zaki, savol-javob	3-4-semestr	
17	Professiografiyaning moxiyati, uning yuzaga kelish tarixi	Mustaqil ish	2	Adabiyotlar tahlili, mavzuga oid tayanch so’zlar, referat yozish	Og’zaki, savol-javob	3-4-semestr	
18	Mehnat psixologiyasi haqida	Mustaqil ish	2	Adabiyotlar tahlili, mavzuga oid tayanch so’zlar, referat yozish	Og’zaki, savol-javob	3-4-semestr	

19	Kasbiy maslahatning psixologik asoslari	Mustaqil ish	2	Adabiyotlar tahlili, mavzuga oid tayanch so'zlar, referat yozish	Og'zaki, savol-javob	3-4-semestr	
20	Kasb psixologiyasining ilmiy-tadqiqot metodlari	Mustaqil ish	2	Adabiyotlar tahlili, mavzuga oid tayanch so'zlar, referat yozish	Og'zaki, savol-javob	3-4-semestr	
21	Kasb psixologiyasi fanining metodologik asoslari	Mustaqil ish	2	Adabiyotlar tahlili, mavzuga oid tayanch so'zlar, referat yozish	Og'zaki, savol-javob	3-4-semestr	
22	Reoriyentatsiya holatini misollar bilan izohlash	Mustaqil ish	2	Adabiyotlar tahlili, mavzuga oid tayanch so'zlar, referat yozish	Og'zaki, savol-javob	3-4-semestr	
23	Rubinshteyn nazariyasi bo'yicha shaxs xususiyatlari	Mustaqil ish	2	Adabiyotlar tahlili, mavzuga oid tayanch so'zlar, referat yozish	Og'zaki, savol-javob	3-4-semestr	
24	Shaxsning umumiy xususiyatlari	Mustaqil ish	2	Adabiyotlar tahlili, mavzuga oid tayanch so'zlar, referat yozish	Og'zaki, savol-javob	3-4-semestr	
25	Mehnat va ehtiyojlar psixologiyasi	Mustaqil ish	2	Adabiyotlar tahlili, mavzuga oid tayanch so'zlar, referat yozish	Og'zaki, savol-javob	3-4-semestr	
26	Shaxsning qiziqishlar va layoqati. "Qiziqishlar xaritasi"	Mustaqil ish	2	Adabiyotlar tahlili, mavzuga oid tayanch so'zlar, referat yozish	Og'zaki, savol-javob	3-4-semestr	
27	Mehnatni ilmiy tashkil etishning tarixiy saboqlari	Mustaqil ish	2	Adabiyotlar tahlili, mavzuga oid tayanch so'zlar, referat yozish	Og'zaki, savol-javob	3-4-semestr	
28	Insonlarga qo'yiladigan mehnat talablari	Mustaqil ish	2	Adabiyotlar tahlili, mavzuga oid tayanch so'zlar, referat yozish	Og'zaki, savol-javob	3-4-semestr	
29	Shaxsni o'rganishning umumiy metodlari	Mustaqil ish	2	Adabiyotlar tahlili, mavzuga oid tayanch so'zlar, referat yozish	Og'zaki, savol-javob	3-4-semestr	
30	Kasb tanlashda ota-onalarning tutgan o'rni	Mustaqil ish	2	Adabiyotlar tahlili, mavzuga oid tayanch so'zlar, referat yozish	Og'zaki, savol-javob	3-4-semestr	
			60				

**Izoh: TMI hajmidan kelib chiqib o'quv jadvaliga haftasiga bir marta kunning ikinchi yarmiga konsultatsiya darsi qo'yiladi*

III. GLOSSARIY

Avtokinetik fenomen. O'z-o'zidan xarakatlanish (grekcha «auto» o'zi, «kinetika» xarakat). Qorong'ida xarakatsiz nur manbaining xarakatlanayotganga o'xshab tuyulishi.

Agressiya. Kimgadir zarar yetkazish uchun yo'naltirilgan jismoniy yoki verbal xulq. Laboratoriya eksperimentlarida agressiya deganda xissiyotga ta'sir qilish uchun elektr toki bilan zarba berish yoki so'z bilan nafsoniyatiga tegish tushuniladi. Agressiyaning bunday sotsial-psixologik ta'rif bo'yicha odam agressiv bo'lmagan holda qaysar (naporistiy) bo'lishi mumkin.

Adaptatsiya darajasi fenomeni. Qo'zg'ovchilarning aniq darajasiga moslashish va oqibatda aynan shu darajada sodir bo'ladigan o'zgarishlarga javob berish hamda

diqqatni qaratish tendentsiyasi.

Altruizm. Ongli shaxsiy egoistik manfaatlar bilan bog'liq bo'lmagan kimgadir yordam ko'rsatish motivi.

Antigateksis – instinktlarning qondirilishiga imkon bermaydigan to'sqinlik.

Atributsiya nazariyasi. Odamlar boshqalarning xulqini qanday tushuntirishadi: xarakterlar sababini odamning ichki dispozitsiyalari (barqaror sifatlar, motivlar va ustanovkalar)ga bog'lashadimi yoki tashqi vaziyatlargami?- xaqidagi nazariya.

Atributsiyaning fundamental xatosi. Kuzatuvchilarning xulqqa vaziyat ta'sirini kamsitib va dispozitsiya (ichki shaxsiy sifatlar) ta'sirini bo'rttirib baholash tendentsiyasi. (SHuningdek mos kelish ishonchi deb ham atalib, biz aksariyat odamning xulqi uning dispozitsiyalariga mos keladi deb hisoblaymiz).

«Begona» guruhning gomogenligi samarasi. «Ularning» guruhi «bizning» guruhimizga nisbatan ko'proq bir biriga o'xshaydi. SHunday qilib «ular – bir biriga o'xshashadi; biz – turli tumanmiz».

Bixevorial tasdiq. Ijtimoiy kutishlar odamlarni shunday xarakter qilishga majbur qilib, ularning xulqi boshqalarni shu kutishlarni tasdiqlashga undashga sabab bo'ladigan, o'z-o'zidan amalga oshadigan bashoratlar tipi.

Verifiqatsiyalashganliq. Nazariyaning qiymatini aniqlash uchun ishlatiladigan mezon. Adekvat nazariya qat'iy aniqlangan, mantiqiy o'zaro bog'langan va empiriy asoslanadigan kontsepsiyalardan iborat bo'lishi kerak.

Vositachiliq. Uchinchi betaraf tomonning aloqalarni yaxshilash va takliflar kiritish yo'li bilan ziddiyatni bartaraf qilishga intilishi.

Gender. Psixologiyada- «erkak», «ayol» tushunchasiga aniqlik beruvchi sotsial-biologik tavsifnoma. Jins biologik kategoriya bo'lganligi uchun sotsial psixologlar aksariyat biologik asoslangan gender farqlarini «jinsiy farqlar» sifatida qarashadi.

Gender roli. Erkaklar va ayollar uchun ulardan kutiladigan xulq (norma) namunalari to'plami.

Genital bosqich – psixoseksual taraqqiyotning to'rtinchi va oxirgi bosqichi bo'lib, bunda yetuk geteroseksual munosabatlar shakllanadi (bosqich o'smirliqdan umrning oxirigacha davom etadi).

Genital xarakter – Freyd tomonidan ideal psixiq salomatliqni belgilash uchun kiritilgan atama. Xarakterning bunday tipi seksualliliqning me'yoriy darajasiga ega bo'lgan, boshqalar bilan intim munosabatlarga qobil, o'z sermaxsul faoliyati bilan jamiyatga hissa qo'shadigan individuumlarda uchraydi.

Guruh. Bir necha daqiqadan ko'proq vaqt mobaynida bir-biri bilan hamkorlik qiladigan, bir-biriga ta'sir qiladigan, o'zini «biz» sifatida idrok qiladigan iqlik va undan ortiq odamlar.

Guruh ichida. Guruhga mansubliq, umumiy identichlilik xissiga ega bo'lgan «Biz» - odamlar guruhi.

Depressiv realizm. Yengil depressiya holatida (o'z «Men»i foydasiga emas) ob'ektiv

mulohazalar, atributsiya va bashoratlar tuza oladigan odamlar tendentsiyasi.

Determinizm. Bizning butun xulqimiz qandaydir xodisalar ta'siriga bog'liq va shuning uchun erkin namoyon bo'lmaydi deb tasdiqlash.

Do'stliq-muxabbat. Xayoti bizning shaxsiy xayotimiz bilan chambarchas bog'liq odamga nisbatan xis qilinadigan muloyimlik.

Jipsliq. Guruh a'zolarining masalan, o'zaro simpatiya xisobiga bir birlari bilan aloqalari darajasi, «Biz» xissi.

Jismoniy jozibadorlik stereotipi. Jismoniy jozibador odamlar ijtimoiy ma'qul sifatlariga ega bo'lishadi prezumptsiyasi: nima chiroyli bo'lsa demak, yaxshi.

ID – mazmuni nasliy yo'l bilan olingan omillardan iborat bo'lgan shaxs tuzilishining qirrasini. ID o'ta sezgir, irratsional va har qanday cheklashlardan holi.

Identifiqatsiya – bolaning o'z shaxsiy xavotiridan ozod bo'lish va ichki ziddiyatlarini susaytirish uchun boshqalarning, birinchi navbatda ota – onasining xarakter xususiyatlarini o'zlashtirishi jarayoni.

Identichlilik diffuziyasi. Yosh yigit yoki qiz kasb yoki mafkuraviy e'tiqodlarni tanlash bilan bog'liq identichlilik inqirozini boshdan kechiradigan yoki boshdan kechirmaydigan Ego-identichlilik maqomi, lekin shu bilan birga qiz yoki yigit aniq bir qarorga kelgani yo'q yoki shunday qaror qabul qilishdan xali juda uzoq.

Ijtimoiy reprezentatsiyalar. Hamma tomonidan qabul qilingan e'tiqodlar. Bizning qarashlarimiz va madaniy mafkuramizni o'z ichiga oladigan, ko'pchilik tomonidan ma'qullanadigan g'oya va qadriyatlar. Bizning ijtimoiy reprezentatsiyalarimiz bizga dunyoni izohlashga yordam beradi.

Ijtimoiy fasilitatsiya. 1) Birlamchi mazmuni-ko'pchilik orasida oddiy yoki yaxshi tanish vazifalarni yaxshiroq bajarishga undash tendentsiyasi. 2) Zamonaviy mazmuni-boshqalar oldida dominant reaksiyalarning kuchayishi.

Ijtimoiy o'rganish nazariyasi. Ijtimoiy xulqqa kuzatish va imitatsiya vositasida hamda mukofotlash va jazolash ta'siri ostida o'rganamiz deb xisoblovchi nazariya.

Iqki bosqichli kommunikatsion oqim. Ommaviy axborot vositalari ta'sirining, o'z navbatida atrofdagilarga ta'sir ko'rsatadigan «fiqr liderlari» orqali amalga oshadigan jarayon.

Individualizm. Guruh maqsadlariga nisbatan o'z shaxsiy maqsadlariga ustunlik berish kontseptsiyasi. Bunda o'z-o'zini identifiqatsiya qilish o'zini guruh bilan o'xshatish orqali emas balki shaxsiy atributsiyalar vositasida amalga oshiriladi.

Instinkt – tug'ma, organizm to'qimalari darajasida lokallashgan, tashqi namoyon bo'lishga va keskinliqni bartaraf qilishga intiladigan qo'zg'alish holati. Freydning fiqricha instinkt organizm tug'ma qo'zg'alish holatining mayllar shaklida ifodalanadigan psixik namoyon bo'lishidan iborat.

Instinktiv xulq. O'rganish bilan bog'liq bo'lmagan, shu turning hamma vakillarida namoyon bo'ladigan tug'ma xulq.

Instrumental agressiya. Qandaydir boshqacha maqsadga erishish vositasi bo'lgan

agressiya.

Integral kelishuv. «Men yutdim – sen yutding» tipidagi, xar iqki tomonning manfaatlari o'zaro foydada birlashadigan kelishuv.

Informatsion ta'sir. Boshqa odamlarning realliq xaqidagi mulohazalarini qabul qilish natijasida paydo bo'ladigan konformizm.

Irqchilik. 1) Alohida irq vakillariga nisbatan individual noto'g'ri ustanovkalar va kamsituvchi xulq yoki 2) alohida irq vakillariga tobeliq holati majbur qilinadigan institutsional amaliyot (xatto bu amaliyot bidoat bilan motivlashgan bo'lsa ham).

Ichki mutanosibliq. Nazariyaning qiymatini aniqlash uchun ishlatiladigan mezon. Adekvat nazariya bir-biridan farq qiladigan fenomenlarni ichki mutanosibliq usuli bilan izohlashi lozim.

Katarsis. Emotsional bo'shanish. Agressiyani katarsis orqali shunday tushuntirish mumkin: individuum agressiv energiyani yoki agressiv xarakter vositasida, yoki tasavvurdagi agressiya xisobiga «ozod qilganda» agressiv qo'zg'alish susayadi.

Kognitiv dissonans. Biri biriga qarama qarshi bo'lgan ikkita fiqr paydo bo'lganligini anglashda paydo bo'ladigan zo'riqish. Masalan, biz yetarlicha asosga ega bo'lmay turib, o'zimizning ustanovkalarimizga qarama-qarshi xarakter qilganimizda yoki mantiq boshqasini talab qilib turib boshqa variant foydasiga qaror qabul qilganimizda dissonans paydo bo'ladi.

Kommuniqatsiya kanali. Yuzma-yuz, yozma, kinoplyonkada yoki boshqa biron yo'l bilan ma'lumot uzatish usuli.

Kompetentlilik. O'zining shaxsiy muvaffaqiyatliligi va foydaliligi xissidan kelib chiqadigan, odamga o'zining atrofdagilar bilan samarali o'zaro hamkorlik qilish qobiliyatini anglatadigan kuch va ishonchda ifodalanadigan psixosotsial sifat.

Konflikt. Idrok qilinadigan xarakter va maqsadlar nomuvofiqligi.

Konformizm. Guruhning real yoki tasavvurdagi bosimi ostida xulq yoki e'tiqodlarni o'zgartirish.

Korrelyatsion tadqiqotlar. O'zgaruvchi qiymatlar o'rtasida paydo bo'ladigan tabiiy aloqalarni o'rganish.

Ko'chirish. Agressiyani frustratsiya manbaidan boshqa nishonga o'tkazish. Yangi nishon odatda ijtimoiy ma'qulroq bo'ladi.

Latent davr – libidoning mudroqliq va diqqatning o'z jinsiga mansub tengdoshlari bilan munosabatlarda qiziqish va malakalarni rivojlantirishga jamlanadigan davri.

Libido – asosan jinsiy xulqdan lazzat qidiradigan psixiq energiyaning bir qismi (seksual energiya).

Liderlik. Alohida a'zolar guruh faoliyatini motivlashtiradigan va o'z orqasidan ergashtiradigan jarayon.

Ma'qullash. Ijtimoiy bosimga mos xarakter va e'tiqodni o'z ichiga oladigan konformizm.

Madaniyat. Odamlarning katta guruhi uchun umumiy bo'lgan, avloddan avlodga

uzatiladigan tushunchalar, ustanovkalar, odatlar va xulq xususiyatlari.

«Men» - struktura. Odamning o'z-o'ziga taalluqli bo'lgan ma'lumotni qayta ishlashni tashkil qiladigan va yo'naltiradigan o'z-o'ziga ishonch.

Nazorat illyuziyasi. Aslida nazorat qilib bo'lmaydigan xodisalarni shaxsiy nazoratim ostida yoki yana ham kuchliroq nazorat qilinayapti deb idrok qilish.

Nazorat lokusi. Odamlar o'z xayotlarini shaxsiy intilishlari va xarakatlari orqali «ichkaridan», yoki tasodiflar va tashqi kuchlar orqali «tashqaridan» nazorat qilinadi deb idrok qilishlari darajasi.

Nevrotiq xavotir – EGO nazorat qilib bo'lmaydigan instinktiv mayllar tahdidi ostida bo'lganda individ tomonidan his qilinadigan qo'rquv ko'rinishidagi emotsional javob (ID – (U ong osti) dan kelayotgan impul'slar EGOga noxushliq keltiradi degan qo'rquv).

Ong – individuum har qanday ayni paytda anglaydigan fiqr va hissiyotlar.

Ong oldi – har qanday ayni paytda individuum anglamaydigan, lekin ozgina qiyinchilik yoki umuman qiynalmasdan (masalan: tug'ilgan kuningiz) anglanishi mumkin bo'lgan fiqr va hissiyotlar.

Ongsizliq – odamning o'zi anglamagan holda, avtomatik tarzda bajaradigan, uyqu, gipnoz, lunatqliq holatidagi harakatlari ongsiz hisoblanadi. Ongsizliq dialektikaning birinchi qonuniga ko'ra ongga antogonistik, siqib chiqarilgan tabiiy instinktlarning makoni hisoblanadi. Ongsizliq tug'ma bo'lib, odamning butun xulqini belgilab beradi.

Proektsiya – individuum o'zining nojoiz istaklarini boshqalarga tegishli deb xisoblaydigan himoya mexanizmi.

Psixikaning ijtimoiy – madaniy asosga proektsiya qilinishi – Freydning bu nazariyasi marksistlar tomonidan keskin tanqid qilingan. Darwin nazariyasiga tayanilsa, “ontogenez filogenezning qaytarilishi” hisoblanadi, ya'ni organizmning individual taraqqiyoti butun turning taraqqiyotini qaytaradi. SHunday qilib odamning taraqqiyotini kuzatib, jamiyatning qanday rivojlanishini aytib berish mumkin, chunki odamning taraqqiyoti jamiyat taraqqiyotini aynan takrorlaydi.

Psixoanaliz – Freyd tomonidan yaratilgan taraqqiyot, dinamiqa va o'zgarishlarning shaxs qurilmasi haqidagi nazariya. Psixoanalizda xulqni boshqarishda biologik va anglanmaydigan omillarga katta e'tibor beriladi. SHuningdek inson xulqi o'z asosiga ko'ra irratsional va ID (U – ong osti), EGO (Men – individual ong) va SUPEREGO (Yuqori – Men, ijtimoiy ong, madaniyat) ning o'zaro harakati natijasidan iborat deb tasdiqlanadi.

Psixodinamiq nazariya – anglanmaydigan psixiq yoki emotsional motivlarni inson xulqining asosi deb taokidlaydigan nazariya.

Psixologiyada evolyutsion yo'nalish. Tabiiy tanlanish qonunlariga aoslangan xulq evolyutsiyasi taolimoti. Bu taolimot tabiiy tanlanish aloxida sharoitlarda u yoki bu genlarning saqlanishi va tarqalishiga sharoit yaratadigan informatsiyani idrok qilish usuli va xulq shaklini yaratadi deb xisoblaydi.

Realistik guruhiy ziddiyat nazariyasi. Bid'at guruhlar o'rtasida defitsit resurslar uchun raqobat natijasi deb xisoblaydigan nazariya.

Realistik xavotir – tahdid yoki atrof borliqdagi real xavfni idrok qilishdan paydo bo'ladigan emotsional javob.

Realliq tamoyili – mos keluvchi ob'ekt va yoki shu ehtiyojni qondirish uchun sharoit topilmaguncha instinktini qondirishni kechroq muddatga surib turishni ko'zda tutadigan yo'nalish.

Regressiya – stressni bartaraf qilishga urinishda birmuncha soddaroq javoblardan foydalanish; individuumning birmuncha ertaroq, xavfsizroq va yoqimliroq taraqqiyot bosqichiga qaytishidan iborat himoya mexanizmi.

Reprezentativliq evristiqasi. Biron bir narsaning ehtimolliq darajasiga uning qanchaliq spetsifiq prototiplarni namoyon qilishi va ularga mos kelishi bahosi orqali xukm chiqarish; odamni qo'shimcha foydali informatsiyani nazarga ilmasliqqa majbur qilishi mumkin.

Reflektor harakat – IDning qo'zg'alish manbaiga o'sha zahoti javob berish yo'li bilan tarangliqdan ozod bo'lishidan iborat jarayon.

Rol. Ayni ijtimoiy pozitsiyada odamlar o'zlarini qanday tutishlari kerakligini aniqlab beruvchi normalar to'plami.

Soxta informatsiya manbai metodi. Tekshiriluvchilar ustanovkalarini yolg'on yordamida aniqlash usuli. Dastavval eksperiment qatnashchilarini yangi uskuna psixologik reaksiyalarni o'lchab, ularning shaxsiy ustanovkalarini aniqlaydi deb ishontiriladi. Keyin tekshiriluvchilardan o'lchov natijalarini oldindan bashorat qilish so'raladi va shunday qilib ularning ustanovkalari aniqlanadi.

Stereotip. Odamlar guruhining shaxsiy sifatlar xaqidagi fiqri. Stereotiplar haddan tashqari umumlashgan, noaniq va yangi informatsiyaga rezistent bo'lishi mumkin.

Stereotiplarga nisbatan ojizliq. Kimdir salbiy stereotipning to'g'riligini tasdiqlaydi degan vayronkor ta'sirli xavfsirash.

Strukturaviy model – Freyd tomonidan belgilangan shaxs qurilmasining ID, EGO va SUPEREGOdan iborat uch darajasi.

Sublimatsiya – IDning impulslari ijtimoiy ma'qul faolliqqa yo'naltiriladigan o'rin almashtirish shakli.

Super – Ego – interiorizatsiyalashgan madaniy-ijtimoiy normalar. Psixoanaliz nazariyasida shaxs qurilmasidagi etiq yoki axloqiy qatlam; ota-onadan jazolash va rag'batlantirish vositasida olingan ijtimoiy norma va xulq standartlarining individuum tomonidan internalizatsiya qilinishi. (internalizatsiya – e'tiqod, qadriyat, ustanovka, amaliyot, standart va xokazolarni o'ziniqi deb qaobul qilish yoki ularga moslashish).

Tafakkurning guruhlashuvi. Birdam guruh uchun konsensusni qidirish ustunliq qilib, u muqobil xarakat usulini real baholashni inkor qilishga moyil bo'lganda odamlarda paydo bo'ladigan tafakkur rejimi.

«Tenglar» fenomeni. Ayollar va erkaklarning jozibaliliq va boshqa sifatlar bo'yicha

o'zlariga «tenglar ichidan» sheriq tanlashlari tendentsiyasi.

Tobe o'zgaruvchan qiymat. Mustaqil o'zgaruvchan qiymat manipulyatsiyasiga bog'liq bo'lgan o'zgaruvchan qiymat.

Topografiq model – Freyd tomonidan tasvirlangan psixiyaning uch darajasi modeli: ong, ong oldi va ongsizlik.

Torliq. Bitta odamga to'g'ri keladigan maydonning sub'ektiv yetarli emaslik xissi.

Transfer – psixoanalitik terapiyaning muhim hodisasi bo'lib, patsientning o'tmishda boshqa muhim ob'ektlarga (odatda ota-onadan biriga) nisbatan his qilgan hissiyotlarini terapevtga ko'chirishini anglatadi.

Tushuntirish usuli. Xayot hodisalarini izohlashning odatiy usuli. Izohlashning salbiy, pessimistik, depressiv usuli muvaffaqiyatsizliklarni barqaror, global va ichki sabablarga bog'laydi.

Tug'ilish tartibi. Xayot uslubining shakllanishida muhim rol o'ynaydigan individning oiladagi ketma-ketlik pozitsiyasi (masalan, birinchi farzand).

To'laqonli emaslik xissi. Bolaliqda paydo bo'ladigan va keyinchalik balog'at yoshida boshqalardan ustunlik uchun kurashga asos bo'lib xizmat qiladigan shaxsiy to'laqonli emaslik, beo'xshovlik va noqobillik xissi.

Ustanovka (attityud). Fiqr, xissiyot va maqsadga yo'naltirilgan xulqda namoyon qilinadigan, nimagadir yoki kimgadir nisbatan ijobiy yoki salbiy baholovchi reaksiya.

Faktlarga qarshi tafakkur. Sodir bo'lishi mumkin bo'lgan, lekin sodir bo'lmagan, tasavvurdagi muqobil stsenariylar va natijalar.

Fiqsatsiya – frustratsiya yoki ota-onalarning beparvoligi tufayli shaxs taraqqiyotining ilk psixoseksual bosqichda to'xtab qolishi.

Frustratsiya. Maqsadga yo'naltirilgan xulqning tutilib qolishi.

Frustratsiya – ona tomonidan ehtiyoj va istaklarning qondirilishiga yo'l qo'yilmasligi. SHuningdek shaxsiy maqsadlarga erishishning tutilib qolishida ham paydo bo'ladi.

Xarakter tipi – Freyd tomonidan odamlarni psixoseksual taraqqiyotning aniq darajasida tutilib qolishga mos holda klassifiqatsiya qilish.

SHajara mansubligi tamoyili bo'yicha tanlanish. Umumiy genlar yashovchanligi imkoniyatini oshirish uchun, yaqin qarindoshlarga nisbatan al'truizm evolyutsiya jarayonida xulq modeli sifatida tanlab olingan deb ta'kidlovchi nazariya.

SHaxsiy maydon. Biz o'z atrofimizda saqlab turishni ma'qul ko'radigan bufer bo'shliq. Bu bo'shliqning o'lchami yonimizda turgan odam bilan qanchalik yaqinligimizga bog'liq.

SHaxsiy monitoring. Ijtimoiy vaziyatlarda o'zini taqdim qilish va kerakli taassurot uyg'otish maqsadida xulqni boshqarish usullarini o'rganish.

SHaxsiy samaradorlik. SHaxsiy kompetentlilik va samaradorlik xissi. O'z-o'zini xurmat qilish va shaxsiy obro' xissidan farq qiladi. Masalan, bombardirda yuqori shaxsiy samaradorlik va past o'z-o'zini baholash bo'lishi mumkin.

SHunchaki ko'z o'ngida turish samarasi. Ilgari notanish bo'lgan qo'zg'ovchilarga ular

bir necha marta ko'z o'ngimizda paydo bo'lgandan so'ng ularga ko'proq moyil bo'lib, ijobiyroq baho berishimiz.

O'z – o'zini idrok qilish nazariyasi. SHaxsiy ustanovkalaridagi ishonchsizlik bizni ular xaqida «o'zimizni kuzatish» - ustanovkalar namoyon bo'ladigan vaziyatlar va xulqimizni tekshirish orqali xulosa chiqarishga majbur qiladi deb xisoblovchi nazariya.

O'z «Men»i foydasiga moyilliq. O'z-o'zini qoyilmaqom idrok qilish tendentsiyasi.

O'z guruhi foydasi uchun qayg'urish. Begona guruh a'zolarining ijobiy xulqini ma'lum oqlashlar bilan tushuntirish; salbiy xulqini ularning dispozitsiyalari bilan tushuntirish (ayni o'z guruhining shunday xulqini oqlash).

O'z –o'zini anglash. Ongning diqqatni o'z-o'ziga yo'naltirilgandagi holati. Bu narsa odamlarning shaxsiy ustanovkalari va dispozitsiyalariga sezgirligini oshiradi.

O'zaro bir-birini to'ldirish. Go'yoki ikkita odam o'rtasidagi o'zaro munosabatlar chog'ida xar iqqalasining bir-birini to'ldirish tendentsiyasi paydo bo'ladi. O'zaro bir birini to'ldirish xaqidagi munozarali faraz, aynan qiziqishlari turlicha bo'lgan odamlar bir birlariga intilishadi, chunki bu narsa ularga bir birlarini to'ldirishga imkon beradi deb tasdiqlaydi.

O'zaro bog'liqliq illyuziyasi. Individ tomonidan aslida yo'q o'zaro munosabatlarni idrok qilish, yoki o'zaro munosabatlarni aslidagidan ko'ra yaqinroq deb idrok qilish.

O'zgaruvchanliq. Individning butun xayoti davomida shaxs beto'xtov o'zgarishga uchrab boradi deb tasdiqlash.

O'ziga bino qo'yish fenomeni. Aniqliqdan ko'ra ko'proq ishonish tendentsiyasi, ya'ni o'z e'tiqodlarining to'g'riligiga ortiqcha baho berish.

O'zini oshkor qilish. Boshqa odam oldida yashirin kechinma va xissiyotlarini oshkor qilish, yoritish.

O'zini oqlashning yetarli emasligi samarasi. Tashqi oqlash «etarli bo'lmagan» holatda o'z xulqini ichki oqlash yo'li bilan dissonansni kamaytirish.

O'zlashtirilgan chorasizliq. Odam yoki xayvon doimiy qaytarilayotgan noxush xodisalarni nazorat qila olish imkoniyatini xis qila olmagan holatlarda o'zlashtiriladigan chorasizliq va muteliq.

O'z-o'ziga murojaat qilish samarasi. O'zimizga taalluqli bo'lgan informatsiyani yaxshi eslab qolish va samarali qayta ishlash tendentsiyasi.

O'z-o'zimiz uchun quradigan to'sqinliqlar. O'z shaxsiy muvaffaqiyatsizligini oqlash yo'li bilan Men-obrazini himoya qilish.

O'z-o'zini taqdim qilish. O'z-o'zini namoyon qilish akti va kimningdir ideallariga mos tushadigan taassurot yoki yoqimli taassurot uyg'otish uchun yo'naltirilgan xulq.

O'z-o'zini hurmat qilish. SHaxsiy g'urur xissi yoki odamning o'z-o'ziga keng qamrovli bahosi.

O'lim instinkti – Freydning odamlar o'z-o'zini vayron qilish va o'lim istagi bilan faollashishadi deb ataluvchi g'oyasi (aksariyat tashqi tomondan agressiya ko'rinishida ifodalanadi).

Hayot instinkti – Freydning odamlar o'z – o'zlarini saqlashga intilishadi degan g'oyasi.

Hamkorlar. Raqobat talab qilmaydigan ishni alohida-alohida bajaradigan, individual, bir vaqtda ishlaydigan odamlar guruhi.

Hamkorliq normasi. Odamlar ularga yordam berganlarga zarar keltirishdan ko'ra, ko'proq yordam berishadi deb kutish.

Himoya mexanizmlari – individuumni xavotir va aybdorlik hissi kabi noxush emotsiyalardan himoya qiluvchi anglanmagan reaksiyalar. Odamga xavf soluvchi impulslarni berkituvchi yoki buzib ko'rsatuvchi ego-himoya tendentsiyasi.

Oiyosiy deprivatsiya. O'zining axvolini boshqalarga nisbatan yomon deb idrok qilish.

«Quyvonlar». Guruhdan foyda olib o'rniga kam narsa beradigan odamlar.

Oo'shilganliq ehtiyoji. Doimiy ijobiy o'zaro xarakatlarni kafolatlaydigan aloqalar bog'lashga intilish.

E'tiqodlar mustaxkamligi. Biron bir odamning birlamchi tasavvurlarining mustaxkamligi. E'tiqodning asosi diskreditatsiya qilinganda (obro'sizlantirilganda) ham, e'tiqodning haqiqiy bo'lganligining izohi saqlanib qolaveradi.

Evrastikaning ochiqligi. Narsalar ehtimoligini ularning xotirada mavjudligi nuqtai-nazaridan baholaydigan samarali, lekin xatodan holi bo'lmagan empiriq usul. Agar qandaydir misollar osongina esimizga tushsa, biz ularni hamma tomonidan qabul qilingan deb xisoblay boshlaymiz.

Ego – ideal – ota-onalar tomonidan bolaga o'rgatilgan o'z-o'zini takomillashtirishning aniq standartlaridan iborat superegoning bir qirrası. Individ o'z-o'zini baholash va mag'rurlik hissining o'sishiga olib keladigan maqsadlarga erishishga intilganda Ego – idealdan foydalanadi.

Ego – psixoanaliz nazariyasida ijtimoiy dunyo bilan samarali hamkorlik qilish uchun zarur bo'ladigan idrok, tafakkur, malaka va psixiq faolliqning boshqa hamma ko'rinishlarini o'z ichiga oladigan shaxs qurilmasining qirrası.

Egoizm. (Ehtimol xar qanday xulqning asosida yotadigan) shaxsiy farovonliqni yaxshilash motivatsiyasi. Boshqalarning farovonligini yaxshilashni maqsad qilib qo'yadigan alg'ruizmga teskari.

Edip yoki Elektra kompleksi – falliq bosqichda paydo bo'ladigan, bolaning qarama-qarshi jinsdagi ota yoki onasi bilan jinsiy qo'shilishga intilishi, o'zi bilan bir jinsdagi ota yoki onasi tomonidan tahdidni his qilishi va vaqti kelib ziddiyatni o'zini o'zi bilan bir jinsdagi ota yoki onasi bilan identifiqatsiya qilish orqali bartaraf qilishidan iborat jarayon. Bola qarama-qarshi jinsdagi ota yoki onasiga nisbatan erotiq hissiyotni, o'zi bilan bir jinsdagi ota yoki onasiga nisbatan esa nafrat va rashkni boshdan kechiradi.

Eksperimental realizm. Eksperimentning qatnashchilarni jalb qilish va qamrab olish darajasi.

Eksperimental tadqiqot. Bir yoki bir necha omillar (mustaqil o'zgaruvchan qiymatlar) ni manipulyatsiya qilib va boshqalarini nazorat qilib (o'zgarishsiz qoldirib), sabab oqibat xaqidagi ma'lumotlarni aniqlaydigan tadqiqot.

Ekstraordinat maqsad. Hamkorliqdagi intilishni talab qiladigan umumiy maqsad; shunday maqsadki odamlar o'rtasidagi farqni e'tiborga olmaydi.

Elektra kompleksi – Freyd nazariyasidagi Edip kompleksining ayollarga nisbatan versiyasi.

Emotsional qayta o'rganish – davolashning oxirgi bosqichida qo'llaniladigan, patsientga o'zi anglagan narsani kundaliq hayotida o'zgarishga erishish uchun foydalanishiga yordam beradigan psixoanalitik usul.

Emotsiyalarning iqki faktorli nazariyasi. Qo'zg'alish x yorliq = emotsiya.

Empatiya. Boshqa odamning xis tuyg'ularini jo'shqin ichdan kechirish; o'zini uning o'rniga qo'yishga xarakat qilish.

Entropiya – har qanday energetiq tizim muvozanat holatiga intiladi deb tasdiqlovchi termodinamiqa qonuni. Psixoanaliz nazariyasida entropiya har qanday tiriq mavjudotga o'zlari paydo bo'lgan jonsiz holatga qaytishga intilish hos degan maononi anglatadi.

Epigenetiq tamoyil. Odam o'z taraqqiyotida albatta butun insoniyat uchun umumiy bo'lgan qat'iy ketma-ketliq bosqichlaridan o'tadi deb ta'min qilish. Xar bir bosqich biologik yetilish va ayni bosqich tomonidan odam oldiga qo'yiladigan ijtimoiy talablar bilan birga keladigan inqirozda namoyon bo'ladi.

Erkin assotsiatsiya – individuum qanchaliq absurd, sharmandali va mantiqsiz bo'lmasin kallasiga nima kelsa shuni erkin gapirishi jarayonida ongsizliqni o'rganadigan psixoanalitik usul.

Erogen zonalar – badanning ichki va tashqi to'qimalari birlashadigan va tarangliq hamda qo'zg'alish manbai bo'lgan nuqtalari.

Etnotsentrizm. O'z etniq guruhi va madaniyatining ustunligiga ishoch va mos ravishda boshqa guruhlarni nazar pisand qilmasliq.

Ehtimol MEN. Kelajakda biz orzu qiladigan yoki shunday bo'lishdan qo'rqadigan obrazlar.

Ehtiros-muxabbat. Boshqa odam bilan aloqaga kuchli moyilliq holati. Ehtirosli sevishganlar bir-birlari bilan butunlay band bo'ladilar, sevganlarining muxabbatiga erishganlarida ekstaz holatiga tushadilar, uni yo'qotganlarida esa g'am-anduxlarining chegarasi bo'lmaydi.

E'tiqodlar mustaxkamligi. Biron bir odamning birlamchi tasavvurlarining mustaxkamligi. E'tiqodning asosi diskreditatsiya qilinganda (obro'sizlantirilganda) ham, e'tiqodning xaqiqiy bo'lganligining izohi saqlanib qolaveradi.

«Yuziga tarsillatish» texniqasi. Yon berishga erishish strategiyasi. Kimdir katta iltimos bilan murojaat qilib rad javobi olgandan so'ng (yuziga tarsillatish), endi kichikroq iltimos bilan murojaat qiladi.

Yaqinliq. Geografiq qo'shniliq. Yaqinliq (yana ham aniqrog'i «funktsonal masofa») bog'liqliq xissining uyg'onishini taqozo qiladi.

IV. FAN

YUZASIDAN ILOVALAR

IV. MODULNI O‘QITISHDA FOYDALANILADIGAN INTREFAOL TA’LIM METODLARI

1. “Keys-stadi” metodi

«Keys-stadi» - inglizcha soʻz boʻlib, («case» – aniq vaziyat, hodisa, «stadi» – oʻrganmoq, tahlil qilmoq) aniq vaziyatlarni oʻrganish, tahlil qilish asosida oʻqitishni amalga oshirishga qaratilgan metod hisoblanadi. Mazkur metod dastlab 1921 yil Garvard universitetida amaliy vaziyatlardan iqtisodiy boshqaruv fanlarini oʻrganishda foydalanish tartibida qoʻllanilgan. Keysda ochiq axborotlardan yoki aniq voqea-hodisadan vaziyat sifatida tahlil uchun foydalanish mumkin. Keys harakatlari oʻz ichiga quyidagilarni qamrab oladi: Kim (Who), Qachon (When), Qaerda (Where), Nima uchun (Why), Qanday/ Qanaqa (How), Nima-natija (What).

“Keys metodi” ni amalga oshirish bosqichlari

Ish bosqichlari	Faoliyat shakli va mazmuni
1-bosqich: Keys va uning axborot taʼminoti bilan tanishtirish	yakka tartibdagi audio-vizual ish; keys bilan tanishish(matnli, audio yoki media shaklda); axborotni umumlashtirish;

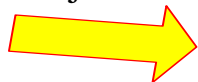
		axborot tahlili; muammolarni aniqlash
2-bosqich: aniqlashtirish va topshirig'ni belgilash	Keysni o'quv	individual va guruhda ishlash; muammolarni dolzarbliq ierarxiasini aniqlash; asosiy muammoli vaziyatni belgilash
3-bosqich: Keysdagi asosiy muammoni tahlil etish orqali o'quv topshirig'ining echimini izlash, hal etish yo'llarini ishlab chiqish		individual va guruhda ishlash; muqobil echim yo'llarini ishlab chiqish; har bir echimning imkoniyatlari va to'siqlarni tahlil qilish; muqobil echimlarni tanlash
4-bosqich: Keys echimini shakllantirish va asoslash, taqdimot.		yakka va guruhda ishlash; muqobil variantlarni amalda qo'llash imkoniyatlarini asoslash; ijodiy-loyiha taqdimotini tayyorlash; yakuniy xulosa va vaziyat echimining amaliy aspektlarini yoritish

Namuna: SHaxs kamolotiga temperament xususiyatining ta'siri

Keys. Alisher o'z o'rtoqlari bilan muloqotda qiynaladi. Goho u xafachiliqqa moyil bo'ladi va kimningdir etarli darajada mehribonchilik qilmagani uchun o'zicha ich-ichidan hafa bo'lib, mayus yuradi.

Tengdoshlari bilan musobaqa ko'rinishidagi o'yinlarni o'ynashda uning sekin harakat qilishi jamoani mag'lubiyatiga uchrashiga sabab bo'ladi. Tengdoshlari ham mag'lubiyatning sababchisi Alisher deb achchiqlanib, ba'zan uni koyiydilar va o'yinda ishtirok etishiga yo'l qo'ymaydilar. Bu hol ko'p bor takrorlandi. Kunlardan bir kun esa Alisher ko'chaga chiqishdan, bolalar bilan o'ynashdan bosh tortdi. O'g'lining harakatidan tashvishlangan onasi uni ko'chaga chiqib, bolalar bilan o'ynashga undadi. Ammo Alisher bundan qat'iy bosh tortdi va bolalar bilan o'ynagandan ko'ra uyda o'tirish unga ma'qulligini aytdi.

Muammo: SHaxsning kamolotida temperament hususiyatlarining o'rni qay darajada?

o'quv topshiriq" (topshiriqni yakka tartibda yoki kichik guruhchalarga berish mumkin)

1. Sizningcha Alisher qaysi temperament tipiga taalluqli?.
2. Alisherning ruhiyatidagi o'zgarishni ijobiy baholash kerakmi yoki salbiy?
3. Alisherga qanday yordam berish zarur?

“Konvert” usuli

Konvert usuli yordamida mavzuga oid savol hamda muammolar keng yoritiladi va tahlil qilinadi.

O‘quv topshiriq: Guruh sardorlari bittadan konvertlardan tanlaysizlar, har bir konvert ichida uchtadan mavzuga oid savollar bo‘lib, barchangizni faol ishtirokingiz yordamida istagan grafiq organayzer asosida savollarga javob yozasizlar va izohlaysizlar.

Namuna: (Konvert ichidagi savollar:)

1-Konvert

- 1.Ibn Sinoning mijozga oid ta’limotini izohlang.
2. Rasmni izohlang.

2-Konvert

- 1.Temperament va ishtahani izohlang.
- 2.Melanxoliq tipiga ta’rif bering va mimiqa, pantomimiqa orqali harakatlarini ijro etib bering.

3-Konvert

- 1.Gippokrat ta’limotini izohlang.
- 2.Sangviniq tipiga ta’rif bering va mimiqa, pantomimiqa orqali harakatlarini ijro etib bering.

4-Konvert

- 1.Temperamentning muloqotdagi rolini izohlang.
2. Rasmni izohlang.

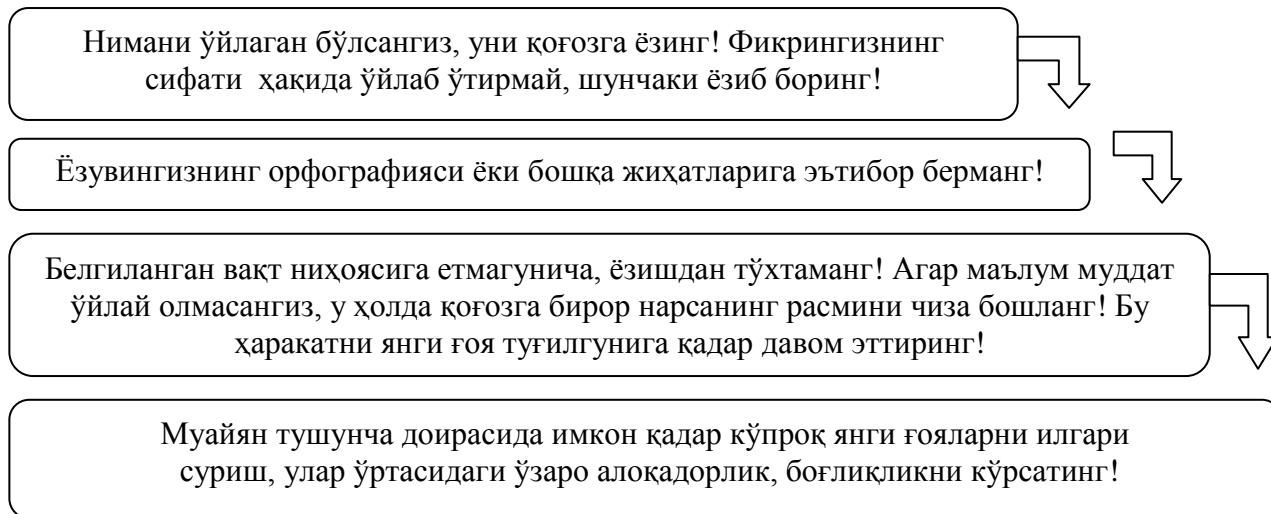

“KLASTER” GRAFIQ ORGANAYZERI

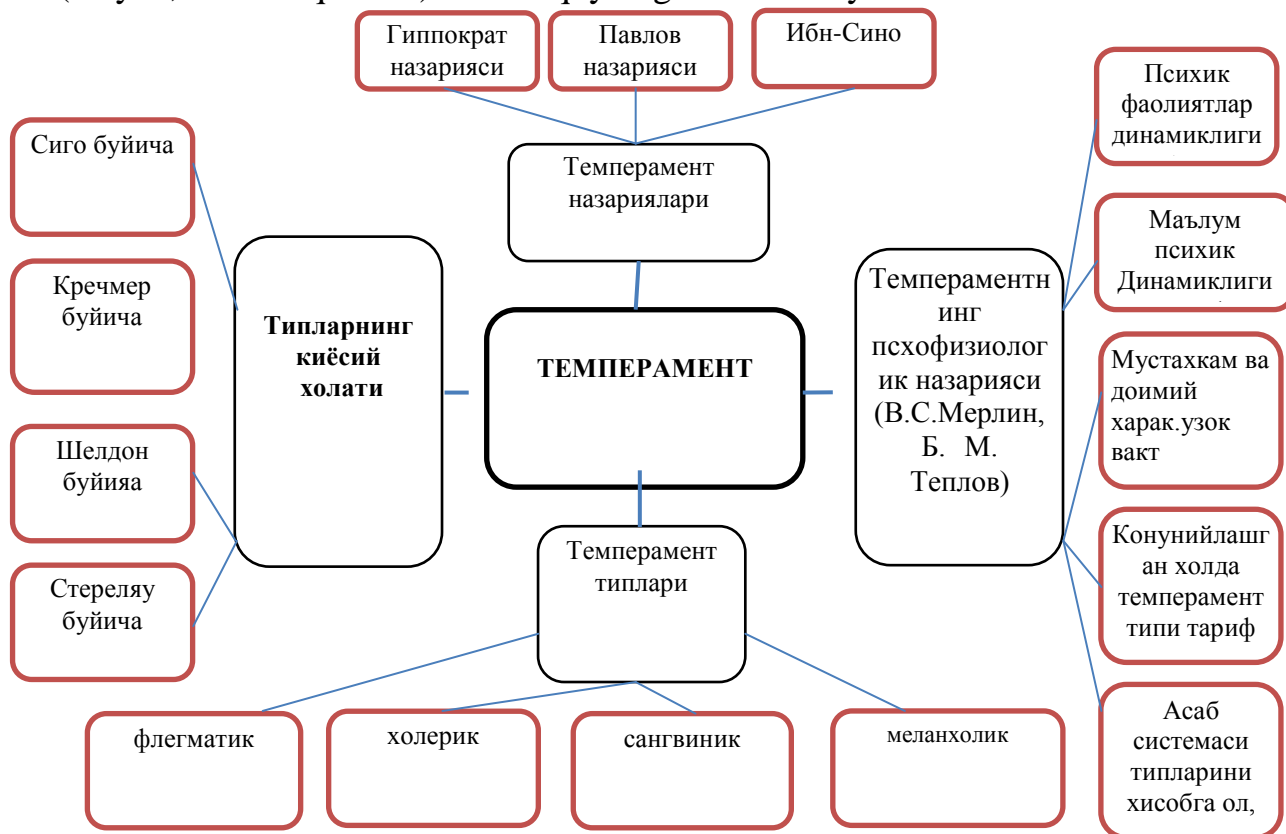
“Klaster” (g‘uncha, to‘plam, bog‘lam) grafiq organayzeri puxta o‘ylangan strategiya bo‘lib, uni o‘quvchi (talaba)lar bilan yakka tartibda, guruh asosida tashkil etiladigan

mashgʻulotlarda qoʻllash mumkin. Klasterlar ilgari surilgan gʻoyalarni umumlashtirish, ular oʻrtasidagi aloqalarni topish imkoniyatini yaratadi.

Grafiq organayzerdan foydalanishda quyidagi shartlarga rioya qilish talab etiladi:

Grafiq organayzer yordamida oʻquvchi (talaba)lar topshiriq boʻyicha fiqlarini klaster (mayda, alohida qismlar) tarzida quyidagicha ifodalaydi:

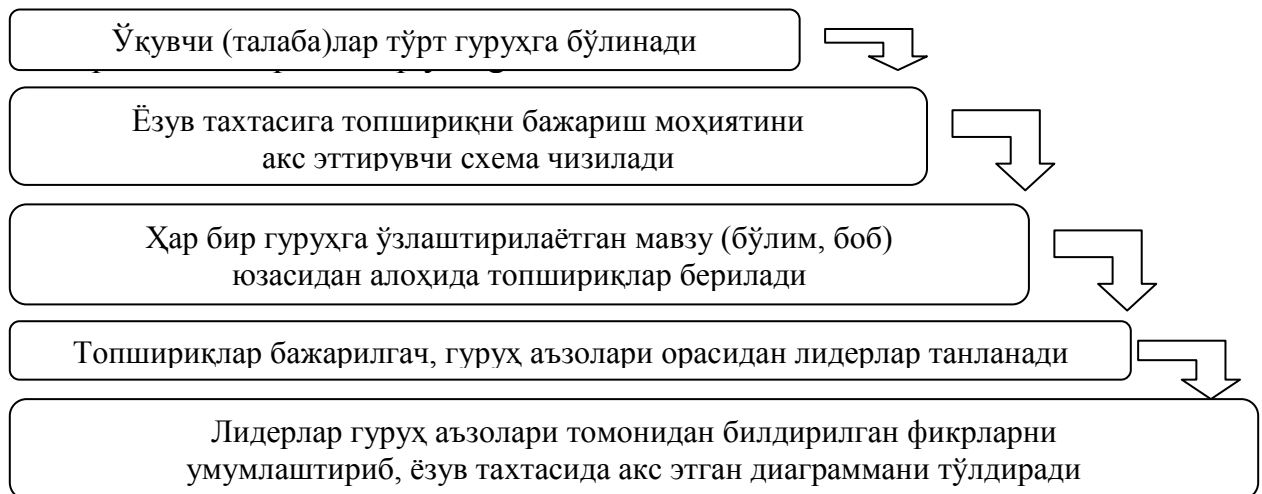

“VENN DIAGRAMMASI” GRAFIQ ORGANAYZERI

Grafiq organayzer o‘quvchi (talaba)larda mavzuga nisbatan tahliliy yondashuv, ayrim qismlar negizida mavzuning umumiy mohiyatini o‘zlashtirish (sintezlash) ko‘niqmalarini hosil qilishga yo‘naltiriladi. U kichik guruhlarini shakllantirish asosida aniq sxema bo‘yicha amalga oshiriladi.

YOzuv taxtasi o‘zaro teng to‘rt bo‘lakka ajratiladi va har bir bo‘lakka quyidagi sxema chiziladi:

Grafiq organayzer o‘quvchi (talaba)lar tomonidan o‘zlashtirilgan o‘zaro yaqin nazariy bilim, ma‘lumot yoki dalillarni qiyosiy tahlil etishga yordam beradi. Undan muayyan bo‘lim yoki boblar bo‘yicha yakuniy darslarni tashkil etishda foydalanish yanada samaralidir.

Guruhlar	Diagrammaning tartib raqami	Topshiriqlar mazmuni
1- guruh	1-diagramma	
	2-diagramma	
	3-diagramma	
2-guruh	1-diagramma	
	2-diagramma	
	3-diagramma	
3-guruh	1-diagramma	
	2-diagramma	
	3-diagramma	
4-guruh	1-diagramma	
	2-diagramma	

Namuna:

Talabalar bilimini nazorat qilish topshiriqlari (Test, psixologik masala va nazorat savollari)

Izchilliq testlari

1. Qaysi qatorda xotira tushunchasiga to'g'ri ta'rif berilgan?
 - A) miyadagi muvaqqiyat bog'lanishlar
 - B) miyada iz hosil bo'lishi

*V) ilgari idrok qilgan boshdan kechirgan va bajargan ishlarimizni yodda saqlash keyinchalik ularni esga tushirishdan iborat jarayon

G) kundaliq bilimlarni esda olib qolishga

D) zarur vaqtda kerakli materialni esga tushira olish qobiliyati

2. Qaysi qatorda xotira jarayonlari ko'rsatilgan?

A) esga tushirish

B) esda olib qolish

V) unutish

G) esda saqlash

*D) barcha javoblar to'g'ri

3. Xotiraning nerv fiziologik asosini nima tashkil qiladi?

A) iqqinchi signallar tizimi

*B) assotsiatsiyalar

V) bosh miyaning po'stloq qismi

G) ketma-ketliq assotsiatsiyasi

D) dinamiq streotip

4. Qaysi qatorda assotsiatsiya tushunchasiga to'g'ri ta'rif berilgan?

A) miyada iz qosil bo'lishi

B) material izini yo'qolishi

V) esda qoldirish va unutish tezligiga ko'ra

*G) xotiramizda mustahkamlangan va ongimizda qayd qilingan ayrim voqea-hodisalarning o'zaro bog'lanishdir biror buyumni esda olib qolish uni boshqa buyumlar bilan bog'lash orqali amalga oshiriladi

D) barcha javoblar to'g'ri

5. «Muvaqqat nerv bog'lanishlari hayvonot olamida va bizning o'zimizga ham bo'ladigan eng umumiy fiziologik hodisadir. Shu bilan birga u psixiq hodisa hamdir. Turli-tuman harakat taassurot bo'lmasa harflar so'zlar va fiqrlar o'rtasida paydo bo'ladigan bog'lanishlarni psixologlar assotsiatsiyalar deb ataydilar.» Mazkur fiqr muallifi qaysi qatorda ko'rsatilgan?

*A) I.Pavlov

B) I.Sechenov

V) L.Vigotskiy

G) A.Smirnov

D) F.Galton

6. Assotsiatsiyalar nechta turga ajratiladi?

A) 2 ta ketma-ketliq o'xshashliq

*B) 3 ta ketma-ketliq o'xshashliq qarama-qarshiliq

V) 2 ta fazoviy va vaqt

G) 3 ta fazoviy emotsional harakat

D) barcha javoblar to'g'ri

7. Narsa va hodisalarning fazoviy vaqt munosabatlari aks etadi. Mazkur fiqr qaysi assotsiatsiyaga tegishli?

*A) ketma-ketlik

B) o'xshashlik

V) qarama-qarshilik

G) fazoviy

D) harakat

8. Qaysi qatorda psixiq faollik tabiatiga ko'ra xotira turlari berilgan?

*A) harakat, hissiy, obrazli, so'z-mantiq, mexanik

B) ixtiyorsiz, ixtiyoriy

V) qisqa muddatli va uzoq muddatli, operativ

G) harakat, ixtiyorsiz, operativ

D) barcha javoblar to'g'ri

9. Qaysi qatorda faoliyat maqsadiga ko'ra xotira turlari keltirilgan?

A) harakat, hissiy, obrazli, so'z-mantiq, mexanik

*B) ixtiyorsiz, ixtiyoriy

V) qisqa muddatli va uzoq muddatli, operativ

G) harakat, ixtiyorsiz, operativ

D) barcha javoblar to'g'ri

10. Materialni qancha vaqt esda olib qolish va esda saqlash muddatiga ko'ra xotira turlari qaysi qatorda ko'rsatilgan?

A) harakat, hissiy, obrazli, so'z-mantiq, mexanik

B) ixtiyorsiz, ixtiyoriy

*V) qisqa muddatli va uzoq muddatli, operativ

G) harakat, ixtiyorsiz, operativ

D) barcha javoblar to'g'ri

11. Esda qoldirish faolligiga ko'ra qanday turlarga ajratiladi?

A) 2 ta ixtiyoriy, ixtiyorsiz

*B) 3 ta ixtiyoriy, ixtiyorsiz, tasodifan

V) maqsad qo'yish, o'quv materialini tushunish

G) ixtiyoriy va beixtiyoriy

D) barcha javoblar to'g'ri

12. Ixtiyoriy esda olib qoldirishda qanday usullardan foydalaniladi?

A) material va so'zning ta'sirchanligi

B) ixtiyoriy va ixtiyorsiz tasodifan

*V) maqsad qo'yish o'quv materialini tushunib esda qoldirish, esda qoldirishning ratsional usullari

G) maqsad qo'yish, esda qoldirishning ratsional usullaridan foydalanish

D) hissiy ta'sirchanligi, hajmi, harakatchanligi, tezligi, shakli

13. Beixtiyor esda qoldirishda qaysi jarayon asosiy rol o'ynaydi?

- A) ehtiyoj
- B) tajriba
- V) shakl va hajmi
- *G) qiziqish

D) hissiy ta'sirchanliligi

14. Narsa va hodisalarni uni shu paytda idrok qilmay esga tushirishga aytiladi?

A) esga tushirish

B) tanish

*V) eslash

G) bevosita esga tushirish

D) vaqt o'tkazib esga tushirish

15. Narsa va hodisalarni uni shu paytda idrok qilmay esga tushirishga aytiladi?

A) esga tushirish

B) tanish

*V) eslash

G) bevosita esga tushirish

D) vaqt o'tkazib esga tushirish

16. Materialni idrok qilish ketidanoq esga tushirishdan iborat jarayon nima deb ataladi?

A) esga tushirish

B) tanish

V) eslash

*G) bevosita esga tushirish

D) vaqt o'tkazib esga tushirish

To'ldiruvchi testlar

17. Turli xil harakatni esda olish, esda saqlash va qayta esga tushirishdan iborat esda olib qolish deb ataladi

*A) harakat xotirasi

B) hissiy xotira

V) obrazli xotira

G) ixtiyorsiz xotira

D) ixtiyoriy xotira

18. Tassavurlar tabiat va hayot manzaralari shu bilan birga tovush xidlar, ta'mlar bilan bog'liq xotira

A) harakat xotirasi

B) hissiy xotira

*V) obrazli xotira

G) ixtiyorsiz xotira

D) ixtiyoriy xotira

19. Idrok qilingan narsa va hodisalarning obrazlarini miya po'stida iz hosil qilishi..... deb ataladi?

- A) esda saqlash
- B) esga tushirish
- V) unutish

*G) esda olib qolish

D) remenisentsiya

20 O'tmishda idrok qilingan narsalarning his-tuyg'u, fiqr va ish-harakatlarning ongimizda qayta tiqlanishi deb ataladi?

*A) esga tushirish

B) tanish

V) eslash

G) bevosita esga tushirish

D) vaqt o'tkazib esga tushirish

21..... ilgar idrok qilingan narsa va hodisalarning takror idrok qilish natijasida narsa yoki hodisaning esga tushirishdir?

A) esga tushirish

*B) tanish

V) eslash

G) bevosita esga tushirish

D) vaqt o'tkazib esga tushirish

Mutanosibliq testlari (nostandart testlar)

22. Xotira turlari o'rtasidagi mutanosibliqni aniqlang

1	Harakat yoki motor harakat xotirasi, obrazli xotira	A	Davomiyligiga ko'ra
2	ixtiyorsiz, ixtiyoriy, mexanik	B	Faoliyatning faolligiga ko'ra
3	Qisqa muddatli, uzoq muddatli, operativ	V	Inson yo'nalishiga ko'ra
4	Fenomenal, kasbiy xotira	G	Maqsadiga ko'ra

Javoblar

1-B	2-G	3-A	4-V
------------	------------	------------	------------

23. Xotira jarayonlari o'rtasidagi mutanosibliqni aniqlang

1	bevosita esga tushirish	A	O'tmishda idrok qilingan narsalarning his-tuyg'u, fiqr va ish-harakatlarning ongimizda qayta tiqlanishi
2	eslash	B	ilgar idrok qilingan narsa va hodisalarning takror idrok qilish natijasida narsa yoki hodisaning esga tushirishdir
3	esga tushirish	V	Narsa va hodisalarni uni shu paytda idrok qilmay esga tushirishga

4	tanish	G	Materialni idrok qilish ketidanoq esga tushirishdan iborat jarayon
---	--------	---	--

Javoblar

1-G	2-V	3-A	4-B
-----	-----	-----	-----

24. Quyidagi tushunchalar o'rtasidagi mutanosibliqni aniqlang

1	Proaktiv tormozlanish	A	- oldin esda qoldirilgan narsalarni qayta idrok qilish orqali obraz tariqasida esga tushirishdan iborat xotira jarayoni
2	Tanib olish	B	- ilgari idrok qilingan narsa va hodisalarning takror idrok qilish natijasida narsa yoki hodisaning esga tushirishdir
3	Xotira	V	- avvalgi faoliyatning qayta-qayta kun takrorlanishi natijasida keyingi materiallarning esga tushirishning yomonlashuvi
4	tanish	G	- aks ettirilgan narsa va hodisalarni, tajribani esda qoldirish, esda saqlash va zarur bo'lganda esga tushirishdan iborat psixiq jarayon

Javoblar

1-V	2-A	3-G	4-B
-----	-----	-----	-----

Reproduktiv testlar

25. Bu qonun haqida eramizdan avvalgi VI-V asrlarda yashagan Arastu ham yozgan edi. Qonunning mohiyati shundaki, bir vaqtda shakllangan tasavvurlar xotirada ham yonma-yon bo'ladi. Masalan, ayni konkret xona o'sha erda ro'y bergan xodisalarni ham eslatadi. Bu qaysi qonun?

- anglanganliq qonuni
- tormozlanish qonuni
- kuchli taassurotlar qonuni
- asossatsiyalar qonuni

J:D

26. Bu shunday kishilarki, ular bir vaqtning o'zida nisbatan juda katta hajmdagi ma'lumotlarni esda saqlay oladi va esga tushiradi. Ularda qanday xotira turi ustunlik qiladi?

- operativ xotira
- fenomenal xotira
- emotsional xotira
- ko'rgazmali obrazli xotira

J:B

Продуктив тестлар

27. Taniqli, rus psixologi va neyropsixologi A. R. Luriya ham ana shunday xotira sohiblaridan biri asli kasbi jurnalist bo'lgan Shereshevskiy degan shaxs xotirasini ataylab uzoq vaqt mobaynida o'rgangan. Uning xotirasi shunday ediqi, Dantening «Ilohiylik komediyasi»dan olingan uzundan-uzoq parchani bir marta qarab olgandan so'ng, 15 daqiqadan so'ng so'zma-so'z aytib berolgan. Shunisi xarakterli ediqi, komediya unga notanish bo'lgan italyan tilida yozilgan edi. Mazkur fiqr qaysi xotiraning qaysi turini ochib berishga qaratilgan ?.

- a) obraz xotirasi
- b) emotsional xotira
- c) fenomenal xotira
- d) uzoq muddatli xotira

J:c

Ijodiy izlanuvchanliq testlari

28. Labirintga pastki qatorning o'ng burchagidan kirib, yuqori qatorning chap burchagidan chiqing va mavzuga oid tushunchani hosil qiling. **(Esda saqlash)**

X	U	O	K	B	Y
Sh	O	N	T	I	Sh
A	D	T	U	P	K
L	L	O	I	A	D
Q	A	S	A	R	A
Б	V	A	D	S	E

29. Labirintga pastki qatorning o'ng burchagidan kirib, yuqori qatorning chap burchagidan chiqing va psixologiyaga oid tushunchani hosil qiling. **(Eksperiment)**

Т	О	В	М	Р	П
Н	А	Р	С	Н	А
Е	А	И	Н	О	П
М	И	Р	Е	П	С
Н	Е	Т	О	З	К
И	М	А	З	К	Е

30. Anagrammani yeching va ortiqcha so'zni toping. **(Metod)**

А	Р	Д	И	О
Р	Д	К	И	О
Г	Е	С	З	И
Д	О	М	Т	Е

“Kasbiy psixologiya” fanidan joriy baholash uchun masalalar

1- VAZIYAT

Matematika o'qituvchisi mavzuni tushuntirmoqda. Komil ta'sirchan bola. Bundan oldingi eng èqtirgan tarix darsida «uch» baho olgan edi. U o'zining omadsizligidan siqilib, qog'oz buklab o'tirgan edi.

O'qituvchi: Komil nima qilayapsan? Nimaga darsni eshitmayapsan? Sen o'zingni èmon tutayapsan.

Komil: Nima qilibdi? To'ng'illadi Komil.

O'qituvchi: Sen o'qituvchi bilan qanday gaplashyapsan? O'rningdan tur!

Komil: Nega men o'rnimdan turar ekanman? Men xech narsa qilganim yo'q.

O'qituvchi: Xali shunaqami? Sinfдан chiqib ket!

Komil: CHiqmayman!

O'qituvchi: Yo'q, chiqasan, o'qituvchi bolani qo'lidan ushlab hamma bolalar oldida sinfdan chiqarib yubordi.

Savollar.

1. Bolani xulqida nimaga o'zgarish ro'y berdi?
2. O'qituvchining Komilga nisbatan pedagogiq xarakterlarini izohlang.
3. O'qituvchining pedagogiq xatosi nimada edi?

2- VAZIYAT

Bir kuni siz do'stlaringiz bilan kursdosh o'rtog'ingizniqiga mehmonga bordingiz. O'rtog'ingizni uyida ota – onasi yo'q ekan. O'rtoqlaringiz bundan foydalanib spirtli ichimliqni qo'lma-qo'l qilib ichishyapti. Siz ichishni xoxlamayapsiz. Sizga boshqalarni xatti – xarakteridan noqulay bo'lyapti. Siz do'stingizga pichirlab ichishni xoxlamayapganingizni aytgan edingiz, u kulib: «Sen bir ta'tib ko'rgin, xar doim ham èsh bola bo'lib qolmaymizku!»- deb aytdi. Siz nima qilasiz?

Yechish yo'llari:

1. Ichasiz, chunki boshqalar hammasi ichmoqda, ichmasangiz sizni ustingizdan kulishadi.
2. «Men dori ichyapman, spirtli ichimlik bilan aralashtirib bo'lmaydi» deb bahona qilasiz.
3. Oddiygina «yo'q, raxmat» èki «men xoxlamayman» deb qo'ya qolasiz.

3- VAZIYAT

O'qituvchi darsga kirish vaqtida xonada bolalar to'paloni ustidan chiqdi. O'qituvchi urushaètgan bolalarni koridorga olib chiqib, nima sababdan urushaètganlarini so'radi. Bolalar bir-birlariga qarab sababini aytmadilar.

«Bu sirmi?» - deb so'radi o'qituvchi. Bolalar boshlarini qimirlatdilar. SHunda o'qituvchi bolalarga «sizlar 5 daqiqa vaqt ichida erkakchasiga gaplashib olinglar, faqat bir-biringlarni urmasdan, xaqorat qilmasdan kelishinglar. Sinfga siz oldingidan ham inoqroq do'st bo'lib kiring, shunday xaètiy muammolarni ham tinch-totuv yechib kirganingizni boshqalar ko'rsin.»

Savollar.

1. O'qituvchi xaqmi? U vaziyatni qanday boshqardi?

2. Siz bolalarda ta'lim – tarbiya ishlarini olib borishda, «erkakcha», «qizlarga hos» degan fiqrlarni ishlatilishiga qanday qaraysiz?

3. Siz bu vaziyatda qanday yo'l tutar edingiz?

4 - VAZIYAT

Iqkinchi chorak boshida o'qituvchi boshlang'ich sinf o'quvchilariga: «Mening sizlar bilan ishlashim qulay bo'lishi uchun, siz bilan kelishib olamiz. Kim «3» va undan past baho olgan bo'lsa, mendan o'ng tamonga, kim yuqori baholarga o'qisa mendan chap tamonga o'tiradi. Chunki, bu o'yin sizlarni o'zlashtirishingizdagi yutuq va kamchiliklarni yaqqol ko'rsatadi va o'ng tamondagilar ko'proq men va sinfdoshlarini e'tiborida bo'ladilar.»

Savollar.

1. Bunday tabaqalashtirishda o'qituvchi qanday qonuniyatlarni ko'zda tutgan?

2. Bu tajribani o'spirinlarda qo'llash mumkinmi?

3. Bu pedagogiq yo'nalish ta'lim va tarbiya ishlarida qanday rol o'ynaydi?

5 - VAZIYAT

Rasm darsida o'qituvchi piëlani stol ustiga qo'yib, uni rasmini chizishni bolalarga tushuntirdi. Oldinda o'tirgan Sarvar tiqilib o'tirib, qo'lini ko'tardi:

- Maylimi, men piëlani rasmini chizmay, xech qachon ko'rmagan narsamni rasmini chizsam?

- Nimani chizmoqchisan? - hayratlandi o'qituvchi.

Bola o'ylab turib, efkolipt daraxtini chizmoqchiligini aytdi. O'qituvchi ruxsat berdi.

Bola bir oz o'ylanib o'tirib, yana so'radi:

- Maylimi, men faqat ba'zi odamlar ko'rgan narsalarni chizsam? O'qituvchi qiziqib u nima narsa ekan deb so'radi. Bola ko'k qush rasmini chizmoqchiligini aytdi. O'qituvchi xayratlanib bo'lsada bolaga chizishga ruxsat berdi.

Xamma bolalar rasm chizish bilan bandlar, faqat Sarvar yana xaël surib o'tiribdi. U yana qo'l ko'tarib o'qituvchiga yuzlandi:

- Maylimi, men xech kim xech qachon ko'rmagan narsani rasmini chizsam?

O'qituvchi undan yana nima tasavvuriga kelganini so'radi.

- Men mamontni uyg'onishini chizmoqchiman.

- Mamontni? So'radi o'qituvchi.

- Xa, mamontni, xo'rsindi Sarvar.

- Mamont bo'lsa mamont, faqat sen tezroq nimani xoxlaëtganingni xal qilmasang ulgurmay qolasan, chunki xozir qo'ng'iroq chaladi.

Besh daqiqadan so'ng qo'ng'iroq chaldi. Sarvarni qog'ozi oppoqligicha qoldi.

Savollar.

1. Siz bu vaziyatni qanday izoxlaysiz?

2. Sarvar xaqida qanday tasavvurga ega bo'ldingiz?

3. Keyinchaliq o'qituvchi bu bola bilan qanday ishlashi kerak?

6- VAZIYAT

Tohir doim dars jaraènida qiziqmasdan, boshqalarga darsni tinglashida xalaqit berib o'qituvchilarning asabiga muntazam ravishda tegib yuradigan bola. Hamma o'qituvchilar bu boladan doimo shiqoyat qilib yuradilar. Bir kuni fiziqa o'qituvchisi Nasiba opa Tohirni kolidorda ko'rib qolib: «Bilasanmi ertaga darsda men nimalar xaqida to'xtalib o'tmoqchiman?» deb, ertangi dars mavzusi va topshiriqlari bilan Tohirni tanishtirdi. Ertasi kuni fiziqa darsida Tohir hammani xayratda qoldirib, yangi mavzuni o'qituvchi bilan barobar munozara tarzida o'tkazdi. Boshqa o'qituvchilar Tohirning bu yutug'idan xayratda qoldilar.

Keyingi fiziqa darsidan bir kun oldin Tohir o'zi o'qituvchini kolidorda poylab turib ertangi dars nima xaqida bo'lishini so'radi.

Savollar.

1. Bolaning yutug'ini siri nimada? Siz bunday yo'l bilan yutuqqa erishishga qanday qaraysiz?
2. Qanday sharoitlarda bolaning bu yutug'ini mustaxkamlash mumkin?
3. O'qituvchining bu xarakatini antipedagogiq deb qarash mumkinmi?

7- VAZIYAT

Fakul'tet sponsorlari Universitet yubeleyiga yaxshi studentlarga 3 ta putèvka premiya tariqasida ajratdilar.

Qanday yo'l bilan studentlar orasida buni taqsimlash mumkin?

- 1) Fakul'tet soveti talabalar o'rtasida konkurs o'tkazib, g'oliblarga mukofatni berishni taklif qildi.
- 2) Fakul'tet soveti gurux sardorlarini yig'ib, ulardan gurux a'zolariga xarakteristika olib, ko'pchilik fiqriga asoslanib mukofat ajratish.
- 3) Sizni bu vaziyat bo'yicha fiqringiz qanday?

8- VAZIYAT

Men dugonam bilan qanday kasbni tanlash lozimligi borasida ko'p tortishdim -, hali bu to'g'ri kelmagandek hali u ...

- Men aniq bilaman, qaysi kasblarni tanlamasligimni: o'qituvchi bo'lib asabimni buzmayman, kimèviy sanoatga bormayman, chunki kimèviy moddalar bilan ishlash sog'liqqa zarar; fabriqaga bormayman, u yerda bir xil ish qilib robotga aylanib qolish mumkin. Men hohlardimki, ishimda sog'lig'im buzilmasin va ishlash jaraèni qiziqarli bo'lsin. Istardimki, ishim hayvonlar bilan va ko'pgina safarlar bilan bog'liq bo'lsin.

- Unda sen tsirkka borishing kerak! – deb qichqirdi dugonam va ilova qildi: menga esa yaxshi pul topsam bo'ldi.

Keyin men uzoq o'yladim. TSirkka menda iste'dod borligi shubhalantirdi. Balki dugonam xaqdir. Agar qobilyat bo'lmasa, boshqacha yo'l bilan pul topishni o'ylash kerakdir.

Savol va topshiriqlar:

1. Qizning kasb tanlash motivlari qanday?
2. Berilgan holatda pedagogiq ta'sirning qanday turi qo'llanilgan?

9- VAZIYAT

Bolalar o'rtasidagi bitiruvchilar uchrashuvida shunday suhbat ro'y berdi.

Iroda ozg'in kichkina qiz. U farmatsevt. Uning o'z kasbi to'g'risida gapirishini eshitish – faqat rohat:

- Bolalar uchun dori, - deydi u, - bu juda ma'suliyatli. Arzimas xato xaqida o'ylash ham dahshat, nimalarga olib keladi ... Axir ular zaharlanishi mumkin. O'zim ham tatib ko'raverganimdan zaharlanay debman. U dori, retseptlar nomlarini to'kib soldi. Bolalar kulishadi.

- Sen bilan o'zbekchada gaplashib bo'lmaydi, nuqul hamma gapping lotin va dorilar to'hrisida.

- Bu mening ishim, - kuladi u.

Bitiruvchilar o'rtasida bo'lajak shifokor – Dilnoza. U stomatolog bo'lmoqchi.

- Dilnoza, nega sen stomatologliqqa kirding?

- Nargiza kirdi, men ham u bilan.

- Qalay èqyaptimi?

- Ha bo'ladi, faqat keraksiz har xil fanlar ko'p. Masalan ingliz tili. Nega tish doktorlarga ingliz tili kerak? Umuman olganda men stomatologiya kollejiga o'tmoqchiman. Texniq bo'laman.

- Universitetdan kollejga? Lekin nimaga?

- O'qish jonga tegdi, keyin biz poliqliniqada amalièt o'tadiq, shunda bildimki, doktorga qaraganda texniq ko'p pul ishlashi mumkin ekan.

Savol va topshiriqlar:

1. Kasb tanlashda iqqala holatni solishtiring.

2. Qizlar mehnatni baholashning qanday asoslaridan foydalanishadi?

3. Insonning kasbiy o'zini anglashi va ijodiy o'zini tahlil qilishini qanday tushunasiz?

10- VAZIYAT

- Marhamat o'tiringlar, alifbodagi «Q» harfi bo'lgan betni oching.

Bolalar shunday voqea to'g'risida o'qishadiqi, unda kichik G'iès hamma harflarni o'rganib uyiga xursand holatda keladi va buvisiga aytadi: «hohlaysizmi, men ham sizga o'qishni o'rgataman? Bu juda oson!»

- Endi keyingi betda boshqa hiqoyani o'qing!

- Boshqa bet yo'q!

- Qanaqasiga yo'q?

- Biz kitobni tugatdiq!

- Butunlay tugatdiq!..

- Unda kitobni èping... Keling gaplashamiz: u sizga nimani o'rgatdi?

- U bizga o'qishni va èzishni o'rgatdi.

- Ona tilini o'rgatdi... Qanday to'g'ri gapirishni! Bilim berdi!

- Bizni yaxshi bo'lishga, do'st bo'la olishga o'rgatdi!

- O'qishni sevishni, kitobni sevishni!

- Ota-onalarni hurmat qilishni !
- Muloyim bo'lishni!
- Unda ko'p kulguli va ajoyib rasmlar!
- Unda yana, rebuslar, krossvordlar, tez aytishlar!
- Men bu kitobni juda yaxshi ko'raman! Siz kitobni uyga olib ketishga ruxsat berganingizda, men uni èstig'im ostiga qo'yardim va u bilan uxlardim!
- Men esa hammaga, qo'shnilaringizga ham ko'rsatardim!
- Endi boshingizni partaga qo'ying! Ko'zlaringizni yuming! – o'qituvchi ovozini pasaytirdi. - Men sezayapman siz birinchi kitobingizni yaxshi ko'rib qoldingiz, to'g'rimi?
- Ha, - shivirlashdi bolalar.
- Unda o'ylab ko'ringlar, qanday so'zlar bilan siz unga o'z minnatdorchiligingizni bildirasiz?

Savol va topshiriqlar:

1. Bunday holatda pedagog qanday pedagogiq masalalarni hal etadi?
2. Berilgan fragment qanday kontseptsiya èki ta'lim andozasini namoyish qiladi?
3. Darsdagi pedagogiq o'zaro faoliyat tashkilotida pedagog qanday qonun-qoidalarga amal qilgan?
4. Bu holat o'qituvchining qanday pedagogiq faoliyat xususiyatlarini bildiradi?

11- VAZIYAT

Toyir (T.): Men yuk tashuvchi bo'lmoqchiman! Menga yuk mashina bering! Qo'yvor! Qo'yvor!

Zoir (Z.): Men uni birinchi oldim! U esa kelib mendan uni birinchi olib qo'ydi! Uni menga bersin!

Ota (O.): Ko'rib turibman, sizlarda xaqiqatdan muammo yuk mashinasida. Balki bu xonaga o'tib gaplasharmiz? Men sizlarga bu muammoni hal qilishga èrdam bermoqchi edim.

Z.: Men yuk mashinasini olmoqchiman! Menga ber! Dada, ayting, menga bersin!

O.: Zoir, senga yuk mashinasini qaytarib berishlarini hohlaysanmi?

Z.: Lekin, men uni birinchi oldim!

O.: Zoir, yuk mashinasi senda bo'lishi kerak deb o'ylaysan, chunki sen uni birinchi olding, to'g'rimi? Toyir eshitding. Zoir nimani taklif qilayapti?

T.: U boshqa nimani ham taklif qilardi? Unga muhimi gapida turib olish.

O.: Zoir, Toyirga sening qaroring èqmayapti, chunki bunda sen yutasan u esa yutqizadi.

Z.: Yaxshi, men unga mashinalarimni o'ynashga berib turaman, toki yuk mashinasi jonimga tekkuncha.

O.: Toyir, Zoir boshqa gapni aytayapti – u mashinasi bilan o'ynab turguncha, sen uning boshqa mashinalarini o'ynashing mumkin ekan.

T.: Keyin, u menga yuk mashinani beradimi?

O.: Zoir, Toyir ishonsinmi, unga o'ynab bo'lib yuk mashinani berasanmi?

Z.: Yaxshi, men uzoq o'ynamayman.

O.: Toyir, Zoir aytayapti, hammasi joyida bo'ladi – u seni aldamaydi.

T.: Unda mayli.

O.: Umid qilamanki, endi sizlar kelishib oldinglar, shundaymi?

Savol va topshiriqlar:

1. Holatni tahlil qiling va ziddiyat sababini aniqlang.
2. O'g'illar o'rtasidagi ziddiyatlarni hal qilish jara'eni boshqarishda ota qanday tamoyillarga amal qilgan?
3. Ota o'g'illari bilan munosabatda qanday o'rin egallayapti? Bu nimada bilinyapti?

12- VAZIYAT

Bola (yig'layapti): Mashina, mashina! Qani mening mashinam?

Ota: Senga mashining kerak, lekin uni topolmayapsan?

Bola: (xonalar bo'ylab yugurdi, ditvan taglarini qaradi).

Ota: U yerda mashinang yo'q.

Bola: Qani mashinam?

Ota: Balki mashinang shkaf ichida o'yinchoqlar orasidadir? Qaragin.

Bola: (shkaf oldiga yugurib bordi, hamma narsani ag'dardi, lekin mashinani topolmadi va otasiga ma'noli qaradi)

Ota: (indamadi, bu bilan bolaga qidiruv tashabbusini berdi)

Bola: (oshxonaga yugurdi va stol tagidan mashinasini topdi) Mana u!

Ota: Balli! Sen o'zing mashinani topding.

Savol va topshiriqlar:

1. Otaning har bir javob variantini va holatini tahlil qiling.
2. Bu holat ota hulqining qanday xususiyatlarini va bola bilan munosabatning qanday xarakterini bildiradi?
3. Berilgan holatda tarbiyaning qanday turi kuzatiladi?

13- VAZIYAT

Erkin «onasini bolasi» deb ataladigan bolalardan biri. Uning onasi garchi faqat o'g'li bilan shug'ullanishi kerak bo'lsa-da, u har qanday sabab bilan goh direktorga, goh o'qituvchilarga, goh sinfdoshlarning ota-onalariga murojat qilishni afzal ko'rdi. Natijada, Erkin 15 èshga to'lgan bo'lishiga qaramay, har qanday arziyas sabab bilan onasiga murojat qilish odobsizlik ekanligini tushunmadi va u umuman xaqiqiy haètga moslashmadi. U o'zini o'zi himoya qila olmaydigan, oddiy vaziyatlardan ham chiqib keta olmaydigan darajaga yetdi.

Odatdagidek, ziddiyatlarning hamma sabablari quyidagilarga taqalardi: «meni turtishdi», «meni masxara qilishdi», «meni chaqirishmadi» va sh. k.

Mehmonga buva va buvisi kelishdi, ular chet elda yashardilar shuning uchun ham 8 yil mobaynida nabirasini ko'rishmagan edi. Buvasi sobiq xarbiy edi, u hafta davomida Erkin va kelin xulqini kuzatdi.

Yanagi holatdan keyin buva nabirasi bilan èlg'iz gaplashishga qaror qildi.

- Men sen bilan nafaqat bu holat xaqida, balki butun haëting to'g'risida gaplashmoqchiman. Sen endi 15 èshdasan va buni tushunishing kerak: qanday vaziyatda onasini èrdamga chaqirish va uning maslahatini olish lozim; qanday vaziyatda onasini o'z shaxsiy ishlariga aralashtirmasliq lozim. Mana qara, qanday xudbinsan: oyingni ko'zi èshlanishigacha tashvishlantirding, umuman olganda bu ishni o'zing ham hal qilishing mumkin edi.

Yana bir gap. O'zing tushunasan, hamma payt ham oying èningda bo'lmaydi va sen o'zingni himoya qila olishing kerak, o'tmish va kelajakni tahlil qila bilishing shart. Mana bugun, agar sen o'zingni xaq deb bilsang, nega unda o'qituvchidan bahoni pasaytirgani sababini so'ramading? Sen bo'lsang oyingni ovora qilib, o'qituvchidan shiqoyat qilding. Axir sen kap-katta yigitsan, har qanday iltimosingni, noroziligingni, savolingni o'zing aytishing kerak.

Hayotda juda qiyin masalalarni hal qilishiga to'g'ri keladi: o'z g'ururing, oilang faxrini himoya qilishing, bezorilarga to'sqinliq qilishing, sevgan qizing nomusini, Vataningni himoya qila bilishing lozim.

Bir hafta oldin oying bilan suhbating davomida sinfdoshlaring bilan ziddiyatli munosabatlaring haqida eshitib qoldim. Sen aytdingki, o'rtog'ing noxaq. Lekin sen bunga qanday e'tibor qilding: tupurding, tirnading va oyinga yugurding... Oying senda o'z himoyachisini ko'rishi kerak. Sen bo'lsang o'zingni èsh boladek tutasan. Kelishib olayliq, agar nimadir bo'lsa, oyingni boshini qotirmaysan, balki men bilan maslahatlashasan. Biz birgalashib o'ylaymiz. SHu yo'l ma'qulmi senga?

Yana bir shart, irodangni o'zing tarbiyala, ya'ni hamma narsani o'zing hal qil va bajar. Fe'lingni tarbiyala! Axir sen urush ofitserining nabirasisan-ku! Agar qiynalsang, senga hamisha èrdam beraman! Kelishdiqmi?

Qani ovqatga, oying bilan buving bizni kutib qolishdi.

Savol va topshiriqlar:

1. Ona va o'g'il o'rtasida kelib chiqqan oilaviy munosabatlar turiga xarakteristika bering.
2. Ona va buvaning tarbiya ko'rinishi qanday?
3. Oilaviy tarbiya qiyinchiligini nimada ko'rasiz?
4. Bunda qanday pedagogiq kategoriyadan uzoq bo'lish lozim?

Kasbiy psixologiyada qobiliyatlarni aniqlovchi topshiriqlar

Quyida turli hildagi kasbiy pedagogiq qobiliyatlarni aniqlovchi 14 xildagi pedagogiq vaziyatlar berilmoqda. Ularni hal etish bir muncha vaqt talab etadi. O'qituvchi dars jaraènida har bitta vaziyatdan unumli foydalanishi mumkin. Bu muammolarni hal etishda quyidagi topshiriqlarni belgilab olish maqsadga muvofiq:

I BOSQICH

Bu bosqich 3 ta topshiriqdan iborat.

1-topshiriq. Har bir pedagogiq vaziyatni bittadan talabaga bo'lib bering.

2-topshiriq. Har bir talaba berilgan pedagogiq vaziyatlarni mazmun mohiyatini aniqlab olsin.

3-topshiriq. Bo'lib olingan vaziyatlar mazmuniy izohini talabalardan og'zaki so'rang va ular javobini tinglang.

II BOCHQICH

Bu bosqichda talabalarning har biriga barcha pedagogiq vaziyatlar tegishli javoblari bilan tarqatiladi. Tarqatilgan har bir vaziyatlarni talabalar o'zlari hech kimning erdamisiz bajarishi lozim.

Oldingizda noqulay pedagogiq vaziyatlar qatori berilgan. Ularning har biri bilan tanishib chiqib, berilgan vaziyatga ta'sir javob variantlardan fiqringizga ko'ra to'g'risini tanlang.

1- VAZIYAT

Darsni boshladingiz, auditoriyada tinchlik hukmron surmoqda. Birdan kimdir kulub yubordi. Siz kulib turgan talabaga savol va xayrat nazari bilan qaradingizda, u sizga tiq qarab gapirdi: "Men uchun sizga qarsh doim kulgili va kulgim keladi".

Bunga siz qanday ta'sirlanasiz?

1. "Mana senga!"
2. "Senga nimasi kulgili?"
3. "Bilganingni qil"
4. "Sen, nima jinnimisan?"
5. "Xushchaqchaq odamlarni èqtiraman"
6. "Senda xush kayfiyatni uyg'otganimdan xursandman"

2- VAZIYAT

Bu auditoriyada bir necha dars o'tganimizdan so'ng, talaba sizga yuzlanib, "Men o'ylamaymanki, siz pedagog sifatida bizlarga biror narsani o'rgatasiz"

Sizning ta'siringiz:

1. "Sening ishing o'qish, o'qituvchiga o'rgatish emas"
2. "Sendaylarni, men, albatta, hech narsaga o'rgatolmayman"
3. "Balki, senga boshqa guruhga o'tish èki boshqa o'qituvchida o'qishing ma'qulroqdir"
4. "SHunchaki, sen o'qishni hohlamaysan"
5. "Qiziq, nimaga sen bunday deb, o'ylaysan"
6. "Kel, bu to'g'rida ochiqroq gaplashamiz. Balki, o'zimni tutishimda biror-bir narsa bordirki, seni shunday fiqrga olib keladi"

3- VAZIYAT

Talaba o'qituvchiga qarab, berilgan vazifani bajarishni hohlamagan holda gapiryapti "Men bu vazifani bajarishni hohlamayman"

O'qituvchining ta'siri qanday bo'lishi kerak?

1. "Hohlamaysanmi- majburlaymiz"
2. "Unda nima uchun o'qishga kelding?"

3. “Senga shuncha èmonroq bo’ladi, o’qimay qolaver. Sening xulqing bir odamni eslatadiqi, u o’zining yuziga achchiq qilib, burnini kesib olishni hohlardi”

4. “Sen o’zingga bu to’g’rida hisob berasanmi, bu sen uchun nima bilan tugashi mumkin?”

5. “Tushuntirib berolmaysanmi, nimaga?”

4- VAZIYAT

Talaba o’zining o’zlashtiridan norozi, mavzuni qanday tushunishi, o’zlashtirish kerakligi va o’zining qobiliyatlaridan shubhalangan holda o’qituvchiga dedi: “Nima deb o’ylaysiz, qachondir men ham “a’lo” bahoga o’qir olarmi qanman va guruhdagi boshqalardan orqada qolib ketmasmi qanman?”

O’qituvchining javobi qanday bo’lishi kerak?

1. “To’g’risin aytganda-shubhalanaman”

2. “Ha, albatta, bundan shubhalanmasliging mumkin”

3. “Senda ajayib qobiliyatlar mavjud va men senga katta umidlar bog’layman”

4. “Nima uchun o’zingdan shubhalanasan?”

5. “Kel gaplashamiz va muammolaringni aniqlab olamiz”

6. “Ko’p narsa bir-birimiz bilan qanday ishlashimizga bog’liq”

5- VAZIYAT

Talaba o’qituvchiga qarab: “Sizning kelgusi iqki darsingizga qatnasha olmayman, chunki èshlar ijrosidagi kontsertga bormoqchiman”.

O’qituvchining munosabati qanday bo’lishi kerak?

1. “Qani, bo’ib ko’rchi!”

2. “Keyingi safar darsga ota-onang bilan kelishingga to’g’ri keladi”

3. “Bu sening ishing, intixon topshiradigan sen. SHundoq ham qoldirilgan darslaring uchun javob berishingga to’g’ri qeladi, men seni keyin albatta so’roq qilaman”

4. “Sen, menimcha, darslarga juda yengil qarayapsan”

5. “Balki, o’qishni tashlaganing ma’quldir?”

6. “Keyin nima qilmoqchisan?”

7. “Qiziq, nimaga senga kontsertga borish darslardan ko’ra qiziqroq”

6- VAZIYAT

Talaba auditoriyaga kirib kelgan o’qituvchiga qarab dedi: “Siz juda ham charchagan va horg’in ko’rinasiz”.

O’qituvchining ta’siri qanday bo’lishi kerak?

1. “Menimcha, sen tomondan menga bunday tanbehlar berish odobdan emas”

2. “Ha, men o’zimni èmon his qilyapman”

3. “Mendan havotirlanma, yaxshisi o’zingga qara”

4. “Bugun ishim ko’pligidan èmon uxladim”

5. “Xavotirlanma, bu darslarimizga xalaqit bermaydi”

6. “juda ham e’tiborli ekansan, mehribonliging uchun rahmat!”

7- VAZIYAT

“Men sezyapmanki, siz olib boraётgan darslar menga ёrdam bermayapti, -dedi talaba fan o’qituvchisiga qarab va davom etdi, umuman darslarni tashlash haqida o’ylayapman”

O’qituvchining ta’sirlanishi qanday bo’lishi kerak?

1. “Bemani gaplarni bas qil!”
2. “Voy bo’, juda o’ylavording-ku”
3. “Balki, boshqa o’qituvchini toparsan?”
4. “Men yaxshilab bilmoqchi edim, nima uchun senda bunday istak tug’ildi”
5. “Nima deysan, sening muammolaring ustida birga ishlaymizmi?”
6. “Balki, muammolaringni boshqacharoq hal qilish mumkindir”.

8- VAZIYAT

Talabao’ziga ishonishini ko’z-ko’z qilib, o’qituvchiga dedi: “Agar hohlaganimda, men qilaolimaydigan hech narsa yo’q. SHu bilan birga sizning faningizni o’zlashtirish men uchun hech narsa emas”.

O’qituvchining munosabati qanday bo’lishi kerak?

1. “O’zing to’g’ringda jo’da to’g’ri o’ylayapsan”
2. “Qobiliyatlarining bilan-a? Ishonmayman”
3. “Agar shunday gapiraётgan bo’lsang, balki o’zingni yetarli darajada ishonchli his qilyapsan”
4. “Bunga shubham yo’q, chunki ishonaman, agar istasang, qo’lingdan hamma narsa keladi”
5. “Balki, bunarsa sendan katta mehnatni talab qilar”
6. “Haddan tashqari o’ziga ishonish ishga zarardir”

9- VAZIYAT

O’qituvchining tanbehlariga javoban, talaba dedi: “O’quv predmetini o’zlashtirish uchun, ko’p ishlash kerak emas, meni yetarli darajada qobiliyatli deyishadi”

Bunga o’qituvchining ta’siri qanday bo’lishi kerak?

1. “Nahotki, sening bu fiqrga aloqang bor”
2. “Sen haligacha boshingdan o’tkazgan qiyinchiliklar va sening bilimlaring hech bunga guvohliq bermaydi”
3. “Ko’pchilik o’zlarini yetarli darajada qobiliyatli hisoblaydilar, lekin ko’pchilik bunday emas”
4. “Hursandman, o’zing haqingda yuqori fiqrdasan”
5. “Aynan shu narsa seni o’qishda ko’p kuch sarflashga majbur qilishi kerak”
6. “Bu shunday eshitilyaptiqi, go’eki sen o’z qobiliyatlaringga ishonmaysan”

10- VAZIYAT

Talaba fan o’qituvchisiga qarab: “Men yana daftar olib kelishni unutdim”

O’qituvchining munosabati qanday bo’lishi zarur?

1. “Yana –ya?”
2. “Seningcha, bu mas’uliyatsizliqning yaqqol namoèn bo’lishi emasmi?”
3. “Menimcha, ishga jiddiyroq èndoshishingni ayni vaqti”
4. “Bilishni istardim, nimaga?”
5. “Senda, ehtimol, bunga imkoniyating bo’lmagandir?”
6. “Nima deb o’ylaysan, men nima uchun doim senga bu to’g’rida eslataman”

11- VAZIYAT

Talaba o’qituvchi bilan suhbatda, unga murojaat qilib: “Men hohlardimki, siz boshqa talabalarga qaraganda menga yaxshiroq munosabatda bo’lsangiz”.

Talabaning iltimosiga o’qituvchining javobi qanday bo’lishi kerak?

1. “Nimaga men boshqalarga nisbatan senga yaxshiroq munosabatda bo’lishim kerak?”
2. “Men erkatoylarni o’ylamoqchimasman”
3. “Menga seday fiqrlaydiganlar èqmaydi”
4. “Aytchi, nimaga boshqa talabalar o’rtasida seni alohida ajratishim kerak?”
5. “Agar men senga aytsam, seni boshqa talabalardan ko’proq yaxshi ko’raman, desam, o’zingni bundan yaxshiroq sezarmiding?”
6. “Nima deb o’ylaysan, o’zi senga qanday munosabatdaman?”

12- VAZIYAT

Talaba o’qituvchiga unga o’qitiladigan predmet haqida yaxshi o’zlashtirish imkoniyatlari bo’yicha o’zining shubhalarini aytdi: “Men sizga meni xavotir qiladigan narsani aytdim. Endi aytingchi, buning sababai nima va men nima qilishim kerak?”

Bunga o’qituvchining javobi qanday bo’lishi kerak?

1. “Menimcha, senda to’laqonlilik yetishmaydi”
2. “Senda tashvishlanishlarga hech qanday asoslar yo’q”
3. “Asoslangan fiqrni aytishdan oldin, men muammoni yaxshiroq tushunib olishim kerak”
4. “Kel, kutamiz, ishlaymiz, bir oz vaqtdan so’ng bu muammoning hal qilinishiga qaytamiz. O’ylaymanki, buni hal qila olamiz”
5. “Men senga aniq javobni aytishga tayèrmasman, o’ylab ko’rishim kerak”
6. “Tashvishlanma, o’z vaqtida menda ham hech narsa o’xshamagan”

13- VAZIYAT

Talaba o’qituvchiga qarab: “Menga sizning darslarda gapirishingiz va himoya qilishingiz yoqmaydi”

O’qituvchining ta’sirlanishi qanday bo’lishi kerak?

1. “Bu yomon”
2. “Ehtimol, sen buni tushunmassan?”
3. “Umid qilamanki, keyinchaliq darslarimiz davomida fiqring o’zgarar”
4. “Nimaga?”
5. “O’zing nimaga èqtirasan va himoya qilishga tayèrsan?”
6. “Did va rang bo’yicha do’st yo’q”

7. “Nima deb o’ylaysan, men buni gapiraman va himoya qilaman”

14- VAZIYAT

Talaba guruhidagi o’rtoqlaridan biriga salbiy munosabatini ochiqchasiga bildirib, gapiradi: “Men u bilan birga o’qishni istamayman”

O’qituvchining javobi qanday bo’lishi kerak?

1. “Nima qilibdi?”
2. “Hech qocholmaysan, baribir majbursan”
3. “Sen tarafdin bu ahmoqliq”
4. “Lekin u ham bundan so’ng sen bilan o’qishni hohlamaydi”
5. “Nimaga”
6. “O’ylashimcha, sen nohaqsan”

ЖАВОБЛАР ВАРАҚАСИ <i>Вазиятлар №</i>				<i>Жавоб вариантлари (баллар)</i>			
№	1	2	3	4	5	6	7
1	4	3	4	2	5	5	-
2	2	2	3	3	5	5	-
3	2	3	4	4	5	5	-
4	2	3	3	4	5	5	-
5	2	2	3	3	2	4	5
6	2	3	2	4	5	5	-
7	2	2	3	4	5	5	-
8	2	2	4	5	4	3	-
9	2	4	3	4	5	4	-
10	2	3	4	4	5	5	-